

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА**

На правах рукопису

Тарас Ярослав Миколайович

УДК 726.54(292.451/.454)

**ЦЕРКОВНА ДЕРЕВ'ЯНА АРХІТЕКТУРА УКРАЇНЦІВ КАРПАТ
У СИСТЕМІ ТРАДИЦІЙНО-ПОБУТОВОЇ КУЛЬТУРИ**

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук**

Львів – 2011

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. Досвід історичного дослідження церковної дерев'яної архітектури України.....	23
1.1. Огляд досліджень церковної дерев'яної архітектури України	23
1.2. Дослідження генези української церковної дерев'яної архітектури	25
1.3. Територіальний аспект вивчення церковної архітектури українців Карпат.....	33
1.4. Досвід вивчення джерел української церковної дерев'яної архітектури	36
1.5. Методологія дослідження дерев'яних церков	48
РОЗДІЛ 2. Традиції будівництва XII – поч. XVI ст. та чинники, які вплинули на формування і поширення пізніших об'ємно-планувальних вирішень храмів.....	63
2.1. Дерев'яні церкви XII–XIII ст. (за археологічними джерелами).....	63
2.2. Дерев'яні церкви XIV – поч. XVI ст.	67
2.3. Геоморфологічні фактори	80
2.4. Природно-кліматичні умови.....	93
2.4.1. Опади.....	93
2.4.2. Вітер	98
2.5. Процеси і причини, що зумовили формування та зміни об'ємно-планувальних вирішень церков	104
2.5.1. Фізичне старіння дерева	104
2.5.2. Покрівельний матеріал.....	106
2.5.3. Вогонь	108
2.5.4. Перевезення дерев'яних церков	111
2.5.5. “Перенесення” дерев'яних церков.....	114

2.5.6. Церква в житті українців Карпат	118
2.5.7. Зовнішні та внутрішні впливи у формуванні церковної архітектури України.....	125
РОЗДІЛ 3. Традиційний будівельний досвід в об'ємно-планувальних вирішеннях дерев'яних церков. Зведення, освячення, розташування щодо рельєфу та забудови	
3.1. Геометричні фігури та просторові одиниці у творенні церковної дерев'яної архітектури	138
3.1.1. Квадрат і кліть	138
3.1.2. Прямокутник.....	153
3.1.3. Коло.....	157
3.1.4. Трапеція	163
3.1.5. Хрест	165
3.1.6. Принципи і способи побудови просторових одиниць.....	168
3.2. Процес зведення церков та їх освячення	177
3.2.1. Вибір дерева для будівництва церков	177
3.2.2. Час закладання та зведення церков	184
3.2.3. Орієнтація церков за сторонами світу.....	187
3.2.4. Освячення церков	191
3.3. Ландшафтний та світоглядний аспекти церковної дерев'яної архітектури	205
3.3.1. Розташування дерев'яних церков Карпат щодо рельєфу та забудови.....	205
3.3.2. Ландшафтні та світоглядні аспекти в об'ємно-планувальній композиції церков	211
3.3.3. Конфігурація та організація прицерковних ділянок.....	217
РОЗДІЛ 4. Розвиток об'ємно-планувальних вирішень дерев'яних церков.....	
4.1. Генеза верху та його значення для української церковної архітектури	224

4.2. Генеза вирішень плану дерев'яних церков.....	233
4.3. Генеза об'ємно-просторових вирішень дерев'яних церков.....	260
РОЗДІЛ 5. Архітектурно-етнографічне районування, його співвідношення з етнографічним районуванням та школи народного храмового будівництва.....	288
5.1. Морфологія української етнічної території за об'єктами народної архітектури	288
5.2. Територіальні таксони районування об'єктів церковної архітектури ...	300
5.3. Методика визначення архітектурно-етнографічних районів.....	310
5.4. Школи народного храмового будівництва, типи та групи церков	313
5.4.1. Бойківська школа народного храмового будівництва.....	316
5.4.2. Гуцульська школа народного храмового будівництва	322
5.4.3. Закарпатські типи та групи церков.....	327
5.4.4. Лемківська школа народного храмового будівництва	338
5.4.5. Буковинський тип та групи церков.....	349
ВИСНОВКИ	361
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	373
ДОДАТКИ	438

ВСТУП

Актуальність дослідження. Дерев'яна церковна архітектура України — вагома складова народної культури, в якій наш народ традиційними будівельними засобами і власним досвідом упродовж багатьох століть демонстрував і утверджував свій високий мистецький таланти. Вона є важливою для глибинного пізнання національних традицій, будівельної і мистецької культури, пошуків витоків нашої етнокультурної традиції.

Зацікавленість світу нашими дерев'яними церквами датується з часу їхньої появи на історичній арені [404], проходить упродовж багатьох віків, тому вони зафіксовані в давніх джерелах, а від середини ХІХ ст. стають предметом вивчення вченими різних країн [117; 442; 538], в тому числі й етнографів.

Головним полем досліджень української дерев'яної архітектури стали галицькі та закарпатські пам'ятки. У Галичині на початку ХХ ст. було 2345 пам'яток дерев'яного церковного будівництва, цінних з науково-етнологічного та архітектурно-мистецького погляду [24]. Більшість із них складають церкви українців Карпат. Розташовані на заході України, здебільшого у малодоступних горах, церкви звернули на себе особливу увагу вчених тих країн, що мали у свій час розвинуте дерев'яне будівництво, але втратили його внаслідок технічного прогресу або певних політико-релігійних обставин. Вчені були зачаровані несподіваним відкриттям у центрі Європи високих зразків народного будівництва і від самого початку відмічали, що вивчення цих церков має велике значення для історії архітектури й мистецтва, а також для розв'язання багатьох питань, пов'язаних з генезою архітектури церкви взагалі. Граф О.Уваров писав, що “церкви Галичини служили взірцями як для церкви св. Іллі в Києві, так і для всіх інших християнських храмів, які могли існувати на Русі до остаточного прийняття Християнської віри” [490, с. 23]. Чеський дослідник Флоріан Заплетал вказував, що дерев'яні церкви Карпат можуть бути “славою, гордістю й радістю кожного народу” [686], а видатний галицький аристократ і меценат

граф В.Дідушицький зауважив: “Легковажно ми проходимо повз ті дерев’яні будівлі, бачачи в них твір забутих селянських теслярів, а читаємо з пошаною про дерев’яні архітектурні твори Швеції і Норвегії, Китаю і Японії, не бачимо те, що маємо під рукою наші церкви цікавіші може і кращі від тих заморських речей” [566, s. 17].

Не легковажно проходили попри дерев’яні церкви іноземні мандрівники. Так, росіянин В.Келсієв, подорожуючи по Галичині у 1866–1867 рр., писав: “З-поміж усіх подиву вартостей Перемишля, жодна не зробила на мене такого враження, як маленька церковка Різдва Богородиці на Болоню [...] Це старенька церква (збудована 1655 р.), яку незабаром розберуть, бо біля неї поставили нову, муровану, така цікава й така цінна під археологічним оглядом, що якби я мав для цього засоби, то закупив би її в тутешнього духовенства і поставив би її в Москві чи Петербурзі, на подвір’ю якого-небудь музею, під скляним куполом” [224, с. 58].

На дерев’яні церкви Галичини, України звернули увагу французькі та бельгійські архітектори й дослідники. “Відомий брюсельський архітект Dhuicque, бувший голова бельгійського товариства архітекторів, між иншим пише: “Де-які з сих дерев’яних конструкцій [в архітектурі церков.— *Я.Т.*] з високими дахами справді великий “алюр”. Я справді з дивом знайшов у них форми, що здиваються у тих самих пропорціях у фламандській архітектурі XVII ст. Чи то простий випадок чи наслідок спільного східного впливу: от що було б цікаво висвітлити” [26]. Молодий дослідник архітектури Derèe говорить: “Вважаю найбільш характерним, найбільш оригінальним, найчистішим і найздоровішим у своєму виявленню — се в зразках дерев’яної архітектури, як-от церкви в с. Цітки [Цішки.— *Я.Т.*], Ботелька Вишня [Ботелька Вижня.— *Я.Т.*] (Галичина), Ярешеві, Сутківцях (на Поділлі) і подібні. В них є чудесне почуття монументальности, подвоєне власним характером” [26]. Професор Ecole du Genie Civil [Інститут цивільних інженерів у м. Генрі.— *Я.Т.*] Cloquet пише: “Для мене се [дерев’яні церкви.— *Я.Т.*] справжнє відкриття. Яка інтенсивна цивілізація і який постійний обмін думок з Заходом і вами [українцями.— *Я.Т.*]

мав місце в XIII–XIX століттях! Се неймовірно! І яку естетичну катастрофу спричинили рококо і німецьке барокко!” [26].

І сьогодні думки і вислови вчених, мандрівників XIX – XX ст. “цікаві для нас, Українців, яко безсторонній погляд чужинців на українське мистецтво, про яке, на жаль, за кордоном знають дуже мало, а тому не рідко не визнають. Цей стан буде тривати доти, доки ми не будемо мати власних добре виданих поважних праць з історії українського мистецтва на українській та ин[ших] європейських мовах” [26].

Дерев’яні церкви Галичини були настільки оригінальні, що в XX ст. вони стали не тільки об’єктами вивчення вітчизняних і зарубіжних дослідників архітектури та мистецтва, але й особливо цінними та самобутніми експонатами дерев’яної архітектури, за якими “полювали” місцеві та сусідніх держав етнографічні музеї. Поза межами українських державних теренів опинились найкращі зразки лемківської сакральної архітектури, які можна зустріти в етнографічних музеях і на курортах Чехії, Словаччини, Польщі: церкви св. Михайла (с. Медведівці, поч. XVIII ст., з 1927 р. у Празі), св. Михайла (с. Глинянець, XVII, XVIII ст., з 1931 р. у с. Кунчиці, Моравія), Успення Пр. Богородиці (с. Обава, поч. XVIII ст., з 1931 р. у с. Нова Пака, Чехія), св. Михайла (с. Мала Поляна, друга пол. XVIII ст., з 1929 р. у с. Градец Кральови), св. Миколи (с. Збой, 1766 р.) і Богородиці (с. Мікулашова (Никльова), 1730 р., з 1926 р. на Бардіївському курорті Словаччини); а також у Києві та Ужгороді: церкви Покрови Пр. Богородиці (с. Плоске (Канора) 1720 р., з 1975 р. в Києві), св. Михайла (с. Шелестове, 1777 р., з 1927 р. в Мукачеві, а з 1976 р. в Ужгороді) і т.д. [449, с. 297].

У Львівському музеї народної архітектури і побуту “Шевченківський гай”, поза межами своїх етнографічних районів опинилися церкви Бойківщини, Гуцульщини, Буковини, Покуття: церкви Св. Миколи (с. Кривка, 1763 р.), Святої Трійці (с. Клокічка, 1774 р.), Параскеви (с. Стоянів, 1822 р.), Св. Михайла (с. Тисовець, 1863 р.), каплиця (с. Ялинкувате, поч. 1752 р.), Святої Трійці (м. Чернівці, 1774 р.) [132, с. 52–72].

Таке зацікавлення було зумовлене очевидною самотністю мистецьких форм церков, у них дослідники побачили збережені будівельні традиції глибокої давнини, через які намагалися відновити пласти давно втраченого автентичного церковного дерев'яного будівництва, що вже не збереглося у належній кількості та якості, хоча, без сумніву, це будівництво у них також було поширеним.

За 150 років досліджень зібрано немало матеріалу польових досліджень, намножено багато гіпотез, романтичних теорій щодо походження та розвитку української дерев'яної церкви, написано чимало монографій і статей про архітектуру, які би мали поставити крапку в дослідженні дерев'яних церков. Окремі вчені навіть відстоюють думку, що українська церковна дерев'яна архітектура за 150 років вивчена достатньо, тому немає потреби повертатися до її студій [303]. Однак, це не так, бо кожна гіпотеза, окреме дослідження будувалися на основі зібраних на той час польових і архівних матеріалів, що не були вичерпними, ґрунтувалися на певних методах дослідження та політично-світоглядних засадах учених, які заздалегідь були запрограмовані на бажані результати — романтичні чи політичні.

Увесь цей матеріал великою мірою затьмарює картину й утруднює розуміння генези українського церковного дерев'яного будівництва, а також вимагає від тих, хто “сьогодні захоче змалювати справжню не фальшиву картину історії і розвою нашої дерев'яної церкви [...] скинути з пліч зайвий баланс нагромадженої “літератури предмету”, відділивши здорове зерно стислого досвіду від половини археологічної романтики й краснорічності” [117, с. 72]. Сьогодні дослідження дерев'яних церков потрібні з багатьох вагомих причин.

По-перше, необхідно провести критичний аналіз наукової спадщини, що залишилася нам від часів колоніальної залежності України, коли:

— багато питань, пов'язаних з історією культури України, розглядалися під політично-ідеологічним кутом країн-завойовниць, які не бажали бачити як в минулому, так і в майбутньому існування української держави. Праці російсь-

ких, радянських дослідників історії архітектури здебільшого оцінювали українську історико-культурну спадщину, її здобутки винятково в контексті розвитку російської архітектури, поляки — у контексті архітектури Речі Посполитої, молдавани — у контексті архітектури Молдавського князівства [312; 645];

— дослідження велися шляхом поділу українського етнокультурного простору на кілька до певною мірою ізольованих частин, що входили в склад Польщі, Угорщини, Австрії, Словаччини, Чехії, Румунії, Росії, пізніше — Радянського Союзу. Результат такого упередженого розгляду — праці з історії архітектури дерев'яних церков у межах державних і адміністративних кордонів, що є невеликими складовими загальних праць з етнографії, історії архітектури й мистецтва [98, Т. 6; 211], а в наукових українських центрах Німеччини, Чехословаччини, США — праці з історії української архітектури, мистецтва, що ґрунтуються на матеріалі, зібраному та опублікованому до Другої світової війни [344; 400]. Усі ці дослідження різняться щодо поставлених завдань, тому одержані результати не дають повної загальної картини формування та розвитку церковної архітектури українців Карпат і її місця в системі традиційної культури.

Такий підхід до вивчення пам'яток призвів до того, що:

— ще й досі російські, польські, словацькі, румунські науковці розглядають українські дерев'яні церкви, які колись були в їхніх державних межах і на українських історичних етнічних територіях, як свої, а ми продовжуємо вивчати церкви в межах сучасних кордонів України, не визнаючи сакральну спадщину інших народів, що проживали й проживають на наших теренах, за вітчизняну;

— немає об'єктивної картини розвитку дерев'яного церковного будівництва українців Карпат, воно репрезентується як окреме явище, що виникло в межах певної етнографічної або адміністративної території, відірвано від загального контексту розвитку архітектури цього регіону, України та Європи. Для прикладу вкажемо, що найвагоміша колективна праця цього часу “Народна архітектура Українських Карпат XV – XX ст.” розглядає церковні об'єкти лише

в межах державних кордонів УРСР, не аналізує всі історичні етнічні території українців Карпат [299, с. 206–236]. Сьогодні немає наукової праці, яка би розглядала церковну архітектуру українців Карпат у межах українських етнічних територій поза державними кордонами.

По-друге, у радянський час дослідження були обмежені не тільки політичними, а й антирелігійними тенденціями, спрямовані на аналіз архітектурно-конструктивних і архітектурно-художніх особливостей, а тому не сприяли всебічному вивченню церковної дерев'яної архітектури. У цей період через ідеологічно-атеїстичні установки вчені не порушували питання, пов'язані з історією релігії та церкви в Україні, не вивчали їх вплив на храмобудівництво. Усі гіпотези щодо впливу Церкви на архітектурно-планувальне вирішення, що їх до війни висували М.Соколовський, Й.Стржиговський та інші, не знайшли свого наукового продовження. Саме тому постійно “випадали” з досліджень літургійно-обрядові, символічно-догматичні, богословсько-філософські аспекти церковного будівництва.

По-третє, через існування атеїстичної ідеології в радянський час цілковито був абстрагований від цієї теми великий етнографічний матеріал, пов'язаний з храмобудівництвом (використання традиційного будівельного досвіду стосовно вибору й освячення місця під церкву, закладання та викінчення церкви (обстава), установки хреста, певних обрядів та настанов в церковному будівництві тощо).

По-четверте, від початку генеза української церковної архітектури ґрунтувалася на вивченні окремих церков, до яких пізніше долучалися нові. На основі об'ємно-планувальних вирішень церков методами порівняльного та стилістично-історичного аналізу будувалися різні теорії походження українського церковного будівництва, з'ясовувалося постання конфігурацій у плані, об'ємі, деталей і їхній розвиток. Досвід попередніх досліджень показав, що складну проблему генези дерев'яної церкви не можна вирішити методами архітектурно-мистецьких досліджень на основі окремих збережених пам'яток і без залучення етнографічних матеріалів. До того ж, дослідження часто орієнту-

валися на випадкових “відкриттях”, особливо в ділянці старих іконописних, рукописних і графічних матеріалів, у яких є схематичні зображення церков [160, Ч. 1, с. 86; 396]. На основі таких джерел ризиковано робити якісь висновки, хоча би тільки з однієї причини — ми не можемо з упевненістю сказати, що представлена на графічному матеріалі церква дерев’яна чи мурована.

По-п’яте, однобічне архітектурно-мистецьке вивчення дерев’яних церков призвело до того, що ми маємо різний рівень дослідження питань церковного дерев’яного будівництва, у яких переважають архітектурно-мистецькі аспекти і які не дають відповіді на всі запитання, пов’язані з цим будівництвом, трактують їх дуже спрощено. Наприклад, явище заломів у дерев’яних церквах мистецтвознавці трактують як “чудове вписування своїми силуетами в гірський ландшафт, де переважають ялинки, силуети яких повторюють верхи церков” [268, с. 390] або як вплив “гірського ландшафту, високих струнких смерек з ступінчастим ритмом довших донизу гілок” [543, с. 138]; церковні об’єкти, завершені дахами (як церква хатнього типу, прототипом якої була хата), поява певного типу церков — як наслідок зовнішніх впливів тощо. У цій ситуації поза увагою дослідників залишилися традиційний будівельний досвід та інші етнографічні аспекти церковного будівництва, вплив на нього етнокультурних та природних чинників.

По-шосте, необхідність пропонованого дослідження зумовлена не тільки критичним аналізом напрацьованого, а й сучасними аспектами розвитку науки.

Незважаючи на те, що дерев’яні церкви вже друге століття є об’єктом зацікавленості вчених і реліктами української та європейської культури, охороняються державою, вони піддаються впливам часу й поступово зникають з карпатського краєвиду. Зникають церкви не тільки тому, що належали до далекого минулого і їхній матеріал є не дуже тривкий, але ще у результаті дії багатьох чинників, насамперед воєнних, міжконфесійних чи антирелігійних, чи врешті політичних [86; 389; 408]. Навіть сьогодні, у часи спокою і незалежності України, стара церква, що була не одне століття символом української нації та визначала приналежність до неї, у світогляді багатьох

громад стала символом убогості, відсталості та конфесійної боротьби. Через нерозуміння її культурно-мистецької цінності в міжконфесійній боротьбі в Закарпатській області знищено найцінніші пам'ятки церковного дерев'яного будівництва України [389]. Подібні ситуації ми маємо на всій території України [86]. За 20 років незалежності дерев'яних церков утрачено більше, ніж у роки Першої та Другої світових воєн [439, с. 152].

Дерев'яні церкви відходять у минуле, у кращому випадку залишаючи про себе пам'ять у вигляді текстового, іконографічного, графічного та фотографічного матеріалу. Цей матеріал потрібно на нових наукових засадах осмислити й опублікувати з багатьох причин:

— для виховання громад, які в старих церквах бачать убогість і не усвідомлюють вартості, яка в них криється;

— для історії України, бо церкви є матеріальними свідченням феноменального будівельного явища, важливого для визначення нашої ролі й місця у світовій архітектурно-мистецькій спадщині;

— для архітекторів і митців, які закладають підвалини нової церковної архітектури України.

Сьогодні актуальність такого дослідження зростає з огляду на те, що за останні десятиріччя археологи під час дослідження пам'яток Галицько-Волинської держави відкрили багато раніше не знаних дерев'яних храмів, які є важливою джерельною базою для нових студій з церковного дерев'яного будівництва, що дозволяє перевірити достовірність попередніх гіпотез, припущень щодо генези сакрального будівництва, такий підхід дає змогу говорити про використання окремих планувально-конструктивних типів, час їхнього виникнення та походження [198; 281; 279; 297; 306; 309; 475; 480; 481; 482; 483].

Нового теоретичного осмислення попереднього матеріалу також вимагають нові здобутки з історії та етнографії українців Карпат [168], цьому сприяють нові напрацювання у сфері вивчення української мови та, зокрема, українців Карпат, результати досліджень з історії релігії та Церкви в Україні [136; 138; 210; 324; 414]; світова наукова практика, яка не відокремлює народну

архітектуру від традиційної культури, зокрема, етнографії та фольклору. Народна архітектура, як мова, усна народна творчість, музика, танці, ігри, обряди, звичаї, ремесла, є складовою народної культури [97, с. 317]. Західно-європейський досвід вимагає врахування народного сакрального будівництва для розробки історико-етнографічного районування України.

Проведення нових досліджень на цю тему зумовлене також широким розмахом церковного будівництва в роки незалежної України, основна хвиля якого пройшла без попередніх наукових досліджень і перевидань кращих праць з національного церковного будівництва, відповідної підготовки архітекторів, а це презентувало нам низькоякісне будівництво, часто шкідливе за змістом і формою, що “засмітило” архітектурний ландшафт українців Карпат церквами, архітектура яких принесена з інших етнічних територій і держав. Відомо, що принесені ззовні сакральні будівлі зазвичай не вписуються в певний ландшафт, є химерами, “негармонійними сполуками, які породжують світоглядний психологічний настрій і відповідну цьому хижачьку практику” [134, с. 46], дисонують з етнокультурною традицією. Цю ситуацію ми маємо в Карпатах.

Ця хвиля також зумовила появу “теоретиків” нового сакрального будівництва, які без глибинного вивчення національної архітектури перенесли стереотипи масової радянської, російської архітектури, її технічні вимоги на українську церкву [154]; ентузіастів “учених”, які без спеціальної освіти почали “вивчати” та висловлювати власні гіпотези щодо її походження та розвитку [453; 457].

Необхідно задекларувати ще один аспект, який вимагає теоретичного та критичного узагальнення всього, що було зроблено на цій ниві. Після здобуття Україною державної незалежності зросла зацікавленість українським церковним дерев’яним будівництвом у Європі, особливо в країнах, до яких увійшли історичні окраїни українських етнічних територій, і тих, що довго колонізували Україну. Ця зацікавленість виявляється через перевидання досліджень XIX – першої половини XX ст.; видання архівних матеріалів; проведення нових досліджень у різних напрямках церковного будівництва

України. Наші сусіди видали десятки монографій, сотні статей, присвячених українському церковному будівництву за часів Речі Посполитої, Австро-Угорської монархії, Чехословацької республіки.

Найбільший інтерес до церковного дерев'яного будівництва виявляє Польща, де за цей період опубліковано понад 10 монографій і велика кількість статей у різних часописах, проведено багато наукових конференцій. Польські дослідники дали відомості про всі існуючі та неіснуючі церкви Перемишльської єпархії, що опинилися в межах Польщі після Другої світової війни [597], зібрали інформацію про некатолицькі дерев'яні святині Білосточчини та Підляшшя, зокрема, греко-католицькі та православні церкви [630], створили короткий каталог давніх церков Горлицького, Грибівського й Мушинського деканатів Перемишльської єпархії [620], зафіксували долю церкви в Польщі після 1944 року [603], почали вивчати сакральність і ментальність східної церкви на прикладі дерев'яних церков Перемишльського воєводства [598], приділяють велику увагу збереженню та популяризації церков як пам'яток архітектури, про що свідчать численні публікації в часописах “Ochrona zabytków”, “Spotkania z zabytkami”, “Renowacje”, “Płaj”, річниках “Magura”, “Bieszczad”, “Lubelszczyzna” та інших. Вони випередили нас у наукових дослідженнях — виклали своє бачення архітектури дерев'яних церков Карпат, України загалом, висунули низку нових гіпотез щодо їх походження [558; 559; 560; 594]. Сьогодні вивчення дерев'яних церков українців у Карпатах та на інших українських етнічних територіях Польщі здійснюється за програмами Євросоюзу, фундаціями “Edycja Phare”, “Euroregion Karpacki”, “Stowarzyszenie Euro-Karpaty” [580].

Австрія почала видавати фотосерію матеріалів з військового архіву, де зафіксовано сотні українських церков [577], та праці, що ґрунтуються на дослідженнях і фотофіксуванні церков у 1920–1930-х роках [608]. Словаччина активізувала дослідження церковного будівництва на східних теренах [656; 651]. Канада і США видають фотоальбоми церков Карпат [139]. Сьогодні складається така сама ситуація, як у 1950-ті роки, коли побачив світ перший

том “Історії українського мистецтва” не в УРСР, а в Сполучених Штатах Америки [400].

Багато праць наших сусідів є політично тенденційними. Перевидання матеріалів та нові дослідження, пов’язані з пам’ятками церковного будівництва України, видаються під такими назвами “Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku”, “Drewniana architektura cerkiewna na Koronnych ziemiach Rzeczypospolitej” [558; 560; 590; 645]. Як і раніше, польські вчені цікавляться “західними елементами в руській штуці, як трофеями побіди західного (ідентифікованого з польським) елемента над ворожою візантійською і руською, східною стихією” [128, Т. 6, с. 617], часто забувають згадати, що церкви є витворами українського народу і були розташовані не в Речі Посполитій, а в поневоленій нею Україні. За М.Грушевським, польські вчені “робили досить лиху прислугу науковій роботі, вносячи елементи публіцистично-політичні в сферу наукового досвіду” [128, Т. 6, с. 617].

Незалежність України також активізувала невеликі сили, що прагнуть створення об’єктивної, вільної від ідеологічних спотворень історії архітектури України. Ця активізація відбулася на Західній Україні, де окремі дослідники почали опрацьовувати першоджерела: візитації, окремі справи по церквах, проводили польові дослідження, за якими почали публікувати історико-архітектурні нариси, архівні матеріали, присвячені церквам в окремих адміністративних районах [409; 425; 426; 454], єпархіях [390; 411] та історії архітектури української церкви [303]. Паралельно з’явилися дослідження, присвячені етнографічним регіонам [412; 437; 449; 464], архітектурній і містобудівній спадщині певного періоду [85] та регіону [335].

Сьогодні синтетичної праці, яка би розкрила всі аспекти генези українського церковного дерев’яного будівництва, немає. Сутність проблеми полягає в суперечливості суджень щодо походження, розвитку та формування церковної дерев’яної архітектури українців Карпат, її абстрагований розгляд поза системою інших ділянок традиційної культури українців, її етнографічним контекстом, без належного бачення її співвідношення з церковною архі-

тектурою України, визначення її місця і значення у світовій архітектурній спадщині. Отже, дослідження дерев'яних церков українців Карпат актуальне не тільки у контексті потреби поглибленого пізнання і збереження національної художньої спадщини, але й пов'язане з низкою інших назрілих наукових потреб і завдань:

— комплексного охоплення і осмислення дерев'яних церков українців Карпат як складової традиційно-побутової культури народу, як архітектурно-мистецького й історико-етнографічного явища;

— заповнення існуючої прогалини в науковій практиці, зумовленої відокремленим розглядом церковної дерев'яної архітектури від інших галузей традиційної культури, зокрема, від побутово-звичаєвої і народно-художньої;

— розширення погляду на традиційне дерев'яне храмове будівництво українців Карпат за рахунок охоплення відповідного матеріалу з інших регіонів України, в тому числі і тих, які входили і сьогодні входять до складу різних державно-політичних утворень;

— необхідністю осмислення значної кількості напрацьованого фактологічного матеріалу та аналіз старих і нових гіпотез щодо генези українського церковного будівництва, його поцінування в контексті національної та світової культури;

— сучасні методологічні підходи щодо постановки і вирішення завдання, подолання завуженого погляду на предмет дослідження з позиції певної дисципліни й ідеологічних настанов, розпрацювання методик міждисциплінарного вивчення пам'яток народної архітектури;

— залучення до дослідів даних щодо впливу на формування архітектури дерев'яних церков географічних, етнографічних, канонічних церковних чинників і відповідних матеріалів інших дисциплін, які певним чином стосуються проблем генези церкви, появи певних об'ємно-планувальних вирішень, визначення архітектурно-етнографічного районування;

— врахування нових досягнень археології, історії, релігії, мовознавства, які упродовж останніх десятиліть дали багато матеріалу, що стосується

церковного дерев'яного будівництва України і, зокрема, українців Карпат;

— опрацювання архівних матеріалів (візитації, кадастральні плани, шематизми, окремі архівні справи, що стосуються церкви);

— поява в останні десятиліття великої кількості праць з історії та архітектури українських церков польських, словацьких, румунських учених, які включили культурну спадщину на історичних українських етнічних територіях до свого культурного поля;

— нова хвиля церковного будівництва, яке в значній мірі ведеться за стереотипами масової радянської архітектури і дає небажані результати;

— втрата багатьох дерев'яних церков в останні десятиліття, безконтрольність в сучасному церковному будівництві, необхідність інвентаризації церков з метою перегляду історичної, культурної спадщини та відтворення, наскільки це можливо, усього того, що ми мали, на основі давніх матеріалів;

— необхідність охорони і збереження культурної спадщини, історичної ідентичності в архітектурі та містобудуванні ХХІ ст. та включення в реєстр ЮНЕСКО низки українських дерев'яних церков.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах державних науково-дослідних тем Інституту народознавства НАН України за напрямками наукових досліджень відділів історичної етнології та етнології сучасності: “Сучасні етнокультурні процеси в Україні: проблеми і перспективи” (№ 0103 U004787, відповідальний виконавець), “Традиційна культура українців в умовах новочасних соціокультурних трансформацій” (№ 0106U011004, відповідальний виконавець), “Історичні аспекти етнокультурних процесів в Україні” (№ 0103 U004788, відповідальний виконавець), “Традиційна і професійна культура українців: проблеми і перспективи” (№ 0104 U004028, відповідальний виконавець).

Мета дослідження — системне висвітлення регіональних і локальних комплексів традиційного церковного дерев'яного будівництва українців Карпат: розкриття генези й основних етапів його формування, особливостей планувально-просторових вирішень, пов'язаності з місцевим народним будівельним

досвідом; визначення шкіл народного храмубудування та з'ясування співвідносності архітектурно-етнографічного й історико-етнографічного районування Карпатського регіону.

Завдання дисертації:

— дослідити внесок українських і зарубіжних учених у вивчення теми, виокремити аспекти й питання, що потребують додаткового розсліду або перегляду з урахуванням потреб і рівня розвитку сучасної етнології, архітектури та археології;

— здійснити системний аналіз археологічних і писемних відомостей про давній період церковного дерев'яного будівництва (XII–XVI ст.) для з'ясування історичної тяглості, збереження і розвитку будівельних традицій українців у новітні часи (XVIII–XIX ст.);

— з'ясувати зовнішні і внутрішні чинники, церковно-канонічні, ідеологічні та політичні засади формування храмової дерев'яної архітектури українців Карпат;

— розкрити традиційний досвід народного храмубудівництва (вибір місця, будівельного матеріалу, час закладання і перебігу зведення церков, їхня просторова орієнтація, освячення, характер планувальної організації прицерковних ділянок тощо);

— з'ясувати генезу об'ємно-планувальних вирішень дерев'яних церков українців Карпат, змоделювати їхній генетичний потенціал;

— визначити типологічні особливості формування церковної дерев'яної архітектури досліджуваного регіону в контексті з ширшим українським етнокультурним простором;

— на основі застосування сучасної наукової методики окреслити архітектурно-етнографічні райони Карпат за архетипами церковного дерев'яного будівництва;

— з'ясувати співвідносність архітектурно-етнографічного й історико-етнографічного районування та об'єктивну підставовість визначення шкіл народного храмового будівництва.

Об'єктом дослідження є дерев'яні церкви українців Карпат XII–XIX ст., **предметом**— сукупність чинників і тенденцій у процесі формування і розвитку церковної дерев'яної архітектури українців Карпат, її пов'язаність з народним будівельним досвідом і широким спектром інших компонентів етнокультурної традиції, особливості її типології та співвідносності з історико-етнографічним районуванням.

Хронологічні межі роботи. Нижньою межею є XII ст. — найдавніший період, доступний для дослідження дерев'яних церков за археологічними матеріалами. Верхня межа сягає кінця XIX ст. — часу поступової заміни об'єктів народного церковного будівництва спорудами, зведеними за проектами професійних архітекторів.

Територія дослідження — ареал проживання українського автохтонного населення Карпат включно з тими історичними українськими землями, які тепер знаходяться у межах сусідніх держав. У порівняльному й історико-типологічному контексті розглядаються також об'єкти сакральної архітектури суміжних та інших регіонів України і багатьох народів Європи.

Джерельною базою роботи є наявні пам'ятки, архівні та опубліковані архітектурні, історико-етнографічні, археологічні, статистичні, лінгвістичні матеріали і наукові студії українських і зарубіжних учених XIX – початку XXI ст., які містять фактографічні відомості про народну церковну архітектуру; матеріали власних теренових досліджень автора, зібрані в 1994–2009 рр. на Лемківщині (зокрема й на польських, словацьких теренах), Бойківщині, Гуцульщині, Закарпатті, Буковині. Всього у польових умовах обстежено 370 об'єктів церковного будівництва українців Карпат та суміжних територій.

Методологічні засади дослідження ґрунтуються на визнанні церковної дерев'яної архітектури як предмета етнології та архітектури, а тому має міждисциплінарний характер і опирається на дослідницькі підходи обох наук із урахуванням методологічних засад історії, археології, географії та мовознавства. Висвітлення регіональних, типологічних особливостей карпатської храмової архітектури, її місця в традиційній культурі України здійснено на основі

застосування загальнонаукових, етнологічних та архітектурних методів: безпосереднього польового дослідження, історико-порівняльного, історико-генетичного, систематизаційно-типологічного, синхронного, діахронного, графічної реконструкції, картографічного, стилістичного, етимологічного та ін.

Наукова новизна й теоретичне значення дослідження. Вперше окреслено комплексне концептуальне поле проблеми та визначено новий науковий напрям її дослідницького опрацювання, в якому дерев'яні церкви розглядаються як складова етнокультурної традиції, отже, і предмета етнології, багатогранне явище, отримане внаслідок історичного освоєння етносом конкретного середовища, виступають як об'єкти історичного процесу, формування яких проникнуте численними елементами та проявами духовної культури, народною естетикою та ґрунтується на сукупності будівельних традицій. Розроблено методологічні підходи комплексного дослідження церковної дерев'яної архітектури, що дозволило: з'ясувати генезу церковної дерев'яної архітектури; подати системну картину її становлення та розвитку, аргументовано довести автохтонність об'ємно-планувальних вирішень; поглибити методику загального поділу території за церковними об'єктами; уточнити та розширити термінологічний апарат.

По-новому осмислено припущення і теорії про походження й еволюцію карпатських дерев'яних церков та вперше окреслено чинники, які істотно вплинули на формування й поширення власного типу храму на українських етнічних територіях та визначили етнографічну самобутність церковного будівництва українців Карпат. Розв'язано низку проблем, пов'язаних з визначенням регіональних і загальних типологічних закономірностей його формування, зумовлених напрямками поширення, т. зв. волоської колонізації Карпат, і зовнішніми впливами. Вперше в етнології та історії архітектури введено в науковий обіг великий масив виготовленого автором картографічного та ілюстративного матеріалу, з допомогою якого наочно висвітлюється питання генези об'ємно-планувальних вирішень, окреслюються основні типи та групи

церков, що істотно для з'ясування шкіл народного храмового будівництва та їхнього зв'язку з історико-етнографічним районуванням.

Практичне значення дослідження. Дослідження розширює предметне коло етнографічної науки, вводячи сакральну архітектуру як вагому складову культурної спадщини українського народу. Результати дослідження можуть бути використані для написання поглиблених робіт з історії, етнології, архітектури та мистецтва, підручників і навчальних посібників, енциклопедій, біографічно-бібліографічних довідників тощо; удосконалення законодавства у сфері охорони архітектурної та містобудівної спадщини, адміністративно-територіального устрою України; опрацювання правових заходів щодо збереження етнографічної та архітектурної ідентичності в ландшафті та будівництві XXI ст. Фактографію та наукові висновки дисертації автор використав для підготовки ілюстрованого словника “Українська сакральна дерев'яна архітектура” (2006), монографії “Сакральна дерев'яна архітектура українців Карпат” (2007), методичної розробки “Системи опису та класифікації об'єктів етнічної спадщини Полісся для вводу в автоматизовану систему” (1997–2003), лекційних курсів у Національному університеті “Львівська політехніка” та Академії дизайну.

Апробація результатів дисертації. Результати дослідження апробовано на засіданнях відділу етнології сучасності та вченої ради Інституту народознавства НАН України. Основні положення і висновки дисертації оприлюднені в доповідях на 40 наукових конференціях міжнародного, всеукраїнського і регіонального рівнів, сесіях, конгресах: “Актуальні проблеми дослідження народної культури русинів-українців” (Свидник, Словаччина, 1994); “Проблеми української науково-технічної термінології” (Львів, 1996, 2004, 2005); “Українська етнологічна наука на межі XX–XXI століть” (Львів, 2001); “2000-ліття Різдва Христового і народна культура” (Львів, 2001); “Історія релігій в Україні” (Львів, 2003–2005); “Дерев'яне сакральне зодчество українських Карпат: проблеми збереження і відтворення” (Ужгород, 2006); “Містобудівельна концепція розвитку Карпатського регіону та її вплив на етнокультурні процеси в

Україні” (Львів, 2006); “Етнокультурні процеси в українському урбанізованому середовищі ХХ століття” (Івано-Франківськ, 2006); “Християнська сакральна традиція, віра, духовність, мистецтво” (Львів, 2009); “Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехословаччині” (Прага, 2005); “Дмитро Антонович і українське мистецтво” (Прага, 2007); “Лемки, бойки, русини — минуле, сучасне, майбутнє” (Зелена Гура, Польща, 2007); “Łemkowie, Wojkowie, Rusini — historia, współczesność, kultura materialna i duchowa” (Zielona Góra, 2009); “Antropologia pogranicza Polsko-Ukraińskiego” (Warszawa, 2009); “Дерев’яні церкви українських і польських Карпат” (Львів, 2009); II Світовий конгрес бойків (2010); V–VII Міжнародний конгрес україністів (Чернівці, 2002; Донецьк, 2005; Київ, 2008); X–XXI наукові сесії НТШ (Львів, 1995–2010); “Етногенеза хорватів і Україна” (Дрогобич–Трускавець, 2011).

Публікації. За результатами дослідження опубліковано дві індивідуальні монографії, чотири розділи у колективних монографіях і 50 статей у наукових фахових виданнях (23 публікації у виданнях, затверджених ВАК України, і 26 – в інших наукових виданнях).

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, п’яти розділів, які містять 20 підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (691 позиція, 65 сторінок) та додатків (53 сторінки). Загальний обсяг роботи — 490 сторінок, з них — 372 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ДОСВІД ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ЦЕРКОВНОЇ ДЕРЕВ'ЯНОЇ АРХІТЕКТУРИ УКРАЇНИ

1.1. Огляд досліджень церковної дерев'яної архітектури України

Досвід досліджень дерев'яних церков попередників на різних наукових рівнях вивчали свого часу вчені: Ф. Вовк [95], Д. Щербаківський (1921 р.) [538], В. Січинський (1926 р.) [399; 403], М. Драган [160], М. Голубець (1935 р.) [117]. Цей досвід розглядали переважно при опрацюванні конкретного завдання з дерев'яної церковної архітектури, рідше він був предметом окремого дослідження. Академік О. Новицький зробив короткий історіографічний аналіз публікацій до 1920-х рр. щодо походження українських дерев'яних церков (грунтувався на невеликій кількості літературних джерел) [321]. Огляд чеських досліджень дерев'яної архітектури Закарпаття до 1922 р. подав Б.Вавроушек [673]. Перегляд досліджень до 1937 р. щодо походження триверхої церкви зробив Ю. Бабій (1939 р.) [66].

Поза межами України масштабний аналіз праць попередників з історії архітектури України, зокрема, досягнень у вивченні дерев'яної архітектури до 1950-х рр., подав В. Січинський у передмові до “Історії українського мистецтва” (1956 р.) [400, с. 5–8]. Двічі робив спроби історіографії праць попередників щодо дерев'яних церков 1975-го та 1987-го рр. В. Кармазин-Каковський [220, с. 17–158; 221], який і згадує праці П. Юрченка, С. Таранушенка, Г. Логвина, однак ні цих праць, ні інших, опублікованих до 1970–1980-х років, не аналізує; огляд літератури подає на підставі видань до 1940-го року і на основі аналізу попередників.

Дерев'яна церковна архітектура була широко представлена у фундаментальних працях “Нариси історії архітектури Української РСР”, “Історія українського мистецтва”, “Всемирная история архитектуры”, однак розгляду праць

попередників і досліджень українських учених діаспори та зарубіжних учених вони не містять. Ці питання не порушують у пізніших наукових працях Г. Логвин, П. Юрченко, П. Макушенко, І. Могитич [263, с. 208–231; 268; 290; 299, с. 206–236; 542; 543]. Це пов'язано з існуванням ідеологічних застережень щодо вивчення сакральної тематики та табу на певних авторів, а також на відстоюванні тези, що всі дослідження почалися в радянські часи і що українська архітектура тісно пов'язана з російською. Лише С. Таранушенку у фундаментальній праці “Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України” вдалося розглянути досвід досліджень дерев'яної архітектури до 1960 року. Водночас автор оминає роботи російських учених В. Стасова, І. Грабаря та інших, які вважали, що українське дерев'яне сакральне будівництво похідне від російського. Дослідник тільки наголошує, що в “цих виданнях віддається данина поваги російських прогресивних учених архітектурній спадщині братнього українського народу” [430, с. 12–16]; як і попередники, С. Таранушенко не звертається до досліджень української діаспори та закордонних авторів. Водночас окремі дослідники не тільки вивчають архітектуру на етнічних українських територіях, а й роблять спробу аналізу праць попередників.

Польський учений Р. Бриковський, досліджуючи лемківську церкву, а пізніше всі українські дерев'яні церкви “на землях Речі Посполитої”, аналізує літературу з цієї теми до початку 1980-х рр., при цьому оминає праці багатьох українських авторів [558, с. 64–67; 560, с. 24–29]. Р. Балцарек [550, с. 139–150] через призму віденської школи мистецтва та місця в ній Ф. Заплетала та Й. Стржиговського робить огляд вивчення дерев'яних церков, особливої уваги надає західноєвропейським джерелам.

На початку 1990-х рр. почалися інтенсивні дослідження українського дерев'яного сакрального будівництва у Польщі, Словаччині й Україні, результатами яких стала велика кількість публікацій.

Література з української дерев'яної сакральної архітектури за 150 років у часовому й територіальному аспектах багата, і в цьому немає нічого дивного, адже церкви стали предметом зацікавленості дослідників з усіх країн, де після

поділу земель опинились українські етнічні території. Це була зацікавленість не тільки мистецько-архітектурна, а й політична. Досвід історичних досліджень архітектури дерев'яних церков в Україні після Другої світової війни не вивчався. Те, що змогли зробити окремі вчені наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. для вивчення досвіду історичних досліджень, було “забуте”, відтак і невідоме наступним дослідникам та широкому загалові.

У наш час лише М. Гончаренко на підставі студіювання архітектури українських храмів за окремими працями кінця ХІХ – початку ХХ ст. зробив їх огляд і узагальнення [119, с. 213–219].

Не дивлячись на те, що в 1871 р. Я. Головацький започаткував етнографічний напрямок вивчення дерев'яних церков [115], на сьогоднішній день цілісний етнологічний погляд на предмет дослідження практично відсутній. Повного аналізу історичних досліджень дерев'яної сакральної архітектури немає, не окреслені важливі наукові здобутки, не визначені напрямки майбутніх досліджень та методологічні настанови.

1.2. Дослідження генези української церковної дерев'яної архітектури

Перші зацікавлення архітектурою та відомості про неї датуються часом появи України на історичній арені. Нашим будівництвом цікавилися грецькі вчені та мандрівники — Геродот, Діодор, Ксенофонт [595]; арабські купці Ібн-Даст та Ібн-Фадлан; візантійські та західноєвропейські духівники, письменники та хроністи, зокрема, Адам Бременський, Дитмар Мерзебурзький, Прокопій, Маврикій [117]. Одну з перших згадок про язичницьке храмове будівництво східних слов'ян знаходимо в арабського письменника Х ст. Ал-Мас'уді в розділі “Повідомлення про будинки, шановані у слов'ян” [229, с. 445; 230, с. 80].

Згадки про церкви, інколи з рисунками, також подають пізніші мандрівники Україною — Гетеріс, Гекстгавзен, Вердум, Краттер та ін. Їхні описи зібрані й проаналізовані у працях О. Уварова [490] та В. Січинського [404]. Особливо зацікавились Україною у ХVІІ–ХVІІІ ст. Тоді пильну увагу на церкви звернули Л. Міллер, Г.-Л. де Боплан [75, с. 27–28]. Але найбільше зацікавлення

українським сакральним будівництвом, зокрема, дерев'яним, виявив Павло Алепський, який подорожував Україною з антиохійським патріархом Макарієм у 1654–1656 рр. [57].

У період розквіту українського штихарства від 1623 р. і до середини XVIII ст. українські церкви стають об'єктами уваги штихарів Афанасія Клирика, Прокопія, Никодима Зубрицького, Діонісія Сінкевича, Іларіона Мигури, Леонтія Тарасевича, Інокентія Мирського, Йосипа Гочемського, які в мініатюрах і гравюрах досить точно передають нам сакральні споруди того часу. Особливо цікавими є рисунки будов Києво-Печерської Лаври 1661 і 1702 років, Мазепині церкви І. Мигури 1706 р., рисунки головної церкви в Лаврі, Почаївський монастир Й. Гочемського, Крехівський монастир Д. Сінкевича. Ці джерела докладно проаналізував з позиції архітектури В. Січинський [395]. Завдяки М. Груневегу, Д. Сінкевичу ми маємо загальне уявлення про об'ємно-планувальні вирішення сакральних об'єктів цього періоду [114; 209; 396].

У 1830–40-х рр. для популяризації Галичини з'являється низка видань, що репрезентують її в образах краєвидач, подано також зображення церков. Ці видання почалися з рисунків К.В. Келісінського [588], десяти зошитів Петра Піллера [578], Мацея Стечинського [653] та збірки найгарніших і найколеритніших околиць Галичини, що їх зарисував А. Лянге, а за ним П. Піллер виконав літографії [689].

Краєзнавчі та етнографічні альбоми, у яких також є зображення церков, з'являються і на Східній Україні. Найціннішими з цього погляду є альбоми лікаря Домініка П'єра де ля Фліза [145]. Підвищений інтерес до дерев'яного сакрального будівництва України в середині XIX ст. зумовлений історичними чинниками, зокрема, загальною атмосферою піднесення українознавства. Це був час переходу до капіталізму, пожвавлення національно-визвольного руху, панування в Європі, зокрема, і в Україні, ідей романтизму, на тлі яких розгорталосся слов'янське відродження в мовознавстві й народознавстві.

Перші поодинокі роботи, що засвідчили світові існування особливої сакральної дерев'яної архітектури Галичини, належать до середини XIX ст. На

велику кількість дерев'яних церков звернули увагу перш за все прихильники мистецької екзотики. Відкривачем української дерев'яної церковної архітектури, зокрема, галицької, був урядник Львівської пошти А.П. Вольфскрон, який 1858 р. опублікував у “Звідомленнях Віденської комісії охорони пам'яток мистецтва і старовини” статтю “Про деякі деревляні церкви Моравії, Сілезії й Галичини” [679, с. 85–92]. За ним доктор Ф. Гаас 1866 р. подає окремі відомості про дерев'яні церкви Закарпаття [582; 583].

Наприкінці 1860-х рр. повідомлення про галицькі церкви з'являються в часописі “Слово” у рубриці “Новинки” [416] та в “Літературному збірнику Галицько-Руської Матиці”. Дослідник В. Площанський від 1867 р. подає нотатки про церкви у селах Вівня, Волоща, Опорець, Лавочне, Тернава, Корчин, Хитар, Кальне, Тухолька, Плав'є, Орявчик, Тисовець, Славсько та інших [342; 343]. Через “Звідомлення Віденської комісії охорони пам'яток мистецтва і старовини” світ у 1860–70-х рр. дізнається про те, що знищене в Західній Європі дерев'яне сакральне будівництво існує в Галичині. За Б. Янушем, на початку ХХ ст. тут було 2345 пам'яток церковної архітектури [24].

Першим поважним дослідником галицької старовини загалом і українського дерев'яного будівництва зокрема був історик і етнограф Я. Головацький, який звернув увагу на розвинутий архітектурний стиль у церковному будівництві, що виразився в будуванні дерев'яних церков. “Під впливом невідомих нам зразків, — вказує Я. Головацький, — з бігом часу витворився особливого роду стиль церковного будівництва, що вдомашнися в Галичині, стався традиційною спадщиною українського народу” [115]. Саме Я. Головацький започаткував першу хвилю наукових праць, яка ознайомила світ з цінними для історії мистецтва, етнографії сакральними об'єктами в Карпатах. Початки наукових студій церков припадають на 70–80-ті рр. ХІХ ст. Переважно їх вивчали зарубіжні дослідники та публікували результати своїх пошуків у закордонних виданнях. До цієї хвилі належать насамперед праці І. Шараневича (1871 р.), Й. Лепковського (1872 р.), у яких подаються описи окремих церков Закарпаття та Галичини [605; 660].

Виявляють інтерес до українського церковного будівництва і російські вчені — О. Уваров (1871 р.), Л. Даль (1874, 1876 рр.), Ф. Білоус (1877 р.), які оцінювали його по-різному [71; 140; 141; 490].

Упродовж 1880–90-х рр. зростає зацікавлення дерев'яною церковною архітектурою, з'являються праці, присвячені галицьким (В. Мисковський, 1880 р.) [621] і буковинським церквам (К.А. Ромсторфер, 1891, 1896, 1899 рр.) [643; 644], походженню дерев'яної церковної архітектури (Г. Оссовський, 1886 р.). Тогочасні дослідники дійшли висновку, що без вивчення окремих церков неможливі будь-які гіпотези щодо українського церковного будівництва загалом. Об'єктами дослідження Е. Солецького, В. Дідушицького, Ю. Захарієвича, М. Ковальчука були церкви св. Юрія та Чесного Хреста в Дрогобичі, церква Успення Пр. Богородиці в Роздолі [566; 568; 593; 650]. Зацікавленість церквами в той період була досить велика, їм присвятили спеціальні випуски серії “Пам'ятки мистецтва в Польщі” [682].

Зазначимо, що статті Е. Солецького, а згодом і М. Ковальчука відіграли в історіографії галицької дерев'яної архітектури помітну роль. Вони підштовхнули до вивчення інших об'єктів церковної архітектури, стали основою певних теорій щодо генези та розвитку української дерев'яної сакральної архітектури. Галицький граф В. Дідушицький, на жаль недооцінений як учений до сьогодні, у той час низкою своїх статей зумів захопити не тільки галичан, а й інші народи скарбами дерев'яного будівництва цього краю [566]. Він власними коштами та заходами реставрує церкву св. Юрія в Дрогобичі [568]. “Невідоме сакральне мистецтво”, яке найкраще збереглося в Галичині, приваблювало багатьох учених далеко поза її межами.

У той період українська дерев'яна церква стає об'єктом зацікавлення російських учених В. Стасова (1886 р.), В. Сулова (1889 р.), Я. Смирнова (1900 р.), В. Нарбекова (1903 р.). На початку ХХ ст. дерев'яне церковне будівництво студіюють українські мистецтвознавці, етнографи, археологи, фольклористи О. Новицький (1899–1903 рр.), Є. Сіцинський (1904, 1907 рр.), Г. Павлуцький (1905, 1906, 1909 рр.), В. Щербаківський (1906, 1910 рр.), Б. Карпович

(1905 р.), Ф. Вовк (1910 р.), М. Біляшівський (1912 р.). У 1910-ті рр. українське церковне дерев'яне будівництво досліджували польські вчені Т. Обмінський (1914 р.), Т. Спісс (1912 р.), В. Фішер (1912 р.), Т. Мокловський (1914 р.); російські — О. Уваров (1910 р.), М. Красовський (1917 р.); українські — Д. Антонович (1910, 1913 рр.), Б. Карпович (1911, 1913, 1917 рр.), А. Варяницин (1913 р.) [83], М. Шумицький (1913, 1914 рр.), В. Кричевський (1914 р.), В. Щербаківський (1914 р.), О. Новицький (1914 р.), І. Свенціцький (1915 р.), М. Голубець (1916 р.), М. Зубрицький (1916 р.), Ф. Шміт (1919 р.). Часопис “Ziemia”, починаючи від 1912 р., вміщує фотографії галицьких церков [569; 575]. Екзотичність карпатської церкви привертала увагу навіть герцогів, що відвідували українські Карпати, фотографували та публікували матеріали в західноєвропейських часописах [579].

У 1920-ті рр. найпродуктивнішими щодо кількості публікацій про церковне дерев'яне сакральне будівництво Галичини та участі в його вивченні вважаємо вчених О. Лушпинського (1920 р.), Д. Щербаківського (1921, 1926 рр.), М. Голубця (1922 р.), Д. Антоновича (1923, 1925, 1926 рр.), В. Січинського (1923–1928 рр.), О. Новицького (1927 р.), В. Карповича (1926 р.).

Вивчали українські дерев'яні церкви також у Австрії — Й. Стржиговський (1929 р.), у Чехії — Ф. Заплетал (1923, 1924 рр.), В. Залозецький (1923 р.), Б. Вавроушек (1929 р.), А. Странський (1923, 1924, 1925, 1928 рр.), Й. Зигмунд (1923 р.). Дерев'яні церкви Карпат у 1920-ті рр. демонструвалися на виставці в Празі [614].

На початку ХХ ст. було висунуто найбільше гіпотез щодо генези храмобудівництва. Дослідження багатьох учених дали змогу вперше Д. Щербаківському (1921 р.), а згодом В. Січинському (1925 р.) зробити їх огляд, що дало підґрунтя для майбутніх фундаментальних праць.

“Затишшя” у вивченні сакральної дерев'яної архітектури припадає на 1930–40-ві рр. Водночас і в цей час на основі попередніх досліджень з'являється ґрунтовна робота про українські дерев'яні церкви М. Драгана [160], а

польський етнограф Р. Райнфусс [633; 638] провадить висліди лемківської та бойківської церков.

У 1940–1950-х рр. виходять друком лише поодинокі праці з цієї теми [289; 544]. Зазначимо, що в умовах відсутності Української держави після Другої світової війни дослідження церков велось і поза межами українських етнічних територій — у західній Європі та Америці [146; 400]. 1956 р. видано “Історію української архітектури” В. Січинського з такими словами в передмові: “Оце саме виходить у світ Історія української архітектури, як перший том Історії українського мистецтва, але виходить не в ССРСР, але в Сполучених Штатах Америки!” [400, Т. 1, с. 8]. Її поява спонукала спочатку до написання “Нарисів історії архітектури Української РСР” (1957 р.), а згодом — “Історії українського мистецтва” (1966–1970 рр.). Плідним у вивченні дерев’яної архітектури був кінець 1960-х – 1970-ті рр. Саме тоді з’явилися фундаментальні праці П. Юрченка (1970 р.), С. Таранушенка (1976 р.), Г. Логвина (1968, 1973 рр.), П. Макушенка (1976 р.).

У 1980-ті рр. у радянській Україні відзначається спад у дослідженні церковної архітектури, що було пов’язано з політичними обставинами. З’являються лише епізодичні праці, окремі статті. Історико-етнографічні дослідження “Бойківщина” та “Гуцульщина” приділили дерев’яним церквам мало уваги, у них розглянуті лише архітектурно-конструктивні особливості храмів [73, 137]. Більш повно представлена архітектура церков у колективній монографії “Народна архітектура українських Карпат” [299], проте етнологічний аспект в ній також відсутній. Серед закордонних видань цього часу слід згадати працю П. Магочі та Ф. Заплетала “Holzkirchen in der Karpaten” (“Дерев’яні церкви в Карпатах”), що була написана на матеріалах 1920-х рр. і надрукована 1982 р. в Австрії [608].

Нова хвиля дослідження української сакральної архітектури почалася в середині 1990-х рр. Щодо кількості монографій, видань і рівня наукової продукції першість належить польським і словацьким ученим. Тільки за останні п’ять років видано десятки монографій і збірників про церковне будівництво

Галичини. Ці праці присвячені лемківській дерев'яній архітектурі [556; 651], церквам Перемишльської єпархії, Холмської і Перемишльської єпархій, дерев'яним святиням Білосточчини та Підляшшя [580; 597; 598; 604; 630; 664]; опрацьовуються загальні питання генези та розвитку української церкви [558], статистика та структура Греко-Католицької і Православної Церков у межах Речі Посполитої [590].

На відміну від Польщі та Словаччини, у незалежній Україні дерев'яне сакральне будівництво почали досліджувати щойно в середині 1990-х рр.— повільно, здебільшого ентузіастами, часто власним коштом чи за рахунок фондаций. 1995 р. вийшли друком невеликі праці І. Могитича “Нариси архітектури української церкви” [303] та Р. Сулика “Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини” (з альбомів М. Драгана) [426]. Своє бачення церковного будівництва Західної України виклав патріарх Димитрій [335].

Здебільшого дослідження спрямовані на вивчення певної групи церков — Стрийщини [425], Сколівщини [454], Жовківщини та Рогатинщини [409; 410], українців Румунії [412], Молдови [440], Перемишльської та Холмської єпархій [411; 413], церквам Закарпаття [390], Лемківщини, Гуцульщини, Покуття, Полісся [175; 177; 449; 452; 455; 464; 465], та іншим українським церквам зарубіжжя [103]. Паралельно з науковими дослідженнями з'явилася низка посібників з проектування українських церков [154; 275], охорони пам'яток народного будівництва [359] та каталогів втрачених об'єктів архітектурної спадщини України [86].

У наш час ситуація з вивченням церков повторює ту, що склалася 150 років тому. Через певні обставини дослідження почали представляти у різних виданнях, часописах під поважними титулами академічних наукових установ неспеціалісти в ділянці архітектури, мистецтвознавства, етнографії. За останні десять років вийшла низка “енциклопедій”, “монографій”, “історико-архітектурних нарисів”, що написані без дотримання вимог до цього типу видань, не розкривають важливих аспектів української церковної архітектури, не пов'язані з генезою та формуванням певних типів шкіл, їх особливостей, не відповідають

на запитання, що виникали під час дослідження церков упродовж 150-ти років.

“Енциклопедичні” видання, присвячені архітектурі,— це зібраний архівний матеріал, що фрагментарно й неповно репрезентує історію окремої церкви [411]. На превеликий жаль, ці видання не мають основних елементів, що характеризують видання такого типу, бо не “об’єднують найістотніших відомостей з усіх галузей чи якої-небудь однієї” [415, Т. 2, с. 482], у нашому випадку — з архітектури. Їх написали не фахівці архітектури, тому такі “енциклопедичні” видання мають багато хиб, які автор виклав у рецензії “Сакральна архітектура та історія церков східного обряду Закарпатської області. Міраж та дійсність енциклопедичної праці” [453].

У багатьох “енциклопедичних виданнях”, “наукових монографіях” немає рецензентів [390], а якщо і є титуловані, то вони ніколи не досліджували українську сакральну дерев’яну архітектуру [103]. Такий підхід до наукової продукції призводить до того, що вона грішить серйозними помилками.

Щоби не бути голослівними, для прикладу торкнемося лише питання типології української дерев’яної церкви. За Г. Лоїком і А. Степанюком, існують “основні типи [...] храмів народної архітектури: 1 — лемківський; 2 — галицький; 3 — бойківський; 4 — гуцульський; 5 — безверхі барокові будівлі; 6 — мармароський; 7 — буковинський; 8 — хатній; 9 — північнополіський; 10 — волинський; 11 — подільський; 12 — київський; 13 — українське бароко; 14 — класичний; 15 — лиманський” [275]. За Р. Галишичем, “дерев’яні українські церкви є таких типів: 1. Бойківська церква; 2. Лемківська церква; 3. Гуцульські храми; 4. Дев’ятизрубні церкви” [103, с. 27]. І в першому, і в другому випадку систематизація та класифікація здійснена на основі різних (етнографічних, об’ємно-планувальних, стильових тощо) ознак, що недопустимо. Така типологія вказує, що автори не обізнані із сакральною дерев’яною архітектурою України та історико-етнографічним районуванням. Свої міркування з цього приводу дисертант виклав у статті “Стан та завдання історичних досліджень архітектури” [457], тому не будемо докладно аналізувати інші праці.

У сучасних академічних виданнях з історії української культури церковна дерев'яна архітектура представлена або за приписами радянської методологічної школи без урахування наукових досліджень у галузі архітектури останніх десяти років [65], або з позиції історії мистецтва [53]. Це позначилось і на фундаментальних працях. Досить фрагментарно наприклад, висвітлено 1000-літній розвій дерев'яних храмів і дзвіниць в "Історії української архітектури" 2003 р. [212]. Негативним явищем в українській архітектурно-історичній науці є те, що часто архітектурна продукція видається під грифом поважних інституцій і наукових товариств без відповідних рецензій [390].

Така позиція призвела до нехтування наукової етики, стала причиною плагіату й браку національної позиції щодо зазіхань сусідів на нашу спадщину. Приміром, на закиди польських, словацьких, румунських, молдавських учених щодо генези наших церков, їхньої приналежності не було відповідної реакції українських науковців [558; 559].

Систематизація та аналіз дотеперішніх студій висвітлили низку прогалин і невіршених питань. У дотеперішніх, зокрема й сучасних, студіях здебільшого акцентовано на історико-мистецьких аспектах церковного будівництва, натомість етнокультурний, історико-етнографічний виміри майже повністю залишалися поза увагою дослідників.

1.3. Територіальний аспект вивчення церковної архітектури українців Карпат

Церковне дерев'яне будівництво українців Карпат досліджувалося в межах кордонів тих країн, що поділили між собою українські етнічні землі. Дерев'яні церкви на українських етнічних територіях у Словаччині, Закарпатті у 1920-х рр. розглядалися ізольовано від споріднених з ними в Галичині (В. Залозецький (1926 р.), Б. Вавроушек (1929 р.), А. Странський (1923 р.)). Через наявність дерев'яних гуцульських церков державні кордони не вивчалися на українських етнічних теренах Румунії, донині не досліджене українське сакральне будівництво Молдови.

Поділ Західної України після Другої світової війни визначив нові територіальні межі досліджень. Так, Г. Логвин у працях “По Україні”, “Україна та Молдавія: Довідник-путівник” розглядає церкви Галичини, Буковини і Карпат в межах УРСР [268; 270]. В адміністративних кордонах досліджує дерев’яне зодчество України П. Юрченко [542; 543; 544], П. Макушенко [290] аналізує тільки дерев’яні церкви Закарпаття. У колективній праці, присвяченій, зокрема, народній архітектурі Українських Карпат XV–XX ст., не описані церкви на українських етнічних територіях (Лемківщині, Гуцульщині, Буковині та Мармарощині) у межах сучасних державних кордонів Польщі, Словаччини, Румунії [299].

Політичний підхід до студій українських церков з подання радянської влади існував у Польщі, Словаччині та Румунії. Як наслідок, лемківські церкви В. Кармазин-Каковський вивчав у межах державних кордонів Польщі [221]. Не вийшли за межі Словаччини дослідження Б. Ковачовичової-Пушкарьової та І. Пушкаря, що вивчали лемківські церкви [233]. У 1980-х рр. українську церковну дерев’яну архітектуру Карпат окремі дослідники подають без визначення її національних рис — як мистецтво Карпатського регіону, як церкви Словаччини, Польщі без етнічної та релігійної приналежності [259; 260] або як мистецтво неукраїнське. Так, у колективній монографії “Дерево в архітектурі та скульптурі слов’ян” у статті “Дерев’яне зодчество в Польщі” читаємо, що знайомство “з різними типами польського дерев’яного зодчества необхідно почати з церков, які є найдавнішими пам’ятками, що дійшли до нас” [502]. Автор жодного разу не вказує, що дерев’яні церкви, про які він пише, є спадщиною і архітектурою українців, а постійно наголошує, що це дерев’яна архітектура Малої Польщі, Польщі, Карпат. Таке ставлення до спадщини українського церковного будівництва є і в Словаччині, де, за С.Ковачевичовою, “будувалися грецькі католицькі церкви Східної Словаччини”, що належать до пам’яток словацької матеріальної культури [232].

Слід згадати працю про церкви Р. Бриковського “Дерев’яна церковна архітектура на коронних землях Речі Посполитої” (“Drewniana architektura

cerkiewna na koronnych ziemiach Rzeczypospolitej”), яка в багатьох аспектах є глибокою, але з політичними нюансами. Автор розглядає українську дерев’яну архітектуру як “святині, що виникли та існували на давніх коронних землях руських Речі Посполитої обох народів” і пояснює: “Корона — це те саме, що Польща, Річ Посполита” [558, s. 259].

Територіальний підхід до вивчення української сакральної архітектури, застосований навіть при розгляді шкіл народного церковного будівництва, був зумовлений політичними обставинами: відсутністю Української держави та багатовіковим входженням українських етнічних територій до складу різних держав. Ці обставини призвели до несприйняття української архітектури як соціокультурного явища в більшості наукових праць зарубіжних авторів, до пошуків джерел нашого будівництва за межами України, до вивчення церков тільки в межах державних кордонів та зарахування їх до спадщини тих держав, на території яких вони тепер перебувають.

На жаль, і сьогодні церкви продовжують досліджувати за адміністративним або церковно-адміністративним поділом у межах сучасних кордонів України. Прикладом такого підходу є праця В. Слободяна, у якій автор розглядає церкви деканатів Перемишльської єпархії станом на 1938 р., охоплюючи територію лише в межах кордонів України. Поза дослідженням залишилася велика частина цієї єпархії [411]. У межах обласних кордонів розглядає церкви Закарпаття М. Сирохман [390; 409]. Таких прикладів багато. Наукового дослідження, яке б розглядало сакральну архітектуру всіх українських етнічних територій українців Карпат, сьогодні немає.

Як у минулому, так і тепер учені оминають питання співвідношення певного архітектурного вирішення з історико-етнографічним районуванням, продовжують проводити дослідження у рамках сучасних державних і адміністративних меж, не дають адекватної характеристики української церковної архітектури як самобутнього національного явища, що ускладнює пошуки її етногенетичних витоків.

1.4. Досвід вивчення джерел української церковної дерев'яної архітектури

Уже півтора століття вчені порушують питання генези української сакральної архітектури. Існує багато гіпотез щодо її походження та розвитку, які умовно можна звести до двох принципових точок зору: українське сакральне дерев'яне будівництво є похідним від сакрального будівництва іншої культури чи культур або їх суміші та не має власної лінії розвитку; воно автохтонне, має власні архітектурні форми й традиції храмового будівництва.

Перші дослідження українських дерев'яних церков ґрунтувалися на міграційній теорії історико-культурних процесів ХІХ ст., що вивчала проблему впливів, визнавала існування тільки класичних стилів [258] і зараховувала до пам'яток лише церкви “високих культур” (єгипетської, грецької, візантійської, римської, індійської тощо). Усе це було підґрунтям теорії, що у становленні давньоруської сакральної архітектури вирішальну роль відіграло візантійське регентство Х–ХІ ст. та інші культури.

Найбільша кількість учених підтримувала й підтримує візантійське походження української архітектури. Цієї думки дотримувалися М. Ковальчук, М. Соколовський, В. Луцкевич, Т. Обмінський, В. Мисковський, Ф. Заплетал та інші.

Спираючись на форми церкви св. Юрія в Дрогобичі, М. Ковальчук і Ю. Захарієвич доходять висновку, що “форми церкви св. Юрія є, мабуть, наслідуванням тих уже існуючих зразків, які під візантійськими впливами постали на Київській Русі у перших великокняжих часах” [593].

За В. Антоновичем, “церковна архітектура на Україні виробилась із середньо-візантійського типу” шляхом трансформування візантійської хрещатої п'ятиверхої церкви у триверху. За В. Луцкевичем, це сталося шляхом переймання форм з пізньовізантійських церков [607], а за М. Соколовським — прототипом українських дерев'яних церков були муровані візантійські храми [649]. Флоріан Заплетал на підставі досліджених хрещатих закарпатських церков дійшов висновку, що вони візантійського походження без впливу

західних культур, а Т. Обмінський твердить, що тип хрещатого плану в Україну “прийшов з Атосу” [624, s. 426]. Згідно з Г. Логвином, “нашими наставниками в кам’яному зодчестві були греки. Вони передали нам не тільки типи храмів, але і методи їх розбивки [...], дерев’яна та кам’яна архітектура домонгольської Русі розвивалася у взаємодії і підпорядковувалася загальним естетичним нормам часу, хоч особливості матеріалу накладали на обидва види зодчества незгладимий відбиток” [267, с. 151, 154].

Окремі дослідники на підставі схожості зовнішніх елементів, наявності тривалих стосунків у минулому шукають зв’язки між українським і норвезьким, індуїстським, китайським, сирійським, російським та іншим сакральним будівництвом. Зокрема, першовідкривач дерев’яної архітектури в Галичині А. Вольфскрон висуває гіпотезу про зв’язок між церквами Карпат і Норвегії [679, s. 89]. Згодом ця гіпотеза дістає ширший розголос у праці Дітріхсона [564]. В архітектурних деталях галицьких церков М. Ковальчук бачить також певну спорідненість з норвезькими. За В. Дідушицьким, дзвіниця церкви св. Юрія у Дрогобичі “бере свій початок на півночі [...] в Норвегії” [568, с. 14]. Досить довго вчені дотримувалися думки, що дерев’яні церкви значною мірою є результатом впливу північної дерев’яної архітектури [316, s. 105].

У галицьких церквах В. Мисковський бачить візантійський характер із впливом норвезького дерев’яного будівництва [621]. Скандинавське походження українських дерев’яних церков підтримував академік Е. Голубинський [118, с. 136]. Авторитетний польський дослідник і теоретик мистецтва М. Соколовський у рецензії на книжку Л. Дітріхсона, а за ним К. Мокловський [618, s. 372] на основі техніки будівництва та конструктивних схем надовго відкинули “норвезьку теорію походження української сакральної архітектури”.

Необхідно вказати, що норвезька, а точніше скандинавська теорія походження нашого сакрального будівництва була пов’язана з норманською теорією, яка зазнала краху наприкінці XIX ст. [128, Т. 1, с. 612–624]. У 1920-х рр. професор Й. Стржиговський повертається до північного джерела походження дерев’яного сакрального будівництва [655]. Учений вбачає його в дерев’яних

човнах вікінгів, що, властиво, і є основою дерев'яного середньовічного сакрального будівництва Європи [657]. Після Й. Стржиговського до північного впливу вчені довго не поверталися.

На основі того, що слов'яни прийшли до Європи з Індії через Кавказ і Малу Азію і є консервативними, на прикладі церкви св. Юрія у Дрогобичі Е. Солецький доходить висновку, що вони “будують донині свої храми так само, як будували їх з-перед тисячі літ”, тому їхні церкви (форми, уклад, кількість бань) нагадують форми індійських храмів [650]. Варто зазначити, що інженер Е. Солецький відіграв помітну роль в історіографії галицької дерев'яної архітектури. Його гіпотези, які на початку ХХ ст. не виявили доказів зв'язку нашої архітектури з Індією, мали тривалий успіх і знайшли втілення в наукових працях сучасних учених [524]. Східну гіпотезу також поділяв і В. Дідушицький, стверджуючи, що “азійські та татарські первовзори лягли в основу стилевих форм Дрогобицької церкви”, а праджерела Святоюріївської церкви в Дрогобичі треба шукати в Персії, Індії, у всій Азії [568, s. 13]. Паралелі між сакральною архітектурою українців Карпат і пагодами Пекіна проводять К. і Т. Мокловські [617, s. 213, fig. 13, 15]. Враховуючи те, що батьківщиною трибанних церков є Сирія (церкви в Нірені й Моляфетті на узбережжі Адриатичного моря), Л. Даль припускає, що їх звідти запозичили хрестоносці, від них — Україна, а вже від неї — Московщина [140; 141].

Гіпотези щодо східного походження українського сакрального будівництва мають послідовників і в наш час. Сучасний дослідник В. Завада вважає, що “витоки цього унікального явища слід шукати у первісній спорідненості найдавніших будівельних культур Сходу та України” [178]. Професор Я. Дашкевич, вивчаючи взаємозв'язки Русі й Сирії, вказує на те, що “ті дані про сирійське будівництво в Таврії, які є сьогодні в розпорядженні дослідників, роблять закономірною також потребу враховувати можливі сирійські елементи при вивченні архітектури Давньої Русі” [144, с. 45].

Паралельно із східним походженням українського сакрального будівництва на початку ХХ ст. окремі дослідники дотримувалися думки, що воно

формувалося під впливом західного. На думку О. Уварова, дерев'яна архітектура Київської Русі сформувалася під безпосередніми впливами західного дерев'яного будівництва Моравії, Польщі, Чехії та Силезії, що дало змогу витворитися особливому типові дерев'яної церкви в Галичині. “Ми,— писав учений,— з достовірністю припускаємо, що церкви Галичини служили взірцями як для церкви св. Іллі у Києві, так і для всіх інших християнських церков, які могли існувати на Русі до остаточного прийняття християнської віри” [490, с. 23]. Він рішуче відкидав візантійський вплив, а також впливи скандинавських країн, Німеччини та Англії. Професор Д. Антонович, усупереч своєму батькові, який поділяв думку про візантійське походження української церкви, доходить висновку, що українська архітектура — це наслідки впливу історичних стилів, передусім Заходу. Протягом віків, за Д. Антоновичем, усі стилі знаходили втілення в українському церковному дерев'яному будівництві й модифікувалися в ньому відповідно до місцевого українського смаку [1; 60].

Окремі вчені вважали, що основою дерев'яного сакрального будівництва було муроване, що з'явилося в Україні в різні періоди. Тридільна триверха дерев'яна церква, за В. Січинським, походить від мурованої романської з княжих часів [398; 401]. Професор В. Залозецький активно обстоював позицію, що в Україні муроване храмове будівництво первинне, і від нього в добу Відродження розпочалося дерев'яне сакральне будівництво. За його дослідженнями, триверхий і хрещатий типи церков постали під впливом Відродження спочатку в мурованому будівництві, а пізніше ці типи перейняло дерев'яне [182; 190]. Концепцію В. Залозецького, що “все дерев'яне церковне будівництво було наслідуванням мурованого, своєї власної лінії не мало”, підтримував Ю. Бабій, який стверджував, що “концепція трипростірної, триверхої церкви постала в обсязі мурованого будівництва [...] це витвір народної творчості, який, однак, виріс на запозичених основах і при співділанні багатьох впливів монументальної стилевої архітектури” [66]. Під впливом західного мурованого будівництва, за дослідженнями П. Раппопорта, у Галицькій землі порівняно рано склалася місцева архітектурна школа [371, с. 461]. З часом учені визнають,

що “в історії українського мистецтва тягнеться, наче червоною ниткою, змагання до духовного замальгування Сходу і Заходу, Візантії й Окциденту [...] Ці два основні джерела нашого мистецько-історичного минулого запліднювали всі творчі мистецькі змагання, і їх історичне відношення до себе творить властивий зміст українського мистецтва” [187, с. 16].

На думку С.Таранушенка, генеза і розвиток українських церков починається від Іллінської церкви та подібних до неї з XIII ст. [430, с. 7], коли “в візантійському мистецтві визріває новий напрямок, виявляється нахил до камерних форм”, що приходять і на Русь у вигляді маленьких “фамільних” церков, які “поширилися на всій території України, але збереглися до наших днів лише в Карпатах” [430, с. 8]. Як і В. Залозецький, С. Таранушенко стверджує, що “народна монументальна архітектура, її художній образ у другій половині XVI–XVII ст. наповнюються новим змістом [...]”; наближається до принципів побудови художнього образу в італійському мистецтві доби Ренесансу з його культом симетрії і гармонії” [430, с. 9]. Поодинокі вчені конкретно вказують, які впливи позначилися на сакральному будівництві Галичини, Буковини. Так, німецький дослідник К. Ромшторфер, досліджуючи мистецтво Буковини та Молдови, доходить висновку, що “дерев’яні церкви тут непоказні, на румунській території Буковини вони повторюються, молдавські муровані церкви на українській території перебувають в генетичному зв’язку з відповідними галицькими церквами” [643; 644].

Інженер Й. Міллаутз, аналізуючи церкви Буковини, бачить у них вплив “західного латинізму і східного візантизму”. Вчений вказує, що проникнення обох культур відбулося в ранніх часах під впливом господарських і торгових відносин у країнах найбільш культурно зрілих — імовірно, на землях молдавських князів. Згідно з Й. Міллаутзом, церкви в Карпатах творилися під впливом будівельного матеріалу і клімату. У одно-триверхих церквах з гранчастим вівтарем і бічними раменами П. Покришкін і М. Соколовський бачать їх зв’язок з хрещатими церквами Румунії, Сербії [346, 615].

По-своєму розуміє В. Суслов джерела дерев'яної церковної архітектури, вважаючи, що вона, “хоч і була транзитним мостом з Греції на московську північ, однак у неї були внесені елементи західного мистецтва, і вона, втративши свій первісний характер, не розвивалась, а просто пристосувалася до певних потреб” [428, с. 39]. На його думку, українська церква первісно була хрещатою, від якої пізніше відтяли північний та південний зруби і одержали тридільну. Це сталося внаслідок діяльності отців домініканів, які прагнули повернути галицьких “руських” у латинську віру. Порівнюючи дерев'яну церковну архітектуру “Донщини” з українською, В. Суслов доходить висновку, що правзорами для українського будівництва була архітектура Моравії та західних слов'ян, яка не має нічого спільного з московською [428, с. 44, 49].

Моравський чинник у дерев'яному сакральному будівництві України, який свого часу бачили О. Уваров і В. Суслов, здобув нове життя у розвідках польських учених [554, s. 223–224; 625; 665, s. 75–77]. З новою силою він зазвучав у 1990-х рр. в працях І. Могитича [302, с. 25; 303, с. 3, 6] та патріарха Дмитрія, за яким “наш національний тип тридільних дерев'яних церков походить від моравських мурованих дводільних і тридільних будівель, тому не можемо твердити, що дерев'яні церкви — це окремий феномен” [335, с. 13]. Моравський чинник особливо популярний у чеських дослідників та істориків України [200, с. 102].

Уперше звертає увагу на існування “особливого стилю будівництва, що прижився в Галичині”, Я. Головацький [115; 490]. Цю думку підтримує О. Уваров, який припускає, що найкращі київські церкви побудовані до офіційного прийняття християнства, і рішуче відкидає можливість “візантійського впливу” на формування первісної дерев'яної архітектури на Русі.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. уже існувало розуміння, що українське сакральне будівництво є місцевим етнокультурним явищем, продуктом спільної дії багатьох факторів: географічно-кліматичного, етнопсихологічного, соціального, зовнішньокультурного та інших. Це розуміння ґрунтувалося на теорії французького вченого Л. Куражо, що початки середньовічної архітек-

тури треба бачити в передісторичних пам'ятках дерев'яного будівництва і що постання стилів залежить винятково від ужиткової техніки та матеріалу. Ця теорія стала основою для пошуку глибинних джерел походження дерев'яного будівництва. Автохтонність українського дерев'яного церковного будівництва насамперед ґрунтувалася на наявності високорозвиненого будівельного мистецтва у дохристиянські часи та в період середньовіччя. Її дотримувалися В. Дідушицький, Г. Павлуцький, О. Новицький, В. Щербаківський, Й. Стржиговський, Ф. Шміт та інші. Найґрунтовніше у дохристиянське походження українського сакрального будівництва заглибився Й. Стржиговський, який, дослідивши давньослов'янське мистецтво, стверджував, що українське будівництво має давні арійські традиції, які збіглися з християнськими, що йшли з півдня як муроване зодчество, а з півночі — як дерев'яне. Передхристиянські сліди він вбачає в хрещатій дев'ятипростірній церкві, форма якої одержана від маздаїстичної святині вогню, а тридільна несе в собі традиції храму, присвяченого культові сонця.

Прихильником теорії Й. Стржиговського був Федір Шміт, який також вважав, що “український стиль є ніщо інше, як давній руський дерев'яний стиль, форми якого походять ще з глибини дохристиянських часів і повинні знайти пояснення у фактах праслов'янської, або праруської історії, фактах, яких ми не знаємо” [526, с. 20]. Підтримував цю концепцію також О. Повстенко, за яким “мистецтво наших предків-язичників було досить розвинене в усіх його галузях, бо без цього розвитку не міг раптово настати такий блискучий розквіт нашого ранньохристиянського мистецтва на ґрунті Візантії чи якихось сторонніх домішок східних мистецьких впливів” [344, с. 50–51].

Спочатку Г. Павлуцький, а згодом і Ф. Вовк на підставі досліджень церков України й Волині дійшли висновку, що “українська церква витворилася на основі простого “чотиристороннього зрубу, найчастіше із чотирисхилим дахом, після чого такий зруб, але вже із зачатками апсиди, на східній стороні і додатковий зруб з вхідної сторони утворюють в урешті-решт комбінацію трьох зрубів під одним дахом; далі виділяється із-під цього даху спочатку один, а

потім усі три куполи, спочатку чотирисхилі шатрові, пізніше восьмисхилі” [95, с. 41]. Цієї теорії дотримувався і В.Щербаківський, який уважав, що підвалини християнського будівництва закладалися у княжі часи — тоді “був закінчений тип деревляних церков [...], котрий розвивався собі без залежності від чужих впливів, з простого штирокутного зрубу” [530, с. 227]. Дослідник не заперечує впливів Заходу на лемківську церкву.

Більшість авторів обґрунтовує автохтонність українського церковного будівництва тим, що всі впливи, які приходили ззовні, “перетравлювали” і “переосмислювали”, нічого не залишаючи у спадщину, крім типу плану. Такий підхід до церковного будівництва ґрунтувався, за М. Соколовським, на консервативності української культури. Тому Україна, переймаючи сторонні впливи, застосовувала їх поволі, із застереженнями “перетравлювала” і творила свої форми. На цій позиції стояв Є. Сіцінський, який загалом визнавав автохтонне походження церковного будівництва і допускав переосмислення у ньому візантійського стилю [392; 394]. Рішуче на самотньому походженні українського церковного будівництва наполягав Г. Павлуцький, який вважав, що воно є “мистецтвом національним; мистецтвом, що зберегло свій національний характер завдяки тому, що воно самостійно переробило і зовсім перетравило усі чужі елементи, візантійські чи західні, котрі до нього напливали” [328]. М. Соколовський також стверджував, що “церковне дерев’яне будівництво, яке витворило такі характеристичні й своєрідні форми на Україні, якому візантійське будівництво не залишило у спадщину нічого, крім типу й плану, мусило розвиватись на своїх основних засадах” [649, с. 95].

Позицію, що Русь була країною дерев’яних міст і “Київ у ті далекі часи [...] мав навіть завчасно, ще до прийняття християнства, дерев’яні церкви” [88, с. 7] і на Русі “була достатньо розвинена будівельна культура” [88, с. 8], відстоював К. Афанасьєв. Він дійшов висновку, що дерев’яна архітектура на Русі здавна розвивалася без будь-якого впливу будівельної культури античності чи Візантії, це був “неперервний шлях незалежного розвитку аж до нашого часу” [88, с. 7–9].

Давньоруське церковне будівництво, за О. Комечем, почалося не з нуля, а на візантійському ґрунті, на основі якого були створені “князівська культура і князівське будівництво”. Саме ці чинники “визначили руську архітектуру з кінця X ст. по 1030-ті роки”, яка “перейде поступово до самостійної роботи”, “формування архітектурних шкіл” і самостійних традицій [236, с. 316–318].

Розглядаючи архітектуру давнього Києва, професор Ю. Асєєв стверджує, що у “Києві були творчо осмислені і перероблені здобутки візантійської архітектурної системи” [64, с. 6], що “початки східнослов’янської архітектури йдуть у глибину тисячоліття — це була дерев’яна архітектура, прийоми і способи якої викристалізувались віками” [64, с. 11].

У другій половині XX ст. на підставі нових польових досліджень тривало обґрунтування джерел українського дерев’яного церковного будівництва, яке, за П. Юрченком [542; 544, с. 26–48], почалося з комори; за С. Таранушенком [430, с. 6] — з оборонної вежі; за В. Завадою [178, с. 94] — з наметових зрубних форм комори, клуні; за Я. Тарасом [447] — зі зрубною кліті. На переконання згаданих дослідників, усе це здійснювалося в процесі еволюції квадратного в плані зрубу, завершеного наметом, коли від простої однокамерної каплиці, комори були одержані багатокамерні та верхові церкви.

Складність питання походження українського церковного дерев’яного будівництва призводила до того, що частина дослідників з часом змінювала свої погляди, і навіть кардинально. Так, спочатку К. Мокловський вважав, що українська дерев’яна церква бере свій початок від слов’янської хати, а згодом, після систематизації планів, учений схилився до міркування, що тридільна церква постала з хрещатих візантійських церков шляхом відтинання бічних рамен. Богдан Януш тривалий час дотримувався думки, що церква постала зі з’єднання хати з оборонною вежею, пізніше почав висловлювати припущення, що українське будівництво залежало від польського. На подвійній позиції стояв В. Січинський, який визнав, що “бойківський” тип церков є якимсь первісним типом церковних будов, що постав в Україні у якусь давню, віддалену добу” [398, с. 165], і виводив їх походження з мурованих церков. Федір Вовк спочатку

виводив церкви з простої однозрубної каплички, а згодом, як і більшість поважних учених, вважав, що “для в'яснення всіх питань про походження і розвиток дерев'яного зодчества залишається чекати подальших досліджень” [95]. Зазначимо, що з часом зароджується тенденційний, політичний підхід до джерел сакрального дерев'яного будівництва Галичини.

Якщо австрієць А. Вольфскрон та інші дослідники бачили існування у Галичині особливого стилю в будівництві дерев'яних церков, то галицький москвофіл Ф. Білоус зневажливо ставився до “дерев'янок”, які мають “неудобства” і які він хотів стерти з лиця землі та засіяти стилізованими під псевдовізантійські російськими мурованими “архітворами” [71, с. 102].

Політичні погляди щодо української архітектури поділяв також В. Стасов, який відкинув гіпотези попередників щодо джерел галицького дерев'яного церковного будівництва. На підставі публікацій М. Ковальчука про дрогобицькі церкви св. Юрія і Чесного Хреста та церкви у Роздолі він стверджує: “Що ж до форми галицьких бань у виді цибулі, то вона вповні відповідає тій, яка існувала в центральній Росії наприкінці XVI ст. і протягом XVII ст.”, а отже, що церква св. Юрія у Дрогобичі є руською [російською.— *Я.Т.*]. На такій позиції стояв також І. Грабар, ствержуючи, що бойківські церкви за типом є ближчими до російських, ніж до українських [125]. Свого часу про таке “натягання бойківських церков до московських” В. Щербаківський сказав: “Треба зовсім не знати суті великоруської штуки, ні українського будівництва, щоби висказати такий погляд” [536, с. 5].

Російський характер українського сакрального будівництва бачить М. Красовський, за яким “першопочатки зодчества слов'ян почалися з Карпатських гір і розселились у межах Європейської Росії”. Він категорично відкинув “впливи іноземних зодчих, які не торкнулись нашого дерев'яного зодчества, що продовжувало розвиватись у споконвіку визначеному напрямку”, тобто російському [246, с. 5, 11].

Ще на початку XX ст. К. Мокловський довів, що руські галицькі церкви істотно відрізняються від російських [618, с. 376].

Треба зазначити, що В. Стасов заклав фундамент “єдиної і неділимой великоруской архітектури”, який став основою у боротьбі з “малоруським сепаратизмом” і автохтонним походженням української архітектури. Це призвело до нищення українського дерев’яного церковного будівництва у ХІХ ст. на Східній Україні, до примусового будівництва церков синоїдального типу і до пошуку аргументів про єдність української та російської архітектури. Цей політичний підхід найгостріше виявився у радянські часи, коли було припинено дослідження генези українського церковного будівництва — тим самим знята з досліджень української архітектури тема “Українська сакральна архітектура: її національний феномен і особливе місце в історії світового мистецтва”. Весь науковий потенціал спрямували на те, щоби не виявити національних ознак української архітектури, висвітлювати її в руслі “загальноруської”, з позиції архітектурно-художніх і конструктивних особливостей храмобудівництва “братніх народів”. Через політичні засади “радянського архітектурознавства” це питання свідомо не розглядалось у “Нарисах історії архітектури Української РСР” [264] та “Історії українського мистецтва” [542]. З тієї ж причини його не торкаються у своїх працях Г. Логвин [268], П. Макушенко та З. Петрова [289; 290], П. Юрченко [543].

Радянські методологічні засади вимагали пошуку зв’язків української архітектури з російською. На підставі вивчення пропорцій П. Жолтовський доходить висновку, що “композиційні прийоми, застосовані народними майстрами Карпат у храмовому будівництві, знаходять свої аналоги в таких шедеврах північноруського зодчества, як Преображенська церква в Кіжах, Успенська в Кондопозі і ряді інших”; “В основі північноросійського і українсько-карпатського народного зодчества лежать композиційні принципи, які свідчать про загальні творчі зачатки, загальне художнє сприйняття, впливаючи із загальної етнічної культурної традиції російського, українського і білоруського народів” [172, с. 84–85].

Поza межами України наприкінці ХХ ст. свою гіпотезу щодо генези української церкви висуває польський професор Р. Бриковський. У 1986 р., до-

сліджуючи церкви Лемківщини, він дійшов висновку, що лемківські церкви з похилими вежами характерні для Польщі, Силезії, Словаччини, а церкви з посадженими вежами на зруб — для Сербії та Волощини, Семиграда. Так, “у формуванні лемківської церкви брало участь дві культури: північна і південна, а тому можна прийняти тезу, що різниться від думки В. Січинського, що “не лемківські церкви походять від бойківських, а навпаки” [559, s. 97]. У наступній праці Р. Бриковський розглянув усі дерев’яні церкви на етнічних українських землях, представляючи їх як “церковну архітектуру на Коронних землях Речі Посполитої”. У цій праці церква “тридільна, поздовжня, одно- або трикупольна виникла у південно-західних князівствах уже після монгольської навали і занепаду Київської Русі”, “уклад просторів і верхів незаперечно візантійський і західноєвропейський [...] пішов він від невеликих візантійських церков”. Учений також наголошує, що в сакральному дерев’яному будівництві чималу роль відіграла унія та “майстри теслі, які були вишколені в міських цехах Польщі, закріпили ці уміння в теслярстві на південних руських територіях” [558, s. 64–67].

У роки незалежності зросло зацікавлення українськими дерев’яними церквами наших сусідів, водночас дослідження в Україні на цю тему ведуть небагато вчених [449; 452; 456; 464]. Як і раніше, немає одностайної думки щодо джерел і подальшого розвитку української дерев’яної архітектури. Так, на противагу Р. Бриковському, східний чинник у церковному дерев’яному будівництві бачить В. Завада, за яким “український дерев’яний храм не має прямих аналогів у будівельному мистецтві Європи [...] генетична основа українського дерев’яного храму у вигляді найбільш архаїчних форм традиційного будівництва України теж тісно переплелася у своєму розвитку з багатьма архітектурними реліктами країн Сходу” [178, с. 96].

Висунення гіпотез щодо генези української дерев’яної церковної архітектури триває і наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. [74]. Усі вони потребують подальшого аналізу, щоби зняти з цієї теми зайвий суб’єктивний політичний баласт, а отже, відділити здорове зерно наукового досвіду від половини псевдо-

науки та романтики. За С.Боньковською, “одним з чинників [...] розвитку хрещатих церков XVI – початку XVII ст. [...] є символічно-догматичне та літургійно-обрядове підґрунтя” [462]. Продовжується висунення екзотичних гіпотез і нових паралелей, наприклад, між українською та японською архітектурою [126]. Це об’єктивний процес, пов’язаний із розвитком української державності, національної науки.

1.5. Методологія дослідження дерев’яних церков

Ще на початку XX ст. Д. Антонович, В. Січинський, а пізніше В. Залозецький і М. Драган вказували на необхідність досліджувати пам’ятки дерев’яного будівництва спеціально розробленою методикою. Пильна увага до цього питання зумовлена тим, що на той час у мистецькій науці про дерев’яні церкви стосовно генези, впливів, за В. Січинським, існував “свого роду хаос”, а всі теорії були “збудовані на випадковому, обмеженому і не точному матеріалі” [399, с. 30]. У 1925 р. В. Січинський зазначив, що “ми мусимо досліджувати пам’ятники українського будівництва точними науковими методами, щоби створити основу для певного всестороннього і точного досліду, в даному разі галицької церковної дерев’яної архітектури, звісної дотепер тільки по знімкам або рисункам” [399, с. 30]. Складність дослідження дерев’яних церков у 1923 р. відзначив Д. Антонович, зауваживши, що зібрані матеріали до класифікації церков “ще не дали щасливих наслідків. Навіть не ясно, що власне треба покласти в основу класифікації українських дерев’яних церков — чи їх основний план, чи систему покриття церкви, яка найбільше характеризує стиль будівлі, чи місцевість будування і получену з тим різницю дерев’яного матеріалу, чи може ще який інший принцип” [1, с. 112].

Головною причиною хаосу та різнотлумачень одного питання було те, що вивчення сакрального мистецтва велось однобічно, без спеціальних методичних розробок щодо студій дерев’яного будівництва. Уперше за розроблення відповідних методів дослідження дерев’яних церков взявся В. Січинський, про що й оголосив на Першому конгресі слов’янських географів і етнографів у

Празі 1924 р. [403]. Над цим завданням учений працював протягом багатьох десятиріч [399, с. 32–33; 400, Т. 1, с. 5–6; 450]. Спеціально на методиці дослідження сакральної дерев'яної архітектури у своїх працях зупинялися В. Залозецький, М. Драган [160, Ч. I, с. 17–20; 188; 685, s. 10-11].

Радянська мистецтвознавча школа внесла в дослідження політично-ідеологічний аспект і обмежила не тільки теми, але й методологічні засади студій. Свідоме уникнення питань, пов'язаних з генезою, викреслення з досліджень етнографічного контексту, скерованість досліджень на вивчення архітектурно-конструктивних особливостей церков не давали можливості широко використовувати різні методи дослідження та всебічно вивчати дерев'яні церкви. Здебільшого вчені радянського періоду не вказують, які методи вони застосовують [433], лише С. Таранушенко говорить про це у праці “Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України” [430, с. 16]. Сьогодні майже цілковито відсутня методика дослідження етнографічного контексту в сакральній архітектурі.

Такий стан справ щодо методики та вибору методів дослідження церковної архітектури вимагає докладніше зупинитися на цьому питанні.

Підвалини історичних студій складає монографічний метод дослідження окремих пам'яток або мистецько-історичних проблем, на основі якого пізніше будуються фундаментальні праці. Основи монографічного дослідження окремих дерев'яних церков заклали Ю. Захарієвич, М. Ковальчук, Є. Січинський, Ф. Вовк, В. Щербаківський, В. Січинський, В. Залозецький, М. Драган, О. Цинкаловський [95; 159; 392; 399; 505; 536; 593]. Науково-теоретичне обґрунтування цього методу зробили В. Січинський і В. Залозецький [188, с. 284–285; 399, с. 33].

Монографічне дослідження українського дерев'яного церковного будівництва Галичини почалося з опису окремих церков (церкви св. Юра, Чесного Хреста в Дрогобичі, церква св. Юра в Роздолі) [568; 593, s. 17; 650, s. 9] у різних регіонах України [392]. Наступні ґрунтовні дослідження окремих церков проводились епізодично [158]. У післявоєнний період переважно

монографічним способом вивчались українські дерев'яні церкви поза межами України [220; 221; 233; 559].

Через обмеження ідеологічного характеру в радянські часи було важко здійснити монографічні дослідження церковних об'єктів, тому про окремі з них маємо лише архітектурно-мистецький аналіз у загальних працях з дерев'яної архітектури або у виданнях, присвячених пам'яткам містобудування та архітектури, пам'яткам мистецтва України, у книгах-путівниках по Українських Карпатах, Україні [111; 112; 268; 270; 271; 290; 310; 331; 357; 543]. У радянський час монографічне дослідження окремих дерев'яних церков Лівобережної України вдалося здійснити лише С. Таранушенку [430].

Аналіз праць показав, що для студій дерев'яної церкви використовували два методи: порівняльний та систематизаційний (історико-систематизаційний). Найпоширенішим у кінці XIX – на початку XX ст. був порівняльний метод, що ґрунтувався на пошуках відповідних взірців в Україні та за її межами. Цей метод у своїх працях застосовували вчені Г. Павлуцький, А. Вольфскрон, Л. Дітрихсон, М. Соколовський, К. Мокловський, Й. Стржиговський та інші. Порівняння проводились і на основі зовнішнього вигляду церкви, її плану (А. Вольфскрон, Л. Дітрихсон, К. і Т. Мокловські), конструктивних вирішень, теслярської техніки (М. Соколовський), і на засадах глибинного історичного зіставлення із взірцями дохристиянських святинь (Й. Стржиговський, Ф. Шміт). Механічне порівняння — зіставлення планів, об'ємних вирішень без розгляду конструктивних рішень, обґрунтування висновків історичними відомостями та документами призвело до суб'єктивних здогадок, романтичних теорій, існували в кінці XIX – на початку XX ст. Наприклад, що українське дерев'яне будівництво має зв'язок з індійським, китайським, турецьким, норвезьким, візантійським, російським, польським, німецьким, “західним” тощо [433; 442]. Цей метод переважно опертий на інтуїцію, за якою твердження сприймаються аксіомно, без доведення; користуватися ним особливо небезпечно, якщо дослідник має певні політичні та наукові упередження. Досвід показав, що цей метод дослідження не висвітлює дійсного стану речей, що мали місце упродовж вели-

кого проміжку часу в сакральному дерев'яному будівництві. Ґрунтовані на порівняльному методі, концепції розвитку української сакральної архітектури часто відриваються від реальності, оскільки не враховують природи матеріалу, хронологічної специфіки, особливостей географічного та культурного середовища.

Найбільше в історико-порівняльному аналізі творів мистецтва досяг Йозеф Стржиговський, який “один із перших [...] розглядає твори мистецтва з точки зору їхнього внутрішнього змісту, звільняючись від зовнішнього детермінізму Тена” [67, с. 130], без урахування хронологічної послідовності їхнього створення, шляхом виявлення пластичної спільності віддалених один від одного і у просторі, і в часі творів мистецтва, а потім індуктивним шляхом виводить загальний прототип. Цей метод був значним поступом у дослідженні художніх форм, але мав певні недоліки, оскільки виключив можливість появи ідентичних форм у подібних обставинах в іншому часі на інших теренах. Це приводило до того, що хтось у когось позичив, хоча одні й ті самі конструктивні вирішення можуть виникати в різний час на різних теренах.

У перших десятиріччях ХХ ст. розвиток історико-мистецької науки заперечив гіпотезу залежності стилів винятково від ужитковості, техніки та матеріалу. У цей час гору взяла віденська школа, яка реабілітувала творчу основу, зумовлену мистецько-естетичними потребами людини. З огляду на це, утворився новий метод підходу до мистецьких явищ і історичних процесів, головним чинником якого став стилістичний аналіз — стиль і його мистецькі вартості [67, с. 118]. “Історія мистецтва в цей період стала історією мистецьких прямувань, а головною метою їх досліджень став стилістичний аналіз” [190, с. 457–458]. Цей метод ввели визначні історики мистецтва І. Вельфлін, А. Рігль, Ф. Віккхоф, М. Дворжак, А. Брінкман і інші [194]. Стилістичним методом у 1922–1923 рр. студіював дерев'яні церкви Закарпаття В. Залозецький [685], аналізуючи наявність стилю “в архітектурі за пластичністю форми, структурністю, технологічністю, оптичними ефектами, розкладом мас” [188]. “Ця метода довела до результату, що дерев'яна архітектура Закарпаття це відгук

історичних стилів і що в ній пробивається в різних стадіях і варіантах синтеза архітектури східної та окцидентальної Європи” [190, с. 458]. Цією методою досліджував дерев’яні церкви Закарпаття чеський дослідник В. Менцль [611; 613].

Підтримував стилістичний метод у дослідженні дерев’яних церков учень В. Залозецького Ю. Бабій [66]. Цей метод мав бути, за В. Залозецьким, основним і “приложеним” до вивчення всіх “областей властивого поширення нашої дерев’яної архітектури” [188, с. 285; 190, с. 458]. Хоча Г. Павлуцький визнавав, що “історичні стилі вправді впливали, але [...] не змінили національного стилю”, однак вважав, що вивчення церков стилістичним методом є недоцільним, бо “до українських дерев’яних церков не можна прикладати ні однієї зовнішніх мистецьких схем; не можна їх відносити ні до готики, ні до стилю відродження, ні до бароку: вони самі становлять стиль” [328]. Не дивлячись на те, що Г.Павлуцький зазначив, що дерев’яні церкви є результатом історичного освоєння етносом конкретного середовища, до його думки не прислухались. У 1937 р. стилістичну методу дослідження церков критикував М. Драган: “у дослідках народного мистецтва стилістична аналіза може тільки частинно допомогти. Дає вона лише односторонні висліди”; “Народні будівничі хоч би і підпадали під вплив форм нового стилю, завсіди виходять з становища старих традицій, особливо ж у техніці” [160, Ч. 1, с. 18]. Додамо, що стилістичний аналіз при відсутності графічного матеріалу та без вивчення впливів на дерев’яну церкву інших чинників не може розв’язати питання, пов’язані з генезою будівництва, встановити час виникнення та етапи розвитку певного типу церкви.

Стилістичний метод разом з порівняльним, історико-систематизаційним широко використовували вчені, що стоять на позиції побутування “чистих стилів”, в основі якої лежить концепція існування центрів “високих” культур (грецька, єгипетська, римська, візантійська, індійська, китайська тощо), “що мають незрівнянно більшу вартість і значення в історії ніж інші культурні явища, котрі знаходяться на периферії і є лише гібридами різних культур або похідними від них” [119, с. 218]. Цей метод ґрунтується здебільшого на використанні відомостей з мистецько-архітектурної сфери та на стилістиці

мурованого будівництва, його результати дослідження від початку є запрограмовані на те, що дерев'яне сакральне будівництво України є запозиченням від інших культур або сумішшю їхніх впливів. Прихильниками згаданих методів були Л. Даль, В. Суслов, Ф. Білоус, М. Ковальчук, пізніше Р. Бриковський, Патріарх Ярема та інші.

Дерев'яні церкви України досліджувалися також історико-генетичним (еволюційним) методом. Опираючись на логіку та особливості розвитку дерев'яної архітектурної конструктивної системи й користуючись генетичним методом, В. Щербаківський вважав основою розвитку дерев'яного будівництва башту, від якої пішли одно-, дво-, три-, п'яти-, дев'ятиверхі церкви; О. Новицький — що головна краса нашого будівництва, “трибанні церкви, що мають своє походження від звичайних трикамерних хат”, на основі яких вони еволюційно розвиваються до складних типів [320; 321; 530; 531]; О. Уваров вважав українську дерев'яну архітектуру давньою та самобутньою, а найважливішим фактором генези дерев'яної церкви — природно-кліматичні умови [490].

Найяскравішою на основі цього методу є праця М. Драгана “Українські деревляні церкви”, побудована на “систематизації форм у злуці зо стилістичною аналізою”. Сама “систематизація” М. Драгана “збудована на цій zasadі, що розвій йде завсіді від форм і типів простих до більше складних”, що до XVI ст. “були усталені всі поодинокі типи, тому розгляд пам'яток у часовому порядку не може провадити до цілі, а топографія пам'яток, супроти перемішання форм, лише в деякій мірі може бути поміченою”. Фактично М. Драган провів своє дослідження на основі еволюційного методу, який “можна уявити собі у формі генеалогічного дерева. Одні типи церков давали життя кільком слідующим, а ці в свою чергу ще іншим. Одночасно поодинокі типи впливали на себе і через змішання витворювали інші типи. Головним корінем і пнем, що достарчав соків для усього дерева, була прастара традиція народного дерев'яного будівництва” [160, Ч.1, с. 17–20].

Цей метод дав добрі результати щодо великої кількості типів дерев'яних церков. У 1937 р. його нещадно критикував В. Залозецький, який вважав, що

“еволюційна метода механізує часто історичні явища”, бо “народна архітектура часоно змінчалась й тому вона є продуктом історії і нема причин звільнити її від сил, що в історії діють”; висунені на її основі тези, що “народне мистецтво в сумі незалежне від “зовнішніх історичних стилів”, має “свою внутрішню розвою лінію від поганських аж до теперішніх часів” і наявність “тягності та континуальності народного будівництва в протилежності до монументальної архітектури” є сумнівною [190].

На методологічні засади досліджень кінця ХІХ – початку ХХ ст. також вплинула теорія визначного французького вченого Л. Куражо про те, що початки середньовічної архітектури треба бачити в передісторичних пам’ятниках дерев’яного будівництва і що виникнення стилів залежить винятково від ужитковості техніки й матеріалу. Ця теорія пізніше була підтримана концепцією про однакову цінність (при різному вагомому внеску в розвиток світової культури) усіх локальних культур, стала підґрунтям пошуку глибинних джерел (язичницьких традицій) і визначила необхідність розглядати українську архітектуру й культуру як етнокультурне утворення настільки давнє, як і народ, що їх створив. Такий підхід схилив дослідників до порівняльно-історичного та генетичного методів дослідження, до залучення ненаукової інформації та методів дослідження. На таких позиціях і відповідно методах дослідження стояли Г. Павлуцький, І. Шараневич, В. Щербаківський, О. Уваров, О. Новицький, Й. Стржиговський, Ф. Шміт, О. Повстенко, М. Драган, Г. Логвин, П. Юрченко та інші.

На необхідність різнобічного дослідження дерев’яних церков вказував Д. Антонович, який застосовував стилістичний і генетичний методи, обґрунтовуючи це тим, що “уся українська архітектура — це вислід впливів історичних стилів, передусім Заходу”, що розвиток форм української церкви: “знаходиться в процесі постійної еволюції”; “знаходять собі відгомін в будівництві мурованому [...]; кожен із загально європейських стилів [...] бароко, рококо, класицизм, знаходили собі втілення в українському церковному дерев’яному будівництві й модифікувалися в ньому відповідно до місцевого українського

смаку” [60, с. 10], що існував багатовіковий еволюційний “процес розвою української деревляної церкви від простої трьохзрубної до високо скомплікованої дев’ятизрубної” [60, с. 9].

Такої самої думки дотримувався В. Січинський, зокрема, вважав, що необхідно “використати позитивні висліди всіх досі відомих шкіл і метод у приміненні до історії українського мистецтва” [400, с. 5].

Атеїстична ідеологія, політичний підтекст досліджень в радянські часи диктували не тільки теми, що стосувалися конструктивно-технологічних особливостей, архітектурно-художнього образу дерев’яних церков, але й вимагали відповідної методології, яка не могла охопити всі аспекти вивчення сакрального дерев’яного будівництва. Вчені радянського періоду, обмежені методологічними засадами “радянського архітектурознавства”, свідомо уникали теми генези українських дерев’яних церков, разом з нею — генетичного та інших методів дослідження, зокрема, етнологічних досліджень церков, не виходили за рамки архітектурно-технічного й художнього аналізу, відокремили сакральну архітектуру від традиційної народної культури. У більшості випадків для з’ясування типів об’ємно-планувальних і конструктивних вирішень дерев’яних церков вони використовували метод систематизації форм у поєднанні із стилістичним аналізом.

Про це свідчить типологія дерев’яних церков, дзвіниць Г. Логвина від тризрубних, накритих “простим дво- або чотирисхилим дахом”, до хрещатих “п’ятизрубних одно-, три-, п’яти-, багатoverхих церков” [263], характеристика дерев’яних церков за етнічними групами, школами та століттями П. Юрченка [543], систематизація дерев’яних церков Закарпаття на чотири групи за особливостями зовнішніх ознак П. Макушенка [289], виділення основних типів дерев’яних церков залежно від принципу пропорційності побудови плану та об’ємно-просторового вирішення І. Могитича [299]. При дослідженні українського дерев’яного будівництва С. Таранушенко обрав метод, умовно названий “аналітичним, основою якого є всебічне дослідження пам’ятки, “допит” не тільки джерел, але й самого твору, бо тільки так можна розкрити суть

архітектурної споруди”. Фактично дослідник пішов шляхом монографічного опрацювання поодиноких пам’яток і пов’язаних з ними мистецько-історичних проблем з широким залученням різних методів дослідження.

Отже, результати студій українського церковного будівництва залежали від методів і методологічних засад, які використовували дослідники у ХХ ст., якого вони світогляду дотримувались, до яких наукових шкіл належали і який мали фах. Через різні методологічні підходи та методи дослідження ми маємо принципові розбіжності в баченні витоків храмового зодчества, впливів інших культур і архітектурних стилів на формування дерев’яних церков тощо. Так, М. Драган на основі генетичного методу дослідження стверджує, що “ренесанс не відіграв більшої ролі в українському дерев’яному будівництві”, він не зміг “змінити усталений уклад форм дерев’яного будівництва” [160, с. 111]. Його підтримує Д. Антонович, стверджуючи що, ренесанс не так глибоко вкорінився в українському мистецтві, як готика. В. Залозецький на основі стилістичного методу доводить, що “власне на західних українських землях прийнявся так глибоко ренесанс” [185, с. 164]. Цю думку підтримує С. Таранушенко: “... в розвитку української монументальної дерев’яної архітектури [...] виразно відбилася філософія, естетика доби європейського (італійського) ренесансу” [430, с. 10]. Таких розбіжностей багато, особливо вчені розходяться в питанні щодо генези українських дерев’яних церков і впливів на їхнє формування різних чинників, вказують на необхідність правильного використання методів у дослідженні історії українського мистецтва [185; 188; 190].

Попередні дослідження методологічно застаріли, оскільки ґрунтувалися винятково на мистецько-архітектурних методах дослідження, які могли забезпечити лише одностороннє розв’язання якоїсь проблеми — стилю, мистецько-естетичної вартості архітектурно-планувальних вирішень тощо. Ці методи ґрунтуються на тематичній вибірці матеріалу й не охоплюють аналізом багато інших чинників, впливів, обставин, що діють в історії, природі, літургії, не враховують уявлення про світ, впливи соціально-політичних чинників, які часто визначали багатство типів українського церковного будівництва; не мо-

жуть відтворити генезу національної дерев'яної архітектури, тяглість архітектурно-конструктивних вирішень тощо, встановити, чи українське дерев'яне будівництво є окремим національним феноменом, чи воно “постійно розвивалося, постійно змінювало свої форми, як це мусіло бути у європейського народу і, змінюючи стилі, кожен стиль переймало своєю національною традицією, яка справді кладе яскравий відбиток національної риси на кожен українську дерев'яну церкву, в якому б стилі її не було вибудовано” [1, с. 110].

Ми поділяємо “усі досі відомі методологічні настановлення в студіях історії мистецтва” незалежно від того, до якої мистецької чи етнографічної школи вони належать, дотримуємося доцільності вживання багатьох методів з архітектурно-мистецьких і суміжних дисциплін, що дають різнобічні відповіді на поставлене питання.

Оскільки досвід досліджень ХХ ст., що ґрунтувався лише на вивченні архітектурно-мистецьких аспектів, не дав бажаних результатів, наші дослідження дерев'яних церков проводяться на стику кількох дисциплін: етнології – архітектури – історії церкви – географії. При цьому ми дотримувалися загальноприйнятої методи всіх європейських народів — територіального (топографічного) підходу до вивчення пам'яток, згідно з якою “всі пам'ятки мистецтва, які знаходяться на українських етнічних територіях належать історично до нашої культурної спадщини, без огляду, під яким впливом постали і хто їх сотворив” [188] без огляду, що сьогодні вони розташовані поза межами сучасної України [1, с. 6]. Цих засад дотримувалися М. Грушевський, В. Січинський, В. Залозецький. Такий підхід у вивченні пам'яток був знехтуваний дослідниками радянських часів через політичні обставини, не був він “опанований українськими мистецтвознавцями і ще довгий час наша література не могла вийти з вузьких рамок етнографізму і провінціалізму” [400, с. 6]. Підвалинами дослідження є монографічний спосіб опрацювання більшості дерев'яних церков та перегляд певних історично-мистецьких проблем в означених періодах, які творять основу історії українського мистецтва [188, с. 284–285; 399, с. 33].

Вважаємо, що методологічні підходи до вивчення витоків, генези українського церковного дерев'яного будівництва, спрямовані тільки на пошуки впливів на нас та нашу архітектуру (Схід чи Захід, Північ чи Південь), є хибними та вимагають заміни на неупереджені й незапрограмовані наукові результати. Дослідження враховували як чужі впливи на нашу архітектуру (візантійські, литовські, польські, сербські, моравські, угорські, румунські тощо), так і навпаки, наші впливи на їхню.

Методологічно ми не відокремлювали церковну дерев'яну архітектуру від народного будівництва. Українські дерев'яні церкви є великою мірою народним мистецтвом, мають народний характер, їх будували майстри з народу, які споруджували хати, господарські споруди. Тому архітектуру дерев'яних церков ми розглядаємо як один із об'єктів етнології та досліджуємо їх в широкому контексті, а не тільки з позиції високого мистецтва. Про необхідність такого напрямку дослідження свідчить сучасна наука багатьох країн та державні експерти при ЮНЕСКО, розуміючи під терміном “традиційна народна культура та фольклор” у широкому значенні “традиційну творчість груп та індивідумів, яка включає мову, усну літературу, музику, танці, ігри, міфологію, обряди, звичаї, ремесла, архітектуру та інші види художньої творчості” [97, с. 377]. Водночас не можна розглядати українську сакральну архітектуру лише в рамках народного будівництва, бо вона є також частиною світової культурної спадщини й має стильові ознаки всіх стилів.

Враховуючи те, що пам'яток дерев'яного церковного будівництва до XVII ст. не збереглося і те, що іконографічний спосіб їхньої інтерпретації не є вичерпним для вирішення завдань в історії мистецтва та етнографії, відтворення генези, глибинних процесів і явищ, які мали місце в будівництві церков, здійснювалося на основі залучення матеріалів і методик дослідження з етнології, археології, географії та мовознавства. Насамперед, дослідження методологічно було спрямоване в русло глибинного вивчення архітектурно-будівельної термінології, важливої для розв'язання багатьох завдань, пов'язаних з генезою та реконструкцією різних явищ [461, с. 492–493].

У дослідженні ми опиралися на системний підхід, розроблений для вивчення змін у географії людини (функціональність, емпіричність, подвійність, замкненість) [322; 600] та методи дослідження економічної географії (збір інформації, статистичне опрацювання, наочне представлення, дослідження розміщення об'єктів) [479].

Кожне із поставлених завдань має свої методи дослідження. Наприклад, складання словника архітектурно-будівельної термінології проводилося методами “слів і речей” та етимологічним, які використовуються при вивченні матеріальної культури, що дало можливість реконструювати “будівельні реалії” [128, Т. 1, с. 272] й визначити їхній генетичний зв'язок з дерев'яним будівництвом інших країн, першоджерело та походження явища. На основі цього були одержані змістові, територіальні, історіографічні, хронологічні та архітектурні відомості про генезу архітектурно-будівельного явища. Використання історико-генетичної методики дозволило залучати до історико-архітектурних досліджень широкое коло позапрофесійної інформації (політично-економічного характеру; вплив географічно-кліматичних і зовнішньо-культурних умов; формування етнокультурно-психологічних особливостей суспільства тощо), яка разом із систематизаційно-типологічною методикою дало можливість відтворення генези дерев'яного церковного будівництва — виявлення прототипів, етапів розвитку, побудови гіпотетично можливих типів дерев'яних церков, з'ясування еволюції об'ємно-планувальних вирішень окремих архітектурних елементів, інтер'єру.

Оскільки церковне дерев'яне будівництво виконує певні функції та піддається короткочасним або довготривалим впливам, що призводить як до консервації певних вирішень, так і до їхніх змін, вивчення дерев'яних церков велося синхронним і діахронним аналізом [322, с. 14–16]. Синхронний аналіз вживався для пояснення причин змін у “відносно стабільних”, “рухомо стабільних” об'ємно-планувальних вирішеннях, а діахронний — для виявлення процесів (дії зовнішніх сил і власної енергії), що призвели до появи дерев'яних церков в українців Карпат, змін в об'ємно-планувальному, конструктивному, містобудівальному вирішенні. Генезу церкви розглядали як суму складових, “ста-

більших” і “нестабільних”, що формують об’ємно-планувальне вирішення, тобто визначають генезу окремих елементів плану, об’єму, бані, одвірків, тощо.

Графічний метод застосовувався в розробленні аналітичних таблиць, які наочно висвітлюють генезу, різні аспекти типології об’ємно-планувальних рішень дерев’яних церков. Метод графічної реконструкції об’ємно-планувальних рішень церков використовується і для відтворення археологічних об’єктів, словесного опису церкви в джерелі інформації, і для систематизації фотографічних матеріалів, реконструкції певних явищ, пов’язаних з церковним будівництвом.

Картографічний метод вживається для з’ясування впливу природних чинників на церковне будівництво, уточнення розповсюдження та побутування певних типів церков, визначення архітектурно-етнографічного районування на основі сакрального будівництва, шкіл народного храмового будівництва та їх зв’язок з історико-етнографічним районуванням. Стилiстичний метод використовується для уточнення впливу зарубіжного мистецтва та виявлення цього впливу в дерев’яному будівництві, з’ясуванні місця та значення сакрального дерев’яного будівництва у світовій спадщині.

Такий методологічний підхід до вивчення теми є виправданим, він диктується тим, що сакральна архітектура є багатоплановим об’єктом, що переплітається з низкою наукових дисциплін: етнографією, мовознавством, географією, архітектурою, дозволяє розглянути проблему в комплексі й водночас висвітлити низку невідомих або недостатньо вивчених аспектів і питань сакрального дерев’яного будівництва.

Висновки

1. Упродовж 150-ти років предметом вивчення дерев’яного церковного будівництва була переважно сакральна дерев’яна архітектура Галичини, зокрема, українців Карпат. Вона є ключем до розв’язання багатьох питань дерев’яного церковного будівництва України. За цей період накопичено чимало теорій щодо джерел і розвитку церковної дерев’яної архітектури України, які

ускладнили цілісну картину сприйняття дерев'яних церков як унікального явища, що не має аналогів у світовій архітектурній спадщині.

У дотеперішніх, зокрема й сучасних, студіях здебільшого акцентовано на історико-мистецьких аспектах проблематики, натомість її етнокультурний, історико-етнографічний виміри майже повністю залишалися поза увагою дослідників. Відповідно українська церковна дерев'яна архітектура розглядалася відособлено від інших ділянок традиційної народної культури, а культурологічні аспекти теорії архітектури не охоплювали питань етнорегіональних, етнолокальних особливостей народного храмобудівництва та його співвідносності з загальноукраїнською будівельною практикою.

2. Дослідження дерев'яної церковної архітектури ґрунтувалися на двох принципово протилежних поглядах: дерев'яна церковна архітектура українців розвивалася в полі впливу інших культур; дерев'яна церковна архітектура самостійно формувалася на дохристиянських джерелах народного зодчества шляхом творчого опрацювання всіх впливів на народній основі, що стало фундаментом її розвитку та збагачення.

Причиною різного тлумачення генези української дерев'яної церковної архітектури була колоніальна залежність України на сході від Російської, на заході — від Австрійської імперії, Польщі, Угорщини, поділ її етнічних земель між різними державами. На підставі цього формувався світогляд дослідників, які належали до різних кіл суспільства і були носіями відповідних ідеологічних, політичних концепцій, що, у свою чергу, визначило такі підходи до українського церковного дерев'яного будівництва: розглядати його похідним від візантійського, західноєвропейського, іншої будівельної культури чи культур; не виділяти його в історичних і архітектурних працях колоніальних країн як українське соціально-культурне явище та національний архітектурний феномен; досліджувати дерев'яне церковне будівництво українців Карпат у державних кордонах країн, між якими були поділені українські етнічні території, та розглядати його як спадщину цих держав (“російська архітектура”, “словацька дерев'яна архітектура”, “дерев'яні церкви на польських коронованих землях”);

не відзначати вплив українського церковного будівництва на сусідів і його місце та роль у світовій архітектурній спадщині.

Такі підходи нерідко суперечать об'єктивній реальності, не дають адекватної характеристики української церковної архітектури як самобутнього національного явища й утруднюють пошуки його етногенетичних витоків.

3. Головним недоліком у вивченні джерел українського дерев'яного церковного будівництва слід вважати однобокність методологічних підходів до цієї проблеми: Схід чи Захід, Північ чи Південь, Візантія чи Захід, дерево чи камінь тощо. Така методологія спричиняла і продовжує безплідну дискусію щодо походження українського дерев'яного церковного будівництва: вихолощувала існування багатовікового дохристиянського та ранньохристиянського будівництва, його досягнення; нехтувала традиційний досвід народного будівництва; нав'язувала іноземне культуртрегерство, яке відмовляло українському будівництву у праві мати власний напрям розвитку й місце у світовій архітектурній спадщині; змушувала постійно боронити українське дерев'яне церковне будівництво від посягань ззовні, не давала змоги показати його позитивний творчий вплив на сусідів. Дана ситуація також пов'язана з тим, що всі питання генези дерев'яних церков вирішуються методами архітектурно-мистецьких досліджень.

4. Необхідність комплексного підходу до вивчення дерев'яних церков ґрунтується на тому, що вони постали в результаті історичного досвіду освоєння етносом конкретного середовища, виступають як об'єкт цього процесу. Ключовими засадами такого підходу є бачення дерев'яного храмобудівництва українців Карпат як самобутнього продукту української традиційної культури, що вимагає його міждисциплінарного розгляду на основі широкої фактографічної і теоретично-методологічної бази різних наук — етнології, архітектури, релігієзнавства, географії, археології, мовознавства.

РОЗДІЛ 2

ТРАДИЦІЇ БУДІВНИЦТВА XII – ПОЧ. XVI СТ. ТА ЧИННИКИ, ЩО ВПЛИНУЛИ НА ФОРМУВАННЯ І ПОШИРЕННЯ ПІЗНІШИХ ОБ'ЄМНО-ПЛАНУВАЛЬНИХ ВИРІШЕНЬ ХРАМІВ

2.1. Дерев'яні церкви XII–XIII ст. (за археологічними джерелами)

Археологічні розкопки останніх десятиліть XX ст. відкрили нам завісу щодо будівництва в Україні-Русі дерев'яних церков у княжу добу [297].

На підставі розкопаних археологічних пам'яток можна судити про існування наступних типів дерев'яних церков:

— однозрубна каплиця-усипальниця в с. Пітрич на Дністрі, початок XIII ст. [484];

— однозрубна, що складається з квадратної нави, яка закінчується трапецієвидною апсидою (вівтар): церква в урочищі Мартинівка (с. Вікно) Заставнівського р-ну Чернівецької обл., XII–XIII ст. [475]; дерев'яна замкова церква на городищі-дитинці в літописному Василеві на Дністрі Заставнівського р-ну Чернівецької обл., XII ст. [476]; церква в літописному Василеві на замчищі Хом, XII–XIII ст. [474];

— двозрубна дводільна, що складається з квадратної нави, до якої була прирубана вужча прямокутна або п'ятикутна апсида (вівтар): Сокілецька давньоруська церква (XII–XIII ст.) [191]; церква в Давидгороді на Волині, XI–XII ст. [333]; церква в с. Терепча біля Сянока, Польща, друга половина XII ст.; церква на посаді княжого Галича (урочище Церквиська), XII ст. [280, с. 65];

— двозрубна тридільна, зі спільним п'ятистінним зрубом нави з бабинцем та меншим прямокутним вівтарем: церква Параскеви П'ятниці літописного Звенигорода [198];

— тризрубна з квадратною навою, прямокутним вівтарем та бабинцем: церква Івана Хрестителя на Ринку Луцька, XIII ст. [468]; церква св. Онуфрія в Тереховлі [334];

— двозрубна з восьмибічною навою та гранчастим вівтарем: Онуфріївська церква у Володимирі-Волинському, XII ст. [337];

— тризрубна з восьмибічною навою, прямокутним бабинцем і трапецієвидним вівтарем: церква ремісничого посаду давньоруського літописного міста Биковен на Дністрі, XII–XIII ст. (с. Буківна Тлумацького р-ну Івано-Франківської обл.) [480, с. 16–17; 482];

— тризрубна з восьмибічною навою, гранчастим вівтарем та прямокутним бабинцем: церква на дитинці літописного Звенигорода, XII–XIII ст. [306; 309]

Крім одно-, дво-, тризрубних церков була археологічно розкопана низка дерев'яних сакральних споруд з полігональними стінами на взірць дерев'яної хрестово-банної церкви:

— ротонда, одержана шляхом полігонального заокруглення простору: восьмигранна Воскресенська ротонда-каплиця біля замку княжого Галича в урочищі Воскресенське, XIII ст. [278, с. 32–34; 279];

— багатокутна ротондальна споруда: дерев'яна церква в Олешкові Снятинського р-ну Івано-Франківської області, середина XII – початок XIII ст. [482; 485];

— хрестово-банна, тринавна, триапсидна та двостовпна споруда: церква Івана Хрестителя на Подолі княжого Галича, середина XII – початок XIII ст. [281].

Розкопані дерев'яні церкви з восьмибічним заокругленням і багатокутна споруда мають аналоги в мурованому будівництві під назвою ротонда, що дає підстави зарахувати дерев'яні церкви з полігональними стінами до ротонд. Необхідно підкреслити, що сьогодні зрубні ротонди відкриті тільки в Галичині, у сусідніх країнах їх не виявлено.

Висновки

1. Плани більшості археологічно розкопаних дерев'яних церков мають прямі аналоги в мурованому церковному будівництві X–XIII ст., а частина з них — тотожні розміри. Це дає можливість стверджувати, що становлення українського сакрального дерев'яного будівництва відбувалося шляхом

копіювання та синтезу мурованих західних і візантійських взірців до дерев'яної будівельної культури України–Русі. Мурована церква Онуфріївського монастиря в с. Лаврові (XII ст.) має аналог — дерев'яну церкву на дитинці Василева (XII ст.); дерев'яна церква в с. Мартинівка (XII–XIII ст.) — муровану церкву св. Миколи в Збручанську (XIII ст.); дерев'яна церква на замчищі Хом у Василеві (XII–XIII ст.) — муровану церкву св. Івана Хрестителя у Львові (злам XII–XIII ст.); дерев'яна церква св. Івана Хрестителя в урочищі Царинка в Галичі (друга пол. XII ст.) — муровану церкву св. Миколи у Львові (XIII ст.)

Усі відомі нам сьогодні археологічні пам'ятки дерев'яних церков також мають аналоги в XVII–XVIII ст. [297]. Двозрубні церкви XI–XIII ст. з близькими до рівновеликих квадратів планами мають аналоги: церква св. Івана в с. Глинсько (XVIII ст.), церква св. Дмитрія в с. Гряддя (1711 р.), Святодухівська церква в с. Коропець (1760 р.), церква св. Михайла в с. Руське (1848 р.). Двозрубні церкви з трапецієвидним вівтарем XII–XIII ст. мають аналоги: церква в с. Жадень (кін. XVII ст.), церква Різдва Пр. Богородиці в с. Курники (1616 р.) [436, с. 193–195]. Усе це свідчить про тяглість традиції в сакральній архітектурі. Встановлені археологами терміни будівництва церков доводять, що впровадження західних і східних взірців відбувалося одночасно і в дереві, і в мурі, церковне будівництво опиралося на тогочасну школу зрубного будівництва.

2. Розкопані археологічні пам'ятки в Галичині та Волині дають змогу заперечити досить авторитетним ученим, що “барок з своїм головним мистецьким засобом в архітектурі, а саме світлом і тінню в заломаних площах, перемінив прямокутні простори церкви на восьмибічні. Всі простори в дерев'яній церкві були первісно прямокутними в плані” [160, Ч. 1, с. 68]. Не бароко, а муровані три-, п'ятиапсидні церкви та ротондальні святині в княжу добу спричинилися до реалізації перших дерев'яних християнських святинь з полігональними стінами. До цього необхідно додати, що в українському дерев'яному церковному будівництві споруди з полігональними стінами є не тільки наслідуванням круглих у плані мурованих будівель, а й явищем глибшим, що коріниться в місцевих будівельних традиціях. Археологічними

дослідженнями встановлено, що в княжі часи також будували ротондальні дерев'яні будівлі світського характеру: зруб-семерик на Подолі княжого Галича, урочище Четверки; багатокутна споруда в с. Шевченкове Галицького р-ну та в с. Любківці Снятинського р-ну Івано-Франківської області. Усе це свідчить, що ротонда (полігональна в плані будівля) у дереві мала місце в княжі часи, реалізувала себе спочатку у великих спорудах, пізніше знайшла продовження в малих та в полігональному вирішенні вівтаря, нави й бабинця.

3. Наявність дводільних церков (нава + вівтар) у княжі часи та їхні романо-готичні відголоси на Закарпатті в XVIII–XIX ст. не можна пояснювати впливами Заходу на об'ємно-планувальне рішення українських церков. Дводільність від початку була продиктована сакральними потребами та економічними вимогами (дочерні церкви, церкви-каплиці), тому цей тип зустрічався в багатьох європейських країнах: Польщі, Угорщині, Болгарії, Румунії, пізніше стає основним для католицьких церков Польщі, Угорщини [618, s. 407]. Наявність загальних підходів до організації сакральних споруд на основі сакральної функції на великих теренах підтверджує і те, що в кінці XIV – на початку XV ст. існував міжнаціональний стиль, тобто був “пан’європейський момент в історії культури, існувала інтернаціональна готика, що мала широку географію, а також відголос в Україні” [67, с. 126–127]. Цілком об’єктивно ми мали взірці базилікального типу церкви в дереві, але вони не отримали подальшого втілення. Якщо би західні впливи від самого початку були суттєвими в Україні-Русі, то вони би “перемололи” давні слов’янські традиції організації церковного простору на основі квадратної кліти, завершеної верхом, тобто замінили би їх на видовжені прямокутні з даховим завершенням, як цього вимагав західний базилікальний тип церкви, і не дали подальшого переходу від дводільності до тридільності. Замість дводільного простору, складеного з двох квадратів або близьких до них, ми б одержали два на основі видовжених прямокутників. Якби це було, то наше церковне будівництво мало би ті самі результати, що й польське, сербське, румунське та молдавське дерев’яне сакральне будівництво, тобто —

провінційні скромні костели, церкви, перекриті кроквовими дахами, плоскими стелями, склепінням (півкруглим, овальним, аналогічним до даху). Цього в Україні-Русі не сталося, тому що існували інші чинники, котрі визначили подальший розвиток [445].

4. Шлях реалізації функціонально-планувальних вирішень візантійської та західноєвропейської архітектури в дереві був нелегкий, тому що властивості будівельних матеріалів муру, каменю й дерева різні. Неможливо отримати дерев'яні споруди, ідентичні мурованим, реалізувати муровані планувальні та конструктивні вирішення стін, верхів, перекриття, архітектурних деталей. Від самого початку копіювання мурованих взірців у дереві зазнало низку невдач [448]. Конструктивні труднощі, що виникали під час заміни будівельних матеріалів, і необхідність дотримання загальних принципів візантійської та західної будівельних шкіл змусили замінити округлі стіни на полігональні, відмовитися від ротондального типу церкви, бокових апсид, конструктивних вирішень мурованого перекриття.

5. Виявлені окремі археологічні пам'ятки дерев'яних церков: однозрубні, що закінчуються трапецієвидною апсидою, та ротондальні; переважають варіативністю пізніші аналоги дерев'яних церков, а ротондальні в окремих випадках (ротонда-каплиця біля замку княжого Галича в урочищі Воскресенське XIII ст.; дерев'яна церква-ротонда в Олешкові) — відповідні тогочасні аналоги в країнах Центральної Європи. Це доводить, що у княжі часи ми мали розвинуте сакральне дерев'яне будівництво, що не поступалося західноєвропейському. Після апробування різних типів сакральних споруд у дереві почали шукати власні типи церков, які би можна було реалізувати в зрубі на всіх українських етнічних територіях.

2.2. Дерев'яні церкви XIV – поч. XVI ст.

Сьогодні в науковій літературі немає конкретної відповіді на запитання, яким було дерев'яне церковне будівництво у XIV–XVI ст. Це пов'язано з відсутністю збережених пам'яток цього періоду. На основі мініатюр, ікон XI–

XV ст. неможливо довести, що на них зображені дерев'яні церкви, а не муровані. Усі наукові праці, що ґрунтувалися на дослідженні церков за іконами, стародруками, дереворитами цього періоду, викликали і викликають застереження [188]. Відповідь ми можемо одержати тільки на основі археологічно розкопаних XI–XIII ст. та збережених з XVII–XVIII ст. дерев'яних храмів, вивчивши еволюційні зміни, які вони пройшли за цей період, через зіставлення та моделювання. Усе це вимагає від нас ще раз розглянути дерев'яні церкви XII–XIII ст., щоби показати сукупність чинників, які визначили виникнення церкви, динаміку їхнього розвитку.

Після прийняття християнства з Візантії в Україні-Русі були запозичені типи сакральних споруд, загальні принципи їхнього функціонально-планувального вирішення [64, с. 12]. Паралельно існував вплив Заходу, який пропонував зразки романської архітектури, а також місцева будівельна школа, яка мала свої доробки в дерев'яному будівництві. Взявши за основу церкви хрестово-банного типу, які були найпоширенішими у Візантії VIII–XII ст., в X–XII ст.— у Візантійській імперії та в країнах Закавказзя (Вірменії та Грузії), в Україні-Русі їх почали споруджувати і мурованими, і дерев'яними [98, Т. 3, с. 16–375]. Особливістю цих церков було те, що їхні типи сформувалися на основі технологічних можливостей муру. Вони мають бані, що опираються на чотири чи шість вільно поставлених колон або стовпи невеликого перетину, що підтримують ділянки внутрішніх стін, об'єднані підпірними арками, на які опирається центральний верх; п'ять або три нави, що завершувалися на сході апсидами, перекритими півкуполом або зімкнутим півсклепінням.

Ці основні особливості побудови візантійських храмів закладаються в основу будівництва церков України-Русі і стають обов'язковими при спорудженні християнських святинь. Будівництво церков на Україні-Русі за певними вимогами та зразками наштовхнулося на низку конструктивно-технологічних проблем, пов'язаних зі зміною будівельного матеріалу, технологією його обробки та будівництва.

Особливо гостро конструктивні та технологічні проблеми постали при

спорудженні дерев'яних церков, оскільки необхідно було: замінити всі округлі форми мурованих церков на полігональні та визначитись із доцільністю їхнього спорудження при різних розмірах церков; знайти відповідне конструктивне вирішення в дереві мурованому склепінню та куполу (освоїти спорудження склепіння та купола на основі зрубу); вирішити низку конструктивних проблем, що виникали при будівництві храмів з довгими стінами (випирання стін назовні під вагою бані); замінити муровані колони й стовпи на дерев'яні.

Розглянемо труднощі технологічного характеру, що виникли при будівництві різних типів церков. Будівництво великих храмів-ротонд в Україні-Русі збігається із загальноєвропейськими середньовічними тенденціями використання таких будівель для релігійних потреб. Це явище було типовим, будувалися муровані храми-ротонди і малі, і великі, з внутрішніми колонами для бані [589, s. 69, 80; 656, s. 66–76].

Особливістю сакрального будівництва України-Русі було те, що в княжі часи були зроблені спроби реалізувати муровані храми-ротонди різних типів у дереві. Дерев'яні храми-ротонди невідомі для Центральної Європи. Донедавна лише за зображеннями на мініатюрах можна було припустити, що будівлі з гранчастими стінами є дерев'яними ротондами (Житіє Бориса і Гліба XIV ст.).

За двадцять останніх років археологи виявили три великі дерев'яні будівлі світського призначення: багатокутна ротонда в с. Шевченково (розбивочний діаметр 12 м), зруб-семерик на Подолі княжого Галича ур. Четверки (довжина 16,5 м, ширина 13,5 м) [482]; каплиця-ротонда діаметром 10 м біля княжого Галича в ур. Воскресенське (XIII ст.) та храм-ротонда у с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської обл. з діаметром розбивочного кола 18,5 м [482].

Округлі стіни ротонд з великими діаметрами розбивочного кола без особливих труднощів можна було перевести на полігональні. Будівництво полігональних зрубів було відоме місцевій будівельній школі при спорудженні язичницьких культових храмів і світських будівель [482, с. 524]. Конструктивний аналіз мурованих храмів-ротонд з колонами для бані

всередині, проведений на прикладах церков у Задрі, Хорватія XI ст.; св. Михайла в Шлезвігу, X ст.; св. Михайла у Фунда, 822 р. [656, s. 66–76; 670, s. 82], які є близькими до церкви с. Олешків [461, с. 342–345], показав: складність виконання на дерев'яних колонах другого ярусу, перекритого в мурі по зовнішньому кільцю склепінчастими зводами, що опиралися на кам'яні стовпи; нестатичність колон другого ярусу, що підтримували купол. Конструктивні труднощі, традиція ототожнювати округлі церкви з язичницькими храмами [149, с. 12], морфологічні збіги у плануванні слов'янських язичницьких святилищ епохи двовір'я (X–XIV ст.) та тогочасних центральноєвропейських храмів-ротонд були тією причиною, що обмежила подальший розвиток цього типу храмів в Україні-Русі.

До цього додався релігійний аспект. Храми-ротонди в ранній період становлення християнства були вибрані як місійні храми Римської церкви. Про це свідчать матеріали по Галицькому князівству, де багатокутна зрубна споруда входила в комплекс Галицького латинського архієпископа [482, с. 525]. Немалу роль у цьому процесі відіграла православна Церква, яка в умовах двовір'я бачила в цих спорудах загрозу з боку дохристиянської релігії та Римської церкви.

Паралельно з великими храмами-ротондами з'являються невеликі муровані: квадрифолій “Полігон” у Галичі; ротонда св. Пророка Іллі в Галичі; квадрифолій св. Бориса і Гліба в Побережжі; ротонда на території колишньої садиби Трубецьких у Києві; ротонда на Замковій горі в Перемишлі; ротонда св. Михайла у Перемишлі; церква св. Михайла у Володимирі; дерев'яні: церква Воскресіння у Галичі; церква св. Юрія в Галичі; ротонда в с. Олешків Івано-Франківської області; церква на дитинці Звенигорода; церква в с. Буківна Івано-Франківської області; церква св. Онуфрія у Володимирі. Дерев'яні храми-ротонди мають прями аналоги в мурованому будівництві X–XIII ст., а частина з них — тотожні розміри. Так, дерев'яна ротонда Онуфріївська у Володимирі (XII–XIII ст.) та ротонда на дитинці Звенигорода (XII ст.) тотожні Миколаївській у Перемишлі (XII ст.) [297, с. 10]. Дерев'яне сакральне

будівництво не знає розетоподібних храмів малих розмірів, зразки яких є в мурованому будівництві України-Русі (ротонда св. Миколи в Горянах під Ужгородом, квадрифолій св. Бориса і Гліба в Побережжі, церква св. Василя у Володимирі). Приклади малих розетоподібних (чотири і більше пелюсток) мурованих храмів ми маємо в Західній Європі (церква Вісі) [153; 656, s. 66, abb. 31], Вірменії (церкви св. Григорія, кінець X ст. та Спасителя, 1036 р. в Ані) [98, Т. 3, с. 237–238]. Будівельно-конструктивні особливості дерева не дали можливості реалізувати розетоподібні храми в Україні-Русі. Про це свідчать археологічні та історіографічні матеріали.

Взорування найбільш пріоритетних в Україні-Русі від XII ст. триапсидних, тринавних хрестово-банних храмів з шістьма, частіше чотирма несучими стовпами (прийшли до нас з Візантії разом з прийняттям християнства) було пов'язане з низкою конструктивних проблем, які виникали при їх будівництві в дереві. Досить важко виконати під гострими кутами з'єднання зрубних стін двох апсид, розбивочні центри яких розташовані в одній площині. Конструктивно неможливо в дереві продовжити стіну в місці сходження стін двох апсид для означення і виділення місця в інтер'єрі під додаткові престоли. Труднощі в цьому типі також виникали при заміні колон із “цілого каменю, щоб держати верх” [262, с. 419] на дерев'яні стовпи. Така заміна не забезпечувала статичність споруди, була нестійкою, особливо коли верхи покривали оловом, міддю та при великих атмосферних навантаженнях. Про це свідчить наше муроване будівництво, яке внаслідок конструктивних вимог замість колон, характерних для архітектури Візантії, влаштовувало стовпи, що несуть баню і склепіння [330]. “І спорудив (князь Данило у Холмі) церкву на честь святих безмездників Кузьми і Дем'яна; має чотири стовпи, витесані з цілого каменю, що держать верх; з таких же (каменів витесані) і другі (стовпи) (1259 р.)” [262, с. 419].

Літописи свідчать, що навіть муровані стовпи, які замінили колони з тесаного каменю, не могли забезпечити статичності споруди: “Подпора церковнаа порушилася и столп церкви отяся, основаниа церковнаа позыбашеся,

яко и сама церкви потресеся”. З цих самих причин почали міняти дерев’яні стовпи на кам’яні колони: “Архиепископ Феодосии подпоры деревянные ис церкви выметал да своды каменные доспел” [631, s. 55].

Можливо, були спроби збудувати в дереві три-, п’ятинавні хрестово-банні церкви з дерев’яними колонами. Цей факт поки що не підтвердили археологічні знахідки, лише в літописах є згадка про існування багатOVERХИХ дерев’яних церков: “Постави владика первую церковь деревяную дубовую святых Софии, имущую верх 13 [...]” (989 р.) [631, s. 84]. Очевидно, така будівля мала в інтер’єрі дерев’яні колони або стовпи, що разом зі стінами несли навантаження від верхів. Це було досить складне конструктивне та архітектурне вирішення, якщо врахувати, що в церкві вміщалося дві тисячі людей та були хори для князівських зборів. Завдання складне для виконання, оскільки дерево й мур мають різні фізико-механічні властивості та здатність чинити опір навантаженням і зовнішнім впливам. Інше конструктивне вирішення між’ярусного перекриття, верхів, неможливість забезпечити широкі й високі просвіти в інтер’єрі та для вікон через ослаблення несучих стін і вуглів не давало можливості організувати ідентичний інтер’єр і екстер’єр дерев’яної церкви порівняно з мурованою. Фактично, неможливо було реалізувати об’ємно-планувальне рішення мурованої церкви в дереві.

Особлива ситуація виникла тоді, коли почали будувати хрестово-банні храми на “чотирьох колонах” невеликих розмірів. Перехід до малих за розмірами церков у Візантії та Україні-Русі в X–XIII ст. пов’язаний з матеріальними труднощами, обмеженими економічними можливостями замовника, а також з висотою колон і стовпів, що підтримують центральний верх. Унаслідок зменшення розмірів церков хори стають невисокі, тісні, розташовуються лише над нартексом, не заходять у бічні нави [237], а бокові апсиди були малі, що унеможливлювало встановлення додаткового престолу [237]. Ця проблема ще гостріше постала при будівництві малих дерев’яних церков. Бокові апсиди з полігональним завершенням виконати практично було неможливо. Цілком об’єктивно церкви з колонами в інтер’єрі через

конструктивні особливості матеріалу, обмеженість висоти храмів змушували зодчих відмовитися від їхньої подальшої реалізації в дереві, вимагали спрощення планувальних вирішень, які б відповідали фізико-механічним властивостям і конструктивним можливостям матеріалу. Конструктивні вимоги щодо статичності споруди (стійкість до навантаження снігового, вітрового, власної ваги конструкції) потребували поставити центральний верх на стіни, оточити його невеликими мурованими компартиментами (у дереві — раменами), що гасили розпірні сили від купола, склепінь. Хрестово-банний храм “на чотирьох колонах” під впливом конструктивних чинників змінює свій план через “пересування” бокових нефів на північно-південну вісь квадрата бані. У цьому варіанті бокові півкруглі виступи апсид розташовані в різних площинах до центральної апсиди, що дало можливість виконати їх у дереві. План тяжіє до хрестового, в основі має перетин двох прямокутників, північне й південне рамена яких спочатку використовували для храмів-приділів, каплиць, а пізніше — для збільшення площі нави. Необхідно підкреслити, що цей план під дією тих самих чинників з’явився в мурованому будівництві. Відгомін п’ятинефної церкви, в якій через технологічні труднощі виконання апсид два бокові нефи “пересунені” і виконують роль приділів, спостерігається в церкві Херсонеса першої половини X ст. [28, Т. 3, с. 117]. На основі конструктивної еволюції одержаний план був апробований у XII ст. при будівництві дерев’яної церкви св. Івана Хрестителя в урочищі Царинка княжому Галичі [281] та мурованої церкви св. Миколи у Львові XIII ст.

Враховуючи час побудови цих церков і наявність аналогів (церкви у Херсонесі, першої половини X ст. і Штайнбаху, 815–827 pp.), можна дійти висновку, що загальні принципи візантійського сакрального будівництва від самого початку відпрацьовувалися паралельно в дереві й мурі, а в окремих випадках в Україні-Русі це здійснювалося у дереві. Про це свідчить той факт, що археологічно розкопана церква св. Івана Хрестителя в урочищі Царинка більше наближена до ранніх мурованих церков із стовпами та зберігає ще дві колони для купола. У мурованій церкві св. Миколи, що збудована пізніше, ці

колони відсутні. Хоча церква св. Миколи у Львові мурована, вона ближча до дерев'яного будівництва, ніж церква св. Івана Хрестителя в княжому Галичі.

На нашу думку, хрестово-банний тип храму з трьома апсидами з огляду на труднощі виконання апсид під час будівництва малих церков і в мурі, і в дереві, призвів до появи хрестово-банної церкви з двома завершеними на сході приділами, посадженими на центральну вісь північ-південь.

Труднощі виконання бокових апсид у малих за розмірами церквах також призвели до появи тринавного чотиристовпного храму, який має тільки одну апсиду (малий храм в Білгороді під Києвом, XII ст.) [498, с. 89–90]. Це був перший відхід від канону хрестово-банної церкви “на чотирьох стовпах”. Уже на початку XI–XII ст. з’являються перші прецеденти відмови не тільки від трюхапсидності, але й колон, стовпів, що призвело до появи одноапсидних, дво-, тридільних церков із двома стовпами або взагалі без них. Це не було локальне явище, що, за А. Флієром, спостерігалось лише в районі Переяслава (церква Спаса, Переяслав, XI ст.; невідомої присвяти дві церкви, Переяслав, кінець XI ст.; церква св. Михайла, в Старгороді біля Чернігова, 1098 р. [498, с. 90]). Одноапсидні церкви були і в Галицько-Волинському князівстві, про що сьогодні свідчать археологічно розкопані пам’ятки (мурована церква Благовіщення в Галичі; дерев’яні церкви: у с. Мартинівка, XII–XIII ст., у с. Вікно Заставницького р-ну Чернівецької обл.; на городищі дитинця літописного Василіва на Дністрі, XII ст., Чернівецька обл.; на замчищі Хом у літописному Василеві, XII–XIII ст., Чернівецька обл.; у с. Терепча біля Сянока, XII ст., Польща) [474, с. 11–12; 475, с. 140–141; 476, с. 94]. Їхня поява була зумовлена історичними обставинами: феодалною роздробленістю України-Русі; необхідністю в короткі терміни зводити церкви на великій території; вимогами використання доступного матеріалу та великої кількості майстрів-теслярів. Це були чинники, які диктували спрощення планувальної структури мурованого храму та пошук відповідних конструктивних вирішень. По-особливому цей процес відбувався в дерев’яному будівництві при копіюванні малих тринавних трюхапсидних церков. Дерев’яні церкви мали настільки малі по ширині боків апсиди, що збудувати

їхнє полігональне завершення було дуже важко. Конструктивні труднощі спочатку змусили відмовитися від полігонального завершення бокових апсид, його замінили на прямокутне або скісне, а пізніше зовсім відмовилися від них.

Відгомін процесу “перетравлення” апсид мурованих церков можна простежити у збережених пам’ятках XVII–XVIII ст. Найдавніші відомі нам дерев’яні церкви ще зберігають принцип замкненості нави від сходу трьома апсидами на всю її ширину, але бічні апсиди замість полігонального завершення вже мають прямокутне (церкви: св. Трійці, 1593 р. та св. Духа, I пол. XVI ст. у Потеличі; Св. Іллі у Лішнянському Монастирі, 1698 р.; у Судовій Вишні, 1637 р.; у Мостиськах, XVII ст.; у с. Тучани, 1680 р.; у с. Підліски, 1655 р.; у Комарно, 1754 р.; у с. Корениця, 1649 р.; у с. Моранці, 1773 р.), або скісне (церкви: у с. Дусівці, 1641 р.; у с. Кам’янка Струмилова, 1667 р.; у с. Гринів, 1781 р.) [160, Ч. 1, с. 51–53, Ч. 2, с. 11, 41, 43, 86, 89; 123, табл. 79, 120; 399, рис. 52, 55; 617, табл. 9, 10].

Бічні апсиди церков малих розмірів стали невеликими нішами, втративши свою функцію, їх почали робити тільки з півночі (церкви: в с. Кругель Великий, 1630 р.; Чесного Хреста, 1661 р. і св. П’ятниці, 1795 р. у Дрогобичі) [160, Ч. 1, с. 53, 54; Ч. 2, с. 38, 40, 79, 226]. Цей процес також торкнувся і центральної апсиди, яка замість полігонального одержує прямокутне завершення. Свідчення відходу від полігональної форми апсиди ми знаходимо в давніх дерев’яних церквах с. Знесення, 1602 р.; Лішнянського монастиря, 1692 р.; с. Кругель Великий, 1630 р. [160, Ч. 1, с. 52; Ч. 2, рис. 94].

Зменшення розмірів церков і конструктивно-технологічні чинники змушували поступово відмовлятися від завершення нави на сході трьома апсидами, що займають її ширину. Ці чинники призвели до зникнення бокових апсид і стали однією із причин організації внутрішнього простору на користь зменшення квадрата для вівтаря.

І на етапі становлення християнського будівництва, і в процесі його розвитку були спроби спорудження великих дерев’яних церков на основі зрубу з довгими стінами за мурованими зразками (церкви: на дитинці літописного

Василіва, XII ст.: розбивочний квадрат $9,25 \times 9,25$ м, тобто 20×20 ліктів; св. Онуфрія у Володимирі-Волинському: $10,20 \times 10,20$ м, тобто 23×23 лікті зі зрізаними наріжниками; на дитинці Звенигорода, XII–XIII ст.: $10,65 \times 10,65$ м, тобто 23×23 лікті; П'ятницька у Звенигороді, XII ст.: $6,95 \times 9,7$ м (нава + баби-нець), тобто 15×21 лікоть). Ідентичне повторення мурованих базилік з довгими стінами в дереві, як показали пізніші пам'ятки, не мало подальшого успіху. Стіни із штукуюваного вздовж дерева слабо чинили опір навантаженням, що передавались верхом, і атмосферними впливами, вони випиралися назовні і, як показали архівні матеріали та розрахунки, призводили до руйнації церкви [434]. Про наявність цієї конструктивної проблеми свідчать найстаріші дерев'яні церкви, які для протидії випиранню стін зрубу назовні укріплювали “лисицями” [461, с. 241–242] — спеціальним вертикальним брусом і грядовими балками. Ці конструктивні елементи ми ще побачимо в церквах XVII–XVIII ст.: у с. Любині, XVII ст., Яворівський р-н Львівської обл. [160, Ч. 2, рис. 12]; св. Миколи в с. Кам'янка Струмилова, 1667 р. [160, Ч. 2, рис. 60, 79, 87]. Як показав досвід народного будівництва, повторювати зразки храмів, в основі яких закладені великі за площею сакральні простори, у дереві було неможливо. Ця конструктивна вимога визначала принципи планувально-конструктивної організації сакрального простору в дереві на основі кліті, продиктувала можливі її розміри.

Появу в українському церковному будівництві триконхових храмів вважають результатом впливу болгарської та молдавської архітектури [498, с. 93]. За твердженням М. Драгана, вони “появились на Україні під впливом молдавської архітектури, куди вони прийшли через Сербію з Атона” [160, Ч. 1, с. 65]. Їхня поява епізодично фіксується в мурованих церквах XIII–XIV ст. (церква-капела Хотинського замку XIII–XIV ст.), за збереженими пам'ятками число їх збільшується у XV ст. (церква св. Петра і Павла в Кам'янці-Подільському, XV ст.; церква св. Онуфрія в Гусятині, Тернопільська обл.), а у XVI–XVII ст. вони вже були широко розповсюдженими на Поділлі. Ці церкви первинно служили спеціальним монастирським цілям, конхи виконували

функцію каплиць і додаткових престолів. Незаперечним є факт, що цей тип церкви будували з дерева, що вимагало заміни круглих форм. Трансформація круглих конх у дерев'яному зрубі здійснювалася гранчастим полігоном, організованим продовженням східної стіни наві з півночі й півдня шляхом її заокруглення. Подальше зменшення розмірів церков було пов'язане з поступовим економічним занепадом монастирів і втратою функціонального призначення конх й призвело до того, що стало неможливо застосувати полігональне вирішення в дереві. Їх почали зводити прямокутними, а згодом і від них відмовились. Цей тип дерев'яних церков існував у XVII ст. і впливав на муроване будівництво, відомий зразок — церква св. П'ятниці у Львові 1644–1645 рр. та дерев'яні церкви XVIII ст. з гранчастими конхами (в с. Довге, Львівська обл., 1723 р.; в м. Долина, Івано-Франківська обл., 1648 р.; св. Миколи в с. Ревна, Чернівецька область) [160, Ч. 1, с. 66].

У ще складнішу ситуацію потрапили типи атонських церков, які, окрім конх, мали бічні апсиди. Зменшення розмірів, а звідси — конструктивні труднощі призвели до того, що лише окремі церкви зберегли уклад вихідної форми в дереві (церква в с. Дусівці, Польща, 1641 р.; церква в с. Довге, Львівська обл., 1723 р.). Решта відомих нам дерев'яних церков змінюють уклад просторів шляхом зрівняння бічних апсид від півночі й півдня зі стінами крилосів, спорудженням апсид з одного боку (церкви в селах Топільниці Долішній і Горішній, Тур'є, Львівська обл.) [160, Ч. 1, с. 66, 67].

Особливо великих клопотів будівничим спочатку завдали муровані склепіння та куполи. У літописах знайдемо багато свідчень про руйнацію церков через масивність зводів, куполів та нестійкість стовпів: “Того же лета [...] падеся церковь пресвятая Богородица, [...] велми висока [...] и от велика тоя высоты и от тяжких сводов [...] бысть разрушение церкви тоя велие (1474 р.)” [351, с. 152, 170, 179]; “Упаде верх церкви святаа Троица” [349, с. 23]; “І впала церкова велика святого Михайла в Переяславі [місяця] травня в десятый [день], що її спорудив був і прикрасив блаженний єпископ Єфрем” (1124 р.) [262, с. 180]; “Також и в Переяславли Руском церква святого Михаила

каменная расседся на двое, и паде перевод с кровлею 3-х комар и потроша икон” (1230 р.) [347, с. 454]; “Постави владыка Евфимии у себя на дворе церковь каменую [...] и тое же осени совершиша; и в кии час мастера сошли с церкви, и в том часе падеся” (1436 р.) [349, с. 208, 230, 243, 270, 272].

Дотримуючись загальних принципів візантійської будівельної школи, у княжі часи були зроблені спроби застосувати конструкцію візантійського мурованого склепіння в дерев'яному сакральному будівництві. Збудована візантійськими архітекторами в Новгороді дубова церква св. Софії 958 р. була відзначена літописцями як “имущая верх 13” [349]. У цій церкві була спроба в дереві реалізувати візантійський муваний купол та склепіння. Як це вдалося зробити — невідомо. Із літописних джерел дізнаємося, що вже в княжі часи верхи в дерев'яних і окремих муваних церквах були зрубними: “Верх бяше нарублен деревом” (1152 р.), “верх же церковный не до конца сведен камнем но тако сперт досками и древнем тесаным плотным образом” [323, с. 20–21]. Відповідник муваному куполу знайшли на основі кліті, завершеної зрубним накотом, шатром, або на основі сох і трамів, що давало можливість застосовувати просторове перекриття, яке було головним при спорудженні монументальних храмів. Ці конструктивні можливості в зрубі здійснювати сферичні перекриття сприяли впровадженню бані в дерев'яне будівництво і відповідали принципам побудови купольних споруд. Цьому також сприяло те, що в муваному будівництві бані часто виконували в дереві [262, с. 422].

У другій половині XIII – першій половині XVI ст. практично припиняється муване будівництво в Подніпров'ї та Лівобережжі, але розвивається на галицько-волинських землях [498, с. 91]. У цей період втрачаються тринавні, трьохапсидні з чотирма стовпами храми, їх будують рідко (церква Богоявлення в Острозі, XV ст. та церква св. Трійці у с. Межиріччі, обидві у Рівненській обл.). Залишившись без вольових впливів церкви, дерево перемагає мур. Оскільки дерев'яні церкви цього періоду не збереглися, то ми розглянемо їх на муваних зразках.

У XV–XVI ст. переважають безстовпні церкви лінійного характеру три-

дільні, що мають звужений вівтар щодо нави (церква Вознесіння в Лужанах, Чернівецька обл., 1453–1455 рр.); тридільні церкви з вужчими по ширині бабинцем і вівтарем (церква св. Трійці у Зінькові, Хмельницької обл., 1521 р.; церква Успенія Пр. Богородиці в Городку, Львівської обл., 1540 р.); рідше зустрічаються дводільні двоверхі церкви (церква св. Трійці у с. Зимне, Волинської обл., 1465–1475 рр.). Час появи тридільних церков підтверджує, що процес їхнього становлення був тривалим, його початки фіксуються мурованою одноверхою тридільною церквою в Переяславі (кінець XI ст.), дерев'яною церквою Івана Хрестителя в Луцьку (XIII ст.) і закріплюються в кінці XV – на початку XVI ст., коли вони будуються на всій території України.

Наявність гранчастої апсиди в мурованій церкві Вознесіння в Лужанах (1453–1455 рр., Чернівецька обл.), а пізніше — у монастирі-фортеці в Підгорянах (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) та в церкві Параскеви П'ятниці у Львові (1644–1645 рр.), присутність у багатьох мурованих церквах перекриття приміщень із заломними верхами (церква св. Трійці у с. Зимне, 1465–1475 рр.) вказує на початок суттєвого зворотного впливу дерев'яного будівництва на муроване, що почався у XVI ст.

Церковне будівництво України-Русі у X–XIII ст. відповідало загальним принципам функціонально-планувальних вирішень, що їх застосовували до сакрального будівництва візантійська та західноєвропейська архітектура. Будівництво одночасно велося в мурі та в дереві. У цей час апробовуються в дереві основні зразки, які були відпрацьовані в мурі. Процес реалізації функціонально-планувальних вирішень візантійської та західноєвропейської архітектури в дереві був нелегкий, тому що фізико-механічні властивості муру, каменю й дерева різні. Усе це не дозволяло переносити муровані конструктивні та планувальні вирішення стін, верхів, перекриття, архітектурних деталей у дерево, і копіювання мурованих зразків зазнало низку невдач. Конструктивні труднощі при заміні матеріалів, а також необхідність дотримання загальних принципів візантійської та західноєвропейської архітектури змусили замінити округлі стіни на полігональні; відмовитися від бокових апсид, конх та їхнього полігонального

завершення, колон, стовпів, довгих стін; стали причиною змін укладу внутрішніх просторів, визначили конструктивні вирішення верхів, з'єднання стін і вуглів. Ці конструктивні труднощі стали причиною того, що припинили будувати розетоподібні храми в дереві. Архітектурні вирішення в дереві, що випрацьовувалися та приймалися суспільством, впливали на об'ємно-планувальні вирішення мурованих церков. Ці вимоги призвели до того, що в українському сакральному будівництві за основу було взято квадратну кліть, якій підпорядковувалося все інше.

Висновки

1. Фізико-механічні властивості та конструктивні можливості дерева були від початку панівними чинниками, які визначали те, що наше сакральне будівництво не могло мати прямих аналогів мурованої архітектури, принесеної ззовні. Технологічні проблеми, що постали при перенесенні муру в дерево, призвели до розроблення власних планувально-конструктивних типів української церкви.

2. Оборонна функція церков, конструктивно-технологічні можливості матеріалу (дерева) визначили застосування замкнутих планувальних елементів на основі квадратної кліті зі зрубним верхом і максимально допустимі розміри дерев'яних споруд, які від самого початку обмежили розвиток довгих базилік і використання кроквових дахів і склепінь.

3. У XIV–XV ст. після втрати муром панівних позицій і переходу до дерев'яного будівництва на українських землях розпочався процес творення національних типів дерев'яних церков. Готика не поглинула давніх будівельних традицій, і у XVI ст. з'являються місцеві варіанти дерев'яних храмів, виразно простежується їхній вплив на муроване церковне будівництво. Кращі зразки цих церков побачимо вже у XVI–XVII століттях і пізніше.

2.3. Геоморфологічні фактори

За свідченням багатьох авторів, у захищених самою природою затишних місцях у Карпатах залишилися давні церкви та стилістичні традиції попередніх

століть сакрального будівництва [536, с. 11], “бо тут найбільш благодатні умови для їх збереження”; “лише в найбільш консервативних горах цей тип будов [бойківський.— *Я.Т.*] зберіг свій первісний вид, дійшовши до наших днів” [398, с.166], оскільки населення в Карпатах “від нашестя зі Заходу [...] захищені горами, від нашестя зі Сходу вони захищені далекою відстанню” [526, с. 15]. Ця теза може бути перевірена тільки через глибоке й детальне вивчення розташування основних типів церков у Карпатах відносно складових, що формують природно-географічне середовище.

Відомо, що географічні умови території можуть об'єднувати або роз'єднувати, ізолювати етнічні спільноти від впливів, або ж піддавати активному тиску, змушували змінюватися під впливом зовнішніх чинників. Усе це стосується і народного будівництва, яке через геоморфологічні особливості рельєфу могло бути ізолюваним від зовнішнього впливу та “зберегти [...] сліди бувалої розкоші великокняжої і дохристиянської Русі”, або формуватися під тиском політичним, релігійним, впливом світових стилів [445].

Розвиток духовної та матеріальної культури на конкретних теренах залежав, у першу чергу, від ступеня проникнення та освоєння в часі певної території людьми. Ступінь проникнення в певний простір людей, а разом з ними й складових матеріальної та духовної культури, визначають: висота розташування місцевості над рівнем моря; стрімкість і крутизна схилів, їхня придатність для заселення; заліснення; розчленованість цієї місцевості орографічними лініями та існування зв'язків між іншими геоморфологічними районами в поздовжньому та поперечному напрямках. Зазначені показники ступенів проникнення на терени Карпат із Прикарпаття та гірських долинних систем автохтонних чи сусідніх етносів визначили час і рівень освоєння гірських районів, напрямки вторгнення в українські етнічні землі сусідів зі своєю матеріальною та духовною культурою.

У різні історичні епохи вплив природних чинників на розвиток матеріальної та духовної культури неоднаковий. Його сила визначається розвитком виробничих відносин і політичними обставинами. Загальновідома

теза — що далі в глибину віків, то цей тиск є меншим. Для з'ясування фізичних особливостей територій, що сприяли розвитку чи консервації сакрального будівництва в певному регіоні, коротко зупинимося на характеристиці геоморфологічних районів Карпат.

Вивчення впливу геоморфологічних районів на матеріальну культуру, зокрема, на церковне будівництво, необхідне для того, щоби визначити час появи церковного будівництва в цьому регіоні, змодельовати історію його розвитку, бо “чим далі ми проникаємо в глибину віків, тим важливішим є врахування географічного фактора” [203, с. 59].

Дослідження взаємозв'язку між фізичними рисами території та церковним будівництвом проводилося на основі геоморфологічного зонування Українських Карпат (за П. Цисем) [361, с. 76–86]; частина Карпат, де проживають лемки на території Словаччини та Польщі, аналізувалася на основі словацьких і польських матеріалів [164, Т. 4, с. 1275–1276; 628].

Гірська область Карпат тягнеться смугою з північного заходу на південний схід, охоплює східну частину Західних Карпат, Східні Карпати. У цьому напрямку протягом пліоцену (і плейстоцену) виник ряд паралельних хребтів, поділених поздовжніми субсеквентними долинами. Консеквентні ріки призвели до появи поперечних долин та гратчастого членування [361, с. 77]. Ці два типи долин, залежно від орографічних, кліматичних умов, наявності комунікацій між Прикарпаттям і Закарпаттям, визначили основні напрямки освоєння Карпат, вплинули на “рисунок”, час розселення, а пізніше позначилися на формуванні матеріальної та духовної культури. Карпатська смуга гір з північного заходу на південний схід розчленована природними структурно-орографічними елементами на три частини, що мають різний характер побудови.

На північному заході в межах найнижчої частини Українських Карпат — Низького (Лемківського), західної частини Середнього та східної частини Західного Бескиду структурно-орографічні елементи складаються з хребтів і долин, що мають переважно поперечний характер відносно поздовжнього

напрямку всієї гірської системи. З них складається найвужча ширина гір з двох смуг: флішової і вулканічної (25–50 км). Цей ланцюг гір довжиною 140 км на заході замикається хребтами гір Gorce, Spisska Magura, Beskidy Sadecki, а на південному сході відгороджений від поздовжньої структурно-орографічної системи Східних Бескидів хребтом Великий Діл. Ця частина Карпат має низькі хребти з пологими схилами, широкі терасові долини рік, а тому придатна для заселення та широкого зв'язку між населенням по обидва боки карпатського хребта, має високий ступінь проникнення іззовні. Ця територія віддавна була мостом між Заходом і Сходом [639, s. 228], цьому сприяла низка перевалів — Дуклянський, Солінський, Лупківський. Так, хвилі кельтської колонізації, що сягали Карпат, піднімалися сюди переважно долиною річки Тиси й далі через Дуклянський та інші невисокі перевали — у Прикарпаття [424]. На цій частині Карпат з давніх часів проживала найзахідніша українська етнографічна група — лемки.

У поперечному напрямку ця гірська система через свою невелику ширину, густу сітку поперечних зв'язків, перебуваючи в безпосередньому контакті на півночі з польським, на півдні — зі словацьким населенням, мала високу схильність на певних ділянках до швидкого проникнення на ці терени інших етносів, впливів на їхню матеріальну та духовну культуру. Цілковито об'єктивно, що в цій гірській системі Карпат, де розселилися лемки, мали зустрітись і зустрілися дві протилежні культури сакрального будівництва — південно-східна, що була тут від давніх часів, із західною, яка протягом багатьох століть колонізувала українські території.

Від хребта Великий Діл починається поздовжнє зональне розташування основних структурно-орографічних елементів [361, с. 79–81], що тягнуться на південний схід, впираються в хребти середньовисотних моноклінальних Скибових Горган та середньовисотні антиклінальні гірські групи Привододільних Горган. У межах цієї системи формувалася матеріальна та духовна культури бойків. Ця структурно-орографічна система має різний ступінь проникнення. Тут мінімальна схильність території зведена до мінімуму,

якщо просуватися в глибину віків, до освоєння в поздовжньому напрямку з боку Горган, а з боку хребта Великий Діл — невисока. Упродовж багатьох століть в усіх областях матеріальної та духовної культури пріоритетними тут були поздовжні зв'язки всередині долини. Вони слухні навіть між північними й південними схилами вододільного хребта Карпат, чому сприяють знижені місця вододільного хребта, по яких проходили перевали Ужоцький, Ворітський (Верецький), Скотарський та “багато неупорядкованих доріг, які сполучали села галицької і закарпатської частини Бойківщини” [107, с. 28]. Знижені вододільні хребти сприяли розповсюдженню матеріальної та духовної культури бойків у гірські райони Закарпаття.

У поперечному напрямку ця гірська система має ширину 60–80 км, оточена на північному сході (Прикарпатті) українським автохтонним населенням; з цього боку також мала невелику можливість до проникнення матеріальної й духовної культури інших етносів, стильових впливів із зовні. З південно-західної сторони (на Закарпатті) на рівнині ця гірська система була в безпосередньому контакті з угорськими етнічними територіями, що сприяло поступовому проникненню з цього боку угорського етносу та витісненню слов'янського населення (в XI–XII ст.) з передгір'я в гори [375, с. 39], а у XVIII–XIX ст., у зв'язку із загостренням виробничих і політичних обставин (силового втручання Угорщини в архітектуру церков), вплинуло на місцеве сакральне будівництво в гірській частині [445].

Найменшу схильність до проникнення в цій гірській системі мали північні схили, район низькогірних хребтів (тобто Стрийсько-Сянської Верховини) та райони низькогірних хребтів Верхньо-Дністровських і Сколівських Бескидів, які з півдня та на південному сході були відгороджені вододільними хребтами та Полонинсько-Чорногорською областю. Ці райони протягом багатьох століть найменше зазнали впливів із зовні, мали всі умови найдовше в часі зберегти давню матеріальну й духовну культуру, що прийшла на ці терени під час їхнього заселення.

Третя гірська частина, що починається з Горганських хребтів і гірських

груп Свидівця та Чорногори, має складне поперечно-поздовжнє зонування орографічних районів, тягнеться на південний схід і стає більш поздовжнім, просуваючись у цьому напрямку. Характеризується великими абсолютними висотами (хребтами заввишки до 1500 м), асиметрією поперечного профілю, крутими схилами хребтів і глибокими поперечними й давніми консеквентними долинами. З півдня ця гірська частина закрита Рахівсько-Чивчинським кристалічним масивом, із заходу — хребтами Привододільних, Скибових Горган і гірських груп Свидівця та Чорногори, на південному сході частково відкрита до поздовжньої долинної системи. Цей географічний район природно захищений від проникнення в нього явищ матеріальної та духовної культури іззовні. У межах цієї системи формувалася духовна й матеріальна культура Гуцульщини.

Відсутність придатних сухопутних зв'язків між високогірними селами та низинними районами Прикарпаття та Закарпаття до середини ХІХ ст. [107, с. 25], наявність зв'язку між високогірними селами лише верхи на конях або пішки [113; 592, с. 20] сприяли тому, що матеріальна й духовна культура, яка сюди прийшла із заселенням території із Прикарпаття, не зазнавала активних впливів іззовні, мала всі умови для збереження архаїчних взірців.

Наклавши геоморфологічну зональність гір на основні типи дерев'яних церков українців Карпат, побачимо, що межі поширення певних типів церков збігаються із геоморфологічними районами, їхні особливості віддзеркалюють у часі появу й розвиток відповідних архітектурно-конструктивних вирішень, прямопропорційно пов'язані із проникненням на ці території зовнішніх впливів, тобто визначаються розвитком виробничих відносин, політичних обставин і мистецьких уподобань. Так, бойківське церковне будівництво укладається в поздовжньо-долинну систему на проміжку від хребта Великий Діл до хребтів Привододільних і Скибових Горган у межах геоморфологічних районів Стрийсько-Сянської Верховини, хребтів Верхньо-Дністровських Бескидів, моноклінальних хребтів Сколівських Бескидів.

Гуцульське церковне будівництво впорядковується в поперечно-

поздовжню долинну систему, розташовану в межах від хребтів Привододільних, Скибових Горган і груп Свидівця та Чорногори до Рахівсько-Чивчинського масиву — розташоване в межах районів Скибових, Привододільних Горган, гірських груп Свидівця, Гринявської та Лосової, хребтів Покутсько-Буковинських Карпат.

Лемківське церковне будівництво укладається в поперечно-долинну систему в межах найнижчої частини Українських Карпат — Низького (Лемківського), західної частини Середнього та східної частини Західного Бескиду.

Необхідно вказати, що вплив структурно-геоморфологічної зональності гір на визначення меж певного явища був досить суттєвий не тільки у великому масштабі, а також виявлявся між паралельними геоморфічними районами, що були відгороджені лише поздовжніми хребтами. Так, у Вододільно-Верховинській області в районі низькогірних ерозійно-антиклінальних хребтів Стрийсько-Сянської Верховини та Верховинського середньогірського вододільного хребта чітко простежується межа розповсюдження в поздовжніх долинах у верхів'ях рік Сяну і Стрия бойківських багатозаломних церков. Тут, фактично, один тип церкви належить майже до одного типу кілевидних антиклінальних складок, поздовжніх низькогірних долин, відносно яких йде розселення. Це сталося тому, що поздовжньо-долинна система в Стрийсько-Сянській Верховині була оконтурена паралельними довгими хребтами. Цілком логічно, що об'ємно-планувальне вирішення багатозаломної церкви, яке тут сформувалося під впливом місцевої будівельної школи, не вийшло за кордони долинної системи, тобто за межі хребтів, що її оточують. Цей тип церков розповсюдився лише в поздовжньому напрямку та через сусідні низькі хребти. У паралельних долинах у районах хребтів Верховинсько-Дністровських Бескидів і хребтів Сколівських Бескидів є також бойківський тип церкви, який вже не має багатозаломних верхів, а на рівнині передкарпатського відрізка Дністра — церкви, що мають стильові рішення, зумовлені зовнішніми впливами.

Поздовжньо-долинна система виявила себе й на Закарпатті. Так, у Березне-Ліпшанській (Тур'єнській) міжгірській долині, по обидва боки українсько-угорського кордону, сформувалася група церков з високою бароковою вежею та верхами над основними об'ємами й галереями довкола західного та центрального зрубу. Тут доречно зауважити, що геоморфологічні чинники є досить сильними, вони діяли довго, незважаючи на адміністративно-політичний поділ Карпат між державами. Їхній вплив послаблюється, коли вступає дія силового чинника. Так, після Віденського собору 1773 р. та підписання угоди Бачинського-Фестевича влада Угорщини давала позику на перебудову старих і будову нових церков, диктуючи свої вимоги до архітектури [101].

У 1797 р. королівська намісницька рада видала розпорядження, щоб в майбутньому будувати тільки муровані церкви.

Цілком виправданою, на наш погляд, є думка Ф. Паппе, який стверджував, що заселення Сколівщини йшло переважно із Самбірщини поздовжніми долинами. “Це, зрештою, доводять такі незаперечні докази, як повторення серед новозаснованих сіл великої кількості назв із Самбірщини, наприклад, Тарнавка, Либохори, Волосянка, Головецько, Риків. У нових селах — Головецьку, Тарнаві, Волосянці та Рикові залишилися такі самі посвяти церков, як у відповідних селах Турчанського повіту” [628, s. 25]. Знижені вододільні хребти сприяли розповсюдженню бойківського типу церкви в гірській частині Закарпаття.

Це саме побачимо на північному заході Лемківщини, де перші гірські хребти, що відгороджують українську територію від низького підгір'я, щільно заселеного поляками, дозволили зберігати архаїчні типи лемківських церков (північно-західний ранній варіант). Відкритість гірської системи на півдні з боку Сяніцької котловини сприяла проникненню зовнішніх впливів і призвела до появи північно-східного безвежового варіанту церкви [449].

Геоморфологічна зональність гір у малому й великому масштабі впливала на територіальні межі поширення відповідних об'ємно-планувальних вирішень

церков, могла затримати їхній подальший розвиток, обмежити розповсюдження або сприяти формуванню нових. Залежність між геоморфологічною зональністю гір і усталеними типами церковних споруд у Карпатах знижується в напрямку просування до низинних районів. Твердження М. Русова, що “характер осадження Гуцульщини [...] є вповні наслідком геологічного устрою цієї гірської країни” [379, с. 25], дослідження щодо впливу географічного середовища на форми поселень і на матеріальну культуру [609, с. 12–13; 681] та наші особисті спостереження дають нам право стверджувати про наявність зв’язку між геоморфологічною зональністю гір і церковним будівництвом як у плані збереження в часі певних типів церков, так і у плані їхнього подальшого розвитку під впливом стилів або заміни під тиском зовнішніх сил. Водночас визнання впливу фізичних особливостей території на розвиток сакрального будівництва в Карпатах заперечує прямі сусідські зв’язки між церковним будівництвом Лемківщини й Бойківщини та загальноукраїнським, між усіма типами карпатського церковного будівництва. Спорідненість між різними об’ємно-планувальними типами церков у Карпатському регіоні є, вона визнана архітектурною наукою [221, с. 105; 400, с. 104]. На це вказують В. Січинський (на Лемківщині основа церков і внутрішні просторові форми залишилися типово “бойківськими”), В. Кармазин-Каковський, М. Драган (“лемківський тип церков зберіг майже всі, передусім старші стадії розвою бойківської й загальноукраїнської тридільної церкви” [160, Ч. 1, с. 96]).

Наявність принципових спільних рис в об’ємно-планувальних вирішеннях між бойківським і лемківським сакральним будівництвом у межах роздільних геоморфологічних зв’язків, а також відсутність зв’язку між гуцульським і молдавським сакральним будівництвом з огляду на складну геоморфологічну будову є доказом того, що церковне будівництво в Карпатах прийшло із передгірних українських етнічних територій, де воно до заселення гір було сформоване та велося на тих самих усталених принципах. “Очевидно, що колонізація гірських країв не мала йти зі сходу на захід самим хребтом; українська людність мусіла заходити в гори з рівнин — півночі, чи північного

сходу, й розповсюджувались річними долинами” [128, Т. 1, с. 215]. Це підтверджують і польські вчені, вказуючи, що зразки будівництва прийшли в Карпати із “хвилями руської людності, що прибувала з долин” [636, s. 19] і “брали за взірець будівництво підкарпатських землеробів” [562, s. 219]. Церкви не було принесено ні з Польщі, Словаччини чи Румунії, ні з інших територій, їхнє будівництво стартувало в XIII–XVI ст. на основі традицій церковного будівництва, що існували в той час у Галичині й сформувалися в дереві на основі канонів християнства та багатовікового будівничого досвіду на слов’янських землях.

Твердження про те, що церковне будівництво розповсюджувалося шляхом просування лемківського типу церкви горами з північного заходу на південний схід [559, s. 96–99] чи навпаки — бойківське розповсюдилося на північний захід [221, с. 22; 400, с. 100], є хибним; воно сформувалось на давнішій староослов’янській основі, ознакою якої є квадратна кліть, перекрита рубленим верхом, що мала широкий ареал розповсюдження в сакральному будівництві західних і східних слов’ян [447].

Висновки науковців, що церковне дерев’яне будівництво розповсюджувалось із північного заходу (з боку Лемківщини) чи з південного сходу (шляхом волоської колонізації) є науково не обґрунтованими. Просування матеріальної та духовної культури Карпатами було неможливе через складну геоморфологічну зональність гір, яка була вагомим географічним чинником, що виявлявся навіть тоді, коли були й невеликі геоморфологічні зміни. Прикладом цього, у першу чергу, можуть бути межі між лемками, поляками й словаками. Так, “північну межу лемків з поляками становлять перші гірські хребти, які замикали чисто українську територію від низького підгір’я, щільно заселеного поляками (на півдні від лінії Пташкова–Шильбарк–Цеклін–Жмигород–Аделя–Риманів) [164, Т. 4, с. 1275] і не дали польському етносу колонізувати цю територію та радикально змінити церковне будівництво, незважаючи на те, що “польська народність, польська мова, польська культура мала перевагу, почавши від XVI ст., бо тут була Польська держава [...]

Католицизм завсіди був агресивним, де зустрічався з православною людністю, і тягнув за собою невідмінно полонізацію” [128, Т. 1, с. 215]. Водночас на сході українсько-польська межа сходить з гір і перетинає підгір’я на Сяніцьку котловину, “тут вона відкрита, і тому північна сяніччина представляє мішану українсько-польську смугу” [128, Т. 1, с. 215]. Тут польські “привілейовані громади міські і сільські відтісняють тубильну людність на другий план і винародовлюють. Костели збудовані на ново або “перероблені” з православних церков перетягають її на католицизм” [128, Т. 1, с. 216–218]. Уже в XVI ст. спостерігається захоплення церков та перебудова їх на костели [128, Т. 1, с. 216–218].

Наявність на півдні поперечних широких долин річок Тороси, Топлі, Ондави, Лаборця та інших сприяли глибокому проникненню словаків в українські етнічні землі, а це призвело до того, що південна межа розмита, автохтонне українське населення тягнеться вузькою “острівною” смугою в оточенні словацького або живе на “півостровах”, оточених словаками. Ще одним прикладом може бути гірський хребет Великий Діл між річками Ославою та Гойвою, який, за Р. Райнфусом, був багато століть природною межею між лемками й бойками, та те, що далі цих меж не відбулося розповсюдження бойківського типу церкви на Лемківщині, чи навпаки [634, с. 248, 252–253]. Геоморфологічна зональність гір у межах Низького (Лемківського), західної частини Середнього та східної частини Західного Бескиду сприяли проникненню західних впливів, які, залежно від ступеня проникнення на територію матеріальної культури сусідніх етносів, вплинули на те, що тут протягом багатьох століть сформувалися сім типів лемківських церков [449].

Найяскравіше геоморфологічна структура гір вплинула на матеріальну й духовну культуру в підобласті Покутсько-Буковинських Карпат у районах середньовисотних антиклінальних хребтів груп Привододільних Горган. Також структура гір сприяла розповсюдженню на цій території хрещатого типу церкви, який прийшов у XIV–XVI ст. з Покуття і активно розповсюджувався в

межах цієї території, не сприяла проникненню з півдня, південного сходу триконхового храму з Молдови, обмежувала розповсюдження базилікального типу із заходу та тридільного триверхого з боку Бойківщини. Крім того, геоморфологічна структура Горганських хребтів, Свідовця, Чорногори не дала можливості проникнути волоському будівництву на Гуцульщину навіть у пізніші часи, коли вплив геоморфологічного чинника з розвитком виробничих відносин слабшає. Це вдається частково зробити у ХІХ ст. шляхом застосування силових чинників.

Необхідно відзначити, що всередині етнографічних груп, які сформувались у межах природно-геоморфологічних чинників, немає однорідної маси. “Навпаки, крім багатьох спільних рис, відкривають уважному етнографові більш-менш стільки відмінностей, скільки на цій території є річкових русел” [499, с. 116].

Висновки

1. У багатомітній історії розвитку церковного будівництва Карпат важливу роль відіграла геоморфологічна зональність гір, яка через свої особливості в певні періоди історії сприяла або обмежувала проникнення на цю територію впливів іззовні. Сила впливу геоморфологічного чинника досить вагома до середини ХІХ ст., вона наклала свій відбиток на “рисунки” розселення та збереження українського етносу на заході в оточенні польського й словацького, а також на формування матеріальної, духовної культури й на колонізацію українських етнічних територій. Результатом її впливу є формування в Карпатах трьох етнографічних груп: лемків, бойків, гуцулів. Церковне будівництво Карпат через складний геоморфологічний уклад території перебувало під різними ступенями впливу зовнішніх чинників. Геоморфологічна структура гір вплинула на появу регіональних типів, підтипів церков, які ланцюгом простяглися із північного заходу на південний схід; стала хранителем архаїчного церковного будівництва України (бойківського, збереженню церков пізньоготичної доби на Закарпатті), давніх будівельних традицій, що належали всьому українському церковному будівництву.

2. Враховуючи, що між сакральним будівництвом Карпат і загальноукраїнським є спільне підґрунтя в організації об'ємно-планувальних вирішень, можна констатувати, що років 500–600 тому при наймасовішому заселенні Карпат (від XIV до XVI ст.) [124, с. 24–45], розпочалося церковне будівництво в усій гірській системі в поперечних долинах, що було принесене сюди з передгірних районів, а пізніше розповсюдилось у поздовжні річкові долини. Базовою основою цього церковного будівництва могли бути лише взірці, що сформувалися у слов'ян після прийняття християнства та існували в передгірських районах. Починаючи з Київської Русі й пізніше, Карпати були заселені українським населенням суцільною смугою із північного заходу на південний схід по два боки Карпат [240, с. 244]. Тут існував первісний тип сакральних будівель, що “постав в якусь давню віддалену добу”, “був поширений на більшу частину Галичини від Карпат аж за Львів, на Пинщині і на Підкарпатській Україні від етнографічного словацького пограниччя до Гуцульщини і від Карпатського хребта до Угорської рівнини” [398, с. 165].

3. Розповсюдження сакрального будівництва з південного сходу (з Волощини) на північний схід чи навпаки здійснити фізично неможливо через велику довжину гірської системи, труднощі освоєння гір в цьому напрямку. Для прикладу вкажемо, що в XIV ст., щоби дістатися від Ужоцького перевалу до Старого Самбора, вершникові необхідно було чотири доби. Люди цілком природно опановували гори, піднімаючись з передгірних долин річками, поступово заселяючи гірський Карпатський пояс. Однак немає прикладів, щоби спочатку освоювалися складні за природими умовами гори в поздовжньому напрямку, а потім спускалися з гір у долини, де умови життя легші.

Якщо припустити, що волоська колонізація рухалась із південного сходу на північний захід, опановуючи складну орографічну систему, то вона повинна була залишити свої сліди в сакральному будівництві, насамперед на Гуцульщині, де ми маємо хрещатий тип церкви, невідомий храмовій архітектурі Молдови й Волощини та визначений як “особливий феномен виняткової цінності [...] як український храмовий стиль” [464, с. 503].

Геоморфологічна зональність Карпатських гір на південному сході фактично заблокувала розповсюдження впливів молдавської архітектури, зокрема, появу в тридільному плані церкви прямокутних і гранчастих крилосів (триконх), і визначила їхнє розповсюдження у більш зручному напрямку на Поділля (обабіч Збруча), що виявилось в будівництві та появі їх епізодично в монастирях на Прикарпатті. Тут доречно вказати, що бічні конхи-крилоси — це не витвір молдавської архітектури, а наслідування афонських церков [557, s. 19], що прийшли до нас із Афону через Сербію та Молдову разом з монахами [551], навіть траплялися в костельній архітектурі Польщі. Лише у кінці XVIII–XIX ст. у зв'язку з послабленням геоморфологічного чинника на південному сході Гуцульщини з'являються дерев'яні дво-, тридільні церкви з бічними конхами-крилосами [464, рис. 6].

2.4. Природно-кліматичні умови

2.4.1. Опади. Кліматичні умови мають вирішальний вплив не тільки на формування екосистем, їхнє географічне поширення, але й впливають на розвиток матеріальної культури. Серед складових, що формують клімат Карпат — радіаційний і термічні режими, опади та вітер. Найбільший вплив на сакральне будівництво мають два останні чинники, які ми розглянемо.

Аналіз впливу опадів на об'ємно-планувальні рішення церковних об'єктів у Карпатах проводився на основі відомостей про середні суми опадів у вигляді дощу та снігу, що випадають на цій території протягом року. Церковні об'єкти Карпат розташовані в зонах, де річні суми опадів залежно від висоти й експозиції місцевості коливаються від 500 до 1600 мм, що в 2-3 рази більше, ніж у передгірних районах і на рівнинах, де вони становлять 500–800 мм. Бойківські, гуцульські церкви в Карпатах розташовані в зонах, де середня річна кількість опадів понад 800 мм і де середня з найбільших висот снігового покриву перевищує 300 мм [361, с. 98–100].

Бойківські церкви знаходяться в зоні середньорічної кількості опадів 800–1000 мм і в зоні снігового покриву 400–500 мм. Так, церкви в сс. Плав'є, 1888 р.; Волосянка, 1804 р.; Риків, 1810 р.; Ростока, 1862 р.; Росохач, 1882 р.;

Явора Долішня, 1802 р.; Орявчик, 1862 р.; Присліп, 1895 р. розташовані в місцях, де річна кількість опадів дорівнює 1000 мм. Церкви з найбільшою кількістю заломів у сс. Нижнє Висоцьке, 1814 р., Мохнате, середина ХІХ ст.; Яблонів, 1838 р. знаходяться там, де середня висота сніжного покриву дорівнює 500 мм.

Гуцульські церкви стоять у зоні з різною кількістю середньорічних опадів (700–1200 мм) та різною кількістю сніжного покриву (300–600 мм). Лемківські церкви — у зонах із середньою кількістю опадів 500–700 мм та сніговим покривом 300–400 мм.

Вплив опадів на церковні об'єкти Карпат майже однаковий на всій території, де сформувалися школи народного храмового будівництва на Бойківщині та Лемківщині, й різний на Гуцульщині, де сила опадів збільшується з висотним підняттям на кожні 100 метрів на 11%.

Вплив опадів на церковні споруди в Карпатах у часовому аспекті нерівномірний. Більша частина опадів випадає в теплий період, на північно-східних схилах Карпат — 76% річної норми, а на південно-західних — 67%. Найбільш дощовими є літні місяці (червень, липень, серпень), коли випадає 33% в Закарпатті, а на північно-західних схилах, тобто на Бойківщині — до 44% опадів.

Церковні споруди протягом 3-х місяців постійно перебувають під активною дією дощів, пік яких припадає на червень. Зимом верхи, дахи церковних споруд піддаються динамічним навантаженням, величина яких залежить від потужності снігового покриву. Ці навантаження є досить суттєвими, залежать від висоти стійкого снігового покриву, часу його утворення та руйнування.

Сніговий покрив у гірських районах збільшується в першій декаді грудня, його руйнування затягується до третьої декади березня. У передгірних рівнинах з'являється у третій декаді листопада, стійким стає в кінці третьої декади грудня, його руйнування починається від третьої декади лютого і триває до третьої декади березня.

Церковні об'єкти Карпат порівняно з церквами інших районів України “несуть” на своїх верхах, дахах і стінах тривалі навантаження. При питомій вазі снігу в $0,7\text{--}0,8\text{ г/см}^3$, при висоті стійкого снігового покриву в 300–400 мм на кожен м^2 верху припадає навантаження від 210–240 до 280–320 кг. Так, на церкві Різдва Пр. Богородиці у смт. Ворохта (XVIII ст.) при висоті снігового покриву в 300 мм за зиму на дахах, верхах збирається 3,0–3,5 т снігу. На верхах церкви Вознесіння в с. Ясіня (1824 р.) при випаданні 400 мм снігу протягом зими неодноразово може збиратися до 4,2 т снігу. Ще більші навантаження витримують верхи та стіни бойківських церков у верхів'ях ріки Стрий, де середній сніговий покрив дорівнює 400–500 мм. На верхах, дахах і піддашші церков у селах Мохнате (середина XIX ст.), Комарники (1817 р.), Нижнє Висоцьке (1814 р.), Матків (1838 р.), Сможе (1874 р.) у середньому збирається упродовж 77–80 днів до 4,5–4,8 т снігу.

Особливо негативний вплив на споруду має потужний сніговий покрив, який утворюється різними умовами нагромадження снігу. Часті відлиги, що супроводжуються дощами, випаданням мокрого снігу, призводять до збільшення навантажень, які досить суттєво підвищуються через зростання питомої ваги снігу. У сніговому покриві відбуваються певні стратиграфічні зміни, внаслідок яких утворюються шари з різними фізичними й механічними властивостями, завдяки чому на крутих схилах гір, так і при великих кутах нахилу дахів порушується стабільність снігових мас, що призводить до зсувів. Сповзання снігових мас із дерев спричиняє пошкодження гілок, стовбура, а з верхів церкви призводить до руйнації розташованих нижче конструкцій (піддашся, опасання, ковшів). Снігові маси, що сповзають зі старих дерев, які були посаджені близько біля церкви для захисту від вітру, призводять до руйнації її верхів і дахів. Так, снігова маса, що впала з дерева, посадженого біля церкви в с. Лікіцари, пошкодила дах [2, Зош. 1, арк. 19]. Ці випадки ми фіксували в інших селах українців Карпат. Сьогодні, щоби запобігти руйнуванню церков, вирубують старі дерева, які їх оточують.

Із загального огляду опадів бачимо, що їхня дія на сакральні об'єкти в

Карпатах упродовж багатьох століть була суттєвою. Церкви як фітоценози піддаються негативним діям опадів, що можуть призвести до пошкоджень і руйнації верхів, дахів, піддашся та опасання.

Для умов Карпат загальноукраїнський варіант тридільної триверхої або хрещатої церкви був би неприйнятним, бо високі зрубні стіни без піддашся, опасання, видовжені підбанники, перекриті шатровими верхами, не забезпечували: статичності стін під час навантаження снігом; надійної гідроізоляції стін і верхів в період затяжних і сильних дощів та снігопадів; погано гасили енергію води та снігу, що збиралися раптово на великій площі верхів. Оподи не тільки визначили крутизну дахів, верхів сакральних об'єктів (на Бойківщині, Лемківщині, Гуцульщині $45\text{--}55^\circ$), але суттєво впливали на їхні об'ємно-конструктивні вирішення. Вони скорегували висоту об'ємів бабинця, нави, вівтаря, яка в середньому є нижчою, ніж загалом в Україні, та особливо вплинули на рішення верхів, що членуються заломами, тобто накладення на високі четверики менших четвериків або восьмериків.

Кожний залом, що складається з попереху й дашка, в лемківських, бойківських і гуцульських церквах, нижчий, ніж у церквах інших регіонів України. На невеликому проміжку висоти карпатські церкви мають більшу кількість заломів, ніж церкви в рівнинних районах, де замість заломів вони мають високі підбанники. Таке вирішення верхів у Карпатах у першу чергу було спрямоване на створення поясів жорсткості до динамічних навантажень, роль яких стали виконувати поперехи заломів. По-друге, формування верха з низьких уступчастих четвериків, восьмериків, перекритих дашком, в умовах снігових зим дозволяло розрізати великі маси снігу на менші, легші, що є рухливішими. Це давало можливість при нагромадженні великої маси снігу та при його сповзанні уникнути механічних пошкоджень розташованих нижче дахів, дашків, опасань і піддашся. По-третє, існування великої кількості дашків на верхах, шалювання стін дало можливість захистити стіни-поперехи від скісного дощу та вологи.

Вплив опадів на гуцульські хрещаті церкви позначився так само, як і на іншій території Карпат. Суворіші кліматичні умови визначили, що загальний об'єм церков є менший, ніж на Слобожанщині та Наддніпрянщині [430]. Навантаження від опадів у цих церквах розподіляються не тільки верхами й

заломами, а й системою двосхилих дахів, що перекривають кожне рамено. Опаси також вплинули на створення довкола церков численних дашків, опасань, піддаш, галерей і ганків. Це надавало Карпатській церковній архітектурі специфічних особливостей.

На Закарпатті, у районах, де випадає максимум опадів на рік у вигляді дощу та снігу, їхній вплив також позначився на об'ємно-конструктивному рішенні церковних споруд. Виноси дахів, верхів і стін організовані так, щоби при сповзанні снігових мас на їхньому шляху не було функціональних чи конструктивних елементів. Снігові маси при сповзанні падають безпосередньо на землю далеко від стіни, не завдають їй пошкоджень і оберігають від атмосферних опадів. У районах, де є максимальна кількість опадів, піддашшям, опасанням оперезують усю церкву (церква Введення Пр. Богородиці, с. Торунь, 1809 р.; церква св. Миколи, с. Ізки, 1798 р.; церква Різдва Пр. Богородиці, с. Пилипець, 1785 р.; церква Покрови Пр. Богородиці, с. Дешковиця, XVIII ст.), на заході перед бабинцем ставили ще ганок (сс. Торунь, Пилипець, Нересниця, 1813 р. Тячівського р-ну; Майдан, XVIII ст.) [390, с. 447, 475, 497, 561–563].

У карпатському регіоні церкви хатнього типу також оперезують по периметру піддашшям або фартухом. Церкви без піддашся будуються на Лемківщині та Закарпатті, де є відносно невелика кількість опадів (500–700 мм). Тут стіни захищають “кожухуванням” (сс. Святкова Мала, 1762 р.; Чарна, 1764 р.; Устрики Долішні, 1847 р.; сс. Уст'є Руське, 1786 р.; Баниця, 1787 р.; Ріпки, 1801 р.). Надмірне атмосферне зволоження гірських і передгірських районів Карпат було тим чинником, який визначив необхідність захисту стін вище опасання та піддашся. Це здійснювалося також шляхом “кожухування”, яке набуло поширення.

Дашки, опасання, піддашся, галереї, кожухування, що були призначені для захисту стін, людей від опадів, розчленували по вертикалі сакральний об'єм від низу до верху. На основі цього членування була створена своєрідна архітектурна тектоніка, в якій горизонтальні лінії переважають над скісними, вертикальними, що лягла в основу формування регіонального типу церковного будівництва. Так, церква Собору Пр. Богородиці в с. Матків, розташована в зоні стійкого тримісячного снігового покриву із середньою висотою 450 мм і

річної кількості опадів 900–1000 мм, має наву, розчленовану по вертикалі на сім горизонтальних елементів (піддашся, п'ять заломів і один дашок внизу бані (криси), а бабінець і вівтар — на шість. Водночас церква св. Юрія (XVII ст.) у м. Дрогобич при середній висоті снігового покриву 250 мм і його стійкості в два місяці має лише два членування по вертикалі основного об'єму.

Висновки

Опади в Карпатах є досить істотним чинником, що вніс корективи в об'ємне вирішення церковного об'єкта в Карпатах, призвів до появи великої кількості членувань у вигляді дашків, піддаш, опасань, призводив до частоті зміни покрівельного матеріалу. Водночас опади не є визначальним чинником, бо ми маємо багатозаломні церкви, які не розташовані в зонах великої річної суми опадів. У с. Черче Рогатинського р-ну церква св. Василя Великого (1733 р.) має наву з трьома заломами, а бабінець і вівтар — з одним [160, Ч. 1, с. 89]; а церква в с. Волцнів Жидачівського р-ну (1727 р.) має наву з трьома заломами, а бабінець і вівтар — з двома [160, Ч. 1, с. 89]. Усе це свідчить, що на об'ємне вирішення церков вплинули також інші фактори.

2.4.2. *Вітер*. У Карпатах вітер спричиняє “порушення у деяких геоботаничних районах нормального гідрологічного режиму гірських рік з усіма небажаними наслідками” [422, с. 38], завдає шкоди лісам [104, с. 25], народному господарству [361, с. 98]. Не вдаючись у загальну характеристику вітрів у Карпатах, яка детально викладена в багатьох роботах [361, с. 88–92; 360, с. 62–64], ми розглянемо лише безпосередній вплив вітру на церковне будівництво.

Ще з літописів відомо, що вітер руйнував церкви. Так, згідно х Софійським літописом “возвешие в неи вихор, ветр силен велми, и по граду многое святых церкви и покровение их снесе, [...] и безчисленое храмки множество верхи их сбивше и на земли яко прах повеяше” (1466 р.) [631, с. 32]. Згідно з Острозьким літописом “в селѣ Борисовѣ црковь была с трима верхи, знесло верхи вси” (1614 р.) [631, с. 32]. У 1787 р. “гвалтовний” вітер зруйнував церкву в с. Яблінка Вишня, збудовану 1639 р. [19]. “Церкву св. Миколи в

Долині, яка існувала до нової, збудованої в 1761 р., звалив вітер” [420, с. 8]. Із візитацій 1760–1761 рр. відомо, що церкву в с. Загір’я “звалив вітер” [15].

Катастрофічні стихійні процеси в Карпатах, пов’язані з вітром, почали фіксуватися від 1868 р. [422, с. 24] і вказують на те, що вітровії та буреломи не тільки звалили десятки тисяч цінних лісів, але й завдали шкоди сакральним об’єктам. В с. Орів 1868 р. “вітри й бурі такі шаліли, що цілу церкву, [...] яка стояла на пагорбі, вихор зніс у долину, не порушивши кріпленнь” [632, s. 4]. Буря 1869 р. завалила верхи церкви Успення Пр. Богородиці в с. Надиби (1732 р.) [15].

Вітер завалив стару церкву св. Миколи (XVII ст.) у м. Добромиль [340, с. 217]. Прикладів руйнування вітром церков, починаючи від 1868 р., зафіксовано багато.

Вітер завдавав також шкоди хатам і господарським будівлям. Дослідники ще на початку XIX ст. зауважували, що в Карпатах “дахи хат покриті драницями, згори привалювали великим камінням” [626, s. 290].

Гуцули на верх драниць клали “довге кіле, привалене камінем, аби вітер не розніс драниць; така хата зве ся камінем провалена або плюска, бо її криша слабо похилена (під кутом 25–30°)” [529, с. 117]. “Привалювали” дахи камінням і в інших районах, де були сильні вітри — у Швеції, Австрії (Зальцбург) [678, s. 46–47].

Численні факти вказують на те, що карпатські церкви, які будувалися на пагорбах, схилах гір, на відкритих місцях, піддавалися вітровим навантаженням, які постійно розхитували верхи, могли руйнувати опасання, піддашся, бані або привести до руйнації церкви.

Розглянемо особливості вітрів у Карпатах та їхні впливи на церковне будівництво. Найчастіше небезпечні вітри в Карпатах бувають північно-західного та південно-західного й південного напрямків, рідше — північного й північно-східного [422, с. 39].

Складна геоморфологічна будова Карпат істотно вплинула на повітряні маси. Дослідження вітровалів підтвердили майже в усіх випадках залежність між напрямками гірських долин і румбами небезпечних вітрів [422, с. 39]. Відомо, що головний напрямок гірських долин на Закарпатті проходить з

північного сходу на південний захід, на Прикарпатті — з південного заходу на північний схід з незначними відхиленнями до північного та південного румбів.

Фактично в гірських районах Карпат напрямок вітру збігається з річковими долинами. Він має швидкість повітряних течій, яка може привести до руйнації.

Розглянемо, як розташовані церковні об'єкти відносно основних напрямків вітру. Вони розташовані за осями світу, сприймають вітрові навантаження в гірських долинах по обох боках вододільного хребта — у більшості випадків під гострим кутом, тобто двома площинами фасадів — південно-західним, північно-західним, рідше — північним і північно-східним.

Механічна дія вітру, що виявляється внаслідок тиску ($\text{кг}/\text{м}^2$), на стіни та верхи різна, бо ці два об'єми мають неоднакову статику та поверхню розчленування.

Стійкість будівлі на рівні стін до вітрових навантажень забезпечувалась, у першу чергу, об'ємно-планувальними та конструктивними рішеннями. У хрещатих церквах жорсткість центральної частини досягається за рахунок рамен, що виконують роль контрфорсів. Зведення найвищого об'єму посередині, менших — по боках від нього сприяло чіткому розподілу ваги від центру до периферії, що захищало споруду від навантажень, а особливо — від вітру будь-якого напрямку.

Стійкість щодо вітрових навантажень у тридільних триверхих церквах удвічі менша, ніж хрещатих. Вона досягалася також розташуванням по осі схід-захід двох менших об'єктів (бабинця та вівтаря) за рахунок звуження стін догори, а також існуванням поперечних стін між основними об'ємами, в яких були лише вирізані отвори переходу з бабинця в наву та з нави у вівтар (с. Хащоване, 1846 р. [160, Ч. 1, с. 48, 98, Ч. 2, іл. 156]; с. Стара Сіль, церква св. П'ятниці, XVII ст. [160, Ч. 1, с. 48, Ч. 2, іл. 80]; с. Тухолька, 1845 р. [161, Ч. 1, с. 49, 80]; с. Войнилів, 1790 р. [160, Ч. 1, с. 49]; с. Турка, церква Покрови Пр. Богородиці та церква Миколи, 1739 р. [160, Ч. 1, с. 48–49, Ч. 2, іл. 80]; с. Гусний, 1759 р. [398, іл. 24]; с. Сокирниця [685, fig. 30], Хустський район, 1770 р.).

У старих церквах отвори-переходи між навою та бабинцем і навою та

віттарем, тобто сполучення основних просторів, забезпечувалося лише вирізанням у зрубній стіні невеликих дверей. Усе це надавало жорсткості об'ємам. Розташування церкви “вуглом” до напрямку основних румбів небезпечних вітрів з точки зору стійкості було найкращим. Тиск вітру на верхи є більшим, ніж на стіни, тому що вони працюють, як вітрила. Зменшення цього тиску можливе лише шляхом вибору раціональної обтічної форми.

Верхи церков мають форму близьку до піраміди, конуса. Така форма зменшує прямий лобовий удар вітру. Основна сила вітру при цій формі розкладається на дві складові: одна з них перпендикулярна до нахилу площини, а друга ковзає вздовж неї. Розчленування вітрового навантаження на дві або більше складових використовується при проектуванні багатьох машин, споруд. Кращому розсіюванню вітру сприяють восьмигранні стіни, підбанники та бані.

Церкви в Карпатах конструктивно стійкі. Це підтвердили не тільки наші розрахунки, а й експлуатація церков протягом багатьох століть. Під час вітровалів і буреломів, зафіксованих у 1868, 1869, 1872, 1885 роках у Карпатах, церкви не зазнали значних руйнувань, лише в поодиноких випадках вони були зсунені з місця.

Усе це вказує на те, що народні майстри знайшли стійку, оптимальну об'ємно-конструктивну форму у вигляді кліті та верхів, яка могла протидіяти великим вітровим навантаженням.

Спостереження за дією вітру на окремі дерева й лісові масиви показали, що місцеві екотипи (дерев), форми з гребінчастою та дашковидною кронами стійкіші проти вітровалів [422, с. 48]. Помічено також, що ступінчатий намет краще пристосований і до дії вітру, і до опадів. Природний відбір стійких форм проти вітровалів народні майстри застосовували в церковному будівництві. Сьогодні він став основою захисту лісів від вітровалів [422, с. 47, 48]. Церкви з багатозаломними верхами на Бойківщині почали будуватися в XVIII–XIX ст., час їхнього розповсюдження збігається з часом масового знищення та заміни материнських лісів (ялиново-буково-дубових) на смерекові.

Усе це доводить, що багатозаломні верхи з'явилися внаслідок появи несприятливих природно-кліматичних умов. Високі верхи церков народні майстри розрізали на ступінчасті яруси, де кожен ярус — це невисокий зруб з

прямовисними стінками, поставлений на зрізану піраміду. Похилі площини зрізаної піраміди є поясами жорсткості, яких буває настільки більше, наскільки вищий верх.

Побудова верхів накладанням “четверик на четверик”, “восьмерик на четверик”, “восьмерик на восьмерик” забезпечувало добру обтічність верхів повітряними масами, зменшувало тиск вітру на верхи та дало можливість створити жорстку конструкцію типу “стовбура”, яка могла надійно протистояти вітровим навантаженням.

За підрахунками І.Віцени, в деревах тиск вітру на стовбур у 15 разів менший, ніж на крону [675, с. 101]. Багатоступінчаті верхи з поясами жорсткості, центричність композиції забезпечили стійкість церковній споруді навіть при небезпечних вітрах у вигляді циклонів. Для надійності, щоби не було розхитування верхів церкви під час вітрів, народні майстри ставили ще сволоки, грядові хрести, перехресні балки, які, поряд з основною функцією стримувати внутрішню розпірну силу, також скріплювали верхи та запобігали їхньому хитанню.

У бойківських церквах, де найвищі верхи, перехресні балки або сволоки ставилися на кількох рівнях. У чотирьох рівнях поставлені сволоки в церкві Зіслання Святого Духа, с. Нижнє Висоцьке (1814 р.) [160, Ч. 1, с. 31, 33, 57, Ч. 2, іл. 44, 80, 204]; церкві Миколи. с. Кривка (поч. XVIII ст.) [160, Ч. 1, с. 33, 57, 90, Ч. 2, іл. 9, 46, 48]; церкві Михайла, с. Росохач (1882 р.) [160, Ч. 2, іл. 9, 47, 80, 100]. У давніх церквах, таких як у сс. Радруж (XVII ст.) [160, Ч. 2, іл. 47, 160], Потелич (перша пол. XVI ст.) [160, Ч. 2, іл. 48, 152], де є тільки один залом, робилася спеціальна просторова конструкція із скоб-балок, що стримувала натиск вітру та розтяг верхів. Установлено, що сволоки, перехресні балки могли надати жорсткості лише верхам, а не всій споруді. Із збільшенням висоти церкви сильно зменшується статичність нижньої частини, маса якої вже не може втримати споруду від перекидання, оскільки вона жорстко не зв'язана з палями, лежнями та основою.

Середня висота багатозаломних бойківських церков не перевищує 18–20 м, гуцульських — 16–17 м, лемківських відносно вежі дзвіниці — 20 м. Вибір висоти церкви до 20 метрів, як показали дослідження, був не випадковим.

Для прикладу наведемо дослідження впливу вітру на висоту хвойних порід, що їх провів І. Віцена [675, s. 101]. Найкритичнішими при швидкості 12,5–15,2 м/с, або при тиску на крони в 11–17 км/м², вітру виявилися висоти дерев у межах 22–23 м та вище 33 м.

Отже, свідчення авторитетних учених Г. Логвина, В. Січинського, М. Драгана, В. Щербаківського, що бойківські, лемківські церкви нагадують “силуети ялин” або солом’яних дахів, трансформованих у дерево, підтвердилися нашими дослідженнями не з позиції того, що вони були створені “для чудового вписування своїми силуетами в гірський ландшафт, де переважають ялини, силуети яких повторюють верхи церков” [160, Ч. 1, с. 20; 268, с. 390], а з позиції, що форма верхів була одержана в результаті пошуку найкращого їхнього функціонування в складних природно-кліматичних умовах Карпат. Тому треба говорити про існування паралелей між церковною архітектурою та природою не з позиції подібності форм, а з позиції їхньої відповідності.

Прикладом цього може бути дерево на узліссі, “яке, маючи стовбур, кореневу систему та ступінчастий намет, краще пристосоване до дії небезпечних вітрів” [422, с. 52]. Це саме стосується і багатозаломної церкви, ступінчаста форма якої найкраще пристосована до природних умов, а водночас “чудово вписується своїми силуетами в гірський ландшафт”.

З вітровим режимом також пов’язана зона відкладення снігу довкола церкви. При низовій хуртовині основна маса снігу переноситься в нижньому шарі, сніг відкладається перед спорудою та частково виноситься на його підвітровий бік. При хуртовинах снігові заноси формуються і з навітрового, і з підвітрового боку церкви. Перед церквою в зоні гальмування потоку утворюється навітрове відкладення снігу, що не прилягає до стін, відстає від них, з підвітрового боку споруди утворюється сніговий занос, який прилягає безпосередньо до стіни церкви. На підвітровий бік церкви випадає стільки снігу, скільки його може випасти на горизонтальну площину, рівну зоні аеродинамічного снігу за спорудою. Сніг під дією вітру розповсюджується не рівномірно, а у вигляді трикутної призми, збільшується за рахунок здування снігу з даху. Неврахування цього чинника ускладнювало зв’язок людей із святинею.

Вітровий режим ділянки вимагав встановлення дверей з відповідного боку в наві чи бабинці навіть часткової зміни орієнтації церкви. Оскільки “вітер дує з півдня двері в наві церкви Воздвиження Чесного Хреста в с. Одаї (1878 р.) зробили з північної сторони” [2, Зош. 2, арк. 1–7]. Сильні вітри із заходу, що приносили багато снігу, визначили неканонічну орієнтацію церкви в с. Буківцеве, яка дозволяла мати належний доступ до дверей і забезпечувала менші тепловтрати [2, Зош. 3, арк. 48]. Наявність у церквах кількох вхідних дверей (“хлопських” з півдня або півночі, “жіночих” з заходу) давало можливість шляхом їх відповідного відкривання захистити інтер’єр від негативного впливу вітру. У с. Сапогів “відкривали двері з тої сторони, де не дує вітер” [2, Зош. 5, арк. 123]. Це робилося для того, щоби вітер не задував свічки, не охолоджував церкву.

Висновки

Церковне будівництво Карпат в процесі формування об’ємно-конструктивних вирішень спочатку не враховувало впливу вітру, бо церкви, перебуваючи під покровом материнських лісів, мало зазнавали руйнації. Про це свідчать архівні матеріали, що у “дубових лісах вітровали відсутні” [422, с. 49]. Активне вирубування дубових, а потім хвойних лісів у Карпатах призвело до катастрофічних процесів, що пов’язані з вітром. Він завдав шкоди багатьом церквам, визначив центричність композиції, висоту церков, багатозаломні верхи, встановлення в них сволоків, грядових хрестів, необхідність обсадження церков деревами.

2.5. Процеси і причини, що зумовили формування та зміни об’ємно-планувальних вирішень церков

2.5.1. Фізичне старіння дерева. Будівництву нових церков також сприяли два чинники: фізичне старіння дерева та стихійні лиха, що призводили до їх нищення. Візитації та шематизми дають нам немало прикладів часових меж експлуатації українських церков, збудованих з дерева в Галичині та в Карпатах. Згідно з цими матеріалами, ми маємо достовірні відомості щодо часу служіння церков, збудованих з дерева, у кожному конкретному селі. Так, церкви в нижче перелічених містечках і селах простояли: Яблінка Нижня від XVI–XVII ст. до

20-х років XIX ст. [19, оп. 4, спр. 6990; 20, оп. 9, спр. 2170]; Домашів від кінця XVII до початку XIX ст. [19, оп. 20, спр. 399; 20, оп. 9, спр. 447]; Карів від 1671 р. до II половина XIX ст. [20, оп. 9, спр. 423]; Борислав від 1767 р. до 70-х рр. XX ст. [20, оп. 9, спр. 1491]; Довге Підбузьке від 1723 р. до початку XX ст. [20, оп. 9, спр. 2006]; Станіля від XVIII ст. до 1888 р. [19, оп. 20, спр. 1600]; Тустановичі від 1745 р. до 1907–1908 рр. [19, оп. 20, спр. 1618]; Опаки від 1722 р. до 1890 р. [20, оп. 9, спр. 2084]; Баранівці від 1753 р. до 1873 р. [19, оп. 20, спр. 1482]; Кобло Старе від 1779 р. до 1890 р. [19, оп. 20, спр. 1597]; Корничі від XVIII ст. до 1905 р. [19, оп. 20, спр. 1198]; П'яновичі від 1753 р. до 1911 р. [20, оп. 9, спр. 2101]; Самбір від 1558 р. до 1738 р. [19, оп. 20, спр. 1593]; Торчиновичі від 1687 р. до 1884 р. [19, оп. 20, спр. 1593]; Бачина від 1798 р. до 1868 р. [20, оп. 9, спр. 1939]; Лопушна від XVIII ст. до початку XX ст. [19, оп. 20, спр. 1628]; Чуква від 1722 р. до 1853 р. [19, спр. 1630]; Білич Горішній від 1720 р. до 1892 р. [19, оп. 20, спр. 1486, 1587; 20, оп. 9, спр. 1948]; Волошинове від 1759 р. до 1892 р. [20, оп. 9, спр. 1972]; Лінина Велика від 1684 р. до 1907 р. [10, арк. 43а]; Лужок Горішній від 1753 р. до 1908 р. [10, арк. 38]; Лопушанка Хомина від 1722 р. до 1908 р. [19, оп. 20, спр. 1565]; Ясениця Замкова від 1671 р. до початку XX ст. [19, оп. 20, спр. 1637]; Терло від XVII ст. до 1872 р. [19, оп. 20, спр. 1610]; Смеречка від 1750 р. до 1888 р. [19, оп. 20, спр. 1591]; Хирів від початку XVIII ст. до 1846 р. [19, оп. 20, спр. 1625]; Боберка, ц. св. Михайла від 1724 р. до 1914 р. [19, оп. 20, спр. 1674]; Боберка, ц. Вознесіння Господнього від 1673 р. до 1913 р. [19, оп. 20, спр. 1674]; Кривка (Турківський р-н) від 1778 р. до 1901 р. [19, оп. 20, спр. 1730]; Ріпчиці від 1745 р. до 1822 р. [19, оп. 20, спр. 1584].

У середньому церкви, збудовані з листяних порід дерева, з урахуванням ремонтів та при наявності постійного надійного покриття дахів, верхів, які вчасно мінялись або облаштовувались, могли прослужити до 175-ти років. Згідно з візитаціями та шематизмами, церкви стають аварійними після 110–130-ти років експлуатації. Через відсутність належного догляду за покриттям і основою церкви (палями, ковбанами, підвалинами) ці терміни скорочувалися. Станом на 1764 р. церква Воскресіння Господнього в с. Княгиничі через 78 років після будівництва через відсутність догляду та невчасну заміну гонтового

покриття затікала й почала руйнуватися [18, арк. 247]. Церкви, що прослужили понад 110 років, важать, пересипають, ремонтують або замінюють новими.

Описів про те, що церква занепала (прийшла в аварійний стан) після 110-ти років експлуатації, ми маємо досить багато. Інвентаризація 1803 р. повідомляє, що збудована в кінці XVII – на початку XVIII ст. церква св. Параскеви в с. Ільник “трохи зруйнована часом” [19, оп. 20, спр. 1538]; церква в с. Ботелька Вижня, збудована 1754 р., занепала на початку XX ст. [19, оп. 20, спр. 1497], церква в с. Матків, збудована в XVIII ст., занепала 1831 р. [19, оп. 25, спр. 1647].

Дубові зруби церков могли простояти 300–400 років, окремі з них існують до сьогодні або існували до кінця XX ст. (сс. Колодне, 1470 р., XVIII ст.; Середнє Водяне, 1428 р., XVIII ст.; Свалява-Бистрий, 1588, 1759 рр.; Діброва (Нижня Апша), 1604 р., XVIII ст.; Нижнє Селище, 1613 р.; Стеблівка, XVI ст., 1794 р., згоріла 1994 р.; Олександрівка, XV ст., 1753 р.; Сокирниця, поч. XVII ст., 1770 р.; Крайникове, 1668 р.; церква св. Миколи, Руське Поле (Велике Урмезієво), XVII ст., розібрана 1965 р.; Кобилецька Поляна, XVIII ст., розібрана 1994 р.; Данилове, 1779 р.).

Із викладеного бачимо, що фізичне старіння дерева, яке також залежало від умов експлуатації дерев'яних церков (захисту від атмосферних опадів підвалин, стін, верхів), зумовлювало багаторазові ремонти та будівництво нових дерев'яних церков у тих самих селах.

2.5.2. Покрівельний матеріал. У XVII ст. і навіть у XVIII ст. частина церков була крита соломою, про це вказують візитатори, які проводили описи церков від 1726 по 1788 роки. Їх була поважна кількість в Галичині, на Правобережжі, Буковині та Закарпатті. “Солома була головним покриттям дахів” [160, Ч. 1, с. 35]. Відомо, що спочатку були криті соломою церкви в селах: Пістрялово, XVII ст.; Колодне, 1470, XVIII ст.; Крайня Мартинка, XVII, XVIII ст.; Чорний Потік, XVII, XVIII ст.; Гребля, XVIII ст.; Свалява, XVII, XVIII ст.; Матієве, XVIII ст.; Фанчикове, XVIII ст.; Бобове, XVIII ст.; Гетиня,

XVIII ст.; Гудя, XVIII ст.; Хижа, XVIII ст.; Крива Липча, XVIII ст.; Новоселиця, XVIII ст.; Присліп, XVIII ст.

Досить багато церков було крито соломою на Закарпатті в Мараморошині: сс. Калини, Липча, Новоселиця [101, с. 140–226]. За дослідженнями В.Гаджеги, у жупі Угоча десятки церков були криті соломою: сс. Бекиня, Бочков, Гетеня, Киральгаза, Комлуш, Мала Тарна, Сароз-Поток, Тарна, Чепа та інші [102, Ч. IV, с. 1–62].

Ще 1877 р. Т. Білоус писав: “Мы видѣли перед нѣкимъ временемъ даже дома божіи соломою покрытии, а то въ окресностяхъ Солокіи и Буга; так было прежде и под самымъ Львовомъ въ Домажирѣ” [71, с. 60]. Церкви, криті соломою, фіксував у XVII ст. німецький дипломат І. Вердум, подорожуючи Галичиною в 1670–1672 рр. [680, с. 98, 136] Давні церкви були також вкриті дошками та драницями.

Найпоширенішим покрівельним матеріалом верхів, дахів і стін церков була гонта, на Прикарпатті — кленя [160, Ч. 1, с. 3–4], які, згідно з дослідженнями консерваторів на початку XX ст., могли послужити максимум 25 років. Церкви за період свого існування багаторазово змінювали покрівельний матеріал; невчасна його заміна була причиною руйнації верхів, пізніше стін, призводила до знищення храмів. Покрівельний матеріал в українському дерев'яному церковному будівництві відіграв важливу роль у розвитку об'ємних вирішень. Його часті заміни давали змогу модернізувати верхи церкви.

Необхідно погодитися з М. Драганом, що “покриття соломою могло мати глибше значіння в оформленні верхів церкви [...] солома була головним покриттям дахів”, оскільки “зруб церкви не так легко піддавався змінам, зате дахова партія, значить верхи, були місцем головних мистецьких комбінацій й перемін” [160, Ч. 1, с. 35]. Існувало кілька способів покриття соломою: солома покладена “плащем”, “плесканкою” — поверхня гладка; “головачками” — розділена рядами східців. Покриття дахів, верхів східцями-головачками було поштовхом до винаходу залому в зрубі. Композиційний прийом заломування верхів, за М. Драганом, пішов від “заломів солом'яного даху, транспонованого в

дерево” [160, Ч. 1, с. 29], про це свідчать солом’яні дахи оборогів і хат Бойківщини, Гуцульщини [160, Ч. 2, світл. 7, 19, 34, 75, 99, 100, 158].

Якщо врахувати, що солом’яні дахи, верхи служать 10–15 років, а гонтові — максимум 25 років, то упродовж існування дерев’яна церква змінювала свій покрівельний матеріал у середньому від 6-ти до 20-ти разів. Дахи й верхи були тими елементами церковної будівлі, які через природні особливості покрівельного матеріалу давали можливість найбільш творчо втручатися в об’ємне вирішення, що диктувалося часом, стильовими вимогами. Цілком об’єктивно, що всі мистецькі пошуки в українському сакральному будівництві позначилися на дахах і верхах.

2.5.3. Вогонь. Найбільшої шкоди дерев’яним церквам завдавали пожежі, які були зумовлені різними причинами: війнами, необережним поводженням з вогнем, відсутністю пристроїв для захисту від руйнівної дії блискавки. Вогонь був і залишається важливим чинником, який також спричинився до багаторазових перебудов дерев’яних церков і нищення української архітектури.

Про те, що дерев’яні церкви часто горіли в княжі часи і на згарищах ставили нові храми, свідчать матеріали археології. Літопис Руський фіксує, що дерев’яні церкви в Києві горіли 1017 і 1124 рр. [262, с. 82, 180] Пожежі спричинилися до нового будівництва 1017 р. Софійського собору. Дерев’яна церква Івана Хрестителя в Галичі (перша половина XII ст.) згоріла через 50 років після будівництва, на її місці збудували муровану церкву [281, с. 589].

Незважаючи на те, що в селах церкви стояли далеко від сільської забудови задля їх захисту від пожеж, вони також досить часто горіли. Основною причиною загорання церков було освітлення їх свічками та недбале ставлення до вогню (забували погасити свічки після служби). Про це красномовно свідчить різьблений напис на одвірку церква св. Параскеви в с. Козари (1897 р.): *ĭãðãñòîðĭãà – xãĕĭâh÷ã ĭã ĕhĭèñ# – àèã ĭàçãü – äĭ òãðêâè ĭããðĭèñ# – é ĭãĭp ĭãèèèñ#, ĭà ĭhèàãĭ ñ# ĭã ñĭuñèàé, ñàĭü ĭãĭ# äĭãèääé* [410, с. 83].

Візитації та шематизми вказують, що вогнем була знищена досить велика

кількість давніх церков, зокрема у селах: Вовче Горішне (*1682 †1889 рр.); Жукотин (*XVII – †1873); Висоцько Вижне (*XVIII? – †1885); Гусне Вижне (*XVIII – †1867, *1871 – †1884); Гусне Нижнє (*1655? – †поч. XIX; *поч. XIX – †1888; *1890 – †1903); Дерезичі (*XVI – †80-ті рр. XVII ст.); Попелі (*1690 – †1832); Галівка (*1866 – †1982); Хащів (*XVIII – †1875); Яворів (*1783 – †1897); Криве (*XVIII – †поч. XIX ст.); Ляцько (*XVII – †1775; *1775 – †1902); Радич (*1762 – †1829); Доброгостів (*1849 – †1870; *1870 – †1889); Модричі (*1816 – †1894); Орів (*? – †1826); Колпець (*1818 – †1907); Уличне (*XVII? – †1836; *1848 – †1891); Бережниця (*1824 – †1906); Торгановичі (*поч. XVIII – †1881); Білич Долішній (*1727 – †1884); Сушиця Велика, церкви Положення пояса Пр. Богородиці (*1890 – †1893); Сушиця Велика, церква св. Миколи (*1751 – †1939); Смільниця (*1788 – †1890); Дидьова (*1740 – †1855); Локіть (*1737 – †1927) та інші.

Те саме спостерігаємо на Закарпатті, де згоріли старі церкви в селах Верб'яж (*1798 – †1877), Воловець, Петрусовиця, Скотарське, Кошельово (*1751 – †1799), Новобарове [390, с. 325, 337, 339, 639, 761, 788]. У с. Сойми згоріло три дерев'яні церкви (у 1885, 1924 і 1960-х рр.).

Цих прикладів досить багато, про це свідчать архівні матеріали по церквах, зокрема, відомості Галицької фінансової прокуратури [19, оп. 20, спр. 1–1600; оп. 9, спр. 1–1776].

У XX ст. до викладених причин нищення церков вогнем додався умисний підпал церков. На Закарпатті міжконфесійне протистояння в 20–30-х роках XX ст. було причиною підпалу церков, зокрема, 1928 р. згоріла церква Вознесіння Господнього в Новоселиці (1798 р., Тячівський р-н). Після рішення суду 1935 р. передати церкву греко-католикам у с. Верхній Бистрий згоріла церква св. Михайла (XVIII ст., Міжгірський р-н) [390, с. 464–465].

Особливої шкоди дерев'яним церквам завдав радянський режим. За його існування були “знищені вогнем” сотні церков [389; 86; 408; 503], це продовжується в роки незалежності України. У Львівській обл. станом на 1.01.2008 р. згоріло 68 церков [231; 441; 446]. Під час пожежі 1998 р. знищена церква Різдва Пр. Богородиці в с. Стеблівка (XVI ст., 1754 р.). Через

конфесійне протистояння 1994 р. розібрана та спалена “православною громадою на чолі із священником при потуранні голови сільради” церква Вознесіння Господнього XVIII ст. у с. Кобилецька Поляна (Рахівський р-н) [390, с. 584].

Висновки

Архівні, літературні джерела та матеріали польових досліджень, які фіксують кількість замін церков у кожному селі, фізичні можливості дерева, покрівельний матеріал і статистика згорілих церков дають нам можливість зробити наступні підсумки.

1. Дерев'яні церкви, збудовані з ялини, смереки, сосни, за період свого існування в селах і містечках (за наявності доброго захисту дахів, верхів від атмосферних опадів, вчасної заміни паль, підвалин) змінювалися на нові, пересипалися, перебудовувалися в середньому через 110–170 років. Церкви, збудовані з твердих порід (тиса, дуба та модрини), згідно з існуючими взірцями, могли простояти 300–400 років.

2. Усі існуючі дерев'яні церкви XVI–XVIII ст. мають пересипані зруби та частково або повністю замінені верхи. Деревина цих церков не є повністю первинним матеріалом, з якого будувалася святиня.

3. Фізичні особливості дерева, стихійні лиха, покрівельний матеріал вказують на те, що готичне та ренесансне сакральне дерев'яне будівництво могло дійти до наших днів лише в поодиноких випадках. Воно збереглося в місцях, де спорудження церков велося з тиса й дуба і де було мінімальне силове втручання влади.

4. Теза багатьох учених, що готика не торкнулась або обійшла українське сакральне дерев'яне будівництво, є необґрунтованою. Дерев'яне сакральне будівництво в стилі готики на території України, зокрема, в українців Карпат, існувало, але через фізичні особливості дерева не могло зберегтися;

5. Необхідність заміни покрівельного матеріалу сприяла тому, що верхи, дахи були найрухливішими в розумінні можливостей модернізації їхнього об'ємно-конструктивного вирішення. Менше піддалися змінам зрубні стіни. Цілком об'єктивно, що ми сьогодні маємо церкви архаїчного планування, за-

вершені новішими верхами за вимогами часу їхнього спорудження;

6. Нищення церков пожежами, фізичне старіння дерева, економічний стан громад призводив до того, що в той самий час ми мали церкви різних типів. Генеза об'ємно-планувальних вирішень дерев'яних церков була складною і не вкладалася в просту еволюційну схему;

7. Якщо врахувати лише відомості візитацій 1726–1784 рр., за якими в кожному селі була вже друга або третя церква, то станом на кінець XVIII ст. у Львівській, Перемишльській дієцезіях (єпархіях) було збудовано 7520–11280 церков, а якщо зважити, що більшість галицьких сіл існували в XV ст., а освоєння нових земель у Карпатах “в основному припадає на XV–XVI ст.” [124, с. 11] і що церкви будувались або пересипалися через 110–170 років, то в середньому за цей період кожне село до початку XX ст. щонайменше мало вже три або чотири церкви, а це означає, що тільки у Львівській і Перемишльській єпархіях було збудовано, пересипано 11280–15040 дерев'яних церков. На достовірність таких масштабів будівництва вказує те, що у XVII ст. в одній Київській єпархії було 2500–3000 церков (у середньому за рік будувалося 25–30 храмів) [534, с. 206].

Великі масштаби будівництва церков в Україні доводять, що воно мало народний характер, тобто керували ним внутрішні сили, а не зовнішні. Зовнішні сили не могли вплинути на такі масштаби будівництва, навчити велику кількість майстрів та змінити об'ємно-планувальне вирішення українського храму.

2.5.4. Перевезення дерев'яних церков. “Перевезення” церков з одного населеного пункту в інший — явище досить давнє, фіксується вже на початку XIII ст. “Поставиша церковь святого Луки на Лубянеи улици, перенесьше с. Коленя, Володаревице и Носовици” (1207 р.) [349, с.189; 631, s. 49]. Церкви розбирали та перевозили з міст, монастирів плотами. “Людие клеть сътвориша привезше из града плотом” (XV–XVI ст.) [631, s. 52].

Первісно слово “плот” асоціювалося із значенням “сплавляти” дерево для церкви або готову розібрану церкву по річці. “Бе бо тогда коужен монастырь и

плотом превезен на берег строение церкви и семь кельям; и извозником нанятым возити на гору [...] Заутра же въставшие извозници и ехаша на берег, хотяще взяти древо, и на единого же обретьше на брезе, но все суше на горе” (XV–XVI ст.) [631, s. 52]. Церкви перевозили і в сусідні села, і на більші відстані.

Історичні джерела зафіксували, що збудована церква в с. Надіїв Долинського р-ну в кінці XV ст. або на початку XVI ст. була перевезена 1657 р. до м. Дрогобича (церква св. Юра). До свого нового призначення ця церква пододала відстань у 80 км [208, с. 29]. За переказом, церква Покрови Пр. Богородиці в с. Ділок збудована “волохами” і “перенесена” з с. Доробратове 1701 р. [390, с. 220] Про достовірність переказів щодо “переносу” (перевезення) церков свідчать маркування (штихування) дерева зарубками (церква Введення Пр. Богородиці, Локіть, 1734 р.).

Найбільший будівельний рух був у XVIII ст. між галицькою та Закарпатською Бойківщиною. Так, згідно з переказом, церкву зі с. Сянки, збудовану 1645 р., перевезли в с. Кострина 1703 р. Також зі с. Сянки церкву, збудовану 1707 р., перевезли разом з іконостасом чотирма парами волів у кінці XVIII ст. до с. Сіль. Ці церкви відповідно подолали відстань у 35, 41 км. За версією реставраторів, церкву зі с. Тросник (Шашвар) у XVII ст. “перенесли” 1770 р. у с. Сокирниця [390, с. 531]. Ця церква пододала відстань близько 50 км.

Перевезення церков з галицької частини Бойківщини в закарпатську було пов’язане зі зміною зовнішнього вигляду, тобто бойківські тридільні триверхі церкви переробляли згідно з місцевими вимогами.

Найбільше церков переносили в межах сусідніх сіл або деканату. На це вказує Я. Головацький, за з яким ще в XIX ст. на Галичині при будівництві нових церков “ікони та дерев’яні церкви продавались і розвозилися по довколишніх селах” [115, с. 15]. Дрогобицький декан В.Гусаковський для с. Стебник 1787 р. купив церкву в с. Тустановичі, збудовану 1780 р. власним коштом графа Остророга [411, с. 47].

Класичний приклад “перевезення” старих дерев’яних церков після будівництва нових ми маємо в Крехівському монастирі. У 1775 р. під час

будівництва нових церков стару церкву Преображення Господнього продано до с. Добросин, решта церков — в інші навколишні села: церква св. Миколи 1755 р. розібрали та продали до с. Лозина, іконостас — до с. Зарудці [409, с. 84].

У кінці XVIII ст. церкви починають мігрувати з гірської частини в низини. За переказом, стару церкву зі с. Смерекове волами 1788 р. перевезли в с. Обава [390, с. 85, 229]. У середині XIX ст. зі с. Тур'я Поляна була перевезена дерев'яна церква в с. Пузняківці [390, с. 232–233]. До XVIII ст. церкви перевозили з районів, де було сильно розвинуте дерев'яне будівництво (із Прикарпаття в Карпати). У XIX – на початку XX ст. перевезення старих і нових церков було пов'язане з відсутністю будівельного дерева в низинних районах. Первозили старі дубові церкви, які могли ще довго служити громаді, що їх купувала. У 1857 р. дерев'яну церкву зі с. Велика Копаня (XVII–XVIII ст.) продали за 255 золотих у с. Холмовець, де вона ще простояла до 1920 р. [390, с. 348, 388].

Процес перевезення храмів насамперед був пов'язаний з економічними можливостями церковних громад і зростанням населення. Заможні громади низинних районів швидше почали міняти старі дерев'яні церкви, їхні храми почали мігрувати до менш заможних громад у гірські райони, де не було церков. Після того, як збудували муровану церкву в с. Сільце 1838 р., дерев'яну продали в с. Дешковиця, яку перевезли 1839 р. [390, с. 260, 272–273]. Так само вчинили й у с. Нижні Ворота, де громада після будівництва мурованої церкви 1887 р. продала дерев'яну в с. Нова Розтока, яку перевезли 1891 р. [390, с. 314, 335–336].

Ще знаходимо інформацію про перевезення старих дерев'яних церков у сусідні села навіть на початку XX ст. Так, церкву з с. Нове Село (XV ст.) (Виноградівський р-н) перевезли 1928 р. в с. Руська Долина [390, с. 369]. Дерев'яну церкву, збудовану в сусідньому с. Бистриця в XVII ст., “перенесено” до с. Вільховиця 1910 р. [390, с. 214]. Архівні та польові дослідження дають можливість стверджувати, що дерев'яні церкви були об'єктами, які впродовж багатьох століть дарували, продавали, переносили і перевозили.

Переважно церкви переміщували в межах деканатів, сусідніх сіл. Монастирі переносили церкви на більші відстані. Цей процес на локальному рівні вплинув на те, що взірць церкви до XVIII ст. поширювався в основному на невеликі відстані, нові церкви будувались на зразок сусідніх сіл, що сприяло його довготривалій локалізації та консервації на певній території. Поодинокі випадки перевезення церков монастирями на великі відстані сприяли розповсюдженню взірця лише в монастирських селах або в містах і містечках. Обсяги перевезення не могли суттєво вплинути на стильові зміни в сакральному будівництві, що велося масово в селах.

Висновки

1. Процес перевезення церков спочатку ґрунтувався на необхідності одного села мати більшу святиню та на відсутності її в іншому. Цей процес вплинув на те, що від часу заселення Карпат взірці церков принесли з Прикарпаття в Карпати, де вони мали всі умови для збереження від впливів іззовні. У кінці XIX ст. і особливо на початку XX ст., у зв'язку з відсутністю будівельного дерева в Прикарпатті, йде процес розповсюдження взірців дерев'яних церков, що збереглися віддавна в Карпатах, у Прикарпатті. Це здійснюється шляхом сплаву дерева, готових церков та через будівництво майстрами з гірських районів.

2. Перевезення церков на великі відстані здійснювалося лише в межах деканатів, зрідка — у межах єпархії, мало локальний характер, не могло кардинально вплинути на зміну стилю і бути тією силою, що зберігала раніше запроваджений український сакральний стиль на всіх етнічних українських територіях. Наявність єдиної концепції побудови об'ємно-планувального вирішення в межах етнічних українських територій пов'язане не з копіюванням взірця, а з наявністю первинних чинників, що його сформували.

2.5.5. *“Перенесення” дерев'яних церков.* “Перенесення” церков на інше місце відомо ще від княжих часів: “[...] и в лето 6700 пренесли церковь деревяную святого Ионна Предтечи на иное место” (1184 р.) [349; 942 с. 65].

“Перенесення” церков ближче до забудови та в саму забудову населених

пунктів українці Карпат почали в кінці XVIII–XIX ст. Це, насамперед, було пов'язано з припиненням набігів татар, продиктовано функціональними вигодами мати церкву ближче до осель і містобудівельними чинниками — формуванням у XIX–XX ст. сільського центру.

Архівні матеріали підтверджують факт “перенесення” церков у XVIII–XIX ст. на нові місця в населених пунктах. З горбочка “Пісок” у с. Яловий перенесли церкву Вознесіння Господнього (XIX ст.) на нове місце, ближче до села. З урочища Одарів у с. Колодне Тячівського району перенесли церкву Миколи Чудотворця (1470 р.) безпосередньо в село. [390, с. 509].

Як показали дослідження, “перенесення” церков у забудову та будівництво нових не на старих, давно освячених, церковних ділянках, було досить нелегкою справою. Необхідно було знайти обґрунтування “перенесенню” церкви із сакралізованих ділянок на нове місце та узгодити його між різними частинами села, кожна з яких прагнула поставити церкву ближче до своїх осель.

Про те, як церкви “переносили” на нові місця, існує багато переказів, які можна почути майже в кожному українському карпатському селі. Більшість із них побудовані на змаганні двох частин села або двох сусідніх сіл, де поставити храм. Ці змагання вирішували на користь обох частин (будували церкву посеред села) або на користь тієї частини села, яка краще могла забезпечити будівництво матеріалом і грошима. Так, жителі нижнього кінця с. Плав'я хотіли збудувати церкву св. Миколи (XVIII ст.) у себе на “Чоканьовичі”, а верхнього — у себе на “Полянні”. Багато разів нижній кінець села “переносив” дерево на “Чоканьовичі”, а верхній — на “Полянну”: “Це тривало доти, поки обидві сторони не зустрілися вночі посередині села, під час перенесення будівельних матеріалів, а як зустрілися, то і вирішили, що тут вони збудують церкву, бо це добре місце для обох сторін села” [2, Зош. 1, арк. 111].

Змагання між північною та південною частиною с. Завидово ґрунтувалося на тому, хто швидше завезе каміння для церкви на свою вибрану ділянку. Це зробила швидше північна частина села, і там збудували 1862 р. церкву Успення Пр. Богородиці. Це саме явище ми фіксували і на Старій Самбірщині, де села

Виців та Головецьке Горішне вирішили поставити одну церкву на два села, “бо так вигідніше мати одного пароха на два села”. Кожне село возило дерево на свою ділянку, а не на загальну, визначену на межі двох сіл. Змагання, хто більше заготовить матеріалу, закінчилися тим, що кожне село спромоглося поставити собі церкву [2, Зош. 4, арк. 57]. “Перенесення” дерева за одну ніч сусідніми селами в змаганні за місце під церкву є явищем загальноукраїнським. Під час експедицій на Полісся ми зафіксували його в селах Красне і Машів Чорнобильського р-ну Київської області.

У складних ситуаціях для припинення чвар між різними частинами села нове місце для церкви відзначали Божі сили. Правильність обраного нового місця вказувала Богородиця, що з’являлася на старому ясені, липі, дубі, або чудесне “перенесення” хреста, дзвона, старої церкви на нове місце в сільській забудові. Богородиця позначила місце для церкви в сс. Далява, Топільниця [2, Зош. 4, арк. 2, 94]. У с. Тюшка стара дерев’яна церква в урочищі “Вершок” була “перенесена” в село через те, що під час бурі знесло хрест, і там, де він опинився, в селі збудували нову церкву [2, Зош. 4, арк. 54]. Під час бурі хрест старої церкви св. Михайла в с. Волосянка Великоберезнянського р-ну, що була за рікою, “перенесло” на нове місце, тобто ближче до сільської забудови [2, Зош. 1, арк. 15]. За свідченням респондента Д. Петровича (1928 р.н.), нова церква (поч. ХХ ст.) у с. Вишка Великоберезнянського р-ну, “яка мала бути побудована на горбі над урочищем Кичерка, не була там поставлена через те, що хрест, який поставили на горбі, де мала бути майбутня церква, вітер тричі “переносив” до підшови горба, тому селяни поставили її внизу в селі” [2, Зош. 4, арк. 18].

Інші респонденти с. Вишка розповідають, що перша церква стояла на пагорбі Розтоцький Верх, але згоріла, металевий хрест вітер перекинув на Михайлівський пагорб, де поставили другу церкву, яка також згоріла, замість неї поставили третю — на “Цвинтарі”. Подібний переказ ми маємо в с. Бистрий, де місце для ц. Св. Духа на схилі гори Осовня було визначено завдяки перенесенню під час бурі на цей схил вежі з хрестом старої церкви, що раніше стояла на цвинтарі [390, с. 305].

Явище “перенесення” хрестів, дзвонів на визначені небесними силами

місця відоме з княжих часів. Небесні “знамення ці не по всій землі бувають”, “там, де владика хоче, що навести” [262, с. 344, 403, 426]. Так, згідно з Літописом по Воскресенському списку, “заложиша церковь три венцы [...] наутрия же придоша на то место и не обретоша ничтоже, а струб церковнии и икону узреша на другои стране реки Тихвины и ту свершиша церковь” (1383 р.) [631, с. 71].

У ХІХ ст. вже існувало обґрунтування, “що є Божа Воля, щоб внизу був “Храм Божий” [632, с. 5]. Стара церква Покрови Пр. Богородиці в Синевирській Полянні була розташована в урочищі “у болотах”, на лівому березі річки Терєблї. Її перенесли на пагорб правого берега, бо вітер переніс хрест із старої церкви на це місце.

Мешканці нижньої та верхньої частин с. Присліп не могли визначитися щодо місця спорудження храму, бо стара церква стояла ближче до нижньої частини села, тому мешканці цієї частини вимагали місця старого. Ці чвари закінчилися тим, що горішняни зняли вночі хреста зі старої церкви та закопали його ближче до своєї частини села. Долішня сторона погодилася на це місце, “бо його облюбували могутні небесні сили”.

Легенда зі с. Ділове розповідає, що давно в урочищі Малий Подерей стояла каплиця-дзвіниця, в яку влучила блискавка, дзвін покотився вниз, і там, де він зупинився, збудували 1750 р. церкву Різдва Пр. Богородиці. Легенд та переказів про перенесення під час бурі хрестів зі старих церков на нове місце маємо багато. Їх можна почути від респондентів у селах Завийка, Лази.

Є суворіші та трагічніші обґрунтування “перенесення” церкви на нове місце. Так, збудована давно церква в с. Сусково в урочищі Вержиці була “перенесеною” через те, що під престолом у церкві з’явилася криничка — хто з неї води напився, той онімів. Криничку закидали камінням, церкву залишили, а замість неї збудували храм в урочищі Потік, який також весь час був у воді [390, с. 299]. Лише четверте місце виявилось сухим, там тепер розташована церква св. Миколи, збудована у 1870 р. У с. Стричава давня церква, що стояла в центрі, провалилася під землю, це було причиною переселення всього села та будівництва нової церкви в іншому місці [2, Зош. 5, с. 106; 461, с. 401, 402].

“Перенесення” церков було також пов’язане з переселенням сіл через руйнівні повені та інші стихійні явища, які почали траплятися після знищення лісів в Українських Карпатах. Так, засноване у XIII ст. карпатське поселення, яке протягом XVII ст. страждало від повеней, у XVIII ст. перенесли разом з церквою за брід, від чого воно одержало назву Забрідь. Через повені у Велико-березнянському районі перенесено в інше місце с. Верховина-Бистра. У с. Кострина спочатку церква була в Нижній Розтоці, яку вважали частиною села. Замість неї поставили іншу в тій частині, що називається Старе Село, третю поставили в урочищі Сигот, її “перенесли” 1703 р. через повені на р. Уж на нове безпечне місце [390, с. 116–117]. Оскільки літнім людям у с. Ужок було важко підніматися догори, то церкву перенесли вниз, ближче до дороги в село [390, с. 132].

Висновки

1. Від XVIII ст. в українців Карпат існує традиція споруджувати окрему церкву для частини села. Оскільки с. Визниця ділилося на три частини — Верхню, Середню та Нижню, у Верхній Визниці 1733 р. було дві дерев’яні церкви (св. Марії та св. Миколи), в Середній — одна (св. Михайла), а у Нижній знаходилась дерев’яна в місцевості “Лінтуровиця” [390, с. 226].

2. “Перенесення” церков на нові місця не завжди було доцільним. Коли переносили церкви в село, то доводилося купувати або вимінювати нові ділянки в центрі села (с. Зубівка, 1868 р.) [2, Зош. 1, арк. 203]. Бувало, що люди їх жертвували (с. Лецовиця) [2, Зош. 1, арк. 226]. Часто ці ділянки малі, обтяжені забудовою, що, у свою чергу, призводить до зміни орієнтації церкви, втрати її місця та значення в навколишньому середовищі.

2.5.6. Церква в житті українців Карпат. Від початку прийняття християнства “число монастирів і парафій зростає неухайно протягом всього часу, чи то з ініціативи самих громад вірних, чи то фундаціями людей значних і заможних, чи заходами самого духовенства. Навіть у Галичині, де обставини для Православної Церкви були найбільш неприхильні, в актах XV–XVII в. в принагідних згадках виступає велике число монастирів і монастирищ” [128,

Т. 5, с. 261–262]. Ця тенденція особливо простежується в Карпатах, де “церкви фундуються не тільки самими вірними, але й польськими властями в інтересах успішної колонізації, не вважаючи на те, що правительство польське в принципі було противне закладанню нових церков” [128, Т. 5, с. 262].

Важливе значення у вивченні генези церковного будівництва в Галичині та, зокрема, у Карпатах має аналіз показників, що характеризували структуру, площу, кількість деканатів, вірних у єпархіях, деканатах і парафіях. Такий аналіз зроблений нами на основі дослідження структури адміністративного поділу Східної церкви в межах Речі Посполитої станом на 1772 рік у праці В. Колбука та праць М. Грушевського.

За дослідженням В. Колбука, 1772 р. у Речі Посполитій було вісім греко-католицьких єпархій (Києво-Віленська, Львівська, Перемишльська, Луцька, Полоцька, Холмська, Володимирська, Пінська), у складі яких було 9 452 церкви, 152 каплиці та 4 653 379 вірних [590, с. 50, таб. II, XII]. Станом на 1772 р. найбільше деканатів було у Львівській (71) та Перемишльській (31) єпархіях, що складало 36 % від усіх деканатів Греко-католицької Церкви, які функціонували в межах тогочасної Речі Посполитої. На один деканат у Львівській єпархії в середньому припадало 35, а в Перемишльській — 40 парафій, що в 1,5–2 рази більше, ніж у інших єпархіях. Для порівняння вкажемо, що в Полоцькій і Холмській єпархіях на один деканат припадало відповідно 22 і 24 парафії.

У Львівській і Перемишльській єпархіях була найменша площа деканату. Середня площа деканату складала відповідно 700 і 800 км², водночас у Полоцькій, Володимирській єпархіях деканат обіймав відповідно площу 3000 і 1600 км², а в Києво-Віленській єпархії — 4800 км².

Структура Львівської та Перемишльської єпархій сформувалася на основі геоморфологічної будови Карпат і Прикарпаття [438, с. 152–177], наявності сильної місцевої традиції та прикордонного розташування єпархій [590, с. 120–121].

За даними 1772 року найбільше церков у Перемишльській єпархії було в деканатах Дрогобицькому (64), Добромільському (45), Перемишльському (77),

Самбірському (42), Старо-Сільському (54), Старосамбірському (53), Стрийському (53), Висоцькому (54); у Львівській єпархії — в деканатах Роздільському (50), Янівському (48), Тернопільському (46), Зарваницькому (46), Городенському (65), Перегінському (54), Станіславському (56), Тлумацькому (45). Середня кількість церков у деканатах Перемишльської та Львівської єпархій складала відповідно 40 і 35.

Незважаючи на те, що Львівська та Перемишльська єпархії були малі за площею, вони мали найбільше церков. У Львівській було 2194 дерев'яних, 60 мурованих і 252 не визначених за матеріалом церков, а у Перемишльській — відповідно 1189, 26 і 36. Для порівняння вкажемо, що в Луцькій було всього 1143 церкви, Холмській — 542, Володимирській — 489.

Менше двох відсотків усіх греко-католицьких храмів, у межах Речі Посполитої, складали муровані церкви, що будувалися в містах і містечках. Це мізерна частка порівняно з дерев'яними церквами та польськими мурованими костелами, яких на той час було 50 % [602, s. 70–77]. Щодо поділу парафій між селом і містом, то основна їх кількість належала селу: у Львівській — 2179 (86,9 %), у Перемишльській — 1160 (92,7 %) [590, tab. XIII].

На одну міську церкву у Львівській єпархії припадало 24,0 сільських, а у Перемишльській — 12,5. У Карпатах і Прикарпатті на одну міську церкву припадало 40–50 сільських церков. Для порівняння вкажемо, що в Холмській та Володимирській єпархіях, у містах і містечках, було відповідно 91 (16,8 %) і 87 (17,8 %) церков. Загалом, сакральна архітектура в Галичині та Україні мала селянський характер [602, s. 67–70; 590, s. 51]. На користь цього висновку свідчить те, що “80 відсотків містечок на Русі [...] були дуже малими осередками, заняттями жителів були сільські професії, а міщанами там були жиди” [555, s. 393–410], які будували дерев'яні синагоги.

Львівська та Перемишльська єпархії мали також велику кількість парафіян. У Львівській єпархії було 800 000, у Перемишльській — 300 220 вірних. На одну парафію припадало відповідно 320 та 240 вірних — це найнижча середня кількість вірних на одну церкву серед усіх греко-католицьких єпархій на той час. Цей показник був досягнутий за рахунок

великої кількості збудованих церков. Для порівняння вкажемо, що Полоцька єпархія нараховувала 765 154 вірних, 601 церкву й каплицю, у середньому на одну церкву припадало 1273 вірних.

На зламі XVII–XVIII ст. почалася стабілізація в розбудові структури греко-католицької церкви. Майже кожне село в Галичині мало свою церкву. Велика кількість церков у Львівській, Перемишльській єпархіях і їхня щільність вказують, що тут упродовж століть велося інтенсивне сакральне будівництво, що дало можливість відпрацювати архітектурно-конструктивні вирішення, що стали основою української церковної архітектури: “В Перемишлі в XIV–XVII вв. звісно тринадцять церков”, у Галичі згідно люстрацій 1575 р.— “сім церков і попів, восьмий монастир” [128, с. 269]. Село Княже “на Снятинщині, що має сорок три (півдворищних) господарств, має в 1564 р. дві парохії: двох попів і двох проскурниць” [128, с. 269], на Самбірщині в “с. Черхаві засновується в 1529 р. друга парохія за прошенням людей, тому що еден піп не вистарчав для потреб людей”, “у с. Головецьку фундується друга парохія в 1561 р. “з причини множества людей”, а було їх 44 господарства” [128, с. 269].

“Багатовікова традиція жвавого господарського руху на Русі галицькій і поблизу [...] сприяла густому заселенню, і як наслідок тут розвинулася широка мережа парафій Східного християнства” [590, с. 47].

Сприяло створенню значної кількості деканатів і будівництву церков те, що “у східній Церкві існувало неформальне правило, що кожна святиня, при якій є духівник, має права парафіяльної, зобов’язана мати проборство, в якому живе духівник” [590, с. 47]. Це правило також пояснює і те, що в цих єпархіях не було філійних (дочірніх) церков і каплиць.

До цього необхідно додати, що в другій половині XVI – на початку XVII ст. “духовенство сьвітське розмірно до числа людности було також численніше ніж тепер” [128, Т. 5, с. 268].

За дослідженням М. Грушевського, у Галичині “малі розміри православних парафій стали також звичайною річею, що здавалося неможливим, як би міг оден сьвященик дати собі раду в такім селі, де може

знайти ся більше господарств: треба дві церкви селу доконче” [128, Т. 5, с. 269].

Пояснити таку ситуацію можна тим, що “фундація церков і парохій” в українців Карпат пов’язана “з колонізаційними потребами: вони потрібні, щоб також і тим способом легше звабити туди численних осадників”, “аби зробити більшу вигоду підданам, аби вони легше й вигідніше осідали”. Тому тут “парохії часто фундують ся при самім закладанню села, або слідом за заложенням [...] Сю практику дуже добре ілюструють самбірські грамоти, з часів колонізації Самбірщини (в середині XVI в.)” [128, Т. 5, с. 270].

Наведено окремі грамоти, пов’язані з заснуванням і будівництвом церков: “Королівські ревізори затверджують збудування нової церкви в с. Черхаві й її дотацію. 6 січня 1529 р.”; “Староста Станіслав Одровонж надає в формі продажі лан ґрунту на церкву в с. Ясінці, забезпечуючи довічне володіння парафією священику Вальку. 23 червня 1534 р.”; “Селяни з Лімна Іван Бучко з синами відступають на церкву своє поле. 7 мая 1550 р.”; “Староста Станіслав Одровонж надає в формі продажі лан ґрунту в с. Мокранах священику Яцьку в сумі 10 злотих, забезпечуючи йому парафію на два доживоття і звільняючи від різних повинностей. 10 січня 1533 р.”; “Королева Бона надає парафію в новозаснованім селі Плоскім Матвію і записує на ній 10 гривень. 15 жовтня 1546 р.”; “Король Жигимонт Август дозволяє збудувати руську церкву в новім селі Ломницькій Волі (Хащові) і парафію [...] дозволяючи йому розробити лан ґрунту. 25 лютого 1553 р.”; “Королева Бона дозволяє священику Григорію Плоскиничу поставити церкву в новозаснованім селі Дністрику. 16 січня 1554 р.”; “Самбірський староста Ян Старжеховський надає війтівство в с. Новім Березі Яцьку і Федині, а один лан призначає на церкву. 22 квітня 1566 р.”; “Староста Ян Старжеховський, за проханням громади, дозволяє збудувати церкву в селі Горній Лужок і надає сю парафію священику Андрію. 23 червня 1567 р.” [130, с. 17, 26–27, 31, 34, 41, 70].

На будівництво церков також впливало те, що вони в XVI ст. були “джерелом доходів, часом навіть досить значних і заснування нової парафії нероз приносило як на ті часи досить поважну суму до скринки дідича”, “коштувало дуже мало, або й зовсім нічого”, і “з усіх тих причин церкви

множилися часом навіть надмірно” [128, Т. 5, с. 270].

Про масовий характер церковного будівництва в XVI ст. у Галичині свідчить те, що “в трох єпархіях нинішньої Галичини маємо тепер (на кінець XIX ст. — *Я.Т.*) несповна 2200 священників парафіяльних (парохів, завідателів і сотрудників, при несповна 3400 церквах), тарифи XVI в. дають для сеї території около 1600 священників-парохів. Тим часом число вірних за сей час зросло принаймні о яких 7–8 разів), так що число світського духовенства (без монахів) в другій половині XVI в. було що найменше о 5 до 6 разів більше супроти загального числа людности, а пізнійше, в XVII в., коли церковні справи так сильно займала суспільність — і ще більше, і я (*М.Грушевський. — Я.Т.*) мабуть не помилю ся, прийнявши, що в тодішній Галичині люде звязані безпосередно з церквою (духовні й кандидати в духовні посади, що практикували ся при церквах, церковники, їх родина, монахи) становили не меньше 10 % всеї української людности” [128, Т. 5, с. 271–272].

Слід погодитися з *М. Грушевським*, що таку пов’язаність галичан з церквою “не треба спускати з очей для розуміння важности церковних справ для тодішньої суспільности” [128, Т. 5, с. 272]. У XVI–XVII ст. власним коштом будували церкви громади, війти-осадчі, священники, будівництву церков сприяло зростання духовних родин, наявність при одній церкві кількох священників, “менших членів церковного персоналу” та священничої родини, які “повнили різні функції при церкві, яко діакони, дяки, паламарі, просткурниці” [128, Т. 5, с. 273–274]. Усе це вказує на широку народну побожність [131, с. 128–133] та існування релігійного фактора в історії України та особливо в українців Карпат, що вплинуло на формування та регіоналізацію певних типів церков, їх поділ на архітектурно-мистецькі кола.

Висновки

1. Церква була “живим національним організмом, оборонителькою духовних сил свого народу та його провідницею в суспільнім та політичнім розвитку” [129, с. 18], тому створений до кінця XVI ст. архітектурний образ став національним прапором, який свято шанували й оберігали від впливів.

2. У Галичині та, зокрема, у Карпатах уже в XVI ст. існувала розвинута

мережа парафій, кожне село мало одну, а окремі — дві церкви, що свідчить про існування тут розвинутої школи народного храмового будівництва, якій сприяла велика кількість людей, пов'язаних з церквою.

3. Поділ українських етнічних територій між державами-завойовницями, розкол Церкви на Православну та Греко-католицьку, приналежність деканатів різним єпархіям не змінили динаміку будівництва та архітектурний образ церкви.

4. Недоступність деканатів, парафій у Карпатах, їхнє розташування на периферії, у складних природно-географічних умовах ослаблювали зв'язки з єпархіями, стабільна кількість парафіян на одну церкву протягом століть — були тими чинниками, що оберігали вироблені архітектурно-конструктивні вирішення та консервували їх від зовнішніх впливів. Велика кількість церков і низький показник вірних на одну церкву не вимагали збільшення площі бабинця, нави та зміни об'ємно-конструктивних вирішень.

5. Кількість дерев'яних і мурованих церков, їх поділ між селом і містом, кількість парафіян у Львівській і Перемишльській єпархіях вказують на народний характер церковній архітектури й на те, що ні світська, ні церковна влада не могли охопити, проконтролювати такі масштаби будівництва та вплинути на архітектуру церкви. Про це свідчить і те, “що церкви будуються часом наслідком незгоди між селянами, попами або їх панамі, так що часом на цвинтарі стоять дві церкви і село ділиться на дві парафії” [128, Т. 5, с. 270].

Усе це спричинилося до етнокультурної своєрідності в архітектурі українських сакральних споруд, які зводилися в межах України на “організаційних структурах Київської митрополії (православної й унійної) як консолідуючого чинника “руської старовини” та тієї інституційної основи, де на різних рівнях (архиєпархія → владитство → протопресвітерія → парафія) українсько-білоруська спільнота могла артикулювати свій традиційний етнос” [405, с. XXV], а також і до появи на невеликій території розселення українців Карпат самобутніх типів церковних споруд.

2.5.7. Зовнішні та внутрішні впливи у формуванні церковної архітектури

України. Упродовж багатьох століть слов'янське будівництво велося в дереві на основі зрубної кліті [447, с. 406, 405]. Ще до офіційного прийняття християнства виробилися свої принципи побудови сакральної споруди, що спостерігаються в язичницьких святинях [618, с. 280–283].

Після прийняття слов'янськими державами християнства як державної релігії будівництво “схиляється перед новим ярмом, яке їм накладають єпископи та монастирі щодо визначення типу сакральної споруди” [656, с. 255]. Західні слов'яни під тиском Римської Церкви відмовляються від власного сакрального будівництва на основі квадратних зрубних планувальних структур на користь латинських прямокутних мурованих взірців, що виникли на інших теренах, в інших умовах та в іншому матеріалі. У Центральній Європі перемагають вольові сили щодо запровадження “будівельних форм, створених у багатолюдних містах Середземномор'я для великих зібрань людей. Це призвело до запровадження базиліки в західних слов'ян” [656, с. 56]. Вольові зусилля Католицької Церкви змінюють попередню панівну традицію слов'ян щодо будівництва малих сакральних споруд на планові вирішення, що розроблялися для зібрання великої кількості людей. Ці зусилля призвели до відмови від квадратно-купольних споруд і власних будівельних традицій, що формувалися на основі дерев'яної архітектури.

За дослідженнями Й. Стржиговського, перенесення римської базиліки на дерев'яне будівництво було фатальною помилкою розвитку сакральної архітектури Європи [656, с. 218–222]. Яскравим прикладом цього силового рішення є перенесення римської базиліки на палеве будівництво в Англії, Ісландії, Норвегії [545, с. 1–306]. Таке перенесення не кореспондується із суттю палевої системи, що призначена для отримання круглих у плані будівель — ротонд. Вольовий чинник, що діяв у Європі протягом багатьох століть, спричинився до заміни традиційної сакральної архітектури на принесену ззовні.

У результаті цих вольових акцій не тільки припинилося традиційне сакральне будівництво, а й до середини ХІХ ст. йшло “планомірне нищення

дерев'яної сакральної архітектури Західної Європи” у багатьох країнах і не було оцінене у свій час [656, s. 255].

“У Богемії із сотень дерев'яних церков у 1830 р. залишилося всього 25, які на початку ХХ ст. розібрали. У Моравії в 1911 р. дерев'яних церков ХVІІІ ст. залишилося всього вісім. Велику кількість церков тут розібрали, знищили пожежі” [656, s. 230].

У 1920-х рр. австрійський учений Й.Стржиговський писав, що “на Заході перемиг запроваджений іззовні церковний стиль будови, і сьогодні кожен сільський священик дивиться на старі дерев'яні церкви зверхньо та з презирством. Наслідком такого ставлення є те, що їх починають соромитися селяни. І сьогодні можна передбачити, що далі не буде будуватися жодної дерев'яної церкви, збережені презирливо знищуються [...] зникають звичаї та традиції цього будівництва” [656, s. 216]. Пророцтво Й. Стржиговського збулося. У Західній Європі майже не залишилося дерев'яних сакральних об'єктів.

В Україні-Русі, після прийняття християнства з Візантії, релігія також стає державною. Вольовими актами князів почали будувати муровані церкви на зразок візантійських і нищити язичницьку сакральну архітектуру. Приклади будівництва князями та ієрархами Церкви сакральних споруд із залученням візантійських майстрів і знищення дохристиянських святинь зафіксовані в літописах. “І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів — тих порубати, а других вогню оддати [...] І, це сказавши, повелів він робити церкви і ставити [їх] на місцях, де ото стояли кумири [...] надумав він спорудити камінну церкву святої Богородиці, і, пославши (послів), привів майстрів із Греків, [і] почав зводити” [262, с. 66, 67].

Церковна влада запозичувала певні типи мурованих церков у Візантії [330, с. 145–162; 372, с. 185–191; 267, с. 151–159; 269, с. 110–128] і на Заході намагалась їх реалізувати на підпорядкованій їй території. Так, на основі вольового рішення князів і церкви, на всій території України-Русі

реалізовувалася тринефна хрестово-банна церква з шістьма або чотирма стовпами [498, с. 88–89]. Про це говориться у дослідженнях Л. Чачковського, згідно з якими, в княжих столицях “більше церков побудовано князями та визначними боярами” [506, с. 22].

На західних українських етнічних територіях, на Закарпатті та Прикарпатті, що входили у сферу релігійно-політичних інтересів Великоморавської держави, поширюються храми-ротонди (ротонда св. Миколи в Горянах під Ужгородом, квадрифолій “Полігон” у м. Галич, ротонда св. Пророка Іллі в м. Галич, ротонда на Замковій горі у м. Перемишль, ротонда св. Миколи у м. Перемишль, церква Воскресіння у м. Галич, церква св. Юрія в м. Галич, ротонда в с. Олешків Івано-Франківської області, церква та дитинець у м. Звенигород, церква в с. Буківна Івано-Франківської області).

Принципи візантійського та західного сакрального будівництва намагаються реалізувати також у дереві. За зразками візантійських мурованих церков була споруджена дерев’яна церква св. Івана Хрестителя на Подолі княжого Галича (середина XII – початок XIII ст.) [281, с. 559–593]. Більшість археологічно відкритих дерев’яних церков мають аналоги в мурованому будівництві X–XIII ст. [297, с. 10–13; 461, с. 96–101].

Впроваджували й насаджували певні типи церков також монастирі. Так, як зазначав академік В. Суслов, бенедиктинський чернечий чин, утверджуючи християнство в Німеччині, Моравії, поширив трибанний тип церкви, вплинув на утворення архітектурного типу церков Галицької, а згодом Наддніпрянської України [428, с. 39, рис. 64, 65]. Не будемо вдаватися до аналізу ролі бенедиктинського, єзуїтського чи інших чернечих чинів на наших землях [129, с. 4-5, 10], лише вкажемо, що монастирі суворо дотримувалися літургійних вимог у будівництві церков: на сході три апсиди, які разом займають всю ширину нави; на заході — нартекс, емпора, хори та відповідний зв’язок між ними. Незважаючи на труднощі виконання апсид, емпор, хор у дереві, усі ці та інші елементи присутні не тільки в мурованих, а й у дерев’яних монастирських

церквах [160, Ч. 1, с. 52–53].

Вплив монастирів на будівництво церков був суттєвий, враховуючи те, що “згідно актів у XV–XVII ст. у Галичині виступає велике число монастирів і монастирищів” [129, с. 1–80]. Вони були розсіяні по всій території України та переймали взірці сакрального будівництва з Атону, Вірменії, Заходу [551, s. 277–294]. Прикладом цих впроваджень є церкви в м. Кам’янець-Подільський (церкви св. Трійці, Предтечі, Петра і Павла), містах Львів (св. П’ятниці), Тернопіль (Різдва Христового), Могилів, Гусятин, та с. Підгайці [270, с. 367–369, 389, 406–407, світл. 59, 219, 220]. Найдавніша у Львові церква св. Миколи (кінець XIII ст.), згідно з дослідженнями І. Шараневича, була монастирською [661, s. 101–108].

У княжі часи на основі запозиченого ззовні мурованого взірця в центрах княжої та духовної влади намагалися сформувати державний елітарний тип церкви. Вольові акти держави, церкви щодо впровадження відповідних типів споруд не були повністю реалізовані. За дослідженнями багатьох учених, наші церкви мають особливості, які їх відрізняють від подібних візантійських чи західних, не мають прямих аналогій навіть збудовані грецькими майстрами [247, с. 77; 273, с. 31–51]. Уже на межі XI–XII ст. у давньоруській архітектурі відходять від взірців, що прийшли до нас із прийняттям християнства [408, с. 90]. Це пов’язано з багатьма чинниками.

Процес реалізації зразка сакральної споруди, принесеного ззовні, в Україні-Русі був нелегким. По-перше, влада не могла забезпечити достатньої кількості майстрів-греків, які би реалізовували масово муровані взірці на всій території України-Русі, тому впровадження мурованих церков було можливим лише в містах і в монастирях. По-друге, грецькі майстри не мали досвіду дерев’яного будівництва, а громада не мала коштів на будівництво мурованих церков. Така ситуація гальмувала масове будівництво мурованих церков, призвела до того, що їхні взірці від самого початку реалізовували в дереві за участю вже місцевих майстрів. Наслідування мурованих зразків за вимогами

Церкви натрапило на низку конструктивно-технічних проблем, які неможливо було вирішити в дереві через різну природу матеріалу (муру та дерева). Усе це вимагало нових планувально-конструктивних вирішень, які би найкраще відповідали фізико-механічним властивостям дерева.

Важливо також наголосити, що “в тих країнах, де християнство стало державною релігією швидше, ніж у Римі, з довгими будівлями й базиліками, незалежні форми церков мали успіх і могли тривалий час утверджуватися” [656, s. 220]. Місцева будівельна школа, що мала тисячолітню історію, виробила власні планувальні та конструктивні вирішення, була внутрішньою силою, що корегувала принесені взірці та відпрацьовувала власні на основі вимог до християнських святинь. Вона вступила у протиборство з вольовими вимогами Церкви мати храми за зразками сакрального будівництва Сходу чи Заходу. У цьому протистоянні наше церковне будівництво було в кращому становищі, ніж західнослов'янське.

Щоби зрозуміти, чому наше сакральне будівництво було в кращій ситуації, звернемося до історії постання Західної та Східної Церков.

Коли 476 р. Рим упав під навалю варварів, Західна Церква продовжувала існувати, вона взяла на себе функцію стабілізуючого конструктивного фактора, спроможного зберігати владу над церквами Західної Європи. Римська церковна влада відтоді почала прибирати до рук політичні функції та силою запроваджувати власні зразки церков на всьому підвладному їй просторі.

Інша ситуація склалася на Сході. Тут утвердилася сильна й необмежена влада візантійського імператора, з якою патріархи не мали сил змагатися. Фактично залежність патріархії від держави відіграла фатальну роль у розвитку Східної Церкви. Не будемо зупинятися на різниці між Римом і Константинополем, на іконоборстві [77, с. 53–56], але вкажемо, що після хрещення Україна-Русь отримала власну церковну організацію — метрополію, але офіційний перехід від “безбожної віри” до християнської затягнувся на тривалий час.

Як у Візантії імператорові, в Україні-Русі політична та адміністративна влада належала князеві. Відсутність панівного становища Церкви вплинула не тільки на те, що офіційний перехід від “безбожної віри” до християнської затягувався на тривалий час, а й на те, що Церква не могла тиснути на виконання підлеглими всіх приписів щодо архітектури сакральної споруди.

Цьому також не сприяла адміністративна структура Київської митрополії, яка не забезпечувала зв'язок між грецьким духовенством і місцевим населенням. “Особливістю церковної структури на Україні-Русі XI ст. було те, що вона не мала просторового наповнення” [77, с. 71], яке би могло взяти під контроль руську церковну організацію.

Важливе значення на перших етапах формування сакральної архітектури мало те, що, прийнявши за основу візантійську архітектуру, церковне будівництво в Україні-Русі мало такі самі підходи щодо організації сакрального простору на основі центрично-банних споруд. Ідея центричного храму (святині) слов'янам була вже відома, вона ґрунтувалася на архаїчних уявленнях про будову світу. На це вказує планувальна організація язичницьких округлих, розетоподібних у плані святилищ і зображення округлих храмів-ротонд на українських іконах Страшного Суду з XV–XVIII ст. [149, с. 13].

Ця особливість уберегла від нищення тисячолітню будівельну традицію — спорудження храмів на основі квадратної кліти, перекритої верхом, не дала її замінити на прямокутну, перекриту бочковим склепінням або плоскою стелею, сприяла пошуку відповідних вирішень муру в дереві. Протистояння між муром і деревом почалося з того, що в XII ст. відходять від трьохапсидних, шести-, чотиристовпних храмів до невеликих двох-, трьохапсидних церков з двома стовпами або без стовпів (церква Спаса в м. Переяслав, кінець XI ст.; церква св. Михайла в Старгородку біля м. Чернігів, 1098 р.; церква Благовіщення в м. Галич, XIII ст.; церква св. Іллі в м. Чернігів, XII ст.). Поява цих типів церков була першою перемогою дерева над муром. У результаті цього протистояння був закладений тридільний

безстовпний храм, у якому були досягнені композиційні відповідності структурних складових плану. Він став основою подальшого церковного будівництва України.

Технологічно-конструктивні особливості дерева призвели до спрощення планувально-композиційних вирішень і до ускладнення об'ємно-просторових вирішень, визначили стратегію подальшого розвитку української церковної архітектури. Планувальному спрощенню піддалася архітектура мурованих дво-, тридільних храмів-ротонд, що призвело до появи дво-, тридільних церков.

Розвиток сакральної архітектури Західної України в XII–XIV ст. (часи економічного й політичного занепаду України), як і “послідовний розвиток організації церковних відносин не був перерваний тут татарськими і потому литовськими завойовниками, а йшов далі в дусі цих самих основ, що їх покладено ще за давнього руського періода” [129, с. 13]. “Під час польсько-литовської окупації в XIV–XV ст. православна церковність на Україні:

- наповнялась національним змістом;
- ширилась серед селянства;
- старалась наблизитись до нього та його потреб” [127, с. 41].

Важливим внутрішнім чинником за часів перед Люблінською унією було те, що “пани зовсім не потребували ані не мали інтересу мішатися до парафіяльних справ усіх церков, порозкиданих на їх територіях” [129, с. 23]. Пани могли опікуватися монастирями та церквами, але сільські громади самі утверджували своїх священиків, особливо в “полуднево-західній Русі в минулому і навіть на початку теперішнього століття [XVI–XIX ст.— *Я.Т.*] [...] не тільки вибирали священиків” [129, с. 24], а й визначали образ своєї святині.

Навіть тоді, коли верхівка “мало вже дорожила давнішими звичаями своєї церкви” [129, с. 28], коли західноруська православна суспільність “не виступила з обороною стародавніх звичаїв і порядків своєї народної церкви” [129, с. 30], коли Люблінська унія перешкодила “існуванню давніх руських сільських громад з їх правами” [129, с. 31], вплинула на “становище і долю західно-

руської церкви” [129, с. 33], коли пан міг “у своїх маєтностях [скасувати] православні церкви та зробити з них костели або кирхи й богомільниці” [129, с. 34], коли “духовенство перемиської єпархії [...] і багато священиків “по маложонкахъ своихъ, зъ сего свѣта зошлыхъ, блудницъ собѣ держать безпечно, без сорому и боязни Божой” [129, с. 46], внутрішньою силою оборони православ’я, віри своїх батьків виступили православні братства, міщани й сільські громади, які “завсігди старалися задержати в своїх парафіян стародавні звичаї й не лише тоді, але й далеко пізніше, в самім розпалі уніатських переслідувань, де лише можна було, самі вибирали й удержували парафіяльних священиків та орудували справами своєї церкви й парафії” [129, с. 50]. “Під впливом тяжких переслідувань і обурюючих насильств, що роблено в ім’я латино-уніатської єрархічної ідеї, розвиток противної ідеї мав иноді, по закону реакції, характер натуги й деякої пристрастности” [129, с. 78]. Не тільки в церковних справах, а й в архітектурі дотримувалися “соборного принципу як якора спасіння та піднімали свій стяг якнайвище” [129, с. 79]. Соборність полягала не в “сліпому послуху єрархам у справах віри та в недостатчі централізації в самій єрархії” [129, с. 63, 84], вона дозволяла українцям виробити і дотримуватися певного образу сакральної святині, який боронила руська шляхта, всі стани українського народу.

Це були ті внутрішні сили, які не тільки забезпечили християнізацію української народної маси, опанували церковними мотивами народного життя, релігійного світогляду, обряду, але й “перетравили”, “переробили” усе те, що до нас приходило із Сходу та Заходу і, відповідно до вимог місцевої будівельної школи, створили протягом XII–XVI ст. власні типи сакральних споруд, які розповсюдили по всій території України-Русі. “В ході історичного розвитку етнічному і релігійному факторам завжди належала особлива роль, оскільки вони на певних етапах були навіть доміантними чинниками суспільного життя. Фактично етнос і релігія, як суспільні феномени, у їх тісному взаємопоєднанні довгі роки визначали (та й зараз ще повною мірою визначають) напрямки істо-

ричного процесу. Етнорелігійні феномени були і є рушієм багатьох історичних подій, піднесень і трагедій в житті як деяких народів, так і окремих людей” [495, с. 7]. Ці внутрішні сили, що належать до стабілізаційних чинників, відіграли важливу роль під час боротьби за національну церкву в XVI–XVII ст., спричинилися до остаточного утвердження образу української національної святині як одного із символів української державності. Уже в XV ст. муроване будівництво починає запозичувати архітектурні вирішення дерев’яних церков. Так, мурована церква св. Трійці в Зимному (1465–1475 рр.) перекрита конструкцією верха у вигляді заломів. Впливи дерев’яної архітектури на муровану простежуються до кінця XVII ст. [498, с. 93], їх результати наочно можна побачити в мурованих церквах Гетьманської доби [85, с. 142–154]. За дослідженнями В. Щербаківського, “в кінці XVI віку уже виробився зовсім викінчений тип церков дерев’яних, а середині XVII, деревляний стиль цілком переходить в муровану архітектуру і дає часом дуже красні зразки мурованих” [530, с. 209]. До цього необхідно додати, що створені внутрішніми силами типи дерев’яних церков не тільки вплинули на муроване будівництво, а творять разом з ним у XVII ст. “новий тип церкви, архітектура якої виражає ідею української державності” [286, с. 198]. Цей тип був настільки оригінальним, що й надалі розвивався і одержав назву “український сакральний стиль” [528, с. 60; 249, с. 89–91].

Українське церковне будівництво, основною складовою якого є власна природа походження, виробило свої погляди, смаки, правила та норми. Воно має високу “область стабільності”, міняється під різними впливами лише в деталях, не змінюючи власних форм і власної концепції їх планувально-композиційного вирішення. “Область стабільності” нашого церковного будівництва була настільки сильною, що образ української церкви стає символом нації, “порогом”, за який будівничі намагаються не виходити під приводом того, що зміна концепції планувально-композиційного вирішення є зрадою своєї віри, народу. Цей чинник досить сильний. Впливи історичних стилів, що приходили в Україну, підпорядковувалися цій концепції, тому архітектуру української

церкви можна одразу відрізнити від іншої. Церковне будівництво кінця XIX – початку XX ст. в Україні, а пізніше в Галичині дотримувалося цього правила. За ним працювали архітектори та митці В. Кричевський, І. Левинський, О. Лушпинський, І. Труш, І. Якубович, П. Фетисов, К. Жуков, В. та Є. Нагірні, Я. Пономаренко, В. Коробцов, М. Шехонін, О. Сластіон та інші.

На існування потужних внутрішніх чинників у нашому церковному будівництві вказує той факт, що український стиль у спорудженні церков існував протягом багатьох століть, незважаючи на відсутність української державності та наміри колонізаторів різними шляхами його знищити. Важливе місце в зародженні національно-культурного руху в Галичині належало Греко-Католицькій Церкві, яка була носієм української етнічності. Розуміючи місце та роль церковної архітектури в житті українців, російський Синод Православної Церкви на початку XIX ст. прийняв рішення про заборону будівництва українських дерев'яних церков і заміну їх на типові російські синодальні взірці “у руському — єпархіальному стилі”. “За нехтування цього наказу — особливо щодо сільських церков — клалася сувора кара” [528, с. 11]. До таких самих акцій вдалася влада Австрії, Угорщини, Польщі. Так, після Віденського собору 1773 р. та підписання контракту Бачинського-Фестевича, держави надавали позику на перебудову старих і побудову нових церков, диктуючи свої вимоги до архітектури [101, с. 211–221]. На зламі XIX–XX століть на Закарпатті церква була одним із засобів мадяризації населення [284, с. 11].

Результатом цих силових акцій було не тільки фізичне тотальне нищення українських церков та їх заміна на інші типи. “За час майже двохсотлітнього існування в Україні російського режиму та радянської влади вдалося стерти з пам'яті українців образ національної сакральної споруди та нав'язати образ російської сакральної споруди, який [...] вважається рідним” [455, с. 122]. Силовими актами була перервана багатовікова традиція будівництва церков в українському стилі на Сході України.

Негативний вплив на подальший розвиток українських церков на

Закарпатті мало оселення 1919 року 9000 росіян-білоемігрантів. Завдяки їм “від зародження православного руху на Закарпатті перших років ХХ століття аж до 1939 року православна церква у краї була монополією російщини всупереч тому, що перед 1945 роком ця церква ніколи до російської не належала” [142, с. 35]. Наслідком цього процесу стало будівництво церков у російському стилі на Закарпатті (церква св. Петра і Павла, с. Білки, 1939 р.; церква Покрови Пр. Богородиці, с. Приборжавське, 1928 р.; церква Успення Пр. Богородиці, с. Домбоки, 1920-ті рр.; церква Покрови Пр. Богородиці, с. Руське, 1928 р.; церква Вознесіння Господнього, с. Березники, 1930 р.; церква Успення Пр. Богородиці, м. Свалява, 1937 р.; церква Покрови Пр. Богородиці, м. Ужгород, 1930 р.) [390, с. 647, 653–654, 661, 669, 670, 678, 680, 687].

Сьогодні підвалини нашої церковної архітектури продовжують нищитись. Нове будівництво в більшості випадків повторює та тиражує російські зразки ХІХ – початку ХХ ст., відновлюється шляхом спрощення об’ємно-планувальних вирішень, зведення верхів примітивних форм, невдалим вибором місця для нових споруд.

Зовнішній чинник сьогодні активно працює в Українських Карпатах. Скупівля земель вихідцями зі Сходу України та іноземцями, “розчистка” їх під будівництво рекреаційних об’єктів призвела до того, що зникає з Карпатського ландшафту народна архітектура, знищується українська церковна архітектура. Зовнішні сили сьогодні насаджують у місцях традиційних шкіл народного храмового будівництва українців Карпат церкви російської архітектури. У центрі Бойківщини, в м. Турка (1990 р.); на Закарпатті в Ужгороді (церква Воздвиження Чесного Хреста, 1993–1994 рр.), в м. Чопі (церква Успення Пр. Богородиці, 1997 р.), с. Крива (церква Покрови Пр. Богородиці, 1993 р.), с. Липча (церква Різдва Пр. Богородиці, 1995 р.), с. Модьорош (церква Покрови Пр. Богородиці, 1990 р.), с. Нанково (церква св. Трійці, 1990 р.), с. Петрушів (церква Петра і Павла, 1997 р.), Хуст–Колесарьово (церква Ікони Іверської Божої Матері, 1998 р., церква св. Пантелеймона, 1998 р.) церкви збудовані за взірцями ро-

сійської церкви [390, с. 688, 691, 781, 789, 792, 796].

Поява в ландшафті Карпат сакральної архітектури етносу іншої держави, що прийшов сюди з метою колонізації, є згубним для середовища та нації, яка в ньому живе. Люди, що прийшли в чужий ландшафт, створюють мирозаперечний психологічний настрій і відповідно до цього настрою насаджують концепцію химерних етносів [134, с. 46]. Вони руйнують місцеві етнічні традиції, деформують населений автохтонним етносом ландшафт, його матеріальну та духовну культуру, яка є складовою частиною цього геобіоценозу або екосистеми [76, с. 82–85; 133; 135]. Наслідки впливу зовнішніх сил на традиційну архітектуру українців Карпат можуть мати ті результати, що ми маємо на Сході України [439, с. 133–154].

Висновки

1. Українське християнське церковне будівництво формувалося під дією і зовнішніх сил, і внутрішніх чинників, підпало під різні впливи та вольові акти, які упродовж тисячолітньої історії нашої Церкви мали різну силу дії та впливу.

Зовнішні чинники на етапі формування української сакральної архітектури не змогли сформувати сили, які би:

- здійснили масовий перехід нашого сакрального дерев'яного будівництва на муроване;
- знищили дерев'яне сакральне будівництво;
- спонукали до зміни об'ємно-планувальних вирішень;
- призвели до втрати власних будівельних традицій та архітектурного образу національної церковної споруди.

Внутрішні чинники були сильнішими від зовнішніх, вони дозволили розробити й поширити власні типи церков на всіх українських етнічних територіях, що зумовило появу Українського церковного стилю, який став з часом одним із символів Української державності.

2. Українська церковна архітектура як складова матеріальної культури

має “область стабільності”, за яку вона впродовж багатьох століть не виходила. Вона змінювалась у деталях, не змінюючись в основному — принципах побудови об’ємно-планувальних рішень. Основу “області стабільності” сформувало масове церковне дерев’яне будівництво, що велося на всій території України у зрубі на основі потреб літургійного обряду та внутрішніх чинників, які випрацювали смаки, норми та образ української церковної споруди. Традиція дерев’яного будівництва стала тією внутрішньою силою, що зуміла підпорядкувати запозичені з муру форми, створити оригінальну концепцію церкви, на основі якої сформувалася церковна архітектура України, яка є власним самобутнім доробком.

3. Українське церковне будівництво з його тисячолітньою історією є яскравим прикладом не лише боротьби різних сил за впровадження певних типів церков на українських етнічних територіях, а й здійснення стратегічних завдань країн-завойовниць щодо ліквідації українського етносу шляхом силового знищення його національної церковної архітектури. Боротьба за збереження та подальший розвиток сакральної архітектури українців продовжується.

РОЗДІЛ 3

ТРАДИЦІЙНИЙ БУДІВЕЛЬНИЙ ДОСВІД В ОБ'ЄМНО-ПЛАНУВАЛЬНИХ ВИРШЕННЯХ ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКОВ. ЗВЕДЕННЯ, ОСВЯЧЕННЯ, РОЗТАШУВАННЯ ЩОДО РЕЛЬЄФУ ТА ЗАБУДОВИ

3.1. Геометричні фігури та просторові одиниці у творенні церковної дерев'яної архітектури

3.1.1. Квадрат і кліть. Більшість дослідників українського церковного дерев'яного будівництва визнали, що квадрат “ліг в основу утворення монументальних храмів” [543, с. 8] й “у всім українським деревлянім будівництві квадрат грає величезну роль” [160, Ч.1, с. 26]. За Й. Стржиговським, “прикметою українського будівництва є складання просторів з квадратів, форма квадрата є безпосереднім витвором матеріалу — дерева” [656, с. 226–227]. На основі масового вживання квадратних планувальних одиниць у будівництві була прийнята аксіома, “що квадрат є і первісною формою в творенні просторів у дереві” [160, Ч.1, с. 26]. Прийняття такої засади потребує ґрунтового наукового доказу — чому протягом багатьох віків українці дотримувалися квадратних у плані об'ємів у будівництві церковних споруд. Для підтвердження чи спростування цього концепту ми зібрали обміри церков з різних джерел. Аналіз, зокрема, карпатських церков щодо використання планових форм в організації просторів показав наступне.

Середній зруб (нава) у 96-ти верхових та дахових церквах XVII–XVIII ст. українців Карпат близький до квадрата або квадрат. В поодиноких випадках різниця між сторонами складає у верхових церквах 0,72 м (Сколе, XVII ст.) — 1,18 м (Перехресна, 1641 р.?), у дахових — 1,23 м (Буківцеве, 1791 р.) [160, Ч. 2, рис. 97; 398, с. 162]. Загальна середня “похибка” між сторонами квадрата для нави зрубу складає 0,25 м, якщо не враховувати дахові церкви, то похибка сторін у квадраті складе всього 0,18 м.

Лемківські церкви з верхами над навою мають також зруб, близький до квадрата. Середнє відхилення сторін у квадраті в 37-ми церквах складає 0,26 м. Особливістю лемківських церков є те, що 24 з них мають середню мінімальну похибку сторін квадрата 0,12 м [233]. Якщо проведемо порівняння зі старими церквами Галичини, то в них у планувальній основі також побачимо квадрат (сс. Сасів, 1731 р.— 6,6×6,5 м; Хревть, 1708 р.— 6,35×6,03 м; Гринів, 1781 р.— 6,07×6,07 м; Кути, 1697 р.— 5,9×6,00 м; Потелич, перша пол. XVI ст.— 6,85×6,79 м) [160, Ч. 2, рис. 28, 36, 48, 101].

Вживання квадратної кліті в плані сакральних споруд можна простежити ще від княжих часів. Так, дерев'яна церква в с. Вікно (XII–XIII ст.) [475, с. 138–141] Заставницького р-ну Чернівецької обл. мала основний зруб розміром 6,0×6,0 м. Із двох майже квадратних клітей — більшої нави та меншої апсиди — складалася дерев'яна церква XII ст. на посаді княжого Галича в урочищі Церквисько [282]. За реконструкцією І.Могитича Сокілецька давньоруська церква (XII–XIII ст.) мала квадратну наву розміром 4,62×4,62 м [191].

Кліті бабинця та вівтаря карпатських церков також близькі до квадрата, окремі з них мають відхилення від нього. Коли кліті прямокутні, то примикають до центрального зрубу своєю довшою стороною. Це підтвердили дослідження В. Січинського та П. Юрченка [398, с.162; 543, с. 26]. За В. Січинським, це робилося не випадково, бо “витягнуті прямокутники оснований на бажанню майстра, користуючись оптично-перспективними законами, надати будові більшу пропорційність і мальовничу красоту” [398, с. 162], бо “три квадрати перекриті правильними пірамідами занадто розтягли би продовжний фасад (з півночі на південь), а боковий причілок дуже звужувався і витягався”. Щоби знайти це пропорційне співвідношення частин, майстер-будівничий навмисно видовжував поперечний розмір будови за рахунок зменшення поздовжнього розміру [398, с. 162].

Проведений аналіз розмірів клітей бабинця та вівтаря 51-ної верхової церкви Карпат XVIII ст. показав, що бабинець у 25-ти випадках має витягнуті сторони по осі північ-південь. Ця кількість мала підтвердити гіпотезу В. Січинського, що майстри при будівництві церков користувались оптично-перспективними законами. Середня різниця між сторонами в 25-ти випадках складає 0,37 м, у 26-ти — 0,22 м. Таке збільшення двох сторін кліті не може компенсувати перспективне скорочення верха по осі північ-південь, і розтягнення поздовжнього фасаду. Корективи на перспективу робилися лише в церквах, де були більші різниці між сторонами прямокутника (сс. Бусовисько, 1780 р.— 0,75 м; Торки, I пол. XVII ст.— 1,85 м; Кострина, 1761 р.— 0,8 м; Перехресна, 1641 р.— 1,2 м; Вовче, 1680 р.— 0,61 м) [398, с. 3–29]. Усі ці церкви належать до бойківського типу багатозаломних церков і в перспективі зберігають квадрат, хоча в основі мають прямокутник.

Особливу увагу ми звернули на вівтар, також витягнутий у напрямку північ-південь. Середня різниця в 22-х випадках із 51-го складає 0,45 м, лише в церквах у сс. Бусовисько (1780 р.), Стара Сіль (XVIII ст.), Сушиця Велика (1768 р.), Ужок (1745 р.), Вовче (1680 р.), Ісаї (1663 р.) та м. Турка (св. Миколи, XVIII ст.) ця різниця відповідно складає 1,17 м; 0,64 м; 0,58 м; 1,02 м; 0,51 м; 0,66 м; 0,55 м. За дослідженнями В.Січинського, “вівтарний зруб завжди менше бабника. Таким чином пірамідальне накриття ніколи не буває з квадратною основою — лише у формі витягнутого прямокутника, особливо у вівтарі” [398, с. 162]. Це

дає підстави стверджувати, що з позиції перспективи верх вівтаря краще був зв'язаний з верхом нави в організації загального об'ємного простору. Таке корегування плану підтверджує те, що триверхі церкви зароджувалися через появу верха спочатку в тридільній церкві над вівтарем і навою, а пізніше над бабинцем і враховували перспективне скорочення.

У лемківських церквах також в основі бабинця та вівтаря лежить квадрат. Детальніше проаналізуємо вівтар, що закінчується верхом або дахом, бо бабинець завершується вежею-дзвіницею каркасної або зрубно-каркасної конструкції. У клітках вівтаря, перекритих верхом, середня різниця між сторонами у 31-й церкві складає 0,13 м. У більшості випадків (20 із 31) це правильний квадрат. Він також присутній і в клітках, перекритих дахом, під яким є шатровий верх. Так, у 12-ти церквах різниця між сторонами зрубу складає всього 0,4 м. Наближення плану нави та вівтаря лемківських церков до квадрата пояснюється тим, що ці церкви, порівняно з бойківськими, не мали високих багатозаломних верхів, розвинутих по вертикалі й не вимагали оптичного корегування плану через розтягненість об'єму по осі схід-захід. Крім цього, вертикальна вежа дзвіниці не розтягувала фасад по довжині, а навпаки — його скорочувала. З викладеного бачимо, що церковне будівництво українців Карпат до XIX ст. ґрунтувалося на організації об'ємів, в основі яких лежав квадрат.

У церквах XIX ст. більше виявляється тенденція до формування планів церков з правильних квадратів бабинця, нави, вівтаря (сс. Висоцько Нижнє, 1814 р.— 6,2×6,2 м; 9,0×9,0 м; 6,25×5,96 м; Должки, 1882 р.— 4,2×4,4 м; 5,82×5,84 м; 3,97×4,1 м; Зубриця, 1872 р.— 5,55×5,52 м; 4,26×4,44 м; 4,42×4,35 м; Росохач, 1882 р.— 6,2×6,2 м; 8,0×8,0 м; 6,85×6,96 м), а також і до деякої витягнутості кліті по осі схід-захід (с. Ріп'яна, 1878 р.— 5,27×5,4 м; 6,62×6,8 м; 5,3×5,4 м; Головецько Долішнє, 1890 р.— 7,00×7,00 м; 8,45×9,10 м; 7,45×6,56 м) [2 арк. 13; 160, Ч. 2, рис. 44, 64; 426, с. 81–82], що пов'язано як з розбивкою плану, так і з необхідністю збільшити площу.

На основі дослідження можна зробити наступні висновки:

— кліті в карпатському церковному будівництві протягом XVII–XIX століть у плані були близькими до квадрата;

— відхилення в 0,12–0,30 м були пов'язані з розбивкою плану (ставили

підвалини так, щоби було видно розбивочні кілки, тому похибка в квадраті дорівнює одній або двом товщинам підвалини, бруса, плениці) [461, с. 276]; до 0,40 м по осі схід-захід — пов'язані з необхідністю зробити коші між сусідніми верхами [461, с. 276]; більше 0,40 м по осі північ-південь — пов'язані з перспективою сприйняття верхів;

— похибки до 0,18–0,20 м. у всіх напрямках також пов'язані з вживанням антропометричних мір (вершок, п'ядь, сажень, лікоть) [148], з розбивкою та виправленням косини церкви шнуром;

— перебудови, що здійснювалися під тиском Католицької Церкви протягом багатьох століть у карпатському регіоні, не змогли змінити традиційних принципів організації планових структур на основі квадрата на інші.

Щоби з'ясувати, під впливом яких чинників квадрат незмінно був основою композиційних принципів формування церковних об'єктів карпатського регіону, необхідно насамперед вказати, що він, згідно з нашими дослідженнями, був не тільки основою всього українського церковного дерев'яного будівництва, але й ранніх дерев'яних сакральних об'єктів західних слов'ян, а також пізніших, не зважаючи на те, що ці території вже перебували під впливом базилікального типу укладу просторів і нове будівництво велося за римськими ортодоксальними взірцями, тобто на основі витягнутого прямокутника.

У найдавніших відомих дерев'яних костелах пруських східних провінцій у Моравії, Богемії та Угорщині можна побачити, що сакральні простори в них також організовані на основі квадратних планувальних одиниць [601, f. 209–231; 656, s. 217–259]. Так, найстаріші відомі дерев'яні церкви (костели) Моравії, Богемії в Сирині (1305 р., 1510 р.) та Любомлі (1516 р.) мають квадратні зрубні центральні приміщення [656, s. 233, іл. 221, 223]. Близькі до квадрата нави мають костели в Тихау (1520 р., Франкштадт) та Андрія в Гольдславіші (1551 р.) [656, s. 231, іл. 214–215]. У місцевості Бельсько-Бяла у Польщі старі костели також мають головні сакральні приміщення, організовані

на основі квадрата. Квадратні зрубні приміщення переважають над прямокутними навіть тоді, коли всі простори перекриті кроквовими дахами, мають плоскі стелі [656, s. 235] або бочкове склепінчасте перекриття [656, s. 218].

Формування головних сакральних приміщень у церквах на основі квадратів характерне і для сусідньої Молдови [383, с.170, 224–225, 228–229, 257, 307, 332–333, 472, 500, 528–529, 610, 630–631, 645, 646, 658, 693, 730, 733–734; 744; 440; 451]. Ареал поширення квадратної в плані нави фіксується в Румунії в церквах XVII–XIX ст. з вежею над бабинцем і в церквах хатнього типу (Броштень, 1580 р.; Штефенешть-Шкоала, 1702 р.; Гремешть-Костешть, 1664 р.; Плеша-Горж, XVII ст., Белешть-Горж, XVII ст., Сердешть-Фєурей-Марамуреш, XVII ст.; Репчунь-Нямц, XVII ст.) [587, р. 34–39; іл. 68–73, 78, 81]. За проведеною типологією сакральних дерев'яних об'єктів Румунії, квадратна в плані нава присутня в тридільних одноапсидних церквах з одним, двома або трьома зрубами, а також у триапсидних (триконкових) і скельних церквах [627, р. 101–142].

Ареал формування головних приміщень сакральних об'єктів на основі квадрата є досить широким, виходить далеко за межі Карпат і України та не може пояснюватися тим, що “квадратна форма в народнім поняттю є більш шляхетна як прямокутна”, і що квадрат “впливає із технічно-практичної вигоди, що однієї довжини дерева можна ужити довільно до поперечної чи поздовжньої стіни” [160, Ч.1, с. 26]. Такі пояснення не узгоджуються з побутуванням тридільних одно-, двозрубних церков, що мають в плані довгий прямокутник, поділений усередині на один або два квадрати, де використана деревина різної довжини для поперечної та поздовжньої стіни (церкви в сс. Колочава Горб, 1795 р.; Стеблівка, XVII – XVIII ст.; Крайникове, 1688 р.; Колодне, 1470 р, XVII ст.; Ділове, 1750 р.; Олександрівка, XVI ст., 1753 р.) [290, с. 56, 72, 75, 80]. Вони особливо не узгоджуються з тим, що старе дерев'яне будівництво західних слов'ян, яке перебувало в зоні впливу базилікального типу сакральної споруди, не визнавало поперечного просторового поділу на

окремі сакральні об'єми, має в плані квадрат. Його використання не можна також однозначно пояснити й тим, що “інтерес до квадрата (як і до хреста) пояснюється в першу чергу бажанням розібратися в хаотичному світі шляхом введення напрямків і координат”, або тим, що “квадратура приносить з собою принцип, який очевидно природжений людині”, і що “квадратура кола (власне перетворення кола в рівновеликий за площею квадрат) символізує бажання привести до ідеального узгодження обидва елементи — “небесного” і “земного” (лат. “coincidentia oppositorum”) [72, с. 112].

Наявність упродовж багатьох століть у плані сакральних споруд Карпат квадрата та присутність його в давньому західнослов'янському будівництві вимагає з'ясування всіх чинників, що призвели до його широкого вживання та існування протягом багатьох століть. Вплинути на формування планувальних одиниць та їхній розмір у сакральному будівництві могли:

- сировинні можливості будівництва в дереві на цій території;
- транспортні засоби та тяглова сила, якими можна було доправити дерево відповідного розміру з лісу до місця будівництва;
- пристрої та механізми, за допомогою яких теслі піднімали вгору будівельні матеріали;
- літургійні, стилістичні та композиційні вимоги до плану приміщень;
- технологічні, конструктивні схеми зведення стін і завершення їх дахами та верхами;
- прадавні уявлення про квадрат (квадратність неба).

Сировинні можливості, тобто порода деревини, її лінійні показники (довжина, товщина) та фізичні особливості не обмежували будівництво одно- або двозрубних сакральних об'єктів на основі довгих прямокутників, розділених усередині поперечними стінами на сакральні простори. Так, теплоізоляційні та конструктивні якості соснових насаджень I та II бонітетів, що росли в Карпатах, давали можливість зводити з колених або тесаних плениць, різаних брусів стіни з дерева віком від 70 до 100 років довжиною 23,5–28,0 м при середньому діаметрі 27,0–32,4 см [105, табл. 29]. Із листяних

порід дуба, липи, граба, ясеня можна було одержувати будівельний матеріал для стін довжиною 10–16 метрів.

Доправлялися ці матеріали після обкорування з лісу до місця будівництва транспортними засобами та тяговою силою. Дерево для будівництва церкви заготовляли в зимові місяці [301, с. 88; 432], тому для транспортування в більшості випадків використовували сани. Якщо врахувати, що ранні відомі нам церкви належать до XVII–XVIII ст., то дерево для них могло транспортуватися тільки саньми в'язової системи з'єднання полозів [107, с. 107], що їх застосовувало “населення галицької і буковинської Гуцульщини, південно-східної частини Бойківщини, спорадично жителі сіл басейну р. Стрий” [107, с. 107].

У саях в'язової системи були обмеження щодо навантаження, оскільки в'язи виготовлялися переважно з бука та верби, а також ясеня та берези й могли витримувати невеликі навантаження. Так, запарені в гарячій воді два копили з в'яза товщиною 5–12 см могли витримати навантаження на стискування до 650 кг. Проведені розрахунки щодо транспортування будівельного дерева (ялини, смереки, дуба, липи) можливої довжини та середнім діаметром у 32,4 см на саях в'язової системи, укріплених поперечкою, запряжених парою волів і добре змащених, дали такі результати: за один раз доправляли 3–5 колод довжиною 6,1–6,4 метра (найбільше вживаний розмір в сакральному будівництві) або 2–3 колоди довжиною 9–12 метрів.

Оскільки дерево для церкви заготовляли недалеко від місця будівництва, то транспортні засоби не лімітували перевезення довших колод, ніж ті, що вживали в будівництві XVII – середини XIX ст. На основі викладеного бачимо, що транспортні засоби не були тим чинником, що обмежував використання довшого будівельного дерева. Про це також свідчать церкви, збудовані на зламі XVIII та XIX ст. у селах Синьовидне Вижне (1790 р.), Висоцьке Вижне (1814 р.) та Ясінка Масьова (1810 р.), для яких була заготовлена та привезена деревина відповідно 8,4 м; 9,0 м; 9,4 м [160, Ч. 2, рис. 14, 22, 55].

Відомо, що будівництво від самого початку пов'язане із системою катків,

роликів і фізичними можливостями людини в підніманні певних вантажів догори. Використання балок, плениць до 6,1–6,4 м дозволяло як у житловому, громадському, так і в церковному будівництві без особливих механізмів піднімати їх та з'єднувати в кутах, що певною мірою сприяло широкому використанню дерева такого розміру. Вживання балок, плениць, брусів довжиною 9–15 і більше метрів січенням 20×35(45) см для створення однозрубного простору для бабинця, нави, вівтаря вже потребувало простих пристроїв. Такі пристрої існували, про це насамперед свідчать приклади використання довгих брусів і плениць у карпатських церквах сс. Колочава Горб (1795 р.) — 10,6 м, Ділове (1750 р.) — 15,2 м, на основі яких будуються одно- та двозрубні церкви. Красномовно про можливість вживання довгих плениць і складання на їхній основі прямокутних зрубів вказує католицьке та юдейське сакральне будівництво і в межах, і поза межами українських етнічних територій [581, Т. 1, с. 125–151; 618, с. 363–388].

Про це також свідчать архівні та літературні джерела. Як стверджує ієромонах Климентій, син Зиновія, що жив і писав наприкінці XVII ст., в Україні існували пристрої, за допомогою яких теслі підіймали вгору будівельні матеріали. Він навіть зафіксував назву цього пристрою — “капур” [90, с. 173; 157]. Про існування пристроїв для підняття деревини згадує П. Алепський [56, с.3].

Із викладеного бачимо, що будівельні якості деревини, пристрої та механізми її підняття догори також не визначали лінійних розмірів та планувальних одиниць сакральних об'єктів.

Важливим чинником у визначенні розмірів зрубних стін (довжини та ширини) був вибір конструктивного вирішення всієї споруди. За дослідженнями М. Красовського, “довжина стіни не могла перевищувати 4-х–5-ти сажень, якщо вона не була підперта якимись контрфорсами” [246, с. 17]. Такими контрфорсами в тридільних церквах служили в поздовжньому напрямку менші кліті вівтаря та бабинця, а в поперечному напрямку вживалася деревина допустимих конструктивних розмірів. У хрещатих

церквах контрфорсами до центрального об'єму були рамена.

Фізичні та конструктивні властивості деревини продиктували необхідність мати замкнуті просторові одиниці, стіни яких були би статично стійкими в усіх напрямках до випирання назовні під дією ваги верху, даху та атмосферних опадів. Цьому найкраще відповідав квадратний у плані зруб, розміри якого могли доходити до 10,5×10,5 м, або прямокутний з більшою стороною також до 10,5 м. Усе це вказує на те, що фізичні та конструктивні властивості деревини визначали певні межі щодо можливих розмірів зрубних стін, за які не виходило українське церковне дерев'яне будівництво, та те, що квадратний у плані зруб для верхових церков був більш прийнятним, тому що найкраще сприймав силу розтягу по всьому периметру стін [527, с. 15].

На визначення розмірів нави, бабинця у тридільних церквах, бокових рамен у хрещатих вплинули насамперед функціональні вимоги мати церкву відповідної місткості до кількості осіб у церковній громаді та реальні можливості громади мати монументальну споруду. Розміри кліті вівтаря визначалися його сакральною вагомістю.

Розглянемо місткість церков та її зв'язок із кількістю мешканців населеного пункту. У середньовічному карпатському селі налічувалося 20–50 селянських господарств із середньою кількістю 2,64 ос. у господарстві [124, с. 139, 163]. Соціально-економічні умови XI–XVII ст. Карпат і Прикарпаття забезпечували зростання населення лише на 15–18 відсотків за століття [239, с. 163]. Такі низькі темпи приросту зберігаються аж до другої половини XIX ст. [239, с. 45, табл. 3]. У першій половині XVIII ст. у селі Самбірської економії в середньому проживало 136 осіб, господарство складалося з 2,45–2,8 ос., а в кінці XVIII ст.— 372 особи, 4,24–5,2 ос. [124, с. 163–165, табл. 13, 14].

У гірській та передгірській частинах сучасної Львівської області станом на 1801 р. у 26-ти селах середня чисельність населення була такою. В одинадцяти селах у середньому проживало 145 осіб, а в п'ятнадцяти — 269 осіб [23, Ф. 451, спр. 843]. В межах сучасної Івано-Франківської області в 22-х селах станом на 1727 р. проживало в середньому по 153 особи в 9-ти селах, по 311

осіб — в 13-ти селах [23, Ф. 451, спр. 1183]. Для середньовічного карпатського села в 20–50 селянських дворах при мінімальній нормі в 0,33 ос./м² і за умови, що до церкви буде ходити все доросле населення, необхідна була площа бабинця + нави від 13 до 33 м². У XVIII ст. для церковної громади потреби в площі дещо зростають, уже необхідно мати від 25 до 51 м².

На основі проведеного аналізу 96-ти тридільних церков встановлено, що розміри сторін нави в плані на кінець XVIII ст. у більшості випадків коливаються в межах 5,00–7,63 м×5,1–7,23 м; бабинця — 3,23–5,6 м×3,22–5,93 м. Такі розміри дають площу нави 25,5–55,1 м²; бабинця — 10,4–33,2 м². Сукупна площа нави та бабинця складає від 35,9 до 88,3 м². На цей період розміри нави хрещатих церков були в межах 4,79–7,38 м×4,79–7,30 м, а її бічних рамен — 2,22–6,09 м×3,61–4,79 м; бабинця — 4,30–6,09 м×4,44–5,51 м. Площа для вірних і оголошених у хрещатих церквах була від 57,0 до 95,0 м².

На основі розрахунків можна зробити такі висновки:

— площа нави, бабинця в церквах українців Карпат до першої половини XIX ст. була достатньою для церковних громад. У добу Середньовіччя в церкві могло поміститись усе населення села, це підтверджує гіпотезу, що сакральні об'єкти виконували в цей час оборонні функції;

— середні розміри клітей, з яких складалися дво-, тридільні сакральні об'єкти, були такі: нава 6,3×6,1 м; бабинець — 4,4×4,5 м; вівтар — 3,96×4,45 м. За В. Січинським, на Бойківщині вони мали такі розміри: нава — 5,7–5,9 м×5,9–6,0 м; вівтар — 3,7–3,9 м×4,0–4,4 м [398, с. 162];

— середні розміри для клітей хрещатих церков для нави були 6,1×5,8 м; бабинця — 4,9×5,02 м; вівтаря — 4,6×4,62 м; південного рамена — 4,4×4,0 м, північного — 4,4×3,96 м.

Проведений аналіз розмірів клітей відомих нам церков українців Карпат XVII–XIX ст. показав, що вони протягом багатьох століть мали майже незмінні розміри. Стабільність розмірів клітей утримувалася за рахунок низького зростання населення в Карпатах лише на 15–18 відсотків за століття. Постійності розмірів клітей сприяла тогочасна планувальна структура сіл, що

мала лінійний і безсистемний характер і вимагала в XVIII–XIX ст. доцільної доступності до святині, збереження старої церкви та будівництво нової у верхній або нижній частині села, але не заміну старої церкви на нову, більшої місткості. Типовим явищем для українських Карпат була наявність у селі двох (с. Середнє Водяне: верхня церква св. Миколи, 1428 р., нижня — св. Миколи, XVII ст.; с. Діброва мало дві церкви: св. Миколи, 1604 р. та св. Василя XVIII ст.; с. Ділове Рахівського р-ну — церкви Успіння Пресвятої Богородиці, 1750 р. та св. ап. Петра і Павла, 1860 р.) або трьох церков. З'являлася церква в одному з кінців села також унаслідок перевезення з іншого села. Так, с. Лазещина купило церкву св. ап. Петра і Павла (1780 р.) в с. Яблуниця, яку на санях перевезли і поставили у 1871 р. в урочищі Плитоватий [331, Т. 2, с. 196]. В іншій частині села є ще одна церква, збудована 1827 р. [390, с. 608–611].

Збільшення площі бабинця, нави та вівтаря, що мало спорадичний характер від другої половини XIX ст. і масовіший на початку XX ст. (пов'язано зі збільшенням населення) не змінило квадратну форму кліті на іншу. Справді, зростання кількості населення могло призвести до заміни об'ємно-просторового вирішення сакральної споруди, але цього не відбулося. Збільшення населення в XX ст. у селах Карпат призвело до перебудови тридільних церков на хрещаті та появу нових, більших за площею, тридільних і хрещатих, які в своїй основі продовжують зберігати квадратні форми. Це призвело до необхідності ставити лисиці (вертикальні бруси), щоби протидіяти випиранню стін зрубу назовні [461, с. 276].

Використання квадратної кліті, чотиригранного наметового верха могло від самого початку ґрунтуватися на уявленні про квадратність неба. Ці уявлення мають індоєвропейське походження. В індоіранській традиції квадратна форма неба пов'язана з “квадратною Варою” (священною оселею для праведників) [257], що має слов'янський відповідник “Вирій” (оселя померлих, притулок птахів, звідси походить уявлення, що птах — душа) [151, с. 30].

Хранителі периферійного індоєвропейського фонду кельти ховали своїх вождів у круглих курганах, поховальні камери яких були зрубними та

квадратними в плані [553, abb. 50–52]. На зразок поховальних камер храми у кельтів були квадратними, мали вписані один в другого два прямокутники (11,05×11,0 м і 6,5×7,0 м) [647, s. 138].

Квадратні зруби домовини з дерев'яним перекриттям, над яким зводили намет, ми побачимо в слов'янських курганах різних археологічних культур: зрубної [294; 507], багатопружневої кераміки [244; 254; 380], білозерської [294; 327]. Із викладеного бачимо, що на формування головних приміщень сакральних об'єктів на основі зрубу впливало немало чинників, але вони не були настільки суттєвими, щоби могли визначити квадратну форму плану та зберегти її протягом багатьох століть, тисячоліть.

Дослідження довели, що українському церковному будівництву відійти від квадратної в основі планувальної одиниці не дозволяла закінчена зрубна система кліть + накот (кліть, перекрита зрубленим верхом), що виникла як єдина просторово-конструктивна одиниця організації закритого простору, де стіни та їх завершення виконуються зрубними: дахи у вигляді двосхилого “накоту”, а верхи — чотирисхилого рубленого шатра (стіжка). Етимологія слова “кліть” вказує, що наші предки під цим терміном розуміли єдину завершену об'ємно-просторову та конструктивну одиницю [167, Т. 2, с. 463]. Крім того, саме слово “стіг” означає чотирикутну із заокругленою вершиною об'ємну одиницю, складену з однорідного матеріалу — сіна, соломи, снопів хлібних злаків тощо [167, Т. 5, с. 418; 415, Т. IX, с. 709; 461, с. 206–208, 259–259, 374–375]. Із етимологічної суті слів “кліть”, “стіг”, “намет” випливає — це єдиний об'єм, що не ділився на кліть і накот, кліть і дах.

Кліть з рубленим верхом або дахом (накотом) була функціонально необхідною, бо храмам у Середньовіччя надавали оборонних функцій [317, с. 76]. Тут варто вказати, що муроване будівництво також починалося шляхом спорудження єдиного конструктивного об'єму, де прямі стіни та призматичний дах були складеними з каменю без уживання іншої конструктивної схеми для даху або його відокремлення від стіни [547, f. 938]. Поділ цього об'єму на дві окремі складові з'явився, коли стіни й дахи почали робити за двома різними

конструктивними схемами: стіни зрубними або каркасними, а дахи — на кроквах.

Виникнення зрубного замкненого простору кліть + накот, за С. Верговським, датується не пізніше доби індоєвропейської спільноти [84, с. 74]. Цей тип будівлі відомий з літописів, згідно з якими вживався в житлі, господарських спорудах, і віддавна в усіх церквах “верх був зрублений з дерева” [262, с. 251]. За дослідженнями М. Красовського, “можна сказати з упевненістю, що вона [кліть + намет.— *Я.Т.*] існувала в кінці XIII ст.” [246, с. 177], “була квадратною в плані” [246, с. 17].

Використання цієї конструкції без суттєвих змін продовжувалося на території України протягом майже тисячоліття при будівництві житла, господарських будівель — льохів, стебок, токів, хлівів [84, с. 75]. Найбільше поширення вона одержує в народній дерев’яній церковній архітектурі, і особливо на ранніх стадіях розвитку. За дослідженнями В. Завади, “чотиригранне шатро — найстійкіша, визначальна ознака культових споруд, що не зв’язана зі специфічними потребами культової споруди” [176, с. 137], а за С. Верговським, “ця конструкція стала основою розвитку дерев’яних та монументальних споруд на згаданій території й відіграла виняткову роль у розвитку архітектури, зокрема купольних будівель” [84, с. 74]. “Квадратна кліть, або хижа, є вихідною одиницею, з якої складаються найрізноманітніші будівлі. В кожному випадку окрема кліть має чітке об’ємне визначення як типовий елемент будівлі” [543, с. 7].

Як показали дослідження, квадратна кліть має кращі теплоізоляційні якості через те, що при додаванні інших клітей у неї менший периметр зовнішніх стін, ніж у прямокутної, кращі акустичні та планувальні показники щодо композиційної організації різних об’ємно-планувальних вирішень.

Аналогічні квадратні в плані дерев’яні храми з подвійними стінами, з місцем для ідола всередині, використання вогню, розсипання зерна ми побачимо в середньовічних слов’ян [378]. Використання квадратної кліті має досить велику історичну тяглість, це дає можливість говорити про наявність у будівництві

українців дохристиянської спадщини, яка знайшла своє подальше використання в дерев'яному будівництві.

Важливо зупинитися ще на аспекті взаємозв'язку кліті хати й церкви. Немало дослідників вказують, що дерев'яне сакральне будівництво походить від слов'янської тридільної хати [618, s. 390–403], від поєднання хати з вежею [584], допускають вплив хатнього будівництва на тридільний тип церкви [160, Ч. 1, с. 39–51; 397; 401].

Проведений аналіз клітей хат, які для Карпатського регіону зібрали Р. Радович, для Полісся — С. Таранушенко та Р. Радович, Р. Сілецький [364; 429], показав, що їхні розміри збігаються або близькі. Відповідність у розмірах мала би бути підставою для підтвердження думок згаданих дослідників. На нашу думку, такий збіг не є наслідком того, що сакральне будівництво похідне від хатнього, бо розміри кліті залежать від різних функціональних потреб і нормативів. Розміри кліті в хатньому будівництві визначали потреби сім'ї в побутово-виробничих і спальних площах, а в сакральній споруді потреби громади визначали відповідні площі для вірних, що стояли під час Богослужіння. Між клітьми хати й церкви не можна робити прямих аналогій, бо тридільна святиня виникла значно раніше тридільної хати, про що свідчить археологія. Подібність між ними вказує лише на те, що кліть була просторовим модулем, на якому велося різне будівництво: оборонне, житлове, сакральне, господарське. Необхідно підкреслити, що любов до квадрата проявляється не лише в архітектурі, але й не меншою мірою — також у народній орнаментиці, у килимарстві, вишивці та різьбі [384, с. 7–270].

Висновки

1. Квадратна форма плану, як і кругла та прямокутна, є давньою, первісною і походить з місцевих конструктивних можливостей зрубної системи будівництва та ґрунтується на прадавньому уявленні про квадратність неба. Вона за походженням не має нічого спільного із романським та іншими стилями, і не може бути перейнятою в когось як готова форма для сакральної споруди, бо це витвір сировинно-конструктивних можливостей зрубу, що за

своєю природою був створений як закінчена багатоцільова просторова будівельна одиниця.

2. Наявність квадрата в плані багатьох церковних споруд є однією з ознак того, що квадратна кліть, перекрита рубленим верхом, мала досить широкий ареал розповсюдження, в який від самого початку входили всі слов'янські народи. Її коріння сягає індоіранської традиції. Квадрат у плані необхідно розглядати як елемент давньої планувальної одиниці, пов'язаної з кліттю, а всі зрубні церкви з верхами є відголосками давнього слов'янського будівництва. Власне східнослов'янські народи, що не належали до Католицької Церкви, не лише через Церкву з Константинополя звернулися до купольних споруд, а й через існуючу форму кліті в зрубі з верхом, що була зародковою формою всього слов'янського будівництва, поступово розвинули її до складних просторових форм перекриттів церковних будівель. Західні слов'яни з переходом до Римо-Католицької Церкви під владою єпископів і монастирів спочатку схиляються до відмови від просторових верхів, а пізніше від квадратних планувальних структур, які в них існували віддавна, на користь довгих прямокутних, що їх вимагав базилікальний тип будівництва.

Це сталося тому, що в країнах, де релігія перебувала під патронатом Риму, сакральне будівництво мусило дотримуватися певних, визнаних Церквою, типів католицьких храмів, основою яких є базиліка. Водночас, за дослідженням Й. Стржиговського, у тих країнах, де християнство стало державною релігією, незалежні форми церков швидше “пробивали” собі життя [656, s. 218–222]. Тому не випадково, що в Київській Русі, де релігія була державною, вдало використана місцева форма кліті для масового будівництва.

3. Відмова західних слов'ян від давніх будівельних форм у дереві відбулася насамперед у костельному будівництві в заміні рублених верхів на кроквові дахи з плоскими стелями [656, s. 229–237], а в церковному — хованням зводів, куполів у піддаховому просторі (с. Лікіцари XVII ст.— 1748 р.; с. Вишній Грабовець, перша пол. XVIII ст.) [2, Зош. 1, арк. 21]. Водночас східні слов'яни, навпаки, затримуються на квадратній формі плану як основній, бо вона з

прийняттям християнства з Візантії найкраще відповідала організації купольного типу храму.

4. Стабільність організації просторів церкви на основі квадрата забезпечувалася природою самої кліті, що мала відмінні технічні та конструктивні можливості для організації рублених верхів, шатер, куполів, чого вимагав візантійський купольний централізм і що можна було організувати лише на кліті з квадратною основою.

5. Стабільність вживання кліті з верхом протягом століть була підтримана багатьма чинниками. З приходом доби Відродження “було відновлене у нас зацікавлення до проблеми купольного центрального будівництва” [185, с. 164], а пізніше бароко ще глибше вкорінює ідею організації головних об’ємів на основі окремих просторів перекриття своїми верхами [185, с. 164–165].

6. Низькі темпи приросту населення в Карпатах аж до середини ХІХ ст. – початку ХХ ст. були тим чинником, який не сприяв пошуку нових об’ємно-планувальних вирішень, а стабільно утримував існуючі, що привело до появи національного стилю в церковному будівництві, який став символом України.

7. Квадратна кліть за своєю природою є консервативною, бо ми не можемо змінити природу самої конструкції, яка є витвором матеріалу. Тому всі впливи на церковне дерев’яне будівництво ззовні є мало помітними та нечіткими [160, Ч. 1, с. 14–15]. Усе це ще раз доводить, що українське церковне будівництво на основі зрубної кліті є не перейманням візантійського чи західноєвропейського стилю, а сама кліть мала виняткове значення і для перенесення на її основу купольних споруд у дереві, і в їх подальшому використанні для розвитку сакрального будівництва.

3.1.2. Прямокутник. Прямокутна видовжена форма плану в дерев’яному будівництві могла з’явитися лише при висуванні певних релігійно-політичних вимог до сакральної споруди. Це сталося, коли на слов’янських землях утвердилися впливи латинських єпископів, з’явилася мережа католицьких монастирів, які разом зі світською владою панували в суспільстві та змушували

будувати сакральні споруди за певними зразками [656, s. 255], що були принесені ззовні й не кореспондувалися з місцевими будівельними традиціями.

Давнє слов'янське дерев'яне будівництво в добу Середньовіччя під силовим тиском переходило до іншої системи — довгих прямокутних будівель, крокв, плоских стель, що призвело до втрати змісту квадратної кліті зі зрубним пірамідальним верхом. Шлях до широкого вживання прямокутних планів для сакральних структур був відкритий заміною зрубного верха на кроквовий дах, який давав можливість перекривати довгі будівлі. Ця заміна найбільше позначилася на дерев'яному сакральному будівництві західних слов'ян і частково вплинула на українське церковне будівництво, особливо на лемківське — найбільше висунуте на захід. Епізодично прямокутні в плані базилікальні сакральні споруди з'являються в Карпатському регіоні в різні часи спочатку з приходом латинських місіонерів, а пізніше внаслідок насильницьких вольових дій колонізаторів, які намагалися ліквідувати традиційну архітектуру української святині, а через неї — Православну та Греко-католицьку Церкву.

Західні слов'яни (поляки, чехи, словаки) поступово “схиляються до відмови від квадратних планів, які в них існували, на користь базилікальних, довгих, прямокутних (що сталося після прийняття їх до римо-католицької церкви), а східні слов'яни навпаки затримуються на квадратних планах, через архітектуру грецької церкви лише посилюють їх вживання” [656, s. 255]. Так, утвердження в XIV ст. латинської єпархії в Галичі, а перед цим поява латинських місіонерів, призвели до будівництва в княжій столиці дводільної однефної мурованої церкви Благовіщення, у якій нава (10,4×12,95 м) і вівтар (5,2×10 м) мають план у вигляді двох прямокутників. Ця церква, за твердженням І. Шараневича та Й. Пеленського, є латинським взірцем [629, s. 79; 662], а за Ю. Лукомським її необхідно “розглядати у взаємозв'язку з архітектурою романської Європи” [282, с. 82]. За археологічними дослідженнями Ю. Лукомського, “передувала мурованій церкві Благовіщення дерев'яна зрубна з віднесенням до неї комплексом поховань” [282, с. 82]. Усе це засвідчує, що ще в княжі часи прямокутна форма плану була присутня на

українських етнічних територіях у латинських храмах.

Перемога Унії після смерті православного єпископа Досидея 1733 р. у Марамороській та Угочанській жупах на Закарпатті, настанова Віденського собору 1773 р. та підписаний контракт Бачинського-Фестевича були спрямовані на зміну об'ємно-планувального вирішення архітектури українських церков. Згідно з настановою та контрактом, заборонялося будівництво церков традиційної архітектури, надавалася безповоротна державна позика на будівництво нових і ремонт старих церков лише тим громадам, що будували відповідно до взірців Римо-католицької церкви. Силовий тиск влади вплинув на зміну об'ємно-планувальних вирішень церковної архітектури Закарпаття [101, с. 211–221], це простежується і в Галичині, Буковині. Оскільки вимоги щодо правил будівництва нових і реконструкції старих церков і сила тиску були різними, то ми маємо досить багато варіантів церков.

Силовий вплив позначився насамперед на заміні тризрубних церков з квадратними планами на двозрубні за рахунок організації в одному довгому прямокутнику бабинця та нави. Хоча в церковному будівництві Закарпаття і появився довгий прямокутний базилікальний план [656, s. 245, abb. 234–236], але він і далі за просторовою організацією відповідає тридільній церкві з верхами. По-перше, між об'ємом нави й бабинця залишається перегородка-виріз, яка ділить прямокутник на дві частини: квадратну наву та квадратний чи прямокутний бабинець. По-друге, усі три об'єми, хоча й втратили верхи, в інтер'єрі мають кожен своє самостійне просторове вирішення, що характерно для українського церковного будівництва (церкви в сс. Колодне XVII ст., 1688 р.; Олександрівка, XVII ст.; Стеблівка, XVII–XVIII ст., Закарпаття) [290, с. 55–56, 72–73, 76–77, 80–81].

Зовсім по-іншому позначився цей тиск на Лемківщині, особливо у словацькій її частині. Тут також з'являється довгий прямокутний базилікального типу план, який уже не має поділу простору нави й бабинця перегородкою-вирізом і до якого зі сходу прирубують квадратний, прямокутний або полігональний у плані вівтар. Незважаючи на те, що з'явився

чистий базилікальний тип плану, ці церкви ще несуть сліди традиційного будівництва. Вони мають верхи над вівтарем і навою, останній поставлений на стіни прямокутника, що ділить цей простір на два самостійні об'єми (церкви в сс. Мікулашова, перша половина XVIII ст.; Кореївці, 1764 р.; Крайне Чорне, середина XVIII ст.; Луків-Венеція, 1708–1709 рр. [233, с. 27–37, 179–191, 253–266], Кружльова, середина XVII ст.; Ядлінка, 1763 р., Словаччина [685, s. 76]). Крім того, всі три основні об'єми зазначені самостійними верхами, дахами та вежею-дзвіницею.

Хоча дерев'яні церкви на Закарпатті та Пряшівщині під дією силових чинників перейняли план базилики, але в них залишилися основні поділи простору на три частини верхами, дахами, характерні для православної храмової архітектури. Усе це вказує і на наявність зовнішнього тиску в архітектурі цього регіону з боку Католицької Церкви, і на те, що дерев'яні церкви не втратили повністю основи українського церковного будівництва. Церкви мають в екстер'єрі “західну обгортку”, яку одягли на традиційну українську церкву. Приклади цієї обгортки бачимо в церквах сс. Лікіцари, XVII ст., 1746 р.; Чорноголова, XVII ст, 1794 р. (Закарпаття). Для порівняння вкажемо, що дводільні моравські церкви XI ст. в інтер'єрі також діляться на три частини, середній квадрат на плані декларується схованим у пірамідальному верху куполом (церква св. Петра, Далмація, XI ст.) [659, s. 132].

Відмова в Західній Європі від дерев'яних базилік пов'язана з фізико-механічними можливостями дерева. Досвід будівництва довгих базилік показав, що зрубні стіни, виконані з'єднанням по довжині плениць, не є статичними. Вони під дією ваги даху, верху, атмосферних опадів випираються назовні. Це було також однією з причин, що не дозволила реалізувати довгі базилики в дереві та призвела до швидкого переходу до будівництва мурованих храмів у сфері впливу Католицької церкви.

Висновки

1. Прямокутна форма плану, яка одержує окремі вияви в українському церковному будівництві, “завдячує своєю появою не сировині, а певній

цільовій вимозі” [656, s. 240]. Вона мала епізодичний характер вживання та місцеве вирішення верхів, тому що українське церковне будівництво не знало плоских стель, накота, покладеного по балках, та кроквового даху, який, за дослідженнями Г.Логвина, є пізнішим явищем [267, с. 151].

2. Порівняльний аналіз сакрального мурованого романського будівництва західних слов'ян з дерев'яним вказує, що прямокутний план є продуктом перенесення базилікального мурованого взірця на дерев'яне сакральне будівництво, де стіни й дахи мають різні будівельні матеріали та конструктивні вирішення. Таке перенесення, на думку австрійського вченого Й. Стржиговського, було трагічною помилкою в наступному розвитку західного слов'янського сакрального будівництва [656, s. 218–220], що привело до повної втрати великих можливостей, закладених у давньослов'янській будівельній зрубній системі.

3.1.3. *Коло*. Дослідженнями багатьох учених доведено, що кругла будівля є кам'яним витвором, а квадратна — дерев'яним [656, s. 222–223]. Справді, круглі будівлі віддавна споруджували з польового та ламаного каменю на розчині та без нього. Причинами, що спонукали до спорудження кам'яних будівель циліндричної форми, були кращі можливості захисту в таких спорудах і доцільність, яка дозволяла з одного матеріалу будувати стіни та перекриття. Не тільки окремі будівлі, а й малі та великі планувальні структури мали плани забудови по колу.

Кільцеві планувальні структури поселень, комплекси споруд, так звані “ронделі — кільця з ровів [...], з проходами, орієнтованими на сторони світу”, зустрічалися в трипільській культурі. Їхню появу пов'язують і з астральними культами, і з оборонними спорудами [161, с. 313]. Забудову по кільцю мали поселення Коломийщина II [332], Майданецьке [161, рис. 10], Петрени [291, с. 20, рис. 14], Бернашівка [192, с. 179], Кукутені [161, с. 305, 310, 312, 314].

Ротондальні муровані будівлі займали важливе місце в ранньохристиянській архітектурі (мавзолей Єлени поблизу Рима 330 р.;

мавзолей Констанції, середина IV ст.; церква Сан Стефано Ротондо в Римі, 468–483 рр.) [98, Т. 2, с. 681–684]. Не будемо заглиблюватися в історію архітектури Давнього Риму й у те, хто започаткував ротондальний тип будівель, це викладено в багатьох працях [98, Т. 2, с. 643–645, 647–653, 658–661, 680–684], принципове для нас — коли вони з’явилися на українських етнічних територіях у мурі та дереві.

У Центральній Європі храми-ротонди з’явилися у IX столітті й набули широкого розповсюдження у X–XIV століттях. Їхню появу на українському Прикарпатті та Закарпатті пов’язують з тим, що ці землі входили у сферу релігійно-політичних інтересів Великоморавської держави [335, с. 7–10]. У цій першій слов’янській державі були збудовані найдавніші муровані храми-ротонди [563; 659, s. 132–135]. За дослідженнями вчених, будівництво мурованих ротонд велося в княжій Галицькій державі [150; 152; 279; 461, с. 342–345; 485].

Сьогодні існують дві позиції щодо походження ротонд на українських етнічних територіях. Перша — відомі нам ротонди в Україні репрезентують іноземну (угорську, польську) традицію (А. Жакі, І. Кутиловська, О. Іоаннісян) [196; 197; 255; 684]. Друга — становлення ротонд відбулося на основі світоглядних уявлень новохрещених слов’ян, у яких ще до прийняття християнства існували круглі в плані язичницькі святині [149, с. 13]. З цієї позиції, за І. Могиличем, галицькі ротонди та ротонда в Горянах (біля Ужгорода) є пам’ятками давньоруської архітектури [298; 302].

За дослідженнями М. Фіголя, “важливе місце у галицькій архітектурі середини – другої половини XII ст. належить спорудам у вигляді круглого храму-ротонди” [497, с. 65]. Круглі в плані муровані храми-ротонди археологічно розкопані на Замковій горі та під апсидою св. Миколи в Перемишлі [683]; квадрифолій “Полігон” в урочищі Карпів Гай у Галичі [629]; церква св. Пророка Іллі на полі “Мурованка” в Галичі; церква св. Бориса і Гліба у с. Побережжя [629]; ротонда св. Миколи в с. Горяни під Ужгородом [183]. Археологічно розкопані ротонди відомі й поза межами Галичини та Закарпаття: ротонда на території колишньої садиби Трубецьких у Києві; ротонда в межах

найдавнішого городища на Старокиївській горі; церква св. Михайла у Володимирі на Волині [149, с. 5].

У останні десятиліття ХХ ст. також археологічно виявлені дерев'яні ротонди. У 1981–1982 роках відкрита в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області дерев'яна ротонда ХІІ – першої половини ХІІІ ст., яка вказує, що в зоні безпосереднього впливу княжої та духовної влади були зроблені спроби реалізувати дерев'яну сакральну споруду з круглим планом. Це була зрубна ротонда діаметром близько 20 м, що складалася з основної частини, виконаної у вигляді дванадцятигранника, і трьохапсидного прирубку зі сходу [483; 485]. В 1989 році Галицький загін Архітектурно-археологічної експедиції Державного Ермітажу зафіксував ще одну дерев'яну багатокутну в плані ротонду-усипальницю, яка одержала назву церква Воскресіння в Галичі [282].

Археологи виявили й низку інших дерев'яних ротонд: ротонда-октагон св. Юрія в Галичі [512], ротонда на дитинці Звенигорода [382], дерев'яна тридільна церква з шестикутною (Б. Томенчук) або восьмикутною навою (І. Могилич) на території укріпленого ремісничого посаду давньоруського міста Биковен (с. Буківня на Дністрі Івано-Франківської обл.) [297; 480; 482], дерев'яна монастирська церква св. Онуфрія (ХІІ ст.) на лівому березі р. Луг у Володимирі на Волині [297].

Чи існували інші дерев'яні ротонди, нам невідомо, але з археологічного та архівного матеріалу бачимо, що муровані церкви-ротонди в княжі часи служили взірцями для дерев'яного будівництва. Так, дерев'яні ротонди св. Онуфрія у Володимирі на Волині (ХІІ ст.) та на дитинці Звенигорода (ХІІ–ХІІІ ст.) тотожні мурованій Миколаївській ротонді Перемишля (ХІІ ст.) [309], дерев'яна ротонда в Олешкові (кінець ХІІ ст.) — мурованим у Володимирі на Волині (кінець ХІІ ст.) та Шлезвігу (VIII–IX ст.) [461, с. 342–345].

Круглу в плані сакральну будівлю в дереві було реалізовано шляхом спорудження полігональної стіни на основі вінців. Використання цього плану в дерев'яному церковному будівництві мало епізодичний характер і було

інспіроване лише в центрах княжої та духовної влади (міста Київ, Галич, Перемишль, Володимир на Волині) і в монастирях вольовим актом.

Відомо, що дерев'яна ротонда св. Юрія в Галичі (1262 р.) була княжою церквою [512], ротонда на городищі “Замче” в с. Олешків (XII ст.) — візантійського царевича Андроніка [195]. “Стара Катедра” у Володимирі на Волині (IX–X ст.) — єпископська, Воскресенська ротонда в Галичі (XIII ст.) — монастирська [512]. Усі відомі нам в Україні дерев'яні ротонди були зрубними.

Будівництво ротонд на основі вертикально встановлених стовпів (частоколу, паль) по колу було логічнішим використанням дерева для круглих у плані будівель, давало можливість отримати правильне в плані коло.

Первісному житлу на території Західної України в доісторичні та історичні часи (до розселення слов'ян), правдоподібно, був відомий також тип палевих будов, як засвідчують рештки вбитих у землю дубових палів, знайдених в 20–30-х рр. XIX ст. поміж селом Тур'я і містечком Соколівкою Золочівського повіту після спущення ставу [115, с. 220; 402, с. 13]. Про те, що палеве будівництво мало місце в Україні, свідчать господарські будівлі Полісся, що споруджуються на вбитих чи вкопаних у землю палях (сохах). До сьогодні ми не маємо археологічних свідчень про існування палевого будівництва в Україні у Середньовіччі та в пізніші часи, хоча відомо, що стіни з вертикально встановленого колотого дерева побутували в трипільській культурі [89, с. 25–326].

Особливе місце посідали палеві дерев'яні сакральні будівлі з прямокутним планом у архітектурі скандинавських країн [545, s. 101–103, 109–111, 192–196, 215–220; 546, abb. 28, 35, 38; 658, s. 150–156]. Ця конструктивна система не була використана, на нашу думку, через складність завершення ротонд верхами, бо вертикальні стовпи погано працювали на горизонтальні розпірні сили, що було причиною руйнування будівель. Слов'янське будівництво визначило свій подальший розвиток у зрубній і стовпно-дильованій конструктивних системах, які мали більшу статичність стін, давали можливість завершити стіни зрубними верхами та дахами.

Наявність дерев'яних ротонд у княжі часи та відсутність їх пізніше

свідчить, що початки християнського сакрального будівництва були пов'язані з владою та Церквою, яка намагалася перенести муровані взірці церков у дерев'яне будівництво. Спроби реалізувати мурований взірець ротонди в дереві відбулися в княжих містах, монастирях. Вони показали складність трансформації муру в дерево й засвідчили, що об'ємно-планувальні рішення муру не кореспондуються з місцевою зрубною будівельною школою.

Будівництво зрубних ротонд було пов'язане з великою кількістю архітектурно-конструктивних проблем, які через фізико-механічні особливості дерева не можна було реалізувати за мурованими взірцями. Особливо важко було реалізувати в дереві малі ротонди, легше — великі, але вони не мали попиту в парафіян. Їх будували князі, єпископи, вони були нечисленними. На заваді наступного використання ротонд для християнських храмів як мурованих, так і дерев'яних, стояло сприйняття округлих форм ротондальних храмів у Центральній Європі як знаку язичницького храму [149, с. 15].

В Україні-Русі на початках впровадження християнства не було негативного ставлення до цих будівель, бо збори, собори людей відбувалися в круглих будівлях язичницьких святилищ [374, с. 228]. Таке сприймання існувало в умовах двовір'я аж до XIV ст. і почало змінюватися, коли Церква розпочала радикальний наступ на язичницькі святині. Незважаючи на те, що будівництво круглих сакральних споруд було призупинено, коло в народних віруваннях залишилося символом Бога та вічності.

З охоронною метою різні будівлі оточували ровом, валом у вигляді кола [461, с. 264–265]. Звідси в народній уяві коло залишається оберегом: “Обвести колом, обгородити — убезпечити щось або когось [...] бо обведене чарівне коло робить річ недосяжною до нечистої сили” [170, с. 300–301].

З об'єктивних причин подальше використання мурованих взірців ротонд для їхньої реалізації в зрубі було неможливим, незважаючи на те, що на початку були поставлені цільові та вольові вимоги влади, духовенства щодо його впровадження. В Україні-Русі уже в XIV ст. повністю відмовилися від дерев'яних церков-ротонд. Місцева будівельна школа взялася за перероблення і

створення власних церков, які би відповідали можливостям зрубною конструктивної системи.

Використання в дереві круглих, а вірніше полігональних, форм відбулося лише при організації окремих сакральних просторів у дво-, три-, чотири-, п'яти-, шестигранних та хрещатих церквах, а не в храмах-ротондах. Це здійснювалося шляхом вписання в коло квадрата, шести-, восьмигранника, які, як круглий план, давали можливість завершити об'єм шатром або банею.

За П. Юрченком, це почалося “з другої половини XVI ст.”, коли “на Україні в дерев'яному будівництві застосовують шести- і восьмикутні зруби” [543, с. 122]. За археологічними дослідженнями, вживання восьмикутних зрубів-клітей для сакральних просторів давало певні переваги над квадратними:

- збільшувало площу при вживанні однакових плениць, як у квадраті;
- давало можливість одержати більш статичний об'єм;
- посилювало пластичну виразність споруди, не змінивши принципу побудови одно-, три-, п'ятизрубних храмів.

Крім восьмикутних зрубів, вживали для сакральних просторів рідше шестигранні (с. Іновці, 1836 р., Словаччина) та десятикутні (с. Кальна Розтока, 1839 р., Словаччина). Полігональний план, за Т. Обмінським, постав під впливом конструктивних можливостей дерева, які дозволяли використати короткі відрізки дерева в будові та одержати збільшення простору [624]. За М. Драганом, полігональний план “є вислідом впливів будівництва мурованого”, бо кругла в плані будівля “лише у полігональній формі може бути точніше трансформована в дерево” [160, Ч. 1, с. 26].

За нашими дослідженнями, полігональна форма зрубу в дерев'яному будівництві є вислідом впливу не практичних, а стилістичних чинників. Ця правильна геометрична форма “так припала до вподоби народним будівничим і так глибоко зайшла в народну естетику, що пізніше — під сприятливим для неї впливом бароко — вона перекомпонувала усе церковне будівництво в усіх його видах” [160, Ч. 1, с. 27]. Квадратні в плані зруби наві й бабинця замінили шести- і восьмикутні зруби.

Висновки

1. З певністю можемо стверджувати, що дерево виключає круглу форму, а камінь її уможлиблює. Круглі дерев'яні будівлі можна було одержати при палевій системі будівництва, яка в нас була в доісторичні часи та використовувалася для спорудження основи під дерев'яні та муровані споруди.

Від оборонної споруди з каменю прийшли до круглої кам'яної церкви, як від дерев'яної квадратної кліти прийшли до дерев'яної верхової церкви. Появу дерев'яних ротондальних церков необхідно пов'язувати і з копіюванням мурованих взірців, і з існуванням язичницьких святинь, що мали в плані форму кола.

2. Дерев'яні ротондальні церкви не одержали в Україні широкого вжитку в княжі часи й пізніше з двох причин: через ототожнення їх з язичницькими святинями та через сировинно-технологічні можливості дерева, які не дозволяли в зрубі будувати невеликі церкви, перекривати зрубними верхами великі об'єми та одержати художній образ церковної споруди.

3.1.4. Трапеція. Трапецієвий план приміщення передував полігональному, був першою спробою організувати округлу стіну в дереві для дво-, тридільних і хрещатих церков. Композиційно рівнораменна трапеція в плані зустрічалася в організації простору вівтаря або бабинця шляхом примикання довшої сторони до нави.

Археологічно розкопані церкви Галичини й Волині X–XIV ст. мали в плані трапецієві вівтарі. У літописному Василеві та його околицях існували двозрубні церкви, трапецієві в плані вівтарі яких ховалися під широке піддашся. Церква в с. Вікно (урочище Мартинівка) за 15 км від літописного Василева (XII–XIII ст.) мала наву 13×13 ліктів, що завершувалася трапецієподібним вівтарем, висунутим на схід на 3 лікті [475, с. 139–141]; церква на замчищі Хом літописного Василева (XII–XIII ст.) мала наву 16×16 ліктів, що закінчувалася вузьким трапецієвим у плані вівтарем [474, с. 11–12].

Трапецієвий план вівтаря мала тризрубна тридільна церква XII–XIII ст. у

літописному місті Биковен на Дністрі (с. Буківня Івано-Франківської обл.). У цій церкві трапецієвий у плані вівтар був висунений на 8 ліктів і примикав коротшою стороною до великої нави розміром 20×20 ліктів [480, с. 16–17]. Для порівняння вкажемо, що й муровані церкви цього періоду мали трапецієві плани вівтарів: церква св. Івана Хрестителя, м. Львів, XII–XIII ст.; церква в с. Чернихівці, XIII ст., біля м. Збараж [335, с. 7, 20–21, 57, 66].

Використання трапецієвого плану приміщення відоме й у пізніші часи. Ми побачимо його в дводільній церкві XVII ст. у с. Жадень Рівненської обл., що мала трапецієвий план вівтаря, у тридільних церквах с. Курники, 1616 р., та с. Обарим, 1828 р., Польща, де трапецієвими в плані були вівтар і бабінець [160, Ч. 2, рис. 92; 297, с. 9]. Усі чотири рамена хрещатої церкви в с. Немилів, збудованої на початку XIX ст., були в плані трапецієвими [160, рис. 14].

Необхідно відзначити, що трапецієвий план вівтаря зустрічався серед церков Пряшівщини, що будувалися на початку XX ст. (сс. Крайня Порубка, після 1918 р.; Куримка, 1923 р.; Мільпош, 1930 р.; Нижній Комарник, початок XIX ст.) [233, с. 207–213, 235–242, 302–311]. Від XVIII ст. маємо лише одну відому нам церкву св. Юрія в с. Ялова (Словаччина), що була збудована 1792 р. та оновлена 1831 р. [233, с. 462–467], у якій трапецієвий план вівтаря довшою стороною примикає до нави. Використання трапецієвого в плані приміщення в церковній архітектурі України було епізодичним, не одержало розповсюдження через те, що на трапецієвій формі зрубу не можна було звести верхи, тяжко розвинути композицію по вертикалі. За дослідженням М. Драгана, “ця форма в народнім поняттю мало мистецька, та в даховій частині незручна, найшла лише випадкове застосування” [160, Ч. 1, с. 27]. У Карпатському регіоні така форма зустрічається рідко.

3.1.5. Хрест. Хрещатий тип храму — явище пізнє, бо символ хреста утвердився в якості основної інсигнії не відразу. Хрест у свідомості громадян Римської імперії був знаряддям ганебної страти. Необхідно було багато поколінь, щоби цей символ витіснився новою семантикою, яка знайшла собі також місце в планах християнських святинь.

Хрестово-банний тип церкви виразно проглядається в трьохапсидних церквах Східновізантійської школи. Його можна чітко побачити у плані церков біля Амасри на о. Буюкада в Чорному морі, поч. VIII ст.; в Херсонесі, I пол. X ст. [98, Т. 3, с. 215–216]. Виражені малі хрестово-купольні храми з підкупольним квадратом та приставленими до нього раменами, які формують хрест, ми побачимо у церквах Вірменії VII ст. (церкви Кармравор у Аштараку, VII ст.; св. Степаноса в Либатаванку, VII ст.; св. Таркманчац в Парбі, VII ст.). Часто основу хреста складав тетраконх (церкви в Ацараті, 898 р.; Аракелоці, кінець IX ст., Вірменія) [98, Т. 3, с. 231]. Хрещатий план в екстер'єрі має також церква у Венаску (Venasque), Франція, VII ст. [659, s. 236], у якій центральне перехрестя перекрите склепінням. Будувались центричні хрещаті церкви з куполом на світловому барабані над перехрестям у Хорватії (церква св. Хреста в Ніні, IX ст. та св. Миколи біля Ніна, IX ст. [98, Т. 4, с. 568–569].

В трьох-, п'ятиапсидних церквах Константинополя IX ст. в центральній частині чітко видно хрещатий план (церква Аттік, XIX ст.) [98, Т. 3, с. 88]. Прикладів дерев'яних хрещатих церков у Західній Європі небагато. Церква у Великих Карловцях у Моравії, яка збудована в 1752 р., “має форму грецького хреста, її перехрестя увінчане декоративною главкою” [656, s. 20, abb. 5].

Хрещатий план у дерев'яному будівництві України відомий з княжої доби. Зі “Сказання про Бориса і Гліба” (копія XIV ст.) маємо відомості, що князь Ярослав Мудрий побудував у Вишгороді велику церкву з п'ятьма верхами. Можливо, вона була хрещатою. Археологи в урочищі Царинка в Галичі знайшли “хрестоподібну в плані триапсидну дерев'яну церкву” (перша пол. XII ст.), що нагадує по композиції Миколаївську церкву у Львові (середина XIII ст.), яка, згідно з дослідженням, “була дерев'яною і мала свинцевий дах” [281, с. 589; 282]. Із археологічного матеріалу та літописів бачимо, що дерев'яні хрещаті церкви в княжій столиці наслідували планові форми мурованих трьохапсидних храмів — мали два стовпи всередині нави.

Коли з'явилися хрещаті церкви, які впливали із технологічних і конструктивних можливостей дерева, коли в них щезли конструктивні елемен-

ти муру та дві бокові апсиди перетворились у бокові рамена хреста, сказати важко, оскільки відсутні дані про хрещаті церкви в XIV–XVI ст.

Відповідь на питання, коли постала хрещата церква в Україні, давали М. Соколовський, Г. Павлуцький, К. Мокловський, В. Щербаківський, В. Січинський, В. Залозецький, Й. Стржиговський, Ф. Шміт, Ф. Ернст, М. Драган, П. Юрченко, Г. Логвин, І. Могитич та інші. За М. Соколовським, український тип церков, у тому числі хрещатий, має грецьку основу, залишався упродовж віків без змін [649]. На підставі мініатюр (“Збірника Святослава” з 1073 р. та ін.) Григорій Павлуцький доводив, що в княжі часи існували три- і п’ятиверхі церкви. Розвиваючи ідеї генези церковного будівництва [328], В.Щербаківський виводить хрещату церкву шляхом від однієї башти через однодільну, одноверху до дво-, три-, п’ятибанної [530, с. 205–231]. Обґрунтовуючи форми церков потребам літургії, Т. Обмінський вважає, що хрещата церква є наймолодшою і що вона прийшла за посередництвом Манявського скиту в XVII ст. з Атосу й поширилася, передусім, на Гуцульщині [624, s. 425]. Його підтримує Ю. Целевич, за яким хрещата церква на Гуцульщині могла появитися в часи бароко лише посередництвом Манявського скиту в XVII ст. з Візантії [205, с. 247; 504] або шляхом запозичення взірця у Межигірському монастирі. Появу хрещатих дерев’яних церков Д. Антонович теоретично виводить від історичних стилів Заходу. Він вважає, що існуючий тип хрещатої церкви не є давнім, що це аналогія мурованих, “і немає підстав для того, щоб яку-небудь з тих форм вважати архаїчною, збережену на протязі довгого ряду віків” [61]. Суто візантійською формою вважає В. Залозецький церкви з планом рівнораменного хреста та з одним верхом на перехрестю. Ця форма в дереві є похідною від мурованого будівництва в часи відродження та п’ятьма верхами в часи бароко [190]. Його підтримує Ю. Бабій у свої студіях щодо питання постання та розвитку архітектурних форм [66]. За В. Січинським, “хрещаті муровані будови були знані в римській і старохристиянській архітектурі”, а вже за князя Ярослава Мудрого будували церкви з п’ятьма верхами [400, с. 105]. Михайло Драган вважав, що хрещаті форми плану на Україні з’явилися “за посередництвом

Царгороду, який рівно ж Вірменії завдячував деякими формами своєї архітектури” і що “слід думати, що вже в княжих часах була хрестова форма плану в церкві” [160, Ч. 1, с. 59–60]. Хрещата дерев’яна церква, за словами цитованого автора, “попри свої старі традиції в Україні втягнула в свій комплекс також дещо західних подробиць з будівництва ренесансового й барокового стилю” [160, Ч. 1, с. 103]. “Манера виконання та цілком уставлені прийоми”, на думку П. Юрченка, свідчать про дуже давні традиції цього мистецтва [543, с. 40]. Розповсюдження хрещатого типу плану по Україні, за Ф. Ернстом, відбулося з Києва, коли там утвердилось християнство [166]. Позицію вчених, що хрещатий тип церкви вже вживався в зрубних конструкціях з княжих часів, підтримує своїми дослідженням Г. Логвин [269]. Сучасниці дослідник гуцульських церков І. Могитич на основі аналізу “гуцульських хрещатих церков і відомих сьогодні споруд XII–XIX ст. на території Галицького князівства” доводить про існування зв’язку між “гуцульськими хрещатими церквами” і “давньоруським зодчеством”, при цьому він обґрунтовує припущення багатьох вчених про вірменські впливи на формування галицької будівельної школи [304, с. 106]. Польський вчений Р.Бриковський стоїть на позиції, що хрещатий план появився під впливом архітектури барокових церков Заходу у XVII ст. та “індивідуальних імпульсів культурного кола козацько-українського” [558, s. 73–75].

Короткий огляд показав, що матеріалу зібрано й опубліковано вже чимало, але ще до сьогодні існують різні погляди щодо часу виникнення й розвитку хрещатих церков та точної топографії цих пам’яток.

Можна припустити, що дерев’яних хрещатих церков та варіантів їх вирішення було достатньо. Їх будівництво було пов’язано з монастирями, містами і містечками. З переходом на муроване будівництво в містах і містечках їх будівництво зменшилося, вони не склали конкуренції тридільним, які найкраще за вмістимістю відповідали сільським громадам.

Постали хрещаті церкви в різний час, мали різне походження. Приміром, як показують археологічні та літературні джерела, маємо відомості про них у княжих часах, у другій половині XVII ст. тощо. Ці церкви розвивались у

XVIII ст., не були пов'язані з далекими осередками культури (Візантією чи Вірменією), а радше мали зв'язок із стильовими вирішеннями пануючого в той час у сакральній архітектурі стилю бароко. У XIX ст. будівництво хрещатих церков пов'язано з необхідністю мати святині більшої вмістимості. Це відбувалося також шляхом перебудов тридільних церков.

У зв'язку з тим, що хрещаті церкви постали в різний час, потрібно класифікувати їх не за часом, а за просторовими вирішеннями форми хреста в дереві.

3.1.6. Принципи і способи побудови просторових одиниць. Головною композиційною складовою, на основі якої організуються планові структури та формуються сакральні простори дерев'яних церков українців Карпат, є кліть. “Неправильні квадрати”, “витягнуті прямокутники” у плані були задумані для розв'язання низки технічних і художніх проблем, що виникали при вирішенні верхів у дереві.

За В. Січинським, “неправильні” в плані квадрати, “витягнуті прямокутники” у напрямку північ–південь, пояснюються бажанням майстра, “користуючись оптично-перспективними законами, надати будові більшу пропорціональність і мальовничу красу”, бо “три квадрати, перекриті правильними пірамідами, занадто розтягали би продовжний фасад будови (з півночі й півдня), а боковий причілок дуже звужувався і витягався” [398, с. 162]. “Витягнуті прямокутники” компонуються між собою довгими сторонами. При цьому краще вирішується співвідношення між довжиною та шириною сакрального об'єкта.

За нашими дослідженнями, невелика видовженість квадратного зрубу в напрямку поперечної осі (північ–південь) пов'язана з конструктивною необхідністю “розв'язати” верхи, які не можуть стояти близько між собою, бо атмосферні опади, що з них стікають, не будуть мати організованого водовідводу, стіни будуть замокати. Витягнутість двох паралельних сторін квадрата на 20–40 см є не що інше, як організація місця для встановлення коша,

що дозволяло мати в екстер'єрі верхи правильних геометричних форм і забезпечувало встановлення невеличкого двосхилого дашка або коша, ринви, що відводили дощівку, яка стікала поміж двох верхів [471, с. 276].

“Похибки” пов’язані з тим, що кожен зруб не має квадратної основи, пояснюються також тим, що будівничі працювали не за планом і кресленнями, а за розробленими моделями, тогочасними взірцями, методом їх збільшення або перенесення безпосередньо на ділянку. Фактично, майстри оперували просторовими одиницями — зрубамі [461, с. 180], що формували об’ємно-планувальне вирішення церкви, доцільне і в інтер’єрі, і в екстер’єрі.

На основі квадратної, прямокутної, восьмигранної кліті формуються окремі, самостійні простори, які по горизонталі, методом їх послідовного додавання, збираються в один завершений архітектурний об’єм. Метод додавання клітей виник на основі конструктивних можливостей дерева та функціональних потреб, які вимагали наявності відповідних приміщень для виконання сакральних ритуалів. На твердженні, що об’ємно-планувальні вирішення українських церков пов’язані з потребами літургії, наполягав Т. Обмінський [624]. Спочатку була кліть для Бога (вівтар), потім — для вірних (нава), а пізніше — для оголошених і жінок (бабинець). Розміри клітей визначалися не тільки функціональною доцільністю, а й вагомністю сакрального простору, які продиктували для кожного сакрального простору інші за об’ємом кліті. У дерев’яних церковних спорудах України чітко визначене призначення кожного окремого зрубного об’єму. Це вказує на те, що генеза об’ємно-планувальних вирішень відбувалося шляхом додавання клітей по горизонталі.

На першому етапі об’єми сакральних об’єктів формувалися на основі додавання замкнутих конструктивно-просторових одиниць, кожна з яких мала чотири стіни, пізніше при додаванні сусідніх клітей використовувалася одна суміжна стіна, тобто до центральної кліті (нави) з двох або чотирьох сторін прирубували бокові (вівтар, бабинець, рамена).

Метод додавання клітей характерний для селянських будівель, його широко використовували українці Карпат. Найтипівішим було формування

однорядного типу хати на основі додавання трьох клітей: сіни + хата + комора [124, с. 145]. Житлові будинки заможних селян склалися шляхом додавання в один ряд 4–5-ти клітей (сс. Стара Сіль, 1780 р.; Багновате, 1748 р.) [124, с. 245], а вйтівські та князівські житлові будинки Самбірської економії — із 4–9-ти клітей (сс. Лімна, 1675 р.; Розлуч, 1734 р.; Хащів, 1678 р.; Туречка, 1743 р.; Лінина Велика XVIII ст.) [124, с. 146]. Метод додавання клітей був використаний у системі оборонних валів [376, с. 136]. Так, в оборонних валах Райковецького укріплення існувало 52 житлові кліті та 25 господарських.

Сакральні споруди формувалися на основі однієї, двох, трьох і більше клітей. Від конструктивного способу зведення стін і кількості однакових чи різних за розмірами клітей, які додаються, одержали одно-, дво-, три-, п'ятизрубні церкви, а від зазначеного поділу сакральних об'ємів у споруді за функцією — одно-, дво-, три-, п'ятидільні церкви. Поєднання сакральних просторів на основі кліті по горизонталі здійснювалося відповідно до сторін світу. У дводільних, тридільних церквах кліті додавалися по осі схід–захід, у хрещатих — по перпендикулярних осях схід–захід і північ–південь. Кліть вівтаря завжди розташовувалася на сході. За дослідженнями Ю. Бабія, додавання сакральних просторів по осі схід–захід відбувалося під впливом західної архітектури [66, с. 29], а додавання просторів по двох взаємно перпендикулярних осях — на основі візантійської центричної композиції.

Від завершення квадратної чи багатогранної кліті верхом, дахом і додавання їх між собою ми одержимо дахові, одно-, двоверхі церкви. Додавання до середньої вищої кліті з обох боків менших клітей дало змогу одержати тризрубні, триверхі церкви. Шляхом додавання до центральної кліті, перекритої верхом, зі всіх боків менших чи однакових клітей, з дахами або верхами, були одержані всі типи хрещатих церков: одноверхі (сс. Ясіня, 1824 р.; Ворохта, XVIII ст.; Цінева, 1745 р.), триверхі (с. Яворів, Косівський р-н, 1853 р.; сс. Тулова, 1869 р.; Будилів, 1862 р.) [160, Ч. 1, с. 106], п'ятиверхі (сс. Ямниця, 1853 р.; Перегінське, 1885 р.; Коршів, 1843 р.; Іспас, 1745 р.) [166, Ч. 1, с. 107].

Важливе значення у формуванні об'ємного вирішення та образу

української Церкви мав верх — найвища частина споруди, завершена шатром, банею чи іншою формою, розвинутою по вертикалі [461, с. 74–76]. В українській церковній архітектурі, особливо українців Карпат, за допомогою верху були створені різні типи церков. За влучним висловлюванням М. Драгана, верх “є типовою й оригінальною прикметою українського дерев’яного церковного будівництва” [160, Ч. 1, с. 112]. Кількістю верхів чи дахів, що завершують кліті, визначається типологія об’ємного вирішення церковних споруд: безверха, одно-, дво-, три-, п’яти-, семи-, дев’яти-, тринадцятиверха [461, с. 75].

Від організації верхів, тобто від їхнього членування по вертикалі, було одержано багато варіантів церков, що не повторювали одна одну. Найпростішими є верхи конусовидної та пірамідальної (шатрової) форми на стінах квадратного зрубу. Вони можуть бути над одним, двома або над кожним зрубом. Найстаріші церкви перекриваються конусовидними (сс. Трочани, 1739 р.; Крайне Чорне, середина XVIII ст.) [233, с. 192–199] або пірамідальними (м. Сколе, XVII ст.; сс. Лінина Мала, 1742 р.; Мельничне, 1789 р.) [160, ч. 2, світ. 166–168] верхами. Пізніше, на зміну первісним конусовидним і пірамідальним верхам, поставленим над квадратними в плані зрубамі, приходять шести-, восьмибічні верхи, поставлені на чотири-, восьмибічні зруби.

Збільшення висоти верхів церкви, яке було наслідком прагнення підвищити будівлю в екстер’єрі та інтер’єрі, вимагало рішення, що дозволило би зробити це не за рахунок шпильястих кроквових або декоративних верхів, а завдяки завершенням у зрубній конструкції. Для цього був використаний конструктивний елемент, який дав змогу звужувати верхи при встановленні на зрізану піраміду невисокого зрубу з прямовисними стінками, що знову перекривається зрізаною пірамідою. Він одержав назву зруб-залом від того, що справді заламував (розчленовував) піраміду по вертикалі на окремі складові [461, с. 169–170]. Плани церков і верхи, організовані на основі зрубу-залому, первинно мали квадратну основу (церква Перенесення Мощей св. Миколи, м. Турка, XVIII ст., церква Покрови Пр. Богородиці, м. Турка, 1789 р.; м. Сколе,

XVII ст., сс. Багновате, XVIII ст.; Криниця, 1692 р.), пізніше її замінили на восьмигранну (церква св. Миколи, м. Турка, 1739 р.; сс. Висоцько Нижнє, 1814 р.; Снятинка, 1867 р.; Кривка, XVIII ст.; Росохач, 1882 р.; Соколики, 1791 р.; Ясінка Масьова, 1800 р.) [426, с. 42, 60–61, 71–77, 81–86, 90–93, 99].

Множення по вертикалі невисоких зрізаних призм, які від форми їхнього плану одержали назву “четверики” або “восьмерики” [461, с. 90–91] і які до верху поступово зменшуються в пропорціях, дало можливість отримати композиційний прийом, що дозволяв створювати велику кількість неповторних об’ємних вирішень над основними зрубами церков [461, с. 96–101].

Фактично, композиція верхів церков, як і планувальні вирішення, будується на основі геометричних форм — чотири-, шести- чи восьмигранних у плані пірамід і призм — шляхом їх додавання по вертикалі та взаємного комбінування. Конструктивне вирішення верхів і стін “ліпиться” з плениць, як скульптура, що надало українській церкві монументального і самобутнього образу.

У створенні верхів українських церков закладена орнаментальна ритмічна композиція не як декорація плоского орнаменту, що ми маємо в різьбі, вишивці, а як його організація в просторових одиницях, які мають самостійні простори “з тенденцією до перекриття кожного простору верхом, це “horror vacui” у композиції орнаменту” [160, Ч. 1, с. 112]. Приклади заломаних дахів ми побачили в старих церквах (сс. Криниця, 1692 р.; Цеперів, 1749 р.; Водники, 1729 р.; Перегноїв, 1726 р.; Лоні, 1724 р.; Зарубинці, 1737 р.; Радруж, перша пол. XVII ст.; Лісковате, 1832 р.) [160, Ч. 2, світ. 7, 19, 34, 75, 99, 100, 158]. За нашими дослідженнями, поява архітектурно-конструктивного вирішення верхів на основі заломів насамперед пов’язана з необхідністю мати вищі церкви. Існує залежність між розміром кліті та кількістю заломів. Композиційний прийом множення верхів на основі заломів має обмеження. Максимальну кількість заломів мають церкви в селах Явора Горішня, 1882 р.; Розлуч, 1876 р. (середній верх з п’ятьма чотирибічними заломами, бічні — з чотирма) та с. Матків, 1838 р. (середній верх з п’ятьма восьмибічниками, бічні — з чотирма) [160, Ч. 1, с. 89–90; Ч. 2, світ. 178, 190, 269]. Композиційний прийом заламування

зрубних верхів вживався у всіх типах українських церков, які мали верхи й навіть дахи (сс. Цеперів, 1749 р.; Перегноїв, 1726 р.).

В одноверхій церкві верхи заламували лише над навою. У цьому типі відомі верхи лише з одним (церква в с. Лопушна, XVIII ст.; церква в с. Унятичі, XVII ст.) та з двома заламами (церква св. П'ятниці в м. Дрогобичі, 1795 р.; церква в с. Тур'я Мала, перша пол. XVIII ст.; церква св. Флора і Лавра в с. Кульчиці, XVII ст.). У дво-, триверхих церквах розвиток верхів відбувався і шляхом єдиного композиційного множення — з однаковою кількістю заломів над навою та вівтарем (усі три верхи з одним заломом: церква в с. Топільниця Долішня, XVIII ст.; церква в с. Буковець, 1824 р.; церква в с. Звір, 1792 р.; церква в с. Недільна, 1779 р.; з двома заламами: церква в с. Головецько Долішне, 1890 р.; з чотирма заламами: церква в с. Студене Вижне, початок XIX ст.), і через самостійне множення верхів, де центральний домінує за висотою і кількістю заломів (середній верх з трьома заламами, бабинець з одним, вівтар з двома: церква в с. Ботелька Нижня, 1870 р.; церква в с. Волосянка Закарпатської обл., XVIII ст.; церква Різдва Пр. Богородиці в с. Вовче; середній верх з п'ятьма заламами, бабинець з чотирма, вівтар з трьома: церква в с. Яблонів, 1838 р.).

Архітектурно-композиційне вирішення верхів могло здійснюватися на основі однакової кількості заломів над бабинцем і вівтарем (середній верх з двома заламами, бабинець і вівтар з одним: церква в с. Смеречка, 1887 р.; церква св. Миколи в м. Турка, перша пол. XVIII ст.; церква в с. Бориня, 1746 р.; церква Собору св. Івана Хрестителя в с. Дністрик Головецький, 1726 р.; середній верх з трьома заламами, бабинець і вівтар з двома: церква в с. Либохора Вижня, XVIII ст.; церква в с. Коростів, 1874 р.; церква в с. Перехресна, 1641 р.; церква в с. Таламаш, XVIII ст.; церква в с. Комарники, 1818 р.; середній верх з чотирма заламами, бабинець і вівтар з двома: церква в с. Тисовець, 1863 р.; церква Пр. Богородиці в м. Турка, 1780 р.; церква в с. Багновате, XVIII ст.; церква в с. Беньова, XVIII ст.; церква в с. Зубриця, 1910 р.).

У церковній архітектурі українців Карпат перевагу надавали формуванню

верхів з однаковою кількістю заломів над бабинцем і вівтарем. Порухення цього композиційного принципу було пов'язане з необхідністю спорудження емпори, каплиці та дзвіниці над бабинцем. Приклади організації верхів на основі “четвериків” і “восьмериків” серед відомих нам церков детально виклав М. Драган у праці “Українські дерев'яні церкви” [160, Ч. 1, с. 74–85, 88–89], тому їх наводити не будемо. Вкажемо лише, що в церковному дерев'яному будівництві українців Карпат ми маємо епізодичні факти простих композиційних вирішень верхів на основі одного залому (церква св. Параскеви, м. Сколе, XVII ст.— верх над навою з одним заломом, над бабинцем і вівтарем — у вигляді піраміди без заломів) та найбільше прикладів складних композиційних вирішень верхів на основі їх багатозаломного множення по вертикалі [160, Ч. 1, с. 74–75].

Необхідно зазначити, що церкви із заломаними верхами зустрічаються по всій Галичині й Волині, пізніше “характерне роздріблення триверхих церков багатозаломністю стало стильовою ознакою на Бойківщині, що виділило їх в особливий тип сакрального будівництва” [461, с. 61].

Для визначення можливостей української церковної дерев'яної архітектури ми теоретично змодельовали кількість церков, яку можна одержати на основі додавання клітей по горизонталі, їх членування по вертикалі та завершення дахом і верхом. Залежно від поділу сакрального простору на складові (одно-, дво-, тридільна), від кількості зрубів (одно-, дво-, тризрубна), конфігурації в плані вівтаря, нави, бабинця (квадрат, прямокутник, шестигранник, восьмигранник), елементів вертикального планування (хор, емпори, каплиці та дзвіниці); верхів, дахів, їх членування по вертикалі залами; завершення наметом, банею; членування стін (піддашшям, опасанням), наявності дзвіниці із заходу та крилосів з півдня та півночі, теоретично можна збудувати наступну кількість варіантів церков:

дводільних, однозрубних, одноверхих — 32;

дводільних, однозрубних, двоверхих — 60;

дводільних, двозрубних, одноверхих — 96;

дводільних, двозрубних, двоверхих — 180;
 тридільних, однозрубних, одноверхих — 96;
 тридільних, однозрубних, двоверхих — 180;
 тридільних, однозрубних, триверхих — 180;
 тридільних, двозрубних, одноверхих — 96;
 тридільних, двозрубних, двоверхих — 150;
 тридільних, двозрубних, триверхих — 150;
 тридільних, тризрубних, одноверхих — 192;
 тридільних, тризрубних, двоверхих — 360;
 тридільних, тризрубних, триверхих — 369.

Хрещатих церков з більшим квадратом посередині, з меншими квадратними, прямокутними, восьмигранними раменами та хрещатих церков з п'яти рівних квадратів або з доданими до центрального квадрата прямокутними, восьмигранними раменами, з верхами без заломів і з заломами, можна збудувати наступну кількість:

одноверхих — 136;
 триверхих — 152;
 п'ятиверхих — 56.

На основі дослідження встановлено, що від дводільної однозрубної одноверхої до тридільної двозрубної одно-, дво-, триверхої можна збудувати 2210 церков та 365 хрещатих одно-, три-, п'ятиверхих. Із цієї великої кількості типів церков українці відібрали тридільні тризрубні одно-, триверхі та хрещаті одно-, три-, п'ятиверхі, інші типи були перехідними. Для прикладу вкажемо, що із 369-ти тридільних тризрубних триверхих церков, які можна було реалізувати, нам відомо збудованих 53, з яких 39 — на Бойківщині.

На основі методу додавання клітей по горизонталі, членування їх по вертикалі та завершення верхами, дахами, був закладений великий потенціал щодо творення нових об'ємно-планувальних вирішень церков, який був реалізований лише частково.

Композиційний прийом формування верху шляхом його членування зало-

мами можна пов'язувати з народними уявленнями, що постали в епоху дво-вір'я, коли у слов'ян побутувало уявлення про квадратність неба та про множинність небес [79, с. 228–239]. Квадратні невисокі зруби-заломни з прямовисними стінами, що перериваються зрізаною пірамідою, можна розглядати як реалізацію уявлення про множинність небес. Про можливість існування зв'язку між “композицією шатрового покриття з одним заломом шляхом багаторазового заломлення та уявленням про множинність небес” висловився Ю. Дибба [151, с. 31].

Висновки

1. В основі композиції дерев'яної церкви закладені геометричні форми, зумовлені доцільністю будівельного матеріалу — дерева. Прямокутні форми споруд стала панівними, зумовили практичні навички геометричних побудов за допомогою натягнутого шнура, що виконував роль лінійки та циркуля. Простори сакральних споруд будуються на основі куба, прямокутної та багатокутної призми, чотири- та восьмибічної піраміди, конуса, в основі яких лежить квадратна, шестигранна або восьмигранна кліть. Геометричні фігури komponуються на основі орнаментальної композиції шляхом їх додавання або множення по горизонталі і по вертикалі з коефіцієнтом зменшення відносно центра.

2. Особливе прагнення до орнаментальної композиції виявляється по вертикалі. Ритмічне повторення зрізаних призм, пірамід, що вживаються шляхом їх множення весь час у зменшеному вигляді, дало можливість створити прецедент до формування великої кількості різних за об'ємно-планувальним вирішенням сакральних об'єктів. Створення геометричних просторових форм у зрубі призвело до того, що “зовнішній вид завжди підпорядковувався внутрішнім формам будови [...] навіть форма накриття даху і бань на зовні точно відповідала внутрішнім формам” [400, с. 43].

3. Організація окремої кліті для кожної сакральної функції, геометричні архітектурно-конструктивні структури, на яких вже не одне століття ґрунтується українське церковне будівництво, вказують на давні традиції, коріння яких сягає архітектури та живопису України-Русі [171, с. 36], та

потужний генетичний потенціал, який українське етнокультурне середовище використало не повністю.

4. Верх відіграв значну роль у розвитку українського церковного будівництва. По-перше, не дав можливості змінити квадратну, восьмигранну планову структуру на іншу; по-друге, став основою для розвитку мистецько-технічної новації — залому, що дало поштовх до розроблення великої кількості церков та можливість одержати український образ церкви, що не має аналогів у світовій сакральній архітектурі.

3.2. Процес зведення церков та їх освячення

3.2.1. Вибір дерева для будівництва церков. Ще в XIX ст. Яків Головацький, досліджуючи пам'ятки, що збереглися в Галичині та Буковині, вказав, що “в країнах на Карпатському погір'ї, де зручно одержати добрий матеріал, будують церкви з ялинових колод, в лісистих областях північної Галичини — з соснових, місцями з дубових брусів” [115, с. 234].

Вибір породи дерева для спорудження церков упродовж століть ґрунтувався на основі лісоутворюючих порід у Карпатах. “Основними лісоутворюючими породами в Карпатах є бук лісовий (*Fagus silvatica*), смерека (ялина) європейська (*Picea abies*), ялиця біла (*Abies alba*), дуб звичайний та дуб скельний (*Quercus robur* та *Q. petraea*), граб (*Carpinus betulus*), явір (*Acer pseudoplatanus*), вільха сіра (*Alnus incana*), кедрова сосна (*Pinus cembra*), сосна звичайна (*Pinus silvertis*), тополя та осика (*Populus alba*, *P. tremula*), береза (*Betula verrucosa*)” [361, с. 126–127]. Вибір породи залежав від наявності в певній місцевості неподалік від церкви громадського лісу, пізніше — від місцевості, де громада купувала ліс на церкву.

Упродовж століть вимоги до будівельного дерева змінювалися, що було зумовлено певними чинниками. Церковне будівництво від часу його зародження до XVIII ст. характеризується спорудженням церков із “найсильніших і найгрубших брусів”, “міцних брусів”, “сильних брусів”, “найсильніших тесаних колод”. Перша християнська святиня, збудована 989 р.,

була з дуба. “Постави владыка первую церковъ деревяную дубовую святыя Софии, имущую верх 13 и стояла 60 лет, и подняся от огня” [349, с. 4]. З дуба будували єпископські святині. “Погоре град Ростов мало не весь, и святая церкви соборная причистыя Богородици Успение, юже бе создал Иларион епископ; создана же бе от древ дубовых, и бе чюдна и зело преудивлена” (1162 р.) [352, с. 218].

На те, що церкви у XVI ст. і раніше в Україні будували з добротного матеріалу, вказують також архівні матеріали з інших регіонів. Так, 1598 р. у Луцькому деканаті було “зготованого, выправленого дубового на три церкви семьсотъ [...] — каждое дерево по двадцати грошей литовських” (1598 р.) [62].

Дослідники, консерватори сакрального дерев'яного будівництва фіксують при обстеженні святинь, що найдавніші церкви збудовані з міцного дерева — тису, кедра, модрини, дуба. Так, очевидно маловідомий дослідник В.К., вивчаючи розібрану церкву Перенесення Мощів св. Миколи в Старому Самборі (1303 р., 1583 р.) за її залишками, що збереглися до початку XX ст., встановив, що “церква була збудована з кедрового дерева, а не з ялового” [80, Ч. 5, с. 30].

Найдавніші збережені церкви були збудовані: у с. Гервартів, 1480 р., 1512 р. — з тису [233, с. 15]; с. Воля Висоцька, 1598 р., 1698 р. — з модрини [409, с. 27]. У церквах XVIII ст. тис фіксується лише в деталях: церква св. Луки в с. Трочани, 1739 р.; церква в с. Кежмарки, 1717 р. [233, с. 15]

Консерватори на початку XIX ст., обслідуючи Краснопушчинську монастирську церкву XVII ст., зафіксували, що вона збудована з модринового дерева [573, с. 87]. Модрина є найстарішою деревиною стін бабинця, нави у церкві св. Юра в Дрогобичі (XVI–XVIII ст.) [300, с. 48–49]. Необхідно відзначити, що модрина широко вживалася в сакральному будівництві в княжі часи; про це свідчать багато літописів. “А у святеи Софии маковица погоре палатная, что в которой лествица в Софии на полати” (1403 р.) [349, с. 249].

Про те, що давні церкви будували з дуба, свідчать візитації XVIII ст. Візитація 1760 р. вказує, що церква Зіслання Св. Духа в м. Рогатині (перша половина XVII ст.) “caia z drzewa dkbowego pod topor oprawnego” збудована [15,

арк. 521–527; 159]; у с. Вербіж (1577 р.) “cerkiew na podwalinach i dalej w ńcianach cała z dkbowego pod topor oprawnego drzewa” [17, с. 841–848].

Казимир Рехович, досліджуючи церкви в околицях Сколе, зауважив, що церква в Головецьку ціла дубова [632, с. 14]. Найдавніші відомі нам церкви, що збереглися в українських Карпатах, збудовані з дуба: сс. Середнє Водяне, верхня церква, 1428 р., XVIII ст.; Руська Долина, XV ст., 1750 р.; Колодне, 1470 р., XVIII ст.; Олександрівка, XV ст., 1753 р.; Стеблівка, XVI ст., 1794 р.; Нове Давидково, друга половина XVI ст.; Буштино, 1663 р., не існує; Крайникове, 1668 р.; Середнє Водяне, нижня церква, середина XVII ст.; Сокирниця, початок XVII ст., 1704 р.; Стеблівка, XVI ст., 1794 р.; Терново, 1731 р.; Березове, згадується в 1751 р., не існує; Горінчово, згадується 1801 р., не існує; Липча, XVIII ст.; Подобовець, XVII ст., 1785; Медведівці, 1625 ?; Обава, початок XVIII ст. Є всі підстави вважати, що на Бойківщині й на Лемківщині в XV–XVII ст. церкви будували переважно з дуба, оскільки ці райони в минулому були багаті на ліси дібровного типу, які були знищені під час заселення та сільськогосподарського засвоєння гір [361, с. 234]. Поза межами Карпат найстаріші церкви також збудовані з дуба: церква Успення Пр. Богородиці, м. Яворів, 1670 р. [19, оп. 20, спр. 1319]; церкви в селах Вишня Рівна, XIV ст.; Кричуново, 1736 р.; Миково, XVIII ст. [70, с. 197, 235, 271]. У гірських районах давні церкви ставили з ялиці: в селах Гукливий, початок XVIII ст.; Тишів, XVIII ст.; Черногорова, 1794 р.; Вишка, 1700 р.; Гусний, 1655 р.; м. Долина, церква св. Миколи, 1761 р. та церква Різдва Пр. Богородиці, 1648 р.

Церкви також будували із смереки, яка у XIX ст. почала домінувати в будівництві, що було пов'язано зі знищенням наприкінці XIX ст. ялицевих лісо-станів та штучним закультивуванням смереки [361, с. 128, 144]. Зі смереки збудовані церкви в селах Лезещина-Плитоватий, 1780 р.; Прислоп, 1797 р.; Репинне, 1780 р.; Торунь, 1809 р.; Яловий, 1803 р.; Буковець, 1808 р.; Ізки, 1798 р.; Пилипець, 1759–1762 р.; Кострина, кінець XVIII ст.; Негровець, XVIII, 1818 р.; Верхній Студений, 1804 р. За дослідженнями В. Січинського,

“переважно всі церкви (Старосамбірського і Турчанського повітах Галичини) будувалися зрубними зі смерекових брусів” [309, с. 160].

Лише в поодиноких випадках ми маємо церкви, збудовані з ясеня. Так, матеріалом для церкви св. Юрія в с. Ганьковиця XVIII ст. (не існує) стали ясені з навколишніх лісів [390, с. 276]. На використання ясеня в давньому будівництві вказує назва села Ясіня та легенда про церкву Вознесіння Господнього (1824 р.), що була поставлена на місці каплиці, збудованої з найбільшого ясеня, пень якого був таким широким, що довкола нього могли сісти 12 людей.

Українці Карпат рідко будували церкви з бука. Букові церкви будувались лише на Прикарпатті. “Князь Левъ збудовавъ для монахѣвъ церковъ св. Юра [у Львові.— *Я.Т.*] зъ буковыхъ кльоцѣвъ, а при нѣй деревяный монастыр св.-Юрскій” [513, с. 46].

Вибір породи дерева для будівництва церков на Прикарпатті також залежав від рослинного покриву цієї території. Так, згідно з візитаціями 1726–1784 рр., що опрацював М. Драган і які зберігаються в Національному музеї у Львові, станом на XVIII ст. церкви в Галичині будували в XVII–XVIII ст. з ялиці (м. Болехів, сс. Бобулинці, Браза, Володимирівці, Голешів, Довжки, Грушатичі, Лисовичі, Любша, Максимівка, Мізунь, Молотів, Спас, Тисів, Тростянець); дуба (мм. Бучач, Підгайці (4 церкви), Тереховля сс. Вербятин, Лівчиці, Настасів, Осовці, Петриківці, Слобода, Товців, Уніж); сосни (м. Винники, сс. Гаї, Глиняни, Желдець, Журів, Криниця, Підліски Малі); липи (с. Монастирська); або з дуба та липи (сmt. Брюховичі, сс. Кровинка, Настасів); дуба та ялини (сс. Соколівка, Черепин); дуба та бука (с. Теляче); з дуба та сосни (с. Явче); дуба та смереки (с. Розтока Плаванська) [159].

Рослинний покрив, у всі періоди будівництва церков в українців Карпат, посідав важливу роль у виборі дерева для спорудження сакральних об’єктів. Зрозуміло, що на Закарпатті церкви будували з дуба, ялиці, смереки; на Лемківщині — з “червоної смереки” (модрини), ялини, смереки (ялини європейської); на Бойківщині, Гуцульщині — з ялини, смереки, зрідка використовували дуб.

На Жовківщині церкви в XVIII ст. будували з соснового дерева (сс. Великі Грибовичі, 1766 р.; Великі Передримихи, 1690 р.; Віднів, 1738 р.; Волиця, XVIII ст.; Вязова, 1740 р.; Гамулець, 1764 р.; Гребенці, 1734 р.; Замочок, 1790 р.; Кошелів, 1708, 1750 рр.; Кунин, 1764 р.; Малий Дорошів; Мацошин, XVII ст.; Нагірці, 1757 р.; Нова Скварява, 1767 р., Смереків, 1716 р.) [409, с. 18, 21, 23, 30, 32, 41, 67, 80, 95, 11, 117, 129, 155, 165].

На вибір матеріалу для будівництва також впливало місце майбутньої святині в церковній ієрархії. Матеріали дають право стверджувати, що в добу Середньовіччя з твердих і цінних порід будували монастирські та єпископські церкви. Так, церква св. Миколи в Старому Самборі (1303 р., 1583 р.) була збудована з “кидрового дерева” і, за дослідженнями В.К., “Древнеми времени здѣ бысть Єпископові. Катдр. градъ” [80, с. 30–31].

Про те, що єпископські церкви будували з твердих матеріалів, вказує новгородський літописець: “Постави владыко епископъ Іоакимъ первую церковь деревяную дубовую святѣя Софіи, имущую верхъ 13 [...]” [490, с. 23]. З модрина була збудована 1601 р. церква Пресвятої Трійці в колишньому Львівському передмісті м. Жовква, вона згоріла в 1718 р. [19, оп. 20, спр. 408]. Монастирські церкви переважно були збудовані з дуба. Так, монастир Івана Предтечі в Краснопуці “положенъ его межѣ лѣсами [дубовими — *Я.Т.*] надало съ часомъ назву “Краснопуца” мав церкву “изъ дубовыхъ брусѣвъ” [242, с. 11].

Давні монастирські церкви також будували з липи (с. Монастирська). Походження багатьох слів від липи (лутка — бокова частина дверей, вікон; *lnotka* — горизонтальна балка в будівлі; стовп у стіні) вказує на широке використання в Середньовіччі липи в будівництві та побуті (лико) через те, що вона легше піддавалася обробці (тесанню, розколюванню, дертю, різьбі), мала добрі теплоізоляційні якості. Зрубні стіни з липи були доброю основою для розпису.

Стіни церков також могли бути поставлені в комбінації дуб + липа вгорі, ялина + липа вгорі (с. Соколів). Замість дуба могли покласти знизу кілька дилів букових (сс. Городиславичі, Загір’я). Часто клали церкву з дуба та смереки (с. Курники, 1616 р.)

На вибір породи дерева майже до XVIII ст. також впливало сакралізоване ставлення людей до певних порід, будівництво з яких мало наголосити на монументальному призначенні споруди. Сакралізованими деревами у слов'ян були дуб, тис, модрина, ставлення до яких автор розкрив у численних статтях [461, с. 134–135; 152, 458–460, 462]. Це ставлення також ґрунтувалося на тому, що в Галичині парафії впродовж віків відсилали на святу землю до Риму людей, аби взяти часточку святого дерева, на якому було розп'ято Ісуса Христа. Одна з найдавніших дерев'яних церков — св. Михайла в с. Воля Висоцька 1598 р.— збудована з модринового дерева [19, оп. 20, спр. 408].

На давність сакрального будівництва вказує не тільки порода деревини, а й її розміри. Установлено, що чим старіші церкви, тим добірніше дерево, тобто плениці, бруси вінців у них великої ширини. Так, за дослідженням М. Драґана, бруси церкви “в Малнові (пол. XVII ст.) — 63 см; в Дмитрові (1655 р.) — 55 см; в Тучапах (1680 р.) — 55 см, в Мужилівчях (1600 р.) — 47 см, в Судовій Вишні (1637 р.) — 50 см, в Черчику (1728 р.) — 49 см. В новіших церквах, від XVIII в. починаючи, вже не має на загал такого матеріалу. Ширина рідко переходить вже 30 см., пересічна близько 25 см.” [160, Ч. 1, с. 22]. Велика ширина плениць дозволяла збудувати міцну, жорстку і витривалу при статичному навантаженні монументальну споруду.

Висока якість дерева старих церков давала можливість використовувати його при перебудовах і в будівництві нових церков. Для Галичини було типовим використовувати старе дерево при будівництві нової церкви (церква св. Миколи, м. Долина, 1761 р.) [16, арк. 210]. Згідно з описом 1866 року, церква в с. Лінина Велика була “із добротного дуба, вживаного в будові” [341, с. 324]. Цілком об'єктивно, що “з XVII ст. збереглися тільки ті церкви, які споруджені з більш витривалого дубового дерева, як у селі Середнє Водяне Рахівського району чи в Хустському районі в селах: Стеблівка, Крайникове, Новоселиця тощо” [336, с. 413].

Стіни робили з дерева “неоправленого” (кругляків); “оправленого”, “виправленого топором” (протеси, балки, бруси); “тертого”, “різаного пилою”;

“тесаного в кістки” (балки, бруси); “під гибель”, “гибльованого дерева”. Для запобігання швидкого гниття важливих конструктивних елементів для них використовували дерево міцних порід. Переважно підвалини, а також 2–3 вінці над ними робили з дубового дерева, вище стіни клали з ялини та смереки. Дуб могли класти по вікна. У старих церквах двері робили з липи (с. Підвисоке, 1604 р., 1742 р.); явора (церква св. Михайла у м. Долина, 1746 р.) [16, арк. 207]; дуба (м. Ходорів) [16, арк. 148] з однієї суцільної дошки, ширина якої досягала 80 см (сс. Радруж XVI ст., Дусівці 1641 р.). Підлогу робили з “дубових тертиць”.

Будівництво церков з твердих порід дерева і широких плениць, брусів свідчить, що святині також виконували оборонні функції. Церкви з дуба, модрини були надійнішими в обороні та стійкішими до вогню. Усе це вказує на те, що для церков вибирали особливий матеріал, який мав бути цінної, шанованої, здорової породи й відповідних розмірів.

Існували народні знання щодо вибору доцільного дерева для будівництва та його заготівлі [432; 459; 461, с. 134–135, 152, 458–460]. На будівництво брали “дерево вжитне”, “дерево здорове”, “дерево мудре”.

Висновки

1. У добу Середньовіччя вибір матеріалу для будівництва святині визначався ступенем, який вона буде займати в церковній ієрархії. Церкви, у яких будуть здійснювати Богослужіння єпископ, декан, та монастирські переважно будувалися з міцних та цінних порід: тису, модрини, дуба та липи.

2. Відпрацьовані віками способи вибору добірного дерева надавали церковній споруді монументальності, дозволяли з меншої кількості плениць, балок вивести стіни, верхи, забезпечували кращу статичність споруди, її довголіття. Будівництво церков у Середньовіччі з твердих і стійких до загнивання порід сприяло тому, що ці церкви довгий час були взірцями для нового будівництва. Цілоком об’єктивно, що поодинокі церкви, що збереглися до XVII ст., є дубовими, мають у планувальному вирішенні сліди готики.

3. Спорудження церков із твердих і цінних порід вказує на те, що їхнє

будівництво могли здійснювати лише високопрофесійні майстри, які в Середньовіччі були зв'язані з певними будівельними цехами. Є всі підстави стверджувати, що при спорудженні церков строго дотримувалися взірців і вимог до якості дерева.

4. Будівництво церков у XVIII–XIX ст. ґрунтується на основних лісоутворюючих породах певної місцевості шляхом відбору кращих порід, розміри і якість яких відповідали би вимогам монументального церковного будівництва. Масове будівництво церков, зміна лісоутворюючих порід у Карпатах не тільки корегує вимоги до якості дерева, а й дає можливість залучити до роботи широке коло народних майстрів. Усе це призвело до послаблення канонічних вимог щодо спорудження храмів, до відпрацювання власних взірців святині в дереві та до врізноманітнення архітектурних вирішень, пов'язаних з умінням майстрів “вирізати” основні архітектурно-конструктивні вузли та деталі церкви.

3.2.2. *Час закладання та зведення церков.* Найдавніші відомості про терміни будівництва церков в Карпатах належать до початку XVII ст. Вони пов'язані з будівництвом двох церков у Манявському Скиті, про які ми маємо такі відомості: “Заледво стаявъ снѣгъ зъ весною р. 1612, почали теслѣ будувати церковъ а въ серпню перенесли зъ давного мѣсця на нове и двѣ келіи чернечы [...] Такъ повстала въ Манявѣ обитель, звана Великоскитскою “мѣсяца септемврія ші (13) рока ахбі (1612) [...]” [504, с. 14–15, 18]. “Весною року 1619. заклала ся будова [друга церква.— *Я.Т.*]; основу положено 13. цвѣтня, а на Воздвиженіе Ч. Хреста бувъ вже храмъ готовый” [504, с. 18].

Не тільки в Карпатах, а і на інших руських землях церкви закладались у квітні. Так, згідно Єрмолинського літопису, “Тое же весны месяца апреля в 30, Филип митрополит заложи церковъ Успение святыя Богородица на площади у своего двора [...]” (1472 р.) [355; 631, s. 42]. Згідно Устюзького літописного зводу “свершена бысть церковъ Успения апреля в 22 день в неделю” (1493 р.), в Устюзі владика “заложи [церковъ] кругу по старине о 20-ти стенах, маиа [мая]

в 13 день на память Гликерии в неделю” (1493 р.) [493; 631, s. 65].

Дерев’яні церкви у княжі часи будувались у досить короткі терміни, починали ставити весною і того самого року завершували. Траплялися випадки, коли “Церковь [...] Святых 3 отрок посторонь, малу, съвершина в 4 дни” (1219 р.) [349, с. 49; 631, s. 66]. У княжі часи дерев’яні церкви будувалися протягом весни та літа, про це свідчать літописи: “в то же лето срубиша церковь на городищи святого Николы князь Ярослав а владыка сруби Устретение господние” (1191 р.) [349, с. 62; 631, s. 65].

Згідно з літописними джерелами церкви в княжі часи закладалися в неділю. Священик під час цієї церемонії означав, де “бысть начало зданию церкви [...] и тако съвршивше молебная и преже всех своима руками митрополит начало полагаеть, идеже алтарю быть, таже по стромам и по углам, и по сем мастера начинают дело зданию” (1472 р.) [354, с. 237–238].

Про те, що дерев’яні церкви будувалися за короткий проміжок часу у Львівській, Перемишльській, Станіславській єпархіях свідчать шематизми, згідно з якими “деревяна, выст. и благосл. році [...]”, тобто побудована та освячена того самого року [520; 521; 523]. Так, згідно з шематизмами церква св. Трійці в смт. Косів “деревяна, выстр. и благосл. р. 1784”; церкви св. Димитрія в с. Великий Рожин “дерев. выст. и посвящ. р. 1783”; церква св. Димитрія в с. Зелена “дерев. выст. и посвящ. р. 1786”; церква Покрови Пр. Богородиці в с. Білоберізіці “дерев. выст. и посвящ. р. 1836”; церква св. Михайла в с. Дора “выстр. и благосл. р. 1844”; церква св. Трійці в с. Жаб’є-Ільці “выст. и благосл. р. 1881” [520, с. 121–123, 128, 154, 158].

Будівництво дерев’яних церков українцями Карпат велося протягом одного року. Почали й закінчили того самого року церкви в селах: Сянки (1645, 1703 рр.); Радич (1762, 1855 рр.); Губичі-Борислав (1734 р.); Попелі (1835 р.); Матків (1831 р.); Яблонів (1838 р.); Криве (1816, 1922 рр.), Вовче Горішне (1890 р.), Жукотин (1876 р.).

Правило будувати церкву в короткий проміжок часу виконувалося протягом багатьох віків, навіть тоді, коли будівництво було пов’язане із

стихійними лихами та його пізнім початком влітку або восени. 1775 р. згоріла церква в с. Ляцько (Солянуватка), того самого року збудували нову [19, оп. 20, спр. 1699]. Через вогонь, який двічі знищив церкви в с. Гусне Вижне (XVIII ст.), селяни за короткі терміни відбудували нові церкви в 1871 і 1884 рр. [19, оп. 20, спр. 1319]. Це саме довелося зробити в сусідньому селі Гусне Нижнє, де поставили нові церкви в 1890, 1903 рр. замість старої, збудованої на початку XIX ст. [19, оп. 9, спр. 1999]. Першу церкву в с. Красне Турківського району збудували в 1720 р., замість неї поставили в 1850 р. нову, яка згоріла у 1923 р., натомість в 1933 році збудували хрещату церкву за проектом Є.Нагірного [19, оп. 9, спр. 2034; 27].

У 1929 р. церкву Собору св. Івана Хрестителя в с. Дністрик Головецький розібрали і того самого року збудували нову. Цих прикладів досить багато. Це типове явище, пов'язане з матеріалом, особливостями його експлуатації. Церкви починали будувати здебільшого у квітні, залежно від архітектурно-конструктивного вирішення церкви будівництво велося протягом 2–3-х місяців, решта часу йшло на оздоблення інтер'єру. Необхідно вказати, що не тільки дерев'яні, а й муровані церкви намагалися збудувати (“создати”) протягом року. “Месяца апреля начаша съзидати церков камену [...] кончаша ю того же лета месяца августа 15, на Успенъев день святеи Богородици, созидана бысть церкви дньми осмидесять без дву” (1462 р.) [353; 631, s. 70]. В окремих випадках XIX ст. і частіше в XX ст. цього правила вже не дотримуються. Церкву в с. Висоцьке Нижнє почали на місці старої 29 листопада 1813 р. і завершили 12 червня 1814 р. У с. Лука на місці церкви Вознесіння Господнього з XVIII ст. будували нову впродовж 1855 р., її освятили 11 лютого 1857 р. на честь Трьох Святих, “після прикрашення”. Недотримання встановленого часу початку та терміну будівництва церков було пов'язане із збільшенням розмірів церковних споруд, із слабкою підготовкою громади до будівництва та її фінансовою неспроможністю [458]. Так, 1 грудня 1926 р. був підписаний контракт між громадою села Росош і майстром Василем Улинцем на спорудження нової церкви замість старої. Будівництво велося впродовж 1927 року і на свято Покрови Пр. Бого-

родиці церкву освятили [390, с. 291–292]. Церкву Собору Пр. Богородиці в с. Радич почали в 1923 р., завершили в 1924 р. [411, с. 682].

Висновки

1. Наявність майстрів, якісного та підготовленого для будівництва дерева давали можливість споруджувати церкви в стислі терміни (від 4-х днів до 6-ти місяців), сприяли їхньому будівництву в кожному селі, а в гірських районах дозволяли ставити дві або три церкви в різних частинах села. Початок будівництва у квітні регламентувався: можливістю зорієнтувати віттар точно на схід; часом для зведення будови і облаштування інтер'єру (встановлення іконостасу, розпис стін тощо); необхідністю мати завершену споруду до початку основних християнських осінньо-зимових свят, на які освячували церкви

2. Обрядовий акт зачину спорудження храму ґрунтувався на відповідних ритуальних положеннях греко-католицької та православної церков і був значно розвинутіший, ніж чин закладання житла. Починався він з церковної відправи, освячення місця під храм, наріжного каменю, завершувався у віттарній частині установленням на місці престолу дерев'яного хреста.

3.2.3. *Орієнтація церков за сторонами світу.* Питання орієнтації дерев'яних церков за сторонами світу дослідники не розглядають, його лише порушив П.Раппопорт, коли вивчав церкви Княжої доби [373]. Існувала думка, що всі церкви східного обряду зорієнтовані так, що пресвітерія (віттар) завжди розташована на сході, а основна поздовжня вісь проходить зі сходу на захід через віттар, наву й бабинець. Цього правила орієнтації, починаючи від IV ст., дотримувалися церкви візантійського обряду. За дослідженнями професора Р. Бриковського, “ця орієнтація завжди дужче ригористично застережена в церквах, ніж у святинях костелу Римського” [558, с. 22].

Наші дослідження, що опираються на польові матеріали та кадастри першої половини XIX ст. (зберігаються в ЦДІА України у Львові) показали, що орієнтація дерев'яних церков не завжди була канонічною, залежала від певних чинників, які впливали на її порушення. На основі кадастрів установлено, що

чим старші церкви, тим вони точніше орієнтовані за сторонами світу. Чітко по осі схід-захід розташовані основні приміщення вівтар + нава + бабінець старих церков: св. Параскеви, 1440, XVII ст. і Воскресіння Господнього, XVII ст., смт. Стара Сіль [21, оп. 10, спр. 1335, арк. 7]; св. Юра, м. Дрогобич, початок XVII ст. [21, оп. 10, спр. 494, арк. 5]; церква-капличка Страдальної Пр. Богородиці, с. Головецьке Долішне, XVII–XVIII ст. [21, оп. 10, спр. 343, арк. 13]; Воскресіння Господнього, смт. Отиня, XVII ст. [21, оп. 11, спр. 164, арк. 12]; св. Параскеви, с. Космач, XVII ст. [21, оп. 11, спр. 41, арк. 21]; св. Михайла, с. Ісаї; 1663 р. [21, оп. 10, спр. 561, арк. 12]; Успення Пр. Богородиці, 1670 р. та Різдва Пр. Богородиці, 1670 р., м. Яворів [21, оп. 10, спр. 4275, арк. 47–48].

У більшості випадків правильно зорієнтовані за сторонами світу хрещаті церкви: Успення Пр. Богородиці на “Ільці”, с. Жаб’є, XVII–XVIII ст. [21, оп. 7, спр. 17, арк. 8]; Благовіщення, м. Коломия, 1587 р. [21, оп. 7, спр. 37, арк. 13]; Різдва Пр. Богородиці, смт. Тисьмениця, 1736 р. [21, оп. 11, спр. 6131, арк. 22]; Різдва Пр. Богородиці, с. Ворохта, XVIII ст. [21, оп. 11, спр. 137, арк. 1]; св. Миколи, с. Хотимир, XVIII ст. [21, оп. 7, спр. 784, арк. 8]; Успення Пр. Богородиці, с. Нижнє Синьовидне [21, оп. 1, спр. 1095, арк. 8], 1803 р.

Чітку орієнтацію за сторонами світу також мали старі хрещаті і тридільні церкви на всій території Галичини: у сс. Старі Броди [21, оп. 6, спр. 1183, арк. 1], Словіта [21, оп. 6, спр. 1120, арк. 10], Вікно [21, оп. 7, спр. 5, арк. 10], Бринь [21, оп. 7, спр. 59, арк. 13], Журавне [21, оп. 12, спр. 202, арк. 22], м. Борислав [21, оп. 10, спр. 140, арк. 4], м. Буськ, 1758 [21, оп. 10, спр. 105, арк. 16], м. Стрий [21, оп. 1, спр. 7157, арк. 258], смт. Новий Яричів [21, оп. 8, спр. 1105, арк. 3]. Всі вони збудовані не пізніше XVIII ст.

Невеликі відхилення від канонічної орієнтації пов’язані з тим, що церкви закладали не пізніше середини квітня та з відсутністю в XVII–XVIII ст. у будівничих точних приладів для визначення сторін світу. Відхилення від осі схід-захід до 15° мають наступні церкви: св. Миколи в с. Висоцько Нижнє [21, оп. 10, спр. 215, арк. 7] — 9°; Різдва Пр. Богородиці в с. Вовче [21, оп. 10, спр. 247, арк. 11] — 10°; св. Миколи в с. Росохач [21, оп. 10, спр. 1224, арк. 8] — 9°;

св. Миколи в м. Турка [21, оп. 10, спр. 1487, арк. 11] — 7°; Чесного Хреста у м. Дрогобич [21, оп. 10, спр. 494, арк. 12] — 10°; Богоявлення Господнього в с. Головецько Горішне — 16° (Старосамбірський р-н, не існує) [21, оп. 10, спр. 347, арк. 14]; Страдальної Пр. Богородиці в с. Губичі [21, оп. 10, спр. 425, арк. 6] — 7°; Введення Пр. Богородиці в с. Вовче [21, оп. 4, спр. 246, арк. 3] — 14°.

Невеликі похибки в орієнтації мають також старі церкви в інших районах Галичини (св. Миколи, с. Кам'янка Струмилова, 1667 р.) [21, оп. 6, спр. 431, арк. 6]. Чітко орієнтувалися за сторонами світу основні приміщення церков, що належали до чину Святого Василя Великого. Канонічну орієнтацію мали дерев'яні церкви в Манявському Скиті [619, s. 435–436], Гошівському [21, оп. 186, спр. 1, арк. 6338], Яворівському [21, оп. 9, спр. 511, арк. 17, 20], Бесідському [21, оп. 5, спр. 22, арк. 2] монастирях.

У Карпатах на орієнтацію церков також впливали природні умови: рельєф, напрямок домінантних вітрів, інсоляція ділянки. Ці чинники зумовили те, що церкви в нижче наведених селах мають такі відхилення від осі схід-захід: Ластівка [21, оп. 10, спр. 754, арк. 6] — 65°, Велика Волосянка [21, оп. 10, спр. 262, арк. 6] — 56°, Велика Сушиця, ц. св. Миколи [21, оп. 10, спр. 1395, арк. 9] — 30°, Вовче Долішне [21, оп. 4, спр. 246, арк. 3] — 49°, Мохнате [21, оп. 10, спр. 881, арк. 9] — 40°, Лавочне [21, оп. 12, спр. 295, арк. 7] — 40°, Либохора [21, оп. 10, спр. 783, арк. 5] — 35°, Нижня Ботелька [21, оп. 4, спр. 154, арк. 6] — 35°, Лінина Мала [21, оп. 10, спр. 799, арк. 5] — 35°, Лінина Велика [21, оп. 10, спр. 793, арк. 7, 11] — 25°.

Відхилення поздовжньої осі церкви від напрямку схід-захід також мало місце і в інших районах Галичини. Так, церква в смт. Стебник [21, оп. 8, спр. 808, арк. 9] має відхилення від напрямку схід-захід на 30°, в с. Солонка Велика [21, оп. 8, спр. 973, арк. 2] — 24°, в с. Коростів [21, оп. 12, спр. 267, арк. 28] — 28°, у с. Верхрата церква св. Юрія [21, оп. 5, спр. 77, арк. 3] — 28°, у с. Семенівка [21, оп. 8, спр. 808, арк. 9] — 30°.

Прикладом зміни у часі вимог щодо орієнтації церков може бути с. Головецьке, де долішня церква-каплиця Страдальної Пр. Богородиці, XVII–

XVIII ст., має чітку орієнтацію за сторонами світу, а церква в місцевості “Бабина” та горішня Богоявлення Господнього [21, оп. 10, спр. 343, арк. 6, 12–13] мають відповідно відхилення від осі схід-захід на 24° і 16° .

У селах Мохнате, Сушиця Велика на орієнтацію церкви вплинула вісь ріки та вузька долина [21, оп. 10, спр. 1395, арк. 12], а в с. Коростів — ландшафт, який визначив поставити церкву поздовжньою віссю паралельно горизонталям рельєфу [21, оп. 12, спр. 267, арк. 28]. Підпорядкована також осі ріки вся забудова та церква Різдва Пр. Богородиці (1762) у с. Мшанець [21, оп. 10, спр. 959, арк. 6], що визначила поставити церкву під кутом 42° до напрямку схід-захід. Природна вісь, що сформувалася на основі рельєфу в місці злиття двох річок, визначила орієнтацію церкви св. Михайла в с. Лавочне [21, оп. 12, спр. 295, арк. 7] (1827 р., розібрана 1908 р.), у неї поздовжня вісь була під кутом 40° до напрямку схід-захід.

Польові дослідження показали, що на орієнтацію церков у Карпатах також впливав долинний вітер, який мусили враховувати, щоб уникнути надування снігу та задування свічок, щоби зменшити переохолодження церкви. Це досягалося доцільною орієнтацією церкви відносно панівного напрямку вітру. Церква в с. Буківцеве при будівництві орієнтувалася так, щоби “не надувало снігу на двері” і вітер “не задував свічок” [2, Зош. 1, арк. 6].

У кінці XVIII – на початку XIX ст. у містах і містечках фіксується певний відхід від чіткої орієнтації основних частин церков за сторонами світу. Це можна побачити на кадастрах середини XIX ст. м. Сколе [21, оп. 12, спр. 548, арк. 11], с. Отиня [21, оп. 11, спр. 164, арк. 12], де дерев’яні церкви поставлені відповідно до містобудівельних вимог мережі вулиць та площ і вже не мають чіткої орієнтації за сторонами світу.

У містечку Топорів церкви Успення Пр. Богородиці та св. Георгія [21, оп. 6, спр. 1270, арк. 9] мають відхилення від осі схід-захід відповідно на 35° та 5° . Кадастри першої половини XIX ст. вказують на те, що вже в XIX ст. містобудівельні чинники починають впливати на орієнтацію сільських церков. Це було пов’язано з тим, що в XIX ст. церкви почали “сповзати” (переноситися) із

пагорбів, відокремлених ділянок у сільську забудову. Правило канонічної орієнтації вівтаря на схід і розташування основних об'ємів по осі схід-захід було послаблено через відсутність необхідних ділянок для будівництва церков, вимогами кращого розташування входу до святині з вулиці, площі. Якщо церква Манявського Скиту, збудована 1619 р., мала канонічну орієнтацію, то парафіяльна церква Покрови Пр. Богородиці [21, оп. 1, спр. 5928, арк. 8] (1819 р.) у с. Манява орієнтована бабинцем на дорогу й має відхилення поздовжньої осі від напрямку схід-захід на 53° . За містобудівельними вимогами церкву св. Параскеви в с. Волоське Село [21, оп. 12, спр. 69, арк. 9] заклали так, що вона має відхилення від осі схід-захід на 45° .

Висновки

1. Проведені за кадастрами середини XIX ст. дослідження свідчать, що церкви, збудовані в XVIII ст. і раніше, чітко зорієнтовані за сторонами світу, зберегли канонічні вимоги візантійської церкви щодо орієнтації. Костели в цей період уже не дотримуються чіткої орієнтації за частинами світу, їхня орієнтація залежить від містобудівельних вимог. Канонічна орієнтація вівтарів церков на географічний схід вказує на те, що “закладчина” дерев'яних церков здійснювалася ранньою весною, у кінці березня – на початку квітня, коли географічний схід збігався з астрономічним сходом сонця.

2. Відхилення орієнтації церков від географічного сходу північніше до 35° вказує, що їхня “закладчина” робилася влітку — у червні-липні. У XIX ст. простежується послаблення вимог щодо орієнтації. Значні відхилення від осі схід-захід пов'язані переважно з містобудівельними чинниками — перенесенням церков у забудову. Орієнтація церков у Карпатах здебільшого залежала від часу закладання церкви, рельєфу, напрямку вітру та меншою мірою — від містобудівельних чинників. Чітка орієнтація за сторонами світу характерна для старих і монастирських церков.

3.2.4. *Освячення церков.* При вивченні церковного будівництва мало звертають уваги на те, чому в одних єпархіях, деканатах протягом віків народ присвячував свої новозбудовані храми тим чи іншим Господнім і Богородич-

ним празникам, святим і мученикам за святу віру. Дослідження в основному ведуться в напрямі вивчення святих у традиційних віруваннях, мистецькій творчості українського народу, зокрема в іконографії [293; 325; 405].

Вибіркове дослідження шанованих народом празників на честь святих за літописами, іконами, релігійною, науковою літературою та поезією не дає загального уявлення про тенденції, що існували в народі щодо них протягом багатьох століть. Це у свою чергу призводить до неповного розкриття всіх аспектів церковного будівництва, до неправильного трактування історії Української Церкви, сакрального мистецтва та архітектури. Так, наявність однієї або кількох ікон, церков певного святого, які складають доли відсотків у загальній кількості вивчених, або дослідження певного празника не дають підстав робити висновки, що більшість ікон, сакральних об'єктів, празників мають традиції, які сягають княжих часів або їхня поява була зумовлена візантійською чи західною спадщиною.

Така ситуація склалася тому, що в ХХ ст. ми втратили більшість церков, церковних ікон, релігійної літератури та ще не опрацювали матеріалів, які зберігаються в наших і зарубіжних архівах, зокрема візитацій і шематизмів.

Через брак джерел сьогодні не піддається статистичним обрахункам і кількісне співвідношення між тринітарними, Богородичними, ангельськими та святовітцівськими титулами галицьких православних храмів княжої та ранньої польсько-литовської доби в історії Галичини (до середини XVII ст.) [406, с. 33].

Необхідність вивчення цього питання обґрунтовується тим, що особи, на честь яких збудовано й освячено храм, відігравали велику роль у житті наших предків. Присвячуючи церкву Господнім і Богородичним празникам, святим, великомученикам чи подіям, парафіяни віддавали себе їм в опіку.

Навіть столітні адміністративні утиски з боку Церкви та влади не змогли змінити народного ставлення до вибраних предками патронів церкви. Будівництво церкви під опікою певного святого не тільки зобов'язувало збудувати відповідний храм, зробити іконостас і заповнити його іконами та мати доброї роботи намісну ікону патрона церкви, а й організовувати щорічний

громадський празник на його честь. До храмового свята готувалося все село, доводячи до ладу огорожу довкола церкви, кладовище, могили, церковні будівлі та кожен селянський двір. У хатах вішали рушники, готували святкові страви тощо.

Вивчення посвят церков дає багато відомостей про матеріальну та духовну культуру українського народу, якоюсь мірою розкриває наше ставлення до національних святинь. На сьогодні найповніший матеріал про архітектуру церков у конкретних селах, про ставлення парафіян до церковних святих, празників можемо одержати через вивчення візитацій і шематизмів. Для дослідження цього питання ми частково проаналізували візитації 1726–1727, 1730–1733, 1738–1744, 1745–1748, 1753–1757, 1758–1765, 1782–1785 рр. [11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18] та шематизми трьох єпархій: Львівської, Перемишльської та Станіславської за 1882–1885 та 1931–32 рр. [517; 519; 520].

У пропонованій роботі ми не могли повністю опиратися на візитації Львівської та Перемишльської єпархій XVIII ст., тому що вони неповні, багато описів за деканатами не збереглося. Опрацювання неповних відомостей привело би до неточних результатів. Відомості про територію охоплення та загальну кількість візитованих церков за крилосами Львівської єпархії подає І.Скочиляс. У зведеному каталозі І.Скочиляса є лише відомості про збережені описи церков і монастирів [405]. Згідно з його дослідженнями, територія охоплення візитованих церков різна: у 1771–1772 рр.— 5,62 %, максимальна у 1738–1744 рр.— 94,47 %. За 1730–1733 рр. збережено 85,5 % описів, за 1738–1744 рр.— 43,68 %, за 1786–1788 рр.— 0,39 %.

Щоб мати загальне уявлення про посвяти церков у XVIII ст., ми оперлися на працю В. Колбука [590], в якій з різних джерел уперше зібраний та опрацьований матеріал візитацій Перемишльської та Львівської єпархій, що перебували на той час у складі Речі Посполитої, станом на 1772 р. Праця В. Колбука й шематизми дають можливість зробити порівняльні статистичні обрахунки з найменшими похибками та одержати узагальнені відомості. Аналіз цих відомостей також дає нам можливість побачити загальну ситуацію щодо

патронів церков і уникнути статистичних помилок, бо в цих матеріалах перераховані всі існуючі на певний час церкви, виявити ставлення до них церковних громад, що, у свою чергу, допомагає правильно зрозуміти процеси, які відбувалися в матеріальній і духовній культурі, зокрема, в церковному будівництві, протягом майже трьох століть.

Дослідження велися статистичним методом послідовно від села, міста, деканату до єпархії, усі дані зводились у спеціальні таблиці, графіки та схематичні карти, що мають інформативне навантаження. Графічні матеріали через великий обсяг не представлені в нашій праці, друкуються лише схеми розташування кількості церков по деканатах на 1831–32 рр. під патронатом святих Михайла, Миколи, Богородиці, Дмитра, Параскеви.

За результатами проведеного дослідження ми зробимо лише окремі коментарі. У Львівській і Перемишльській єпархіях станом на 1772 р. було 3719 церков, присвячених 64-м Господнім і Богородичним празникам, святим і мученикам за святу віру. Найбільша кількість церков присвячувалася Пресвятій Богородиці — 1122, що складало 30,16 % від усіх церков. Особливо були популярні в цей період церкви під патронатом Різдва Пр. Богородиці (344), Покрови Пр. Богородиці (288), Успення Пр. Богородиці (251), Собору Пр. Богородиці (93), Введення у Храм Пр. Богородиці (81) та Благовіщення Пр. Богородиці (44). Господні посвяти церков складають 674 об'єкти, або 18,12 % від усіх, і поступаються тільки Богородичним. Найбільше Господніх храмів присвячено Воздвиженню Чесного Хреста (139), Пресвятій Трійці (122) та Воскресінню Господньому (104).

За Господніми й Богородичними церквами третє й четверте місця ділять церкви, посвячені св. Михайлові (515) та св. Миколаєві (445). Враховуючи, що всі Господні та Богородичні празники проводяться в різні місяці та дні, тобто вони є відокремлені часом і об'єднані лише подіями, пов'язаними з Богородицею та Ісусом Христом, то за кількістю церков, що зв'язані лише з одним святом або святим, тобто з певною датою, на першому місці стоять храми під патронатом св. Михайла та св. Миколи.

Якщо порівняти церкви на всіх українських етнічних територіях [590, с. 81–336], то побачимо, що Перемишльська та Львівська єпархії нічим особливим не відрізняються від загальної тенденції, що простежувалася близько 1772 р. Різниця лише в тому, що в Україні загалом у цей час є ще більше виражений культ Богородиці, ніж у єпархіях, що досліджуються. Богородичні церкви в XVIII ст. на українських етнічних землях під Польщею складають 31,45 % (2775 церков) від кількості усіх церков (8822). Особливо виділяється група церков під патронатом Покрови Пр. Богородиці (955), Різдва Пр. Богородиці (934), Успення Пр. Богородиці (560) та церкви під патронатом св. Михайла (1101), св. Миколи (918).

Другою особливістю цього періоду є те, що в Перемишльській і Львівській єпархіях є церкви, посвячені празникам і святим, які рідко зустрічаються в інших єпархіях України — Усічення Голови св. Івана Хрестителя (10 із 13-ти по Україні), Різдва св. Івана Хрестителя (10 із 12-ти), св. Якима і Анни (2 із 2-х), Зачаття св. Анною Богородиці (5 із 8-ми), Перенесення Мощів св. Миколи (7 із 8-ми), св. Пантелеймона (3 із 4-х), св. Микити (11 із 17-ти), св. муч. Євстахія (6 із 8-ми), св. Антонія Печерського (3 із 4-х). Водночас у Перемишльській і Львівській єпархіях був досить малий відсоток церков, присвячених св. Петрові і Павлові (18 проти 122-х по Україні), Зісланню Святого Духа (18 проти 82-х), Святому Духові (16 проти 82-х), св. Варварі (1 проти 14-ти).

Третьою особливістю вважаємо те, що в Перемишльській і Львівській єпархіях патронами церков були святі, яких ми не знайдемо в інших єпархіях України. Наприклад, церкви під патронатом св. Олексія (с. Стратин Старий, Рогатинський деканат), св. Варвари (с. Варваринці, Теробовельський деканат), св. Данила (с. Макунів, Судово-Вишенський деканат), св. Флора і Лавра (с. Кульчиці, Самбірський деканат), св. Обручника Йосифа (м. Болехів, Болехівський деканат), св. Макавея (с. Корманичі, Нижанковецький деканат), Вервечкової Богородиці (с. Біхале, Любачівський деканат), Зачаття св. Івана Хрестителя (м. Королівска, Камінецький деканат), св. Теклі (с. Грабовець,

Камінецький деканат), Перенесення Мощів св. Бориса і Гліба (с. Подяроків, Бібрецький деканат), св. Теодора (м. Львів), св. Вероніки (с. Тулиголове, Судово-Вишенський деканат), св. Лазаря (с. Ралагічі, Товмацький деканат).

Через 110 років, тобто станом на 1882 рр., у Перемишльській, Львівській та Станіславській єпархіях кількість присвят тим чи іншим Господнім і Богородичним празникам, святим та мученикам збільшилась із 64-х до 69-ти, була меншою у Станіславській єпархії, що організувалася з Львівської, де було лише 44 присвяти. У Львівській, Перемишльській єпархіях відповідно було 50 і 58 присвят. Загальна тенденція розподілення празників, пов'язаних з певними святими та мучениками, через століття збереглася. І надалі панує Богородичний культ, група церков складає в середньому 30,16 % (1772 р.) і 35,72 % (1882 р.) від усіх церков, та Господній культ, під патронатом якого було 18,07 % (1772 р.) і 18,13 % (1882 р.) всіх церков. Лише в Перемишльській єпархії за цей період зменшується число Богородичних церков з 29,95 % до 27,26 %. Залишаються популярними і церкви під патронатом св. Михайла (12,48 %), які після групи Богородичних ділять з церквами св. Миколи (11,70 %) друге і третє місце.

Не збереглися на цей час церкви, присвячені Вервечковій Богородиці, св. Теодорові, Зачаттю св. Анни Богородиці, церкви Обручника Йосифа, Святого Духа. Водночас з'являються нові церкви під патронатом Мироносиць (1), св. Ігнатія (2), 40 мучеників (1), Успення св. Теодозія Печерського (1), Успення св. Анни (1), Івана Милостивого (1), св. Євстахія (5), Обрізання ГНІХ (2), Нерукотворного Образу ГНІХ (1), св. Йосафата (1), Воскресіння св. Лазаря (1), Чуда св. Михайла (5), Перенесення мощів первомученика Стефана (2). Менш популярними є церкви під патронатом св. Олексія (1), Входу Господнього в Єрусалим (1), Даниїла Стовпника (1), Теклі (1), Тадея (1), св. Флора і Лавра (1).

Слід зауважити, що за станом на XVIII–XIX ст. у Східній Галичині й надалі зберігається інтерес до церков, пов'язаних зі святом Спаса (Преображення Господнього), які посідають стабільно четверте місце в

списку Господніх церков, що дає можливість говорити, що ці церкви сягають своїм корінням углиб княжих часів (Спасо-Преображенський монастир, XII ст. у м. Новгород-Сіверський Чернігівської обл.; Спасо-Преображенський собор, 1033–1041 рр. у Чернігові; Церква Спаса на Берестові, 1113–1125 рр. у Києві; Монастир Спаса в с. Лаврів, XIII ст., у Старосамбірському р-ні Львівської обл.; Церква Спаса в м. Галич, XII ст.) [270, с. 374, 386, 399–400, 419–420; 497, с. 34–37]. Необхідно зазначити, що церков під титулом “Спаських” ми не знаходимо у візитаціях і шематизмах цього періоду, що пов’язано з вимиванням із пам’яті народу назви, яка має відношення до язичницької релігії [210, Т.1, с. 143].

Станом на 1882 рік було чотири церкви під патронатом св. Пантелеймона (3 в Перемишльській і 1 в Станіславській єпархіях) і вісім під патронатом св. Бориса і Гліба (3 в Перемишльській, 4 у Львівській і 1 в Станіславській єпархіях). Детальніше зупинимося на характеристиці кожної єпархії. За шематизмами 1882 р., у Львівській єпархії за кількістю присвят церков окремим святам, святим і мученикам за святу віру найпопулярнішою була церква св. Миколи (156), далі — церкви св. Михайла (152), Покрови Пресвятої Богородиці (88), Різдва Пресвятої Богородиці (79), св. Параскеви (70), Успення Пресвятої Богородиці (63), Воскресіння Господнього (52), Воздвиження Чесного Хреста (46), св. Дмитра (43), Введення в храм Пресвятої Богородиці (40), Пресвятої Трійці (39), Собору Пресвятої Богородиці (39).

Менш популярними в народі були церкви св. Андрія Первозванного (1), Вхід Господній в Єрусалим (1), св. Варвари (1), св. Ігнатія (1), св. Константина і Олени (1), Мироносиць (1), Чуда св. Михайла (1), св. Олексія (1), св. Пилипа (1), Трьох Святителів (1). Зовсім не було церков Нерукотворного Образу ГНІХ, Обрізання ГНІХ, Успення св. Анни, Перенесення мощей св. Бориса і Гліба, св. Даниїла Стовпника, св. Івана Милостивого, Зачаття св. Івана Хрестителя, Собору св. Івана Хрестителя, св. Йосафата, Воскресіння св. Лазаря, св. Пантелеймона, Перенесення мощей первомученика Стефана, св. Сави, св. Теклі, св. Тадея, Успення св. Теодозія Печерського, св. Флора і Лавра, св. Якова, 40-ка мучеників.

У Перемишльській єпархії найбільша кількість церков була присвячена святу св. Михайла (153). Другою за популярністю стала церква св. Миколи (121). За ними — церкви Різдва Пресвятої Богородиці (116), Покрови Пресвятої Богородиці (98) та св. Параскеви (96), Успення Пресвятої Богородиці (85), св. Дмитра (75) та Собору Пр. Богородиці (66). Особливістю Перемишльської єпархії порівняно із Львівською та Станіславською було те, що тут у цей період існують церкви на честь Нерукотворного Образу ГНІХ (1), Обрізання ГНІХ (2), Успення св. Анни (1), Перенесення Мощей св. Бориса і Гліба (2), Даниїла Стовпника (1), св. Івана Милостивого (1), Собору св. Івана Хрестителя (9), св. Йосафата (1), Перенесення мощей первомученика Стефана (2), св. Сави (3), св. Якова (2), що відсутні в названих єпархіях.

Як і в двох попередніх єпархіях, у Станіславській також популярними є церкви св. Миколи (100) та св. Михайла (97), далі — церкви Успення Пресвятої Богородиці (60). У цій єпархії популярна ще одна група церков: Різдва Пр. Богородиці (52), Покрови Пр. Богородиці (51), св. Параскеви (49), Пресвятої Трійці (35) та Вознесіння Господнього (29). У Станіславській єпархії в цей період розподіл церков між патронами рівномірніший.

Дослідження показали, що в західних українських єпархіях поряд з церквами св. Михайла, св. Миколи, Різдва Пр. Богородиці, Покрови Пр. Богородиці, Успення Пр. Богородиці також були досить популярні церкви під патронатом св. Параскеви та св. Дмитра. Ця тенденція простежується не тільки у Перемишльській, а й у Львівській, Станіславській єпархіях, лише з тією різницею, що у двох останніх церкви св. Параскеви посідають 5 та 6, а св. Дмитра — 9 та 7 місця. Протягом півстоліття, тобто від 1882 р. до 1932 р., збільшується кількість церков з 3221-ї до 3312-ти. Другою особливістю є те, що від 1882 до 1932 р. кількість присвят церков збільшується з 69-ти до 77-ми.

Особливих змін у цих єпархіях щодо присвяченості церков не відбулося. За кількістю приурочених до окремих свят і святих на першому місці були церкви під патронатом св. Михайла (373) та св. Миколи (324), за ними — Різдва Пр. Богородиці (272), Покрови Пр. Богородиці (261), Успення Пр. Богородиці (229), св. Параскеви (213), св. Дмитра (152).

У Перемишльській єпархії церкви Різдва Пр. Богородиці (123) вийшли на друге місце після св. Михайла (146), за ними йдуть церкви св. Миколи (110), Покрови Пр. Богородиці (103), св. Параскеви (98), Успення Пр. Богородиці (92) і св. Дмитра (74).

Порівняно з 1772 і 1882 рр., новозбудовані церкви за період від 1882 до 1932 рр. у Львівській, Перемишльській і Станіславській єпархіях уперше освячуються на честь св. Кирила і Methodія (3), св. Володимира (4), Серця Христового (7), Царя Христа (2), Неустанної помочі Пресвятої Богородиці (1), Пресвятої Євхаристії (3), Сострадання Пр. Богородиці (1), ап. Івана Богослова (5), св. Симеона Богослова і преп. Анни (2), св. Теодозія Печерського (1), Всіх Святих (2). Збільшується кількість церков під патронатом св. Йосафата (з 1-ної до 13-ти), Антонія Печерського (з 2-х до 4-х), св. Петра і Павла (з 23-х до 33-х), св. Андрія Первозванного (з 3-х до 7-ми), Успення св. Анни (з 1-ної до 5-ти), Собору св. Івана Хрестителя (з 9-ти до 27-ми), Чуда св. Михайла (з 5-ти до 13-ти), Перенесення мощей св. Миколи (з 21-ної до 65-ти) та ін.

Відродження патронів церкви з княжих часів пояснюється подіями, які в цей період відбувалися в житті українців. Національно-культурне відродження в ХІХ – на початку ХХ ст. було пов'язане з відродженням посвят церков під патронатом українських святих, мучеників Кирила і Methodія, Володимира, св. Бориса і Гліба [385; 514]. Ці тенденції по-різному виявляються у Перемишльській, Львівській і Станіславській єпархіях. У Перемишльській єпархії поряд з чотирма церквами св. Бориса і Гліба з'являються церкви під патронатом св. Кирила і Methodія (1), св. Володимира (1), св. Йосафата (4). У Львівській, поряд з чотирма церквами св. Бориса і Гліба, уперше з'являються церкви під патронатом св. Андрія (6 з 7-ми), св. Йосафата (8 з 13-ти).

Усі названі патрони є опікунами церков у деканатах, ближчих до єпархії, та в низинних районах. Наприклад, новозбудовані церкви під патронатом св. Йосафата розташовані у Войнилівському, Лопатинському, Львівському, Підгаєцькому, Скалатському, Стрілиському, Ходорівському деканатах Львівської єпархії, Коломийському деканаті Станіславської єпархії, Равському, Ле-

жайському, Самбірському деканатах Перемишльської єпархії. На початку ХХ ст. з'являються не тільки нові патрони церков, а й відроджуються попередні, втрачені в ХІХ ст. (Обручника Йосифа, св. Макавея), з'являються церкви під патронатом Ісуса Христа (Серця Христа, Царя Христа). Ці присвяти були дуже поширені серед польських костелів (коњсіуі р. w. Serca Jezusowego, 1913 р., Gabin, woj. Piocłkie; коњсіуі р. w. Serca Jezusowego, 1914 р., Rzekun, woj. Ostroleckie; коњсіуі р. w. Serca Jezusowego, 1906–1923 рр., Skarzysko Kamienna, woj. Kieleckie; коњсіуі р. w. Serca Jezusowego, 1898–1910 рр., Woryw, woj. Radomskie). Цей період характеризується зростанням побожності, пов'язаним зі зверненням до Господа за спасіння людства, України. Найбільше цей вияв побожності через посвяту храмів Господеві — Ісусу Христу простежується в Перемишльській єпархії. У цей час також досить динамічно збільшується кількість церков під патронатом св. Івана Хрестителя — з 25-ти в 1882 р. до 30-ти в 1932 р. Іван Хреститель також є популярним патроном тогочасних польських костелів (коњсіуі р. w. sw. Jana Chrzcziciela, 1909–1912 рр., Bielsk, woj. Piocłkie; коњсіуі р. w. sw. Jana Chrzcziciela, 1903–1914 рр., Kazimierz, woj. Sieradzkie; коњсіуі р. w. sw. Jana Chrzcziciela, 1910 р., Мњсibyw koio Woikowyska, gub. Grodzien-ska; коњсіуі р. w. sw. Jana Chrzcziciela, 1931 р., Tezyw, woj. Radomskie).

Коротко зупинимося на географічному аспекті поширення церков, присвячених празникам, святим та мученикам по єпархіях. Цей матеріал представлений на картах, які дають нам можливість простежити територіальну тенденцію в розподіленні церков під патронатом певного святого відносно етнографічних і етнічних груп, гір, рік, комунікацій, адміністративних меж, поділів на деканати, міст, монастирів тощо. Наприклад, церкви під патронатом св. Михайла станом на 1932 р. були з великою щільністю поширені переважно в південній частині Перемишльської єпархії, на Бойківщині в деканатах Лупківський — 9, Балигородський — 5, Тіснянський — 4, Лютовиський — 8, Устріцький — 5, Жукотинський — 6, Старосамбірський — 6, Турчанський — 5, Височанський — 10, Бірчанський — 5.

У Станіславській єпархії церкви під патронатом св. Михайла зі щільністю 4–6 церков охоплюють усі деканати в межах Гуцульщини та Покуття (деканати

Пістинський — 5; Косівський — 4; Коломийський — 5; Городенківський — 5; Жуківський — 5; Товмацький — 4; Тисменицький — 4). Популярний св. Михайло у деканатах, що розташовувалися з лівого боку Дністра, де щільність церков під його патронатом 7–9 (деканати Кудринецький — 9; Заліщицький — 8; Бучацький — 7). Щільність поширення церков під патронатом св. Михайла у Львівській єпархії має лінійний характер. Найбільше церков під патронатом св. Михайла в деканатах Тухлянський — 7, Болехівський — 6, Калуський — 8, Перегінський — 4, Стрийський — 4, Журавенський — 4, Бурштинський — 5, Галицький — 4, Підгаєцький — 3, які тягнуться неперервним ланцюгом з південного заходу на північний схід.

Святому Миколаєві надали перевагу південно-східна та західна частини Перемишльської єпархії (деканати Куликівський — 5, Комарнянський — 4, Дрогобицький — 5, Бориславський — 4, Підбузький — 5, Розлуцький — 5, Височанський — 4, Лютовинський — 4, Лупківський — 5) і майже вся південна та центральна частини Львівської єпархії (деканати Скільський — 4, Любінецький — 6, Стрийський — 7, Долинський — 6, Перегінський — 4, Калуський — 5, Войнилівський — 4, Журавенський — 4, Жидачівський — 4, Рогатинський — 5, Стрілиський — 4, Підгаєцький — 6, Бережанський — 5, Теремовельський — 5, Нараївський — 4, Бобрецький — 4, Зборівський — 4), крім північно-східної частини, де кількість присвячень св. Миколаю по деканатах невелика.

Богородичний культ у Галичині поширювався від запровадження християнства. Богоматері був присвячений величний собор Успення Пресвятої Богородиці в княжому Галичі, що за своєю красою змагався зі св. Софією в Києві [385, с. 31]. Найбільшу кількість церков (від 7–13-ти і більше) по деканатах під патронатом Богородиці ми маємо в Станіславській єпархії. Лише Єзупільський деканат, що межував з Львівською єпархією, мав 5 церков. У Львівській єпархії немає такої концентрації Богородичних церков, як у двох сусідніх. Тут Богородичні церкви рівномірніше розподілені по деканатах, лише в Глинянському, Стрілиському деканатах є відповідно 11 та 13 церков. Велика

щільність Богородичних церков по деканатах Перемишльської, Станіславської єпархій нашо́вхує на думку про існування тут Богородичного культу, який сягав корінням ще княжих часів, коли в Галичі був патріарх.

Зупинимося на територіальному розташуванні церков під патронатом св. Дмитра та св. Параскеви. Церков під патронатом св. Дмитра найбільше є в деканатах гірської частини Станіславської єпархії (Лупківський — 3, Тісенський — 3, Лютовицький — 5, Бірчанський — 3, Богородчанський — 3, Надвірнянський — 3. Пістинський — 3, Гусятинський — 3, Кудринецький — 3). Більшість із них розташовані на території Бойківщини та Гуцульщини. Церкви під патронатом св. Параскеви концентруються в південно-західній частині Перемишльської єпархії (у деканатах Ліському — 6, Устрицькому — 5, Лютовиському — 5, Балигородському — 4) та в центральній і південній частинах (у деканаті Яворівському — 5, Мостиському — 4, Равському — 3, Угнівському — 3). У Станіславській єпархії найбільша кількість церков св. Параскеви є в деканатах Пістинському — 5, Тисменицькому — 3, Заліщицькому — 4, Кудринецькому — 3, Бучацькому — 4, Чортківському — 3.

Зважимо на календарний аспект — як пов'язані святкування протягом року з патронами чи подіями, на честь яких збудовані та освячені церкви. Основні свята відбуваються в період від другої половини серпня до другої половини січня. Храмові свята в більшості сіл досліджуваних єпархій припадають на другу половину серпня та вересня, першу половину жовтня, на листопад, другу половину грудня та першу половину січня.

Ще одна хвиля свят, пов'язаних з патронами церков, починається від другої половини квітня та завершується в першій половині червня. Останній пік свят припадає на другу половину травня — першу половину червня. Такий розподіл має свої підстави, бо пов'язаний з господарюванням, весільним циклом, вечорницями, з постами, зустрічанням осені, Нового Року тощо. Наші дослідження виявили, що в трьох єпархіях кількісні показники щодо присвяченості тим чи іншим Господнім і Богородичним празникам і святам відповідали найкращим природним умовам життя на цих територіях. Є певна

залежність між типом церкви та патроном, що нею опікується. Це явище можна простежити від XVIII ст. до початку XX ст. У розподілі патронів між церквами в досліджуваних єпархіях можна побачити захисний та професійний аспекти вибору. Відповідно до детально опрацьованих візитацій і шематизмів можемо зробити певні узагальнення.

Наявність у XVIII – на початку XX ст. найбільшої кількості церков, присвячених Пресвятій Богородиці (або празникам на Її честь) ще раз підтверджує поширеність Богородичного культу в Україні та, зокрема, у Галичині. Культ Богородиці протягом понад двох століть зберігається, незважаючи на нові течії в посвяченні церков, бачимо кількісне зростання присвят з 30,16 % до 31,01 %. Зменшилась у цей період кількість церков під Господньою опікою та заступництвом (з 18,07 % до 17,50 %). Найбільше Господніх храмів станом на 1772 та 1932 роки було присвячено Воздвиженню Чесного Хреста. Стабільна кількість храмів, присвячених Господнім і Богородичним празникам, протягом понад двох століть свідчить, що релігійна свідомість корінного населення мала форми побожності, характерні для Середньовіччя. Усе це підтверджує думку, що українське церковне будівництво Галичини справді мало потужний релігійний чинник, який вплинув на збереження архаїчних форм в архітектурі.

За понад два століття кількість присвячень тим чи іншим Господнім і Богородичним празникам, святим і мученикам зросла з 48-ми до 77-ми. Західні впливи, які насамперед виявлялись у побуті та нормах поведінки протягом цього часу, вплинули на появу нових присвят церков (Ісусові Христу, Цареві Христу, Серцю Христовому, св. Стефану, св. Анні). Поява в трьох єпархіях церков, збудованих і освячених на честь св. Йосафата, пов'язана з подіями, що розгорталися довкола цього святого з боку російської Церкви. Відновлення старих і появу нових патронів церков спостерігаємо в деканатах, які були ближче до єпархії та в містах.

На початку XX ст. простежуються тенденції до певної збалансованості щодо кількості церков під опікою Господа, Пресвятої Богородиці та священ-

них осіб, що пов'язано з бажанням рівномірнішого календарного розподілу празників протягом року. Ці зміни не були суттєвими, бо зменшення за понад 200 років церков, присвячених Різдву Пресвятої Богородиці (з 9,24 % до 8,21 %), Воскресінню Господньому (з 2,80 % до 2,42 %), св. Миколаєві (з 11,95 % до 9,78 %), св. Параскеві (з 7,04 % до 6,43 %) не змінили загальної картини. Її не змінили й певні збільшення в групі Господніх і Богородичних церков, бо вони відбувались всередині груп. У цей час особливо поширеною були церкви під опікою й заступництвом св. Михайла, популярність якого дещо зросла в ХІХ – на початку ХХ ст. (особливо в Перемишльській і Станіславській єпархіях). Незважаючи на те, що у процентному відношенні кількість дещо зменшилася — з 13,83 % 1772 р. до 11,26 % 1932 р.— популярність цього патрона і надалі є високою. Стабільно велика кількість посвят св. Михайлові, св. Миколаю, Пресвятій Богородиці, св. Дмитру, св. Параскеві протягом століть вказує на давність релігійної свідомості корінного населення та на багатовікові традиції щодо вибору патрона й передання свого храму в опіку та заступництво певним священним особам чи подіям [261].

Церкви під патронатом св. Михайла розташовані в гірських деканатах Карпат, на Бойківщині, Гуцульщині, уздовж річки Дністер, у деканатах Покуття; св. Миколи — у гірських деканатах вздовж комунікацій на Покутті; Пресвятої Богородиці — довкола Перемишльської єпархії та в деканатах Станіславської єпархії на Гуцульщині, Покутті; св. Дмитра — на Бойківщині, Гуцульщині, в Рогатинському, Гусятинському деканатах; св. Параскеви — у бойківських деканатах і старих деканатах Гуцульщини, Покуття, Яворівщини, що збігається з районами, де найбільше збереглося архаїзмів у матеріальній та духовній культурі.

Висновки

Присвяти церков Галичини є виявом релігійного світосприйняття умов епохи, що дає нам можливість зробити наступні висновки:

— у деканатах, де посвяти церков зберегли традиції середньовічної доби, ми маємо також збережені неперервні церковні будівельні традиції, що тягнуться вглиб віків — до княжих часів або й раніше;

— існує залежність між типом церкви, її опікуном, заступником і громадсько-церковним життям, що впливало на різні аспекти матеріальної та духовної культури і, зокрема, на архітектуру будівлі;

— великий відсоток церков під патронатом св. Миколи та св. Михайла протягом XVIII – 30-х рр. ХХ ст. вказує на те, що це були найшанованіші храмові свята українців Галичини, і, зокрема, Карпат, до яких намагалися збудувати та освятити храм;

— переважання храмів під опікою та заступництвом Господа, Пресвятої Богородиці, св. Михайла, св. Миколи є тим чинником, що зумовив появу найбільшої кількості ікон цих святих, що, у свою чергу, привело до постання високохудожніх ікон, нових іконографічних вирішень в еволюції образу Ісуса Христа, Пресвятої Богородиці, св. Михайла та св. Миколи [173, с. 9–118];

— посвячення храмів вказують, що спорудження церков переважно велося в короткі терміни, починали їх закладати у квітні, на початку християнських свят, завершення будівництва та освячення відбувалися з другої половини серпня до другої половини січня;

— будівництво та освячення храмів на честь Ісуса Христа, Царя Христа, Серця Христового, св. Стефана, св. Анни свідчать про західні впливи в архітектурі, церкви присвячені св. Володимиру, св. Кирилові і Методію, св. Борису і Глібу, св. Йосафату — про відродження національних традицій в архітектурі та духовній культурі.

3.3. Ландшафтний та світоглядний аспекти церковної дерев'яної архітектури

3.3.1. Розташування дерев'яних церков Карпат щодо рельєфу та забудови. Розташування сакральних об'єктів на пагорбі, горі поза селом відоме ще з дохристиянських традицій [374, с. 139]. Цього принципу дотримувалися від часів запровадження християнства на території пізніших Перемишльської, Галицької, Мукачівської єпархій, про що свідчать археологія Галича, літописного Василіва, де церкви стояли на пагорбі й домінували над містом

[475, с. 77]. Таке розташування перейняте від язичництва в умовах двовір'я, коли церкви споруджували на місці зруйнованих давніх святилищ. Вибір місця був підпорядкований також праслов'янській традиції спорудження храмів серед старих “поважних дерев” у лісах, гаях, біля джерел, рік, у святих місцях, де можливі зустрічі з Богом.

Згідно з польськими джерелами, церкви й монастирі за цими принципами ставили до Пізнього Середньовіччя XV ст. [374, с. 140] Давня традиція розташування церков на пагорбі зберігалася в Україні й пізніше. Про це свідчать гравюри українських стародруків [265, с. 83]. Так, монограміст ИЛ в “Акафістах [...]” 1668 р. зображує церкву, що стоїть на пагорбі. У “Євангелії учительнє [...]” 1637 р. церква зображена на вершині гори. На пагорбі стоїть церква Перенесення мощей Бориса і Гліба [68]. У медериті гравера Л. Тарасевича “Пришествіє іконописців з Царгорода” усі сакральні об’єкти розташовані на пагорбах [466]. Поєднання церков з пагорбами ми бачимо в Служебнику М. Чернявського “Іоанн Златоуст” 1746 р. [508], те саме зображене в “Акафістах і канонах” на гравюрі “Святий Миколай”. Таких прикладів багато.

Дослідники українського церковного будівництва зауважували, що “старші церкви є рідко положенні серед хат в селі, але звичайно подалік села не раз на осібному горбику чи навіть на вищій горі” [160, Ч. 1, с. 39], “вони [церкви — *Я.Т.*] як їх брати по всій Верховині є побудовані на пагорбах серед дерев” [673, с. 16–18]. Будівничі Карпат при виборі місця для церкви керувалися тими самими принципами, що і їхні предки — “розміщали святині в такому місці, яке би викликало у вірних та паломників бажання повороту у ті чарівні закутки, яке розчулювало б при поворотах, а після відходу щоб спонукало до спогадів, розповідей прославлювання” [311, с. 10].

У багатьох карпатських селах існують легенди про святість місця та події, що спричинилася до побудови церкви на ньому. За легендою, церква Вознесіння Господнього в с. Ясіня (1824 р.) стоїть на місці, де врятувалася отара овець у сувору зиму без пастуха. На цьому місці на пагорбі спочатку поставили каплицю, а пізніше церкву. На Старій Самбірщині в с. Губичі церкву

поставили в лісі, де знайшли худобу, яку загубив пастух [2, од. зб. 441, Зош. 2, с.112].

Приклади обґрунтування святості місць на пагорбах, у лісі ми маємо в багатьох селах. Дослідження показали, що вибрані місця були “теплыми” і “ясними”. У с. Перекоси стара церква була розташована на “горбику”, який місцеві люди називають “Ясна Гора”, “тут завжди тепло, колись бідні люди сиділи на горі біля церкви і грілися” [2, од. зб. 441, Зош. 5, с. 11]. Наші польові дослідження підтвердили, що справді на цьому місці швидше тане сніг, швидше приходить весна. Гошівський монастир поставлений на “Ясній Горі”, його видно в будь-яку погоду. Відповідно до багатовікових традицій, у містах і містечках святині будували “na miejscu zdawna poswietnem” [690], “бо людність була прив’язана до давніх посвячених місць та радо оселялась в їх сусідстві” [506, с. 22–23]. Нові церкви у княжих містах і містечках будували на місці зруйнованих храмів (Галич, Белз, Перемишль).

Про те, що церкви не тільки в Карпатах, а й у інших регіонах України роташовували в особливих місцях, вказують архівні матеріали. Так, візитатори XVIII ст. фіксують, що “за селом далеко на горі” стояла перша відома нам церква в с. Кальне [13, арк. 177; 16, арк. 180–183]; “за ј милі за селом у лісі” була церква в с. Підліски Малі [16, арк. 180–183]; “на високій горі за селом” Черемхів розташовувалася дерев’яна церква [14, арк. 193]; “на високій горі” за містом Щирець була розташована дерев’яна церква [17, арк. 969–976].

Принципу розташування церков на пагорбах суворо дотримувалися, він діяв протягом багатьох століть, на Лемківщині, Бойківщині, Гуцульщині та й інших регіонах України, не залежав від форми поселення. Церкви на пагорбах можна побачити при розсіянній, ланцюговій і рядовій формах поселення: (сс. Либохора, 1748 р.; Сушиця, 1768 р.; Гусний, 1655 р.; Сасів; Тур’є, 1690 р.; Верхня Рожанка, 1804 р.; Буковець, 1808 р.; Ужок, 1745 р., Зелена, 1846 р.; Криворівня, 1818 р.; Снідавка, XIX ст. На Яворівщині “церкви здебільше стоять на невеличких горбках серед непроглядного лісу, окружені старезними дубами або липами, що бувають в промірі і 2–5 м” [399, с. 42].

У багатьох селах збережено назви пагорбів, що вказують — в давнину тут були церкви, цвинтарі або монастирі: “На монастирці” (с. Топільниця), “Монастир” (сс. Тур’є Пасіка, Драгове), “Монастирець” (с. Приборжавське), “Стара Цирьков” (с. Загорб), “Згарище” (місце, де згоріла церква, с. Сіль), “Церковний Грунь”, “Святий Михайло”, “Цвинтар на Гальчовиці” (с. Крайня Мартинка), “Церквище” (с. Гребля), “Гробищі” (с. Оленьове), “Гробище” (сс. Жденієво, Латірка, Пасіка, Тихий), “Загровище” (с. Щербовець), “Церквильце” (с. Заріччя), “Цвинтари” (с. Бронька), “Церквища” (с. Присліп). Назви цих місцевостей позначені на кадастрах першої половини ХІХ ст. [21, оп. 10, спр. 116, арк. 2].

У кожному карпатському селі респонденти вказують, що раніше церква стояла на іншому місці, далеко від села. Окремі з них пам’ятають 2–3 місця (сс. Малий Березний, Білки, Гребля, Розтоцька Пастіль, Загорб, Стройно, Сасівка, Свалява, Мшанець та інші). Топоніми цих місцевостей: “на Городах” (с. Неліпине), “урочище Долинка” (с. Мала Мартинка), “на горі Лиса” (с. Оленеве), “Плаї” (с. Новоселиця), “Закуття” (с. Пилипець), “Потік” (с. Негровець), “Горб” (с. Буштина), “гора Кичера” (с. Вільхівці) вказують, що давні церкви були розташовані в урочищі, на горі, пагорбі поза сільською забудовою. Дослідник Л.Зелінський, вивчаючи 1835 р. село Жаб’є та інші, звернув увагу на розташування гуцульських садиб, їхню розкиданість по горах: вони рідко групувались навколо церкви”.

Аналіз розташування церков щодо рельєфу показав, що справді найстаріші церкви стоять на узвишшях, на пагорбі:

— на околиці села (церква св. Петра і Павла, 1769 р., с. Сухий Міжгірського р-ну; церква св. Миколи, 1428 р., с. Середнє Водяне Рахівського р-ну; церква св. Михайла, 1791 р., с. Гвоздець Старосамбірського р-ну; церква Вознесіння, ХІХ ст., с. Яловий Воловецького р-ну);

— у центральній частині або посередині села (церква св. Миколи, 1779 р., с. Данилово Хустівського р-ну; церква Святодухівська, 1795 р., с. Ізки Міжгірського р-ну; церква Покрови Пр. Богородиці, 1645 р., с. Кострина Великоберезнянського р-ну; церква св. Миколи, 1759 р., Свалява Бистрий

Свалявського р-ну; церква Успення Пр. Богородиці 1750 р., с. Ділове Рахівського р-ну; церква св. Василя XVII ст., 1748 р., с. Лікціари Перечинського р-ну; церква Різдва Пр. Богородиці, 1780 р., с. Пилипець Міжгірського р-ну).

Необхідно відзначити, що церкви на пагорбах у Карпатах щодо забудови розташовані нераціонально, вони важкодоступні для парафіян. Так, парафіянам сіл Явора [21, оп. 10, спр. 108, арк. 11], Мохнате [21, оп. 10, спр. 881, арк. 9], Буковець [21, оп. 10, спр. 167, арк. 15], щоби прийти на богослужіння, необхідно перетнути все село, перейти через потік, піднятися на горб або гору. Не будемо наводити інші приклади, бо це явище типове для розташування церков українців Карпат, вкажемо, що ще в XIX ст. зв'язок зі старими церквами був переважно через потік, ріку через кладку або брід, завжди треба було підніматися вгору. Особливо важко парафіянам було нести на Воскресіння Господнє в обрусі паску, яка мала в діаметрі 10–15 цалів. Існує немало переказів, коли люди йшли з пасками й падали, паски котилися вниз, люди вигукували: “нехай церква перенесеться на те місце, де паска зупинилася” [461, с. 294–295]. У повінь часто до церкви йшли окружними шляхами, шукаючи зручного переходу через воду.

Усе це засвідчує, що при розміщенні церковних об'єктів у Карпатах будівничі не враховували фактора кращої доступності до садибної забудови, а керувалися іншими чинниками. Вибір місця первинно був підпорядкований оборонним і дозірно-сигнальним функціям, що їх виконували сакральні об'єкти. Карпатські церкви у XV–XVIII ст. будували на високих місцях, щоби можна було без перешкод візуальним ланцюгом передавати сигнали на великі відстані — це підтверджують польові та картографічні матеріали. Церкву Вознесіння Господнього у с. Велика Сушиця (1768 р.) поставили монахи на самій горі, далеко від села, вона мала візуальний зв'язок із нижньою церквою св. Миколи (1750 р.) у цьому самому селі та церквами, розташованими на відповідних місцях у сусідніх селах Стрільбище, Тернава, Заріччя, Білич [2, од. зб. 419, Зош. 5, с. 100–102]. Передавання сигналів між церквами здійснювалося на відстань до 12 км. У свою чергу, церква в с. Стрільбище мала зв'язок із

старосамбірськими церквами, а церква в Заріччі — з Хировом. Візуальний зв'язок між святинями чітко можна простежити на прикладі церков XV–XVII ст.: церква св. Параскеви, 1440 р., XVII ст., с. Стара Сіль; церква Пр. Богородиці, XV–XVI ст., с. Розсохи; церква св. Трійці, XVI ст., с. Нижанковичі; церква св. Михайла, 1695 р., с. Новий Кропивник; церква Успення Пр. Богородиці, 1730 р., с. Топільниця.

Проведені нами дослідження карти фон Міга (кінець XVIII ст.) [52] підтвердили, що до XVIII ст. включно важливим чинником при виборі місця для церкви була ділянка, що домінувала в ландшафті й мала добрий візуальний зв'язок із селянськими садибами та сусідніми селами. У Карпатах існувала дозірно-сигнальна система, основою якої були сакральні об'єкти. Про виконання сакральними спорудами оборонної функції свідчать дослідження Г. Логвина, за якими часи “жорстких безперервних воєн в XII–XIII ст. [...] призвели до появи оборонних храмів” [268, с. 362]. За Д. Щербаківським, “в давні часи, коли завжди можна було сподіватися ворожого нападу, дзвіниця мусіла іноді служити і дозірною вежею, мусіла бути високою” [537, с. 15]. З припиненням нападів ворогів цей чинник починає втрачати свою силу в кінці XVIII ст. Важливо зазначити, що поставлені на пагорбах у теплих місцях [432; с. 94–100] церкви, монастирі проглядалися з гір, коли туман покривав нижче розташовану забудову села. Церква була над туманом, “плила у небесному просторі”. Це унікальне явище, яке має місце в українців Карпат, підкреслює сакральність споруди.

Висновки

1. Згідно з кадастровими планами майже до середини XIX ст. церковне будівництво в Карпатах не враховувало раціонального зв'язку із сільською забудовою. Вибір місця для церкви ґрунтувався на давніх засадах: святиня повинна стояти в місцях особливої краси, неподалік води (з міркувань протипожежної безпеки), на пагорбі, горі (як символ християнських гір — Сіону, Елеону), виконувати оборонні та дозірно-сигнальні функції, бути домінантою в ландшафті; ділянка, на якій розташовується церква повинна бути віддалена від житлових і господарських споруд для запобігання її загорянню від пожеж у садибній забудові;

вибір визначався необхідністю швидкого відводу поверхневих вод з ділянки та цвинтаря, мати низький рівень ґрунтових вод, щоб забезпечити довге й надійне збереження фундаментів (штендарів, паль, ковбанів), підвалин і стін.

Приклади такого вибору місця для церкви сягають у Середньовіччя та ґрунтуються на принципах сакральності природи. Церкви в українців Карпат підкреслювали особливі “високі”, “сакралізовані” місця в ландшафті, були їхніми композиційними домінантами. Тому цілком об’єктивно, що у безсистемній, ланцюговій, рядовій формах поселень церкви не виконували ролі містобудівного центру поселення.

2. У кінці XVIII–XIX ст. церкви починають переноситися ближче до забудови, дороги та в забудову, що було зумовлене необхідністю мати кращий доступ до святині та містобудівними вимогами. Перенесення церков на нові місця часто аргументувалося втручанням небесних сил [461, с. 294–295]. Церкви на “нових місцях” втрачають свої давні принципи щодо вибору та організації території довкола храму, канонічну орієнтацію за сторонами світу.

Розташування церкви на рівних ділянках посередині села було також зумовлене необхідністю сформувати громадський центр населеного пункту. З появою поселень вуличної та комбінованої форми церкви в останній чверті XIX ст. стають важливим містобудівним об’єктом організації сільського центру.

3. Незалежно від розташування церкви в структурі поселення — у центрі чи на околиці — вони здебільшого при розсіянній, ланцюговій та рядовій формах поселення були домінантами ландшафту, усього поселення, меншою мірою — домінантами в межах невеликих візуальних просторів і осей (характерно для ланцюгової та рядової форм поселення при сильному розчленуванні рельєфу, хвилястості русла ріки, дороги та при заселенні притоків). При вуличній формі поселення церква стає візуальною домінантою невеликої сільської площі або населеного простору.

3.3.2. Ландшафтні та світоглядні аспекти в об’ємно-планувальній композиції церков. Дослідники українського церковного будівництва

відзначали, що “природа і ландшафт наклали свій відбиток на українське дерев’яне зодчество” [272, с. 183–184]. У першу чергу вчені відзначають, що “бойківські храми одразу можна пізнати по трьох банях з цілим каскадом заломів”, вони “чудово вписуються своїми силуетами в гірський ландшафт, де переважають ялини, силуети яких повторюють верхи церков” [268, с. 390].

Багато з них доходять висновку, що “чим вище пасмо гір, тим більше поверхів має церква, котра стоїть в тих горах. Мабуть сам устрій гір, де видно як йдуть пасма та гірські крижі неначе сходи один низше другого, давав таку ідею бойківським майстрам, може смереки своїми симетричними, ширшими до низу гиялками вимагали пристосування, архітектурної гармонії до оточення. Ба навіть і самі верхи бойківських хат, високі і стрімкі, часто бувають прикрашені подібними сходчастими рядами сніпців. Ся залежність від високості гір помітна на обох сточищах Карпат; на угорським боці тип церков точнісінько такий, як і на галицьким [...]” [536, с. 7]. Щоби заперечити чи підтвердити досить авторитетні думки про те, що місцеві майстри, будуючи церкви, копіювали об’ємні вирішення з навколишнього середовища, необхідно розглянути розташування різних типів сакральних будівель щодо до ландшафту Карпат, з’ясувати існування зв’язку між об’ємно-планувальним вирішенням церкви та тектонікою гір, ландшафтними ярусами та формою крони дерев.

Насамперед, зупинимося на багатозаломних церквах, у яких дослідники найбільше бачать схожість з ландшафтом гір і формою крон дерев. Багатозаломність, найхарактерніша риса бойківського церковного будівництва, епізодично зустрічається також у Прикарпатті (сс. Данильче, XVII–XVIII ст.; Черче, 1773 р.; Кугаїв, 1693 р.; Кліцько, 1603 р.; Коропець, 1690 р.) [160, Ч. 1, с. 46, 61, 76, 89, 104; Ч. 2, іл. 8, 104–105, 172]. Багатозаломні церкви існували і на Лівобережній Україні як серед триверхих (сс. Олешня, 1771 р.; Пекарів, 1775 р.), хрещатих (сс. Черкаський Бишкін, 1751 р.; Верхній Бишкін, 1772 р.; Лиман Михайлівська церква, 1798 р.; Лиман Воздвиженська церква, 1805 р.; Червоний Оскіл, 1799 р.), так і серед дев’ятиверхих (с. Новомосковськ, 1775–1778 рр.) церков [430, с. 77–80, 85–80, 92–112, 247–250].

У Карпатах багатозаломні бойківські церкви розташовані переважно на низькогірних і середньоскибових ярусах Верховинського ландшафту [361, с. 232–234]. Гуцульські церкви, що знаходяться в групі середньогірських ландшафтів, не мають стільки заломів, як бойківські, а стільки, як слобожанські (церкви св. Юрія, м. Лебедин Сумської обл., 1765 р.; св. Юрія, м. Охтирка, XVIII ст., 1795 р.), що розташовані на рівнині [160, Ч. 1, с. 102, 104, Ч. 2, іл. 105; 430, с. 207–211, 293–297].

Усе це засвідчує, що не існує прямої залежності між типом ландшафту, висотою роташування церкви над рівнем моря та композиційним вирішенням об'єкта по вертикалі. Така залежність не підтверджується прикладами. В однакових ландшафтних умовах побутують різні об'ємні вирішення, які мають або розвинуті по вертикалі верхи, або лише дахи. Багатозаломність бойківських церков, симетрія та центричність гуцульських, асиметрія та динаміка спадання верхів від бабинця до вітваря в лемківських не є прямим наслідком візуального повторення форм симетричних чи асиметричних кряжів, пасма гір, силуету ялин, що стверджують окремі вчені [536, с. 7].

Не могло бути сліпого копіювання зовнішніх форм, бо дерев'яне церковне будівництво України не має у своїй природі штучних, фальшивих вирішень. В об'ємно-планувальних вирішеннях церков є повна відповідність між інтер'єром та екстер'єром, конструктивною та архітектурною доцільністю. Розвиток верхів у вертикальному напрямку та надання їм ступінчастості на зразок гірських ландшафтів не був пов'язаний з потребою мати церкву, подібну на якусь природну форму. Повторення форм верхів на зразок ялинок чи пасма гір ускладнювало би будівництво і не могло бути причиною, що змусила би народного майстра йти цим шляхом.

Візуальної гармонії можна було досягти шляхом пасивного входження в ландшафт, проектуванням сакральних об'єктів з невисокими верхами або взагалі без верху, що є надійним у конструктивному та доцільним в економічному відношенні. Такі вирішення побутували на Прикарпатті та в сусідніх районах: Опіллі, Покутті, Передкарпатському Подністров'ї.

Вертикальне вирішення основних об'ємів також можна було розвинути за рахунок високих стін і кількох високих заломів, що ми маємо в церквах Лівобережної України [430, с. 77–137]. Піднесення основних об'ємів церкви вгору можна також було здійснити і без “усе зменшених поверхів” (без великої кількості заломів), на зразок церков баштового типу (церква св. Миколи, м. Лебедин, 1783 р., Сумська обл.; церква св. Трійці, с. Пакуль, 1710 р.; церква св. Трійці, с. Короп, 1716 р., обидві в Чернігівській обл.) [430, с. 21–76].

Створення розвинутих у вертикальному напрямку верхів вимагало не лише додаткових матеріальних затрат, але й складних конструктивних вирішень. Вітрові навантаження зобов'язували ставити у верхах велику кількість сволоків, перехресних балок, скоб, що повинні були “здержувати відосередню силу розтиску” та запобігти розхитуванню вітром. Так, у церкві с. Нижнє Висоцьке (1814 р.) є чотири пари сволоків, у церкві с. Кривка (тепер у Музеї народної архітектури та побуту у Львові) — п'ять пар; а в церкві с. Росохач (1882 р.) — чотири балки. Великі витрати для надання статичності будівлі могли здійснюватися лише під впливом вагомих аргументів. Викладений матеріал показує, що не ландшафтні яруси, не пасма гірських кряжів, не силуети ялинок спричинилися до необхідності зростання основних об'ємів по вертикалі. На розвиток верхів церкви у вертикальному напрямі вплинули інші чинники.

У Карпатах “побожний селянин хотів конечно мати понад звичайне богослужіння в церкві ще на кожне свято, на кожну важливу подію і особливу церкву” [108, с. 13]. Про любов горян до високих церков свідчить факт, що на запитання, яка в них церква, відповідали “висока, гарна”, “їдьте в село, там церква висока”. Це традиційні відповіді, які одержували і дослідники української церковної архітектури в різні часи, і ми під час польових досліджень [536, с. 47; 2, од. зб. 419, Зош. 4, с. 47].

Просторовий обшир, об'ємність, що відчуваються в інтер'єрі української церкви, у першу чергу пов'язані з християнською теорією — святиня є “сурогатом макрокосмосу, зменшеним всесвітом [...] місцем злітання у небо”

[311, с. 12–18], вона є драбиною Якова, що піднімається від світла видимого до світла невидимого [576, с. 117–118]. Бажання архітектурою церкви наблизитися до неба, створити святиню, яка би була символом макрокосмосу, ми побачимо в сакральному будівництві інших народів, де культові споруди також мають розвинуті по вертикалі членовані елементи у вигляді заломів (пагоди в Японії, Індії) [677, В.3, с. 285].

У гірських районах спостерігається чутливіше сприйняття макрокосмосу, який за християнською теологією втілюється в церкві, покликаний наблизити людину через свої об'єми до Бога, відірвати її від землі й підняти в небо. На Гуцульщині респонденти на запитання, чого вони так високо живуть, відповідають, “що хочуть бути близько до неба” [2, од. зб. 419, Зош. 1, с. 56].

Власне в горах з більшою силою відчувається призначення церкви як однієї з величних інституцій, створених людьми протягом тисячоліть, щоби “піднятися над ними та щоб підняти їх самих” [311, с. 15]. Саме релігійний чинник вимагав розвитку основних об'ємів церкви у висоту. Горянин розумів призначення своєї святині та необхідність її зв'язку з навколишнім середовищем. Тому, розвиваючи композицію по вертикалі шляхом множення заломів, він також підтримував існуючий ритм і гармонію в навколишньому середовищі, намагався бути одиницею цього макрокосмосу.

Церковна архітектура в Карпатах з розвинутими силуетами та об'ємами по вертикалі може бути порівняна з будовою гір та їхніх складових: схилів, терас, долин і хребтів. Існує найбільше виражений природний висотний ритм з пануванням пологих зсувних схилів і кілевидних антикліналей — підвищених крутосхилих хребтів з вузькими гребенями, які візуально можна перенести на церкви у сс. Довжки, Сможе. У цьому ритмі “домінують місцевості пологих зсувних схилів з лісами дібровного типу (в минулому) і місцевості високих давніх терас; субдомінантами є місцевості кілевидних хребтів з пісковикового флішу, вкриті буковими і мішаними лісами та місцевості низьких терас з лугами” [361, с. 234].

Така структура ландшафтів нагадує форму залому, де похилий схил з лісами або низькі тераси з лугами є піддашшям, а кілевидні хребти з вузькими

гребнями є вертикальною частиною залому. Треба зауважити, що в групі низькогірних ландшафтів, зокрема Верховинському, найкраще видно їхню тектонічну структуру на основі тонкоритмічного членування флішу та побудови на ньому ритмів рельєфів гір і рослинності по вертикалі. Це могло сприяти якоюсь мірою потребі мати подібні художні мотиви у вирішенні церков по висоті, такі, як ми можемо побачити і в кронах дерев. Смереки, ялини мають ступінчасту ярусність, добре розвинуті крони по вертикалі на основі повторення однакових форм, що поступово зменшуються. Це нагадує нам заломі верхів церков.

Зв'язок з ландшафтом не реалізовувався наданням церквам візуальних форм смереки, ялини, пасм гірських кряжів, а через розуміння ритміки, що бере участь у творенні раціональних форм, які доцільно існують та функціонують у природі. Так, форми з гребінчатою та дахоподібною кронами дерев стабільні проти вітровалів і снігопадів [422, с. 47, 51; 434, с. 213–216].

Як бачимо, верхи в церковному будівництві є вислідом раціонального конструктивно-функціонального формотворення з урахуванням природно-кліматичних умов, воно має свої аналоги в природі. Чутливе сприйняття навколишнього середовища в малому й великому сприяло розвитку верхових церков, що були складовою загального ритму побудови гірської системи.

Розвиваючи композицію сакрального об'єкта по вертикалі, народний будівничий підтримував існуючий ритм і гармонію в навколишньому середовищі, завжди намагався бути одиницею цього макрокосмосу.

Необхідно також зазначити, що чутливе сприйняття навколишнього середовища та зв'язок з ним характерний лише для церков певного періоду. Так, бойківські церкви, побудовані до першої половини XIX ст. (сс. Риків, 1810 р.; Нижнє Висоцьке, 1814 р.; Матків, 1838 р.) та раніше (с. Ісаї, 1663 р.), мають більш ув'язане вирішення верхів щодо +навколишнього ландшафту, а побудовані пізніше (с. Сможе, 1901 р.) втрачають цей зв'язок. Крім того, у більш ранніх церквах є повна відповідність між інтер'єром і екстер'єром, а також кращий ритмічний зв'язок з навколишнім середовищем.

Висновки

1. Розвинуті вертикальні елементи в композиції церков є продуктом релігійного плану, метою якого є наблизити церкву, а через неї — людину, до неба. Зумовлений цим чинником розвиток верхів церковних об'єктів був досить вдало доповнений ритмічним членуванням вертикального об'єму на окремі складові, що було продиктовано вже конструктивними вимогами, природно-кліматичними умовами та ландшафтними особливостями Карпат.

2. У композицію побудови церков українців Карпат був введений архітектурно-конструктивний елемент — залом, який відіграв важливу роль у формуванні об'ємно-планувальних вирішень великої кількості церков та у створенні власного образу церковної споруди.

3.3.3. Конфігурація та організація прицерковних ділянок. Важливе значення для розуміння генези української церковної дерев'яної архітектури має вивчення конфігурацій ділянок, на яких були розташовані церкви в час їхнього будівництва. Найповніші і найдостовірніші відомості з конфігурації церковних ділянок ми маємо на кадастральних планах першої половини ХІХ ст.

Згідно з кадастрами, ділянки, на яких розташовувалися церкви Карпат і Прикарпаття у ХVІІІ ст. – на початку ХІХ ст. мали таку конфігурацію:

— близьку до кола: церкви св. Миколи у м. Сколе [21, оп. 12, спр. 548, арк. 11]; нижня та верхня церкви в с. Космач [21, оп. 7, спр. 41, арк. 6]; церкви у сс. Висоцько Нижнє [21, оп. 10, спр. 224, арк. 12]; Гошів [12, оп. 1, спр. 6338, арк. 8]; Волоське Село [21, оп. 12, спр. 68, арк. 9]; Букова [21, оп. 10, спр. 165, арк. 3, 4]; Красне Турківського р-ну [21, оп. 10, спр. 708, арк. 8]; Матків [21, оп. 10, спр. 880, арк. 17]; Либохора [21, оп. 10, спр. 761, арк. 19]; Виців [21, оп. 10, спр. 262, арк. 6]; Ботелька Нижня [21, оп. 4, спр. 154, арк. 6]; Головецьке [21, оп. 10, спр. 353, арк. 9]; Стебник [21, оп. 10, спр. 1360, арк. 5]; Ісаї [21, оп. 10, спр. 561, арк. 12]; Ворохта [21, оп. 11, спр. 137, арк. 1]; Жаб'є [21, оп. 7, спр. 17, арк. 8]; Мохнате [21, оп. 10, спр. 881, арк. 9]; Довге [21, оп. 10, спр. 478, арк. 6]; Букова [21, оп. 10, спр. 165, арк. 3, 4]; ц. Різдва Пр. Богородиці,

м. Дрогобич [21, оп. 12, спр. 167, арк. 5]; с. Виців [21, оп. 4, спр. 233, арк. 6]; св. Миколи, м. Турка [21, оп. 10, спр. 1487, арк. 8]; с. Волосянка Велика [21, оп. 10, спр. 262, арк. 6]; м. Трускавець [21, оп. 10, спр. 1473, арк. 5]; с. Лавочне [21, оп. 10, спр. 295, арк. 7]; тридільна церква Пр. Богородиці, с. Нижнє Синьовидне [21, оп. 12, спр. 538, арк. 4].

— близьку до трапеції: церкви у сс. Висоцько Верхнє [21, оп. 10, спр. 215, арк. 8]; Дністрик [21, оп. 10, спр. 446, арк. 7]; Сушиця Велика [21, оп. 10, спр. 1395, арк. 13]; Неслухів [21, оп. 6, спр. 756, арк. 2]; св. Юрія, м. Яворів [21, оп. 1, спр. 4275, арк. 47]; с. Коростів [21, оп. 12, спр. 267, арк. 28]; св. Миколи, с. Хотимир [21, оп. 7, спр. 84, арк. 8]; сс. Слобідка Лісна [21, оп. 4, спр. 227, арк. 18]; Манява [21, оп. 1, спр. 5928, арк. 8]; св. Юрія, м. Дрогобич [21, оп. 10, спр. 494, арк. 12]; св. Миколи, м. Щирець [21, оп. 8, спр. 1085, арк. 6]; с. Гонятичі [21, оп. 10, спр. 366, арк. 3].

— у вигляді прямокутника: церкви у с. Городище, Тернопільська обл. [21, оп. 4, спр. 128, арк. 6]; с. Малий Любінь [21, оп. 8, спр. 617, арк. 5]; Богородиці та св. Миколи, смт. Отиня [21, оп. 11, спр. 164, арк. 12]; сс. Корсів [21, оп. 6, спр. 497, арк. 17]; Раковець [21, оп. 7, спр. 205, арк. 8]; Іспас [21, оп. 7, спр. 147, арк. 3]; Обидів [21, оп. 6, спр. 791, арк. 10]; Угорники [21, оп. 1, спр. 6135, арк. 11]; Поморяни [21, оп. 6, спр. 983, арк. 18]; смт. Тисмениця [21, оп. 1, спр. 6131, арк. 33].

На ділянках конфігурації кола, овала також були розташовані церкви в інших селах і містечках Галичини: Семенівка [21, оп. 8, спр. 898, арк. 9]; Созань [21, оп. 10, спр. 1293, арк. 934]; Воля Задеревацька [21, оп. 15, спр. 12, арк. 13]; Журавне [21, оп. 12, спр. 202, арк. 22]; Успеня Пр. Богородиці, Яворів [21, оп. 9, спр. 511, арк. 17, 20]; сс. Солонка Велика [21, оп. 8, спр. 973, арк. 2]; Верхрата [21, оп. 5, спр. 77, арк. 13]; Бринь [21, оп. 11, спр. 266, арк. 5]; Гузіїв [21, оп. 12, спр. 131, арк. 3]; Гряда [21, оп. 8, спр. 236, арк. 4]; Куткір [21, оп. 4, спр. 578, арк. 5]; Мединичі [21, оп. 10, спр. 889, арк. 9, 10]; св. Онуфрія та св. Миколи, Буськ [21, оп. 6, спр. 103, арк. 16]; Раделичі [21, оп. 10, спр. 1146, арк. 9]; Фрага [21, оп. 4, спр. 642, арк. 3].

Церковні подвір'я у формі кола, овала здебільшого характерні для сакрального будівництва XVI–XVII ст. Таку конфігурацію ділянок мали більшість дерев'яних костелів у Богемії, Моравії, Силезії, Польщі [656, s. 231–245]. Відомі найдавніші дерев'яні костели, що збереглися в Сирині (1305 р., 1510 р.), Любомі (1510 р.), стояли на обгороджених ділянках круглої форми [656, s. 233–235, abb. 222–223].

Кадастри Галичини першої половини XIX ст. підтверджують досить широке побутування в цей період церковних ділянок у вигляді кола та овала. Прямокутні церковні ділянки є пізнього походження, не характерні для традиційного церковного будівництва, організуються при вуличній формі поселення, пов'язані з перенесенням церков у сільську забудову. Проведені в 1960-х рр. обміри лемківських церков Словащини музеєм української культури у Свиднику зафіксували, що ділянки, на яких розташовані існуючі лемківські церкви, мають конфігурацію близьку до кола або до овала. На них збудовані найдавніші церкви: св. Миколи, с. Бодружаль, 1658 р.; Пр. Богородиці, с. Гунківці, кінець XVIII ст.; Пр. Богородиці, с. Корейвці, 1764 р.; св. Василя, с. Крайне Чорне, середина XVIII ст.; св. Михайла, с. Ладомирова, 1742 р.; Трьох Святителів, с. Нова Полянка, 1766 р.; сс. Мироля, 1770 р.; Потоки, 1773 р.; Рівне, 1782 р. [233, с. 40, 181, 194, 243, 326, 342, 370].

Конфігурацію церковних ділянок, близьку до кола або до овала, станом на 70-ті роки XX ст. також мають старі лемківські церкви Польщі (сс. Поворозник, 1604 р.; Овчари, 1653 р., 1701; Пантна, 1700 р.; Мушинка, XVIII ст.; Снітниця, 1755 р.; Св'яткова Велика, 1757 р.; Криве, 1759 р.; Святкова Мала, 1762 р.; Чарна, 1764 р.; Усте Руське, 1786 р.; Баниця, 1787 р.; Ждиня, 1795 р.; Нова Весь, 1795 р.; Команьча, 1805 р.; Квятонь, 1811 р.; Репедь, 1826 р.; Лосє, 1826 р.; Брунари, 1831 р. та багато інших) [560, світл. 1–4, 8, 19, 20, 27, 32; 221, світл. 128–130, 138–142, 158–160, 167–168, 183–184, 186, 249, 259–260, 327–330, 369–370, 399–402, 438–439, 445, 467–472].

Така конфігурація ділянок протягом багатьох століть зустрічалася в різних регіонах України. Архівні, польові й літературні матеріали дозволяють

стверджувати, що ділянки, на яких будувалися церкви, від початку мали форму овала або кола. Про це також свідчать дослідження М.Драгана, згідно з якими “обсаження в старих церквах має найчастіше овальну форму, рідше прямокутну” [160, Ч. 1, с. 39], та археологічні обстеження низки монастирів, що розташовані на овальних ділянках, оточених укріпленнями (оборонний монастир із церквою св. Спаса в м. Трускавець та в с. Фалиш Стрийського р-ну) [295, с. 65–66, 122].

Вибір круглої або овальної конфігурації в плані церковної ділянки не є випадковим. Таке вирішення могло ґрунтуватися на двох підставах: 1) оборонна функція, яку виконували церква, монастир; 2) вплив давніх традицій організації території дохристиянських святинь. На користь першої гіпотези вказує:

— обгородженість церковних ділянок муром, високою дерев’яною огорожею; влаштування вхідних елементів у стіні огорожі через муровані криті дахами брами (сс. Снітниця, 1755 р.; Ждиня, 1795 р.; Брунари, 1831 р.); дерев’яні одноярусні брами, перекриті шатровими верхами (сс. Ладомирова, 1742 р.; Прислоп, 1736 р.; Мироля, 1770 р.; Мушинка, XVIII ст.; Красне, XVIII ст., Польща; Квятонь, 1811 р.; Бартне, XVIII ст., 1842 р.); багатоярусні вежі-дзвіниці з воротами в першому ярусі (сс. Баниця, 1787 р.; Команьча, 1805 р.; Ястрабик, перша пол. XIX ст.) [560, світл. 8, 19, 28–29, 32, 35, 54, 57; 233, с. 298, світл. 35];

— організація церковної ділянки та наявність окремої від церкви вежі-дзвіниці оборонного типу з підсябиттям зрубною конструкції [431].

На користь другої гіпотези вказують паралелі в організації ділянки церкви та дохристиянських святинь. Ідея круглого святилища, відгородженого від навколишнього середовища, з’явилася в глибокій давнині. Приклади круглих у плані, обгороджених святилищ ми маємо в кельтському язичництві. Археологи відкрили наступні круглі святилища: у Трефесбусі періоду Гальштатської культури та Хайденхаймі (обидва належать до VI ст. до н.е.) [553, s. 130–131] і біля Праги [572, s. 63; 646, s. 247]. Круглі в плані святилища широко відомі в

різних народів у пізніші часи [378, с. 56–58]. Вони були і в слов'янському язичництві [374, с. 121–126]. У Давній Русі “однією із найстійкіших форм язичницьких святилищ невеликого розміру були споруди правильної круглої форми, звичайно з двома концентричними валами” [374, с. 223]. Так, Ржавинське святилище IX–XI ст. (Чернівецька обл.), розташоване на пагорбі, має круглу площу діаметром 24 м, оточену концентричними валами [477, с. 85, рис. 39]. Язичницьке капище в Трускавці було оточене по колу частоколом і захищене земляним валом [295, с. 65]. Кругові вали й рови, на яких горіли ритуальні вогні — одна з ознак слов'янських святилищ IX–XIII ст. [472]. Круглі майданчики, у центрі яких стояло божество, відокремлене від навколишнього світу символічним кільцевим ровом, зустрічалося у кельтів [317, с. 14–19].

Перейманню правильних круглих форм для церковних ділянок сприяло двовір'я, яке на Галичині фіксувалося до XVII ст. [473, рис. 10; 478]. “Дослов'янські святилища сприймалися як спадщина та продовжували існувати досить довго, перейшли надалі в християнську форму” [374, с. 123].

Прикладом може бути церква св. Юрія в м. Рогатин, яка стоїть на місці давньої дохристиянської святині в передмісті, що називається “Бабинці”. Тут зберігся усний переказ про те, що із “*czasuw baiwochwalczych miaia staz tu ńwNstynia rońwíksona czci bogini Lady lub Baby — stNed nazwa “Babicce”* [690, s. 397]. Існування багатовікової традиції спорудження сакральних об'єктів на ділянці, що має форму кола або овала, пов'язане із сакралізацією цієї форми в язичницькі часи шляхом приношення жертв богам у круглому рові довкола святилищ; з організацією капища на круглому майданчику [377, с. 15–19, 97–98], будівництвом святилища у вигляді ротонди [374, с. 124–126, 225–226]; з наданням колу в українській міфології магічного значення [91, с. 236] — символ вічності, яка не має ні початку, ні кінця [170, с. 300–301].

Овальні церковні подвір'я у XIX ст. зберігаються, незважаючи на те, що їх оточують прямокутні ділянки (сс. Либохора [21, оп. 10, спр. 761, арк. 12, 13], Семенівка [21, оп. 8, спр. 898, арк. 9], Букова [21, оп. 10, спр. 165, арк. 3, 4], Довге [21, оп. 10, спр. 478, арк. 4]), і навіть тоді, коли довкола є прямокутна

міська площа та прямокутна сітка доріг (м. Ходорів [21, оп. 4, спр. 49, арк. 7]; Яворів [21, оп. 1, спр. 4275, арк. 47]; ц. св. Миколи, Сколе [21, оп. 12, спр. 548, арк. 11]; смт. Журавне [21, оп. 12, спр. 202, арк. 22]; сс. Волоське [21, оп. 12, спр. 68, арк. 4]; Раделичі [21, оп. 10, спр. 1146, арк. 9]).

Не сильно вплинули на зміну круглої та овальної форми церковної ділянки потреби XIX – початку XX ст. щодо розширення церковних територій і містобудівельні вимоги, які передбачали підпорядкування церковної ділянки структурі вулиць і площ. Упорядкування сіл і містечок Галичини, яке проводилось з метою надання кварталам прямокутної форми, не торкнулося старих церковних ділянок. Церковні ділянки в м. Сколе, м. Ходорів залишаються овальної форми, не в'яжуться з прямолінійними вулицями, міськими прямокутними площами.

Розширення цвинтарів у кінці XIX ст. довкола церков відбулося без руйнації старовинних огорож і змін конфігурацій церковних ділянок, які мали місце при закладанні церкви. Так, у середині трапецієвидної ділянки, межі якої були означені у XIX ст., збереглося старе овально обгороджене подвір'я церкви Різдва Пр. Богородиці у с. Ворохта [21, оп. 11, спр. 137, арк. 5], на якому розташована церква, дзвіниця і невеликий цвинтар. На заході від церкви у середині XIX ст. закладається нове кладовище також овальної форми. Залишається недоторканою овальна територія церкви св. Параскеви в с. Космач, незважаючи на те, що до цієї ділянки на початку XIX ст. дорізали на півночі ділянку для нового кладовища [21, оп. 7, спр. 41, арк. 14]. Це явище ми можемо побачити і в інших районах Галичини. Так, церква в смт. Стебник, згідно з кадастром 1853 р., розташована на ділянці, близькій до кола, що обгороджена та обсаджена деревами, до неї з південного заходу приєднали прямокутну ділянку цвинтаря [21, оп. 10, спр. 1369, арк. 5]. У с. Солонка церква розташована в центрі обгородженої овальної ділянки, до якої з північного заходу приєднали кладовище [21, оп. 8, спр. 973, арк. 2]. Це свідчить про те, що давні окреслені ділянки землі у формі кола, овалу, були сакралізовані. Сакральність ділянки землі підкреслювалася ровом і обсадженням церков деревами.

Викладені принципи організації церковної ділянки властиві і мурованим церквам.

Висновки

Наявність круглих святилищ IX–XI ст., знайдених у Подністров'ї, двовір'я, що фіксувалося в Галичині аж до XVII ст., розташування церков на місцях, де раніше стояли дохристиянські святині та відокремлене розташування церков вказує на спадкоємність язичницьких традицій у виборі та організації території для християнських церков Карпат і Прикарпаття.

Конфігурація ділянок, їх благоустрій і оточення, які ми бачимо на найстаріших церковних подвір'ях у Карпатах та Прикарпатті, свідчать про збереження до середини XIX ст. відгомону оборонних традицій в організації церковних територій і сакралізоване ставлення до давніх освячених місць, окреслених церковних ділянок землі у формі овала.

Найдовше архаїчні традиції щодо організації церковного подвір'я збереглися на західних українських етнічних територіях — Лемківщині, Покутті, Бойківщині, Гуцульщині. У XIX ст. стародавні традиції щодо організації території довкола церкви почали поступово втрачатися. Це було пов'язано з втратою народної релігійності, дохристиянської сакральної символіки та перенесенням церковних об'єктів у структуру поселення, де конфігурація при церковній ділянці визначається не сакральними чи оборонними вимогами, а ландшафтними.

РОЗДІЛ 4

РОЗВИТОК ОБ'ЄМНО-ПЛАНУВАЛЬНИХ ВИРІШЕНЬ ДЕРЕВ'ЯНИХ ЦЕРКОВ

4.1. Генеза верху та його значення для української церковної архітектури

Як у всьому світі, так і в Україні на перших етапах розвитку архітектури влаштування покрівлі над спорудою було важливою проблемою будівельної діяльності. За Л. Альберті, “дах за своєю природою серед усіх споруд у смертних був першим, який робили для спокою, не можна заперечувати, що заради даху винайдені не тільки стіни, а все разом зі стінами” [59, Кн. 2, с. 34]. З цією думкою погоджується Д.Барбаро, вказуючи: “коли збудують дах, постає реальність та мета, заради якої будували дім” [69, с. 394].

Дахи, верхи над спорудою посідали особливе місце у слов'янському будівництві [549, с. 16–19]. Про це свідчить вся історія нашого будівництва. Пізньопалеолітичне житло було округлої чи овальної форми, у вигляді купола, виконаного з кісток тварин (мамонта, бізона тощо), обтягнутих шкірою [339]. У часи мезоліту наземне житло також було круглої або овальної форми, по периметру ставилися дерев'яні стовпи, верх перекривався просторовою каркасною конструкцією, вкритою очеретом, шкірою чи іншими легкими матеріалами. Пізніше з'являються верхи муровані, зрубні, різної форми та конструкції.

Про первинність верху свідчать хати з дахом на пристінних стовпах, що збереглися в українців Карпат у Старосамбірському районі. Про те, що дах був важливою складовою будівлі, свідчить термінологія. Термін відомий в Україні з XVI ст., запозичений з німецької мови. “Dach” буквально означав “теся” [494, Т. IV, с. 50]. Давньовірхньонімецький термін “dah” споріднений з литовським “stygas” — дах, латвійським “tego” — крию, покриваю, пізньослов'янським “stogъ” та українським “стіг”, що означає округле або чотирикутне завершення

соломою, снопами хлібних злаків тощо [167, Т. 2, с. 15]. Важливість цієї частини будівлі відображена в етимології багатьох слів.

Будівництво від давніх часів на українських етнічних територіях також пов'язане з вирішенням верхньої частини будівлі, на це вказують терміни курінь, колиба, колимага, комора, клуня, кліть. Найпростішою житловою спорудою був курінь, що мав перекриття у вигляді намету [494, Т. II, с. 425]. Про давність використання перекриття цього типу для житла вказує слово “колиба”. За різними джерелами, воно має спільне балканське, карпатобалканське, палеобалканське походження, є запозиченням з балканського індоєвропейського мовного джерела [319], має паралелі в болгарській (колиба), румунській (coliba), албанській (kaliba) мовах, використовується в значенні “намет”, “кущ”, “шатро” [162, с. 258]. За І. Срезневським, цей термін пов'язаний з язичництвом і означає ритуальну їжу — куливо (поминальна кутя — грец. κίπληκνι). “И жрътва и колива в празнованиях и в календах” пов'язані з язичницькими святилищами [418, Т. 1, стлб. 125], які за зразком у селі Грудок були ротондального типу, мали посередині вогнище, були перекриті шатровим конічним верхом з отвором для відводу диму [179]. Цей тип будівлі зберігся до сьогодні в пастухів Українських Карпат і отримав назву від типу язичницької будівлі — колиба. Збереженню терміна сприяло те, що в цьому регіоні довго існувало двовір'я. Таке зіставлення правомірне та підтверджується дослідженнями Б. Рибаківа [374, с. 124–125]. У нашому випадку також становить інтерес слово “колимага” (“колимог”, “колимаг”), яке в українській мові означає віз, намет, шатро в інших — тільки віз. Ми, всупереч М. Фасмеру, повинні згодитися з І. Срезневським, що це слово запозичене із середньогрецької мови й означає “купол”, “наметова покрівля” [418, Т. 1, стлб. 1252], та Банг-Габайном, за яким воно запозичене з давньотюркського *külüngü* — “судно”, “корабель” [552, с. 484]. Наметова покрівля відома віддавна. Ібн-Даст писав, що “в земле словянь холодъ бывает до того силенъ, что каждый изъ нихъ выкапывает себе погреба, который покрывает деревянную остроконечную крышею, какія видимъ на христiанскихъ церквахъ” [490, с. 9]. З викладеного бачимо, що в найпростіших будівельних спорудах, транспортних засобах домінував верх у вигляді намету,

оболонки. Необхідно вказати, що ця форма покриття відобразилася у спорідненому слові “стіжок”, яке литовською мовою (*stógas*) означає “покрівля”, давньоіндійською (*sthápati*) — “укривати”, грецькою (τφεγщ) і латинською (*tegö*) — “покривати” [494, Т. III, с. 3].

Особливе значення для вивчення українського будівництва має термін “комора”. Не будемо детально аналізувати етимологію цього слова [167, Т. 2, с.540; 461, с. 217–218; 313, с. 45]; вважається, що це давнє запозичення з грецької або латинської мов [292, с. 401]; дуже давнє запозичення праслов’янського періоду з грецької, “старе запозичення з грецької” [494, Т. II, с. 305], “догрецької” [326, с. 3], “не запозичення, а спадок до елліністичних, а саме так званих яфетичних племен” [313, с. 32]. Важливим для нас є те, що грецьке “*kamara*” означає “склепіння”, “склепінчасте приміщення”, “балдахін” і пов’язане з особливостями конструктивного вирішення верху над зрубним або мурованим об’ємом, який мав поліфункціональне призначення, використовувався для скарбниць, палат, спалень, башт тощо.

Широке використання впродовж багатьох сторіч без особливих планувально-конструктивних змін зрубного об’єму, який мав завершення у вигляді “комори” (наметового рубленого верха) для зберігання зерна, цінного господарського реманенту, призвело до того, що первісне значення терміна “комора” (склепіння) втрачається, його з часом переймає функція, яка найдовше закріпилася за цією просторовою одиницею — зберігання.

У ширшому означенні низки приміщень, які мали в основі наметове зрубне перекриття, вживався термін “кліть”. У сербо-хорватській мові він означав “курінь”, “комора”, “хижка”, у готській — “намет”, праслов’янській — “хата”, “комора”, “хижка” [461, с. 206–208; 463, с. 739–740]. Етимологічний аналіз показав, що з коморою пов’язане склепінчасте рублене перекриття, а з кліттю — “просторово-конструктивна одиниця організації закритого простору, де стіни, дах і верхи виконуються зрубними у вигляді двосхилого “накоту” або чотирисхилого рубленого намету” [447, с. 416]. Ця зрубна споруда масово побутувала в давньоруську добу, відома всім слов’янам, найбільшого поширення набула в

народній архітектурі Білорусії, Росії та Скандинавських країн. Полісся зберегло її в ранній недовершеній формі [84, с. 74], найбільшого розвитку вона отримала в українському церковному будівництві.

У нашому випадку також важливо розглянути термін “корабель”, який широко використовувався візитаторами в XVIII ст. і дослідниками церков у XIX – на початку XX ст., коли вони описували одно-, триверхі церкви. Його часто вживали в наукових працях Д. Антонович, Ю. Сіцінський, В. Щербаківський, М. Драган, В. Залозецький та інші. Так, Д. Антонович, досліджуючи українське мистецтво, пише, що “звичай будувати короткі кораблі ще в добу романську, зберігся і в Готицькому будівництві на Україні [...] і тому плани короткокораблевих готицьких церков здебільшого майже квадратіві, як це спостерігається і в Богоявленській церкві в Острозі” [1, с. 55]. Для нас не є переконливим пояснення, що спочатку кораблем називали вірних, а пізніше ця назва перейшла до середньої, поздовжньо-орієнтованої частини базиліки храму, і що перенесення терміна “корабель” (navis — судно, великий човен) на наву пов’язане з Всесвітнім потопом, із човном Ноя, на якому врятувалися вірні [311, с. 12–13]. Таке пояснення науково не обґрунтоване, воно продиктоване бажанням перенести певні історичні події християнства на сакральну споруду. У Середньовіччі плавальні засоби у приморських народів стали частиною їхнього життя, місцем постійного проживання. Накопичений у будівництві плавальних засобів досвід був перейнятий при спорудженні житла та сакральних споруд. У Північній Європі у V–X ст. будували дерев’яні будинки довжиною від 14-ти до 30-ти м, шириною 6–8 м у вигляді великого перевернутого човна [204, Т. 1, с. 60–61]. Вождів ховали у великих човнах [658, с. 23, 156–162, abb. 3, 18–27]. Конструктивні вирішення корабля стали основою скандинавського житлового та сакрального будівництва, формування готичного стилю. На зв’язок між плавальним засобом і сакральною архітектурою вказує також французький термін “неф”, який первинно означав високобортний корабель, і латинський термін “navis” — корабель. Пізніше терміни “неф”, “нава” перейдуть до поздовжньої частини базиліки та середньої частини святині.

Слід підкреслити, що конструктивні вирішення транспортних засобів вплинули на весь подальший розвиток архітектури Західної Європи. Розглянута низка термінів також свідчить, що всі споруди в давнину мали наметові, оболончасті перекриття, які незалежно від конструкції (каркасної, зрубної), були відкриті в інтер'єрі.

Багатовікове стійке використання оболончастої конструкції, яка “висіла у повітрі”, насамперед було пов'язане із сакралізацією простору під нею, про що свідчить вислів українців Карпат “верх на зразок неба”. Коріння цього явища сягає ямної культури, коли “яма, катакомби тощо, тісно асоціювалися з уявленнями про землю, тоді як перекриття — з уявленням про небо” [524, с. 516]. Воно також пов'язане з культом предків, де над могилою покійника вимагалось мати повітряний простір. За В. Ерманом, це співвідноситься з індоарійською концепцією “посудини Матарішвана” — повітряного простору [165, с. 137, 211]. У могильних спорудах, які влаштовувалися в ґрунтових ямах, ставився зруб 3–4-х брусів або колод, на вуглах закріплених пазами, перекритий наметовим верхом, що імітував небо [294]. Символічний зміст неба в ямній культурі досягався навіть створенням подвійного перекриття над могилами [524, с. 539]. Не тільки могили, ями, а й звичай класти покійників у видовбані колоди, який побутував на межі середньої та пізньої бронзи [362], вимагав робити верхню частину колоди у вигляді склепінчастої кришки [245], що символізувала гріб-домовину, яка завершувалася небом.

Піддаховий простір був особливо сакралізований у дохристиянську добу, коли храми були місцем перебування Бога. На основі дослідження святилища селища Грудок та вишивок Б. Рибаків дійшов висновку, що храми в дохристиянську добу мали верх над головою богині у вигляді зрізаного конуса, що символізував небосхил [374, с. 125–126].

Те саме ми побачимо в християнському сакральному будівництві, яке вимагало мати над вівтарем, престолом сінь — круглий куполоподібний верх (купол), що опирався на колони та стовпи і нагадував престол — гріб, місце покладання Ісуса Христа [501, Т. 1, с. 729]. Цей верх символізував небо. У перших

християнських церквах “поверх святого престолу висіло небо із золотистої тканини” [501, Т.1, с. 729]. Вимоги до вівтаря визначили його організацію у вигляді апсиди (перекриття півкуполом або зімкнутим півсклепінням) та вимогу мати “купол над престолом, підтримуваний колонами”, що отримав назву “киворій” і має синонім “піднебесне” [363, с. 64]. Є всі підстави вважати, що спочатку вівтар мав верх у вигляді “неба”, пізніше перекриття “небом” розповсюдилося на наву й бабінець. Приклади перекриття “небом” тільки вівтаря та нави ми маємо в старих церквах Галичини: сс. Мужилівичі (1600 р.), Данильче (XVII ст.), Кавчий Кут (XVIII ст.), Потелич (перша пол. XVI ст.) [160, Ч.1, с. 78–79]. Сумніви, які висловлюються щодо відсутності зв’язку між німецьким “Himmel” (а вірніше готським “himins” (небо)) та “kamara” (склепіння) [167, Т. 2, с. 450] підтверджуються українськими джерелами, де звод, баня над навою, вівтарем, киворій, півциркулярне склепіння печі ще сьогодні в народі називають “небом”. За дослідженнями Б.Гнедовського перекриття “небом” посідало важливе місце в давньоруському дерев’яному будівництві [109]. Сакралізація сферичних верхів призвела до того, що термін “колимаг” (шатро) порівнюється з терміном “храм” [109].

Оскільки ми раніше торкнулися поховань, доцільно розглянути термін “mogyla”, який за “Етимологічним словником української мови” є праслов’янським терміном, що означає пагорб, могила, курган, панівне місце [167, Т. 2, с. 634–635], а за І. Калужською — походить від спільного балканського субстрату [216, с. 135], може бути порівняний з румунським *magura* “пагорб, могила”, албанським *magulle* з тим самим значенням.

Цей термін з давніх часів вживався в Карпатах у значенні пагорба, гори, високого місця, можливо, і могили. Так, у Старосамбірському р-ні Львівської обл. є гора Магура, на якій у дохристиянські часи було святилище, а в XI–XIII ст. — давньоруське городище. Термін *mogylla* через зв’язок з українським *магура*, має ще одне зближення, яке М. Фасмер визначає через “семантичні міркування недоцільним порівнювати з грецьким *megaron* “зал, святая святих (у храмі)”,

megara (множина) “печери” та з авестійським *tağa* — тріщина в землі, печера” [494, Т.ІІ, с. 634–635]. У нашому випадку ми підтримуємо гіпотезу Шарпантьє та С. Младенова, які вважають це порівняння доречним [296, с. 105; 494, Т. ІІ, с. 635]. По-перше, мегарон — найдавніше грецьке житло з вогнищем і вхідним портиком — став основою перших храмів, які були одночасно сакральними спорудами та могилами. По-друге, давній зміст могили (“потойбічне житло”) [423, с. 34–35] простежується в будівництві багатьох гробниць, особливо дольменах, де існує символіка дому — загробного життя [524, с. 514].

Правильність нашої позиції також підтверджується тим, що семантика житла в могилах простежується до сьогодні. Ще й тепер у Молдові, в Україні вживають термін “домовина” у значенні гробу, він присутній у могильних спорудах в ямній [194], зрубній [250, с. 131–134] археологічних культурах. Цей архаїзм особливо довго затримався в українців Карпат, де домовину робили з віконцем.

Викладене свідчить, що світосприймання українців здійснювалося через замкнений простір — інтер’єр хати, храму, домовини, могили. Таке світосприймання вимагало мати не плоске перекриття, а оболончасте, на зразок “неба”. Воно продиктувало подальший розвиток нашого церковного будівництва, призвело до того, що ми маємо в українських церквах повну відповідність між інтер’єром і екстер’єром.

Про важливість в українському житті просторового перекриття вказує низка слів, що починаються на “ко”: курінь (корінь), колиба, комора, корабель, колимаг (храм). Їхнє утворення пов’язане з оболончастим або склепінчастим конструктивним вирішенням верху споруди, засобу пересування. В основі творення слів, що починаються на “ко”, “ку”, “ка” — короб, кошара, кора, кош, корито, ковчег, кодман, корзина (склепіння над півницею), куш, купол, каплиця та ін. — також лежить просторова оболончаста або склепінчаста форма. Від подібності форми до півкола, кола, циліндра, кулі походять слова кружало, крашанка, коко, кокошник, коло, кіл, колач, ковбаса, колоб, коморг (глиняний глечик), ковпак, колода, копа,

кошик, коровай тощо [167, Т. 3]. Про те, що склад “ко” є основою багатьох слів, пов’язаних зі сферичною, циліндричною або формою кола і півкола, свідчить багато термінів інших народів. Так, у тюркських народів “ко” — “небо”; у мові трипільської культури “корус” — шолом, бойова шапка; у вавилонян “комара” — дугоподібно перекритий об’єкт [494, Т. II, с. 227]. Усе це вказує на те, що в основі слів на “ко” лежать давні терміни, що походять від асоціювання та пов’язування їхньої форми з небом.

Важливість верхньої частини будівлі в житті людства зумовила її сакралізацію. Про це свідчать давні форми слів, що починаються також на “к”. У доіндоєвропейських і арійських мовах форма “к” була причетна до творення слів зі значенням “божественності”, в арійських мовах у визначенні царів, а у слов’янських з’явилась в означенні слів князь, корона, ктитор тощо.

Велика кількість слів, що утворилися від ознаки кола, півкола, кружала, оболонки, свідчить, що українське будівництво в часи свого зародження не знало плоского перекриття, користувалось об’ємними формами завершення споруд, не використовувало плоских стель, на що вказують візитаційні записи XVIII ст. Вони відзначають, що церква в с. Олеша “w oitarzu i babiccu bez sufitu”, в с. Бранівка “per modum szory bez rowaiu” [14, арк. 32; 160, Ч. 1, с. 33], у с. Рудники “bez rowaiu”, тут церкви були без “повали”, “суфіту” (стелі) [15, арк. 71–72].

Висновки

1. Символічне уявлення про створення світу, наявність каркасної оболончастої конструкції, створеної з кісток, дерева, шкіри, очерету, були основою, на якій виробився у зрубі новий тип просторового склепінчастого перекриття у вигляді двосхилого “накоту” або чотирихилого рубленого намету. Цей тип перекриття споруди, створений технологією тисячолітнього будівництва на основі дерева, використовувався для споруд різного функціонального призначення, найдовше зберігся в українському церковному, житловому та господарському будівництві. Західна Європа на основі досягнень у будівництві плавальних засобів у Середньовіччі почала переходити на стовпові (фахверхові)

конструктивні вирішення, кроквові дахові системи, які обумовили й подальший розвиток її дерев'яної архітектури.

2. Неправомірним є “розглядати в якості головного прототипу” дерев'яних храмів найпростішу наметову рублену комору, башту, капицю, клуню тощо. Усі вони різні за функціональним призначенням, але у своїй планувальній і конструктивній суті однакові й різняться лише розмірами в плані і по висоті. Підвалинами українського дерев'яного будівництва необхідно вважати склепінчасте рублене наметове перекриття — “комора”, яке разом зі стінами склали завершену об'ємно-конструктивну одиницю — кліть, що стала основою всього українського дерев'яного будівництва, яке тривалий час не знало плоского перекриття та даху на кроквах.

3. Склепінчасті дерев'яні перекриття були настільки вагомими у використанні для різних приміщень, що їхня просторово-конструктивна ознака стала основою формування багатьох слів: колиба, колимага, комора, кошара, ковчег, кош, корито тощо. Про зв'язок цих слів свідчить не тільки однакове конструктивне вирішення верху, а й їхня етимологія, в основі якої чітко простежується єдине словотворення — просторова форма на зразок неба (намет, шатро, купол, склепіння, верх).

4. Винахід дерев'яного зрубного зводу, його сакралізація окреслили весь подальший розвиток українського церковного будівництва; визначили, що його провідною темою протягом тисячоліття стає розроблення на основі намету різних типів зрубних верхів; потребу мати досконалий інтер'єр та його повну відповідність з екстер'єром; зумовили власний розвиток українського церковного будівництва, яке не має прямих аналогів у будівельному мистецтві Європи та світу. Створення наметових зрубних завершень стін, а пізніше на їхній основі — багатозаломних верхів відбулося в будівельній культурі України.

5. Існування в українській мові будівельних термінів, що пов'язані зі склепінчастим перекриттям простору над будівлею, коріння яких сягає догрецьких, доіндоєвропейських, грецьких, дослов'янських джерел, вказує, що на теренах

України існувала давня будівельна культура, тому невиправданим є пошук витоків українського будівництва на Сході чи Заході, Півночі чи Півдні.

4.2. Генеза вирішень плану дерев'яних церков

Генезу церковної дерев'яної архітектури українців Карпат можна дослідити лише тоді, коли будуть розкриті теоретичні, архітектурно-конструктивні прийоми та особливості формування дерев'яних церков у плані та в об'ємно-просторових вирішеннях. Щоби з'ясувати низку питань, пов'язаних з генезою дерев'яної церкви українців Карпат, необхідно розглядати їх не відірвано від усього етнографічного простору розселення українців, а як органічну цілісність, що має спільні архітектурно-конструктивні корені (єдине розуміння в побудові плану, в організації внутрішнього простору, у конструктивних прийомах виготовлення зрубів, верхів, архітектурних деталей тощо). І саме з таких позицій ми будемо аналізувати дерев'яні церкви українців Карпат.

Основною планувальною одиницею української дерев'яної будівлі Карпат є квадратний, прямокутний або восьмикутний у плані зруб, утворений брусами, пленицями, що зв'язані замками на кутах. Такі зруби, розташовані в певному порядку й кількості, становили планову основу церковної архітектури українців Карпат.

Плани дерев'яних українських церков формуються на основі двох схем: з двох або трьох зрубів, розташованих в одну лінію зі сходу на захід, або п'яти просторових одиниць на основі зрубів, розташованих у плані хреста по осях схід-захід, північ-південь.

Ці дві схеми побудови плану, де центральна частина — нава, східна — вівтар, а західна — бабинець, під дією низки чинників [434; 445] у процесі свого розвитку змінювали пропорції, конфігурацію, об'ємно-планувальні вирішення пройшли складний шлях і по горизонталі, і по вертикалі, спричинилися до створення багатьох типів церков.

Найпростішою сакральною спорудою є контина, усипальниця, каплиця, церква, в яких сакральний простір формується на основі одного чи двох зрубів. За

цією планувально-конструктивною схемою формуються, у першу чергу, одно-та дводільні каплиці й церкви-усипальниці.

З археологічних досліджень відомі такі типи дерев'яних святинь (розташовані на Волині, Холмщині, Галичині):

— однозрубна каплиця-усипальниця в с. Пітрич на Дністрі, Івано-Франківська обл., XIII ст. [480, с. 17; 484, с. 52];

— однозрубна, що складається з квадратної нави, яка закінчується трапецієвидною апсидою (вівтарем): церква в с. Мартинівка (с. Вікно), Чернівецька обл., XII–XIII ст. [474, с. 140–141]; дерев'яна замкова церква на городищі-дитинці в літописному Василеві на Дністрі, Чернівецька обл., XIII ст. [486, с. 94]; церква у літописному Василеві на замчищі Хом, XII–XIII ст. [474, с. 11–12];

— двозрубні, що складаються з квадратної нави, до якої була прирубана вужча прямокутна апсида (вівтар): Сокілецька давньоруська церква, Хмельницька обл., XII–XIII ст. [191]; церква-усипальниця в Давидгороді на Волині, XI–XII ст. [333, Ч. 293]; церква на посаді княжого Галича (ур. Церквиська), XII ст. [278, с. 29–31; 280, с. 65];

— двозрубні, що складаються з прямокутної нави, до якої був прирубаний гранчастий вівтар: Терепча біля Сянока, Польща, друга половина XIII ст. [297]

Ці архаїчні планувальні схеми в районах проживання українців Карпат і в Україні збереглися в поодиноких випадках, бо в XVIII ст. візитатори вимагали замінити їх на більш “розвинуті” плани. Сьогодні відомо три планувальних варіанти дводільних церков:

— однозрубна: нава квадратна, вівтар прямокутний (с. Підгородці, цвинтарна, XIX ст., Бойківщина; с. Верхній Яловець, XIX ст., Буковина) [160, Ч.1, с. 68, 101; Ч. 2, рис. 127, 237];

— двозрубна: нава — більший квадрат, вівтар — менший квадрат (с. Буяків, 1722 р., Словаччина; с. Присліп, 1863 р., Закарпаття) [685, s. 41, 67, 77, 83; abb. 24, 46, 78];

— двозрубна: нава квадратна, вівтар гранчастий (с. Гервартів, XV ст.

Словаччина) [685, abb. 22–23, 45].

Ці різновиди планів у княжі часи під впливом дерев'яних ротонд, пізніше під дією стилістики бароко набувають гранчастих форм, на основі яких було створено ще три варіанти плану: восьмибічна нава, гранчастий вівтар; восьмибічна нава, прямокутний вівтар; восьмибічні вівтар і нава (церква св. Онуфрія у Володимирі-Волинському, XII ст.) [337]. У Карпатському регіоні ці типи планів княжої доби не виявлені. Їхня відсутність підтверджує той факт, що сакральна архітектура прийшла в гори з Прикарпаття в часи готики разом з поселенцями у XV–XVI ст., а не в княжу добу та не в період бароко. Про це свідчить найстаріша готична дерев'яна (з тису) церква в Гервартові (XV ст.) [233, с. 15, 18–19] та низка церков, які відомі з XV ст.: церква св. Миколи у с. Середнє Водяне, 1428 р., XVIII ст.; церква св. Миколи у с. Колодне, 1470 р., XVIII ст. (Закарпаття).

План церкви з восьмибічною навою та гранчастим вівтарем був зафіксований у с. Верхрата (1678 р., Галичина) [283, табл. XXXIII], з восьмибічною навою та квадратним вівтарем — у с. Торговиця (XVIII ст., Уманьщина) [160, Ч. 1, с. 68, 101; Ч. 2, оп. 1227], з восьмибічною навою та вівтарем — у Східній Україні, с. Гнильці, (1740 р., Київщина) та с. Сніжки (XVIII ст., Київщина) [160, Ч. 1, с. 108; 530, с. 205–217].

Теоретично, на основі дводільного-двозрубного плану за рахунок зміни пропорцій і надання квадратним формам восьмикутних можна одержати шість варіантів плану. За польовими дослідженнями та архівними матеріалами виявлено, що найархаїчніші три з них використовували в будівництві церков українці Карпат [160, Ч. 2, рис. 127]. Основними районами розповсюдження цього плану в XVIII–XIX ст. була Галицька, Закарпатська Лемківщина, Закарпаття, епізодично його використовували по всій території Галичини.

Щодо походження дводільного, двозрубного плану, то тут є дві позиції. За М. Драганом, дводільні церкви “є, мабуть, у деяких випадках наслідком впливу щойно барокових костьолів на українській етнічній території. На Закарпатті ці дводільні плани може сягають ще до галицько-волинських часів” [160, Ч. 1, с. 68].

За І. Могитичем, “цей тип церков має на території Українських Карпат глибокі традиції” [299, с. 218]. Нові археологічні дослідження підтвердили існування дводільних двозрубних церков у княжі часи [191; 280, с. 15].

Поділ простору святині на дві частини був продиктований потребою богословських канонів — мати окремі приміщення для Бога та вірних. Ці сакральні вимоги визначили дводільність, вплинули на об’ємно-планувальне вирішення сакральної споруди, стали основою сакрального романсько-готичного будівництва Болгарії, Німеччини, Польщі, Угорщини, Чехії та інших країн [656, с. 226–227].

Наявність дводільних церков на “Лемківщині та на Бойківщині до Опору і Стрия”, за Патріархом Димитрієм, пов’язана з межами Великоморавської єпархії, які сягали Бойківщини [335, с. 8–9]. Походження дводільних церков не можна приписувати окремо взятій країні й розглядати як вплив польських костелів на Галичині чи семигородських костелів на Закарпатті, бо в Середньовіччі діяли загальні вимоги Церкви щодо організації сакрального простору, яких дотримувалися всі, хто прийняв християнство.

Дводільні церкви будували і дерев’яні, і муровані (церква Благовіщення у м. Галич, початок XIII ст.; церква Івана Хрестителя у м. Львів, злам XII–XIII ст.; Троїцька церква у с. Зимне, кінець XIV – початок XVII ст.; церква Миколи в с. Новосілках, друга половина XIII ст.) [212, с.135; 307, с. 9–11, рис. 3].

Про наявність загальних підходів у Середньовіччі до організації культових споруд на території Європи свідчить те, що в кінці XIV – на початку XV ст. був інтернаціональний стиль, тобто “пан’європейський момент в історії культури, панувала інтернаціональна готика” [233, с. 15–18; 685].

Уперше наявність загальної основи дерев’яних церков відзначив С.Бургермайстер у праці “Дерев’яні церкви та вежі пруських східних провінцій” (1905 р.), який побачив загальну основу дерев’яних церков Силезії, Моравії, Богемії та церков у відрогах Глятцерських гір [655, с. 229]. Про існування загальної планової основи свідчить фундаментальна праця К. Агренса “Ранні дерев’яні церкви Європи” [546].

Дводільні плани на Закарпатті, Лемківщині, коріння яких сягає пізньоготичної доби, вказують на те, що церковне будівництво Карпатського регіону від початку формувалося в контексті пан'європейської культури, тут були дерев'яні дводільні церкви в період готики. Наявність дводільних церков поза межами Великоморавської єпархії в Галичині (с. Глинське, XVIII ст.; с. Данильче, XVIII ст.), на Волині (с. Суходоли, 1580 р.), а також на Київщині (с. Гнильці, 1740 р.; с. Сніжки, XVIII ст.) підтверджує той факт, що дводільні двозрубні церкви будувалися на всій території України, що вся українська церковна архітектура розвивалася в контексті західноєвропейському, їх будівництво пов'язане із загальноєвропейськими вимогами до планувального вирішення сакральних споруд.

Виявлення дводільних церков на Київщині (сс. Гнильці, 1740 р.; Сніжки, XVIII ст.), які мають плани з двох восьмибічників, підтверджують існування на Східній Україні готики, до якої безпосередньо примкнуло бароко. Слід визнати, що дводільні одно- та двозрубні церкви в Україні будувалися від княжих часів до середини XVII ст.— про це свідчать археологічні дослідження [191; 333; 256, с. 34; 280] та окремі взірці, що збереглися лише в Карпатах та на Поліссі (церква Іллі в с. Новий Корець, 1595 р., Рівненщина [176, с. 136, рис. 3]). Збереження церков у цих районах підтверджує, що природні чинники здатні законсервувати давні взірці від зовнішніх впливів.

Поява цього плану в поодиноких випадках у XIX ст. пов'язана з будівництвом церков на цвинтарях (с. Підгородці, XIX ст.) та необхідністю мати в невеликих селах власну святиню, яка є дочірньою щодо парафіяльної (с. Верхній Яловець, XIX ст.), а не з впливами провінційних західних костелів [160, Ч. 1, с. 68]. Про це свідчать пропорції планів. Дводільні плани костелів на заході мають два простори у вигляді видовжених прямокутників, у церквах вони посідають традиційні для української церковної архітектури квадрати або майже квадрати [447, с. 406, 418]. У невеликих церквах немає потреби у притворі між храмом вірних та папертю, у якій здійснюють литію під час усенічної, повечер'я, опівнічниці та обряд оголошення. Відмова від цього плану була пов'язана з

новими функціональними вимогами до організації сакральних споруд — надання їм оборонних функцій (приставлення із заходу вежі-дзвіниці) та з необхідністю мати окреме приміщення, де під час богослужіння стоятимуть жінки.

Зі зміною функціональних вимог до дводільних церков почали добудовувати бабінець, притвор з вежею-дзвіницею вгорі. Прикладом таких перетворень є муровані церкви св. Трійці в с. Зимне біля Володимира Великого, церква св. Трійці на горі Трійця в давньому м. Стіжок, церква Миколи у м. Сокаль, до яких пізніше добудовано мурований бабінець [335, с. 9], церкви в сс. Кошилівці (XVI ст.), Касперівці (XVI ст.), Ширівці (XV–XVI ст.), ц. Різдва Пр. Богородиці у м. Рогатин (XIV–XVI ст.) [212, с. 134–143]. Ці вимоги стосувалися не тільки церков, а й костелів (Михайлівський костел м. Рогатин, XV–XVII ст.; Вознесенський костел м. Дрогобич, XV–XVIII ст.), синагог (синагога в смт. Сатанів, 1532 р.) [212, с. 142–147]. Цілковито об'єктивно дводільні церкви під впливом функціональних вимог були витіснені місткішими тридільними, що суттєво вплинуло на архітектуру будівлі. На зміну дводільному плану прийшов тридільний, який передбачав одно-, дво- чи тризрубні церкви.

Першу ланку в розвитку тридільного плану займають однозрубні церкви (усі три зруби однієї ширини). На підставі цієї конструктивної схеми народні будівничі опрацювали п'ять варіантів планів, з яких три доцільно вважати основними. Теоретично можна створити шість планів. В українців Карпат цей тип плану зустрічається в кількох варіантах. Найпоширенішими були церкви тридільні, однозрубні, з короткими зрубами бабинця та вівтаря, квадратною навою (сс. Уйковичі, 1846 р.; Старий Кропивник, 1847 р., Галичина; с. Стужиця, початок XX ст., Закарпаття) [160, Ч. 1, с. 52, 56, табл. XXXIX]. Надалі цей план, витоки якого пов'язані з базилікальним типом церков, а не з хатою, змінюється в пропорціях: прямокутний бабінець і вівтар змінюється на квадратний, у своєму розвитку відходить від формальної подібності до хати. Усі три зруби стають квадратними або близькими до квадрата (с. Скорodne, 1821 р., Галичина; с. Ямельниця, 1829 р.; с. Сопіт, 1836 р., Бойківщина) [299, с. 56, 218–219, рис. 102, поз. 1]. Спочатку під візантійським і романським впливами надається

гранчастість вівтареві, а потім під впливом бароко — бабинцеві та вівтарю (с. Ділове, 1750 р., Закарпаття; с. Дашівка, 1835 р., Галичина).

Ще одним рідкісним варіантом у розвитку однозрубної тридільної церкви слід вважати план, де зруб вівтаря (с. Верхня Грабівниця, Бойківщина, початок ХХ ст.) [299, с. 219, рис. 102, поз. 5] та бабинця і вівтаря є трапецієвидними (с. Обарим, 1828 р., Галичина) [299, с. 219, рис. 102, поз. 6]. Цей тип є давнім прикладом реалізації базилікального типу церкви в дереві. Згідно візитацій 1751 р., церкви цього типу посідали вагоме місце за кількістю і були розповсюджені в Галичині, на Буковині та Закарпатті [160, Ч. 1, с. 43].

У зв'язку з тим, що церкви цього плану були подібними на велику хату, уже у ХVІІІ ст. з ними, як з пережитком, “візитатори гостро воюють, наказуючи під карою “інтердикту” богослужбову відправу на них, та наказуючи будову нових церков, або перебудову церковного будинку на більш відповідну для церкви форму” [160, Ч. 1, с. 43]. Якщо цей план у ХVІІІ ст. в Галичині належить до “примітивних”, то він далі побутує і зберігається в церковних спорудах Буковини, на українських етнічних територіях Молдови, Мармарощини аж до кінця ХІХ ст. [440] В інших районах його зустрічаємо епізодично.

Наступним шаблоном у розвитку тридільних церков є двозрубні споруди, що виникли на основі додавання до єдиного зрубу бабинець+нава окремого зрубу вівтаря, або до єдиного зрубу нава+вівтар окремого зрубу бабинця. Цей план належить до давніх планово-просторових структур ХІІ–ХІІІ ст., які археологічно відомі за церквою Параскеви літописного Звенигорода (ХІІ ст.) [303, с. 20–21], Іллінську церквою в м. Чернігів (ХІІ ст.) та церква Вознесіння в с. Лужани біля Чернівців (1453–1455 рр.) [498, с. 90, рис. 1, 12]. Його поява пов'язана з романоготичними сакральними спорудами.

На основі тридільності, двозрубності та надання гранчастих форм основним зрубам теоретично могло сформуватися ще шість планів. З наявних взірців відомі такі плани:

— бабинець і нава однієї ширини, а вівтар вузкий (сс. Колодне, 1470 р. ХVІІІ ст.; Руська Долина, 1759 р., перебудована; Шелестово, 1777 р.; Буківцеве,

XVIII ст.; Дешковиця, XVIII ст., Закарпаття; сс. Крайне Чорне, середина XVIII ст.; Шеметківці, 1752 р., Словаччина) [233, с. 432–442; 289, с. 79];

— вівтар і нава мають однакову ширину, а бабінець є вужчим (с. Лісковате, 1832 р., Польща) [221, с. 77, світл. 485–491].

План церкви, де до бабинця і нави прирубаний вужчий вівтар, є поширенішим, його можна зустріти у Словаччині (сс. Кружльова, XVII ст. (знищена); Ядлінка, 1763 р; Боджураль, 1658 р.) [221, s. 73–77, 114, abb. 71a, 123] та на Закарпатті, де сьогодні з таким планом ще збереглося 14 церков [221, s. 35, abb. 37–39]; Колодне, 1470 р., XVII ст.; Крайникове, 1688 р.; Олександрівка, XVII ст.; Стеблівка, XVII–XVIII ст.; Дешковиця, XVIII ст. [290, с. 57, 72, 77, 79–80]; Рекіти, XVIII ст.; Негровець, XVIII ст. та інші).

Надавши вівтареві гранчастості на основі плану, де бабінець і нава однієї ширини, одержали третій варіант плану, який так само, як і перший, широко розповсюдився на Закарпатті (сс. Канора, 1792 р.; Верхнє Водяне, XVII ст.; Задільське, початок XX ст.) [290, с. 49, 80]. Рідко використовується в будівництві план, де вівтарна частина має форму трапеції (с. Ялова, 1792 р., Словаччина) [229, с. 221], та варіант плану, де бабінець менший, а нава й вівтар мають зрізані кути (с. Верхнє Синьовидне, 1790 р., Бойківщина) [299, с. 221, рис. 103, поз. 12]. Ще рідше вживаються варіанти плану, де бабінець і вівтар мають гранчастість (с. Черногорова, XVII ст., 1794 р., Бойківщина, Закарпаття).

Незважаючи на те, що в процесі еволюції були одержані кращі варіанти тридільних планів, в українців Закарпаття, Мармарощини найпопулярнішим залишається план двозрубної церкви, де бабінець і нава однакової ширини, а вівтар вужчий і гранчастий [618, Cz. II, s. 405, rys. 22]. Цей план, відомий з готичних часів (літописний Звенигород, церква П'ятницька, XII ст.) [198], був популярний до XIX століття. На його основі австрійський архітектор Йоган Цимер 1805 р. розробив проект церкви на 500 вірних [22, оп. 1, спр. 1266], який був рекомендований для масового будівництва на Буковині.

Найскладніший шлях у своєму розвитку проходить планувальна схема, де в основі церковної споруди закладена тризрубність і тридільність. Ця схема плану,

яка має зв'язок з народним будівництвом на основі кліті, стала основною для організації сакральних просторів. Вона зазнавала найбільше впливів. Треба відзначити, що ця схема також відома з княжих часів (церква Івана Хрестителя на пл. Ринок, Луцьк, XIII ст. [468]; церква Онуфрія у м. Тереховля [334]), за цією схемою збудовані найстаріші відомі церкви (XVII ст.). Про це свідчать гравюри Києва 1638 р., Крехівського монастиря 1699 р. та інші графічні джерела XVII–XVIII ст., де представлені тридільні церкви [396].

Гене́за плану цього типу має багато джерел щодо свого походження, насамперед пов'язана з візантійською сакральною мурованою архітектурою, що вимагала завершити вівтар трьома чи п'ятьма апсидами. Апси́ди, які без особливих труднощів виконували в мурі, було тяжко реалізувати в дереві [448]. Народні майстри освоїли в дереві лише чотири варіанти церков з апсидами. Згідно з візантійськими вимогами, на основі організації в тридільному плані у вівтарній частині трьох замкнутих зі сходу апсид можна одержати шість планів дерев'яних церков. Труднощі виконання апсид у дереві призвели до того, що всі три апси́ди в дереві робили прямокутними (монастир Лішнянський, 1698 р., Галичина) [160, Ч. 2, с. 21, рис. 41]; бічні прямокутними, а центральну (вівтар) полігональною (сс. Мостиська, XVII ст.; Лежахів, 1796 р.; Тучапи, 1680 р., Галичина); бічні скісними, а центральні прямокутними (с. Гринів, 1781 р., Галичина); бічні скісними, а центральну полігональною (с. Камінка Струмилова, 1667 р., Галичина) [160, Ч. 2, табл. 9]. Принесені з мурованого будівництва апси́ди в дерев'яних церквах українців Карпат не знаходять подальшого використання. Дослідники не зафіксували жодної дерев'яної церкви, де були б гранчасті бічні апси́ди. Приклади поступового зникнення апсид бачимо в церквах: св. Юра, початок XVII ст. та Чесного Хреста, 1661 р.— обидві в м. Дрогобич; с. Торки, перша половина XVII ст.; с. Кругель Великий, 1630 р., Галичина [160, Ч. 2, рис. 39, 40, 90], де замість двох апсид залишається лише одна з північної сторони. У XVIII ст. від бокових апсид остаточно відмовляються, їхнє місце займає захристія. Така “еволюція” відбулася з двох причин. По-перше, неможливо у зрубі організувати відповідний простір для апсид, які, за візантійськими

канонами, формуються так, що зовнішні стіни мають бути продовженням стін нави. Друга причина тісно пов'язана з першою. Організувати полігональний простір не давала природна довжина дерева та досить мала ширина вівтарної частини.

Влаштувати бокові апсиди відповідної ширини можна було тільки за рахунок вівтаря, який мусив поступитися площею, щоби вони помістились у межах зовнішніх стін нави. Класичне вирішення апсид також зменшувало ширину бабинця, яка перебуває з вівтарем у прямій залежності (ширина вівтаря дорівнює ширині бабинця).

Вівтар як найважливіший елемент церкви не міг віддати багато площі апсидам, тому останні, не маючи місця, не могли реалізуватися в дерев'яній церкві. Візантійські вимоги щодо організації сакральної споруди, які без особливих проблем перейняло муроване будівництво, після апробацій у дереві наштовхнулися на низку конструктивних труднощів, пов'язаних з технологічними можливостями дерева.

Невдовзі від трьохапсидних дерев'яних церков українці відмовились, тому що бокові апсиди не відповідали вимогам літургії. Замість класичних апсид почали добудовувати приміщення з півночі (сс. Бусовисько, 1730 р.; Комарники, 1817 р.; Тухолька, 1858 р., Бойківщина) або з двох сторін (сс. Карпатське, 1772`р.; Нижнє Висоцьке, 1814 р., Бойківщина), ці приміщення однієї довжини з вівтарем і за шириною можуть виходити за межі стін нави. Такі прибудови до вівтаря вже не узгоджуються зі стінами нави та бабинця (с. Опорець, 1862 р., Бойківщина); їхнє походження пов'язане з необхідністю мати окремі приміщення для ризниці та жертovníка.

Копіювання тринальних трьохапсидних церков у дереві зазнало низки невдач [448]. Конструктивні труднощі спочатку спричинилися до відмови від полігонального завершення бокових апсид (його замінили на гранчасте, скісне, прямокутне), пізніше зовсім відмовилися від них. Ці труднощі призвели до зникнення бокових апсид і стали однією з причин організації внутрішнього простору вівтаря на основі однієї апсиди. Фактично, спроби реалізації

трюхапсидних церков у дереві шляхом їх мініатюризациі були однією з причин появи меншого зрубу віттаря, пізніше бабинця, унаслідок чого з'явився новий тип плану.

Спрощення структури запозичених візантійських три-, п'ятинефних планів також відбувалося і в мурованому будівництві. Уже в XI–XII ст. у давньоруській архітектурі будуються невеликі дво-, тридільні одноапсидні храми в районі Переяслава-Хмельницького (церква Спаса в Переяславі, кінець XI ст.; церква Михайла в Старгороді поблизу Чернігова, 1098 р.; безстовпна церква в Переяславі, кінець XI ст.; церква Благовіщення в Галичі, XIII ст.; церква Іллі в Чернігові, XII ст.) [498, с. 89–90].

Появу цих планів прийнято пов'язувати з впливом дерев'яного храмобудівництва та загальною тенденцією мініатюризациі церков у період феодалної роздробленості. За Г. Логвином, взірцем для них були храми-приділи та хрещальні [270, с. XIII]. На нашу думку, на початках не було впливу дерев'яної архітектури на муроване зодчество, бо в дереві ще не виробилося власних типів, а відбувалося лише копіювання мурованих взірців. Про це свідчить дерев'яна хрестоподібна трюхапсидна церква Івана Хрестителя в княжому Галичі, яка має аналог мурованої церкви Миколи у Львові [281]. Накреслений еволюційний процес переходу від тринапсидних трюхапсидних церков до тридільних, дво-, тризрубних церков був не єдиним.

Ще одним важливим чинником, що сприяв появі тридільної тризрубної церкви, можна вважати готичні сільські церкви Європи, які прийшли з цим стилем із Німеччини на українські терени [548]. Ці церкви склалися з трюх окремих частин: першу частину творить вежа-дзвіниця, унизу якої — сіни-паперть; середня частина — нава, могла мати один або три нефи; на протилежному до дзвіниці боці була віттарна частина, що була нижчою та меншою за розмірами.

Це були дводільні дерев'яні церкви, до яких пізніше добудували вежі-дзвіниці (церква Сайтендорф, 1448, 1451 рр.; церква Тихау, 1551 р.) [656, s. 230–232, abb. 212–215].

Дзвіниця, приставлена в часи готики з оборонною метою до дводільних церков, а потім від'єднана від храму, у часи бароко була ще однією спонукою, що спричинила тридільність. Приклади прибудови до дводільних церков вежі-дзвіниці ми маємо на Лемківщині, де у XVIII ст. йде масова модифікація церков XV–XVII ст. [233, с. 11], які у плані стають тридільними.

Необхідно відзначити поширеність цього типу плану в середньовічній Україні, про що свідчать не тільки збережені муровані церкви (церква Різдва Пр. Богородиці, м. Щирець, XV ст. [100]; церква Успення Пр. Богородиці Святогірського монастиря, с. Зимне, 1495 р.; церква Різдва Богородиці, м. Рогатин, XIV–XVI ст.; церква Миколи, с. Чесники, XIV–XV ст.; церква Різдва Пр. Богородиці, с. Росохи, XV–XVI ст. (Галичина) [212, с. 159]; церква Успення Пр. Богородиці, м. Городок, 1540 р. (Галичина) [498, с. 92] та тридільні тризрубні дерев'яні церкви із дзвіницею, вежею-дзвіницею Лемківщини, Закарпаття [233, с. 11], а й тридільні тризрубні церкви із дзвіницею над бабинцем на Поліссі [176, с. 135].

Іншу думку про походження тридільної церкви висловлює В. Залозецький: “з нової асиміляції молдавсько-волоського заложення з архітектурою ренесансу у Львові постає новий трикупольний та тридільний архітектонічний тип, що ліг в основу найбільш поширеного церковного типу на цих землях [...] Цей тип перейшов згодом і в дерев'яну архітектуру” [190, с. 55]. Погодитися, що тридільні сакральні споруди з'явилися в другій половині XVI ст. і походять від “волоської церкви з 1559 року, теперішньої церкви (1591–1629 рр.) та Трьох-святительської каплиці у Львові” [190, с. 54], не можна.

По-перше, тридільні храми в Україні-Русі відомі ще з княжих часів (Переяслав, XI ст.; церква св. Іллі, Чернігів, XII ст.; церква Івана Хрестителя на пл. Ринок, Луцьк, XIII ст.; церква на дитинці, Звенигород, XII–XIII ст.) [334; 468; 498, с. 90–91], у Середньовіччі їх будують в англосаксонському регіоні, вони присутні “в найдавнішій сакральній будівництві германців” [656, s. 21, 253–254] та в атонсько-сербській архітектурі [190, Ч. 1–2, с. 54].

По-друге, у XV–XVII ст. в Україні вже переважали тридільні муровані

(церква св. Трійці, с. Зіньків, 1521 р.; церква Успення Пр. Богородиці, м. Городок, 1540 р.; монастирська церква в Підгірянах, друга половина XVI – перша половина XVII ст.) [400, Т. 2, с. 27; 498, с. 92–95; 504] та дерев'яні церкви, які мали притвор вужчий від нави (церква св. Дмитра, с. Гішин, 1527 р.; церква Успення Пр. Богородиці, с. Качин, 1589 р. Волинь) [176, с. 136].

По-третє, тридільні молдавсько-волоські церкви з'являються в кінці XV ст. і стають загальноприйнятим варіантом у Молдові в XVI–XVII ст., тобто в той самий час, що і в Україні, вони об'єктивно постали під впливом сербсько-афонської та семигородської готичної архітектури [190, с. 54].

По-четверте, молдавсько-волоські впливи не могли охопити цим типом всієї України, бо Молдавське князівство від XV–XVI ст. перебувало у васальній залежності від турецької влади, його не можна зарахувати до країн з могутніми художніми традиціями, які вбирали в себе відпрацьовані варіанти й розповсюджували в інших країнах.

По-п'яте, тридільні церкви в молдавсько-волоській архітектурі мають куполи, сховані під спільним даховим перекриттям [551, fig. 100–101, 112–113], а українські — виведені назовні.

По-шосте, церковне будівництво українців Карпат більшою мірою, ніж хатнє, що прийшло в гори з “хвилями руської людності, що прибувала з долин” [636, с. 19], “брало за взірць культове будівництво підкарпатських землеробів” [562, с. 219], сформувалося на основі елітарної архітектури Галицько-Волинського князівства. Про це свідчать старі карпатські церкви, у планувальних вирішеннях яких збереглися елементи візантійсько-романської доби.

Наявність тридільних дерев'яних церков на всій території України та трикамерних мурованих храмів винятково в Галицько-Подільському регіоні [498, с. 93] вказує на те, що джерелом цього типу є романсько-готичні костели, які прийшли з європейськими колоністами, а також тисячолітня традиція будівництва різних споруд на основі кліті, яка створювала сакральні простори відповідних розмірів шляхом їх додавання по осі схід-захід.

Муровані безстовпні тридільні храми в домонгольські часи відомі на

Переяславщині та Чернігівщині, їх будівництво зосереджується в Галичині та на Поділлі. Це вказує, що формування і розповсюдження тридільного дерев'яного храму відбувалося спочатку в Галичині, Поділлі та Волині, а пізніше по всій Україні. На появу тридільного плану вплинуло культове будівництво центральноєвропейських країн та вимоги часу, які диктували культовій споруді набуття оборонної функції [317, с. 76].

Досить масовими були тридільні та триконхові храми, в яких поєднувалися культова та оборонна функції (церква Вознесіння, с. Лужани, 1453–1455 рр.; церква Миколи, с. Збручанське, XIV ст.; церква Іллі, с. Топорівці на Буковині, 1560 р.; церква Успення Пр. Богородиці монастиря-фортеці, с. Унів, початок XVI ст.) [212, с. 135–136]. Отож, ми дійшли висновку про наявність багатьох джерел і факторів, що спричинилися до формування тридільного плану, який найкраще відповідає і сакральній, і оборонній функціям, і вимогам зрубного будівництва.

Наступною ланкою розвитку плану тридільних церков слід вважати освоєння крилосів, які, на думку М. Драгана, з'явилися під афонськими впливами [160, Ч. 1, с. 65], що прийшли до нас через Молдавію [401, с. 15]. Необхідно зазначити, що цей тип дерев'яних церков в Україні та Європі загальновідомий завдяки церквам українців Карпат. Поява конх-крилосів у тридільних церквах урізноманітнілася ще сімома варіантами.

У дерев'яних церквах крилоси можна організувати лише двома способами: прямокутником чи квадратом (сс. Волосянка, 1804–1824 рр.; Ісаї, 1663 р.; Топільниця Горішня, 1730 р.; Нижня Топільниця, XVIII ст.; Тур'є, 1690 р., Бойківщина; с. Гавловичі, 1683 р., Лемківщина) [283, табл. XIII; 401] і гранчастим полігоном (с. Довге, 1723 р.; с. Ревне, 1744 р.; м. Дрогобич, церква св. Юра, початок XVII ст., Галичина) [160, Ч. 1, с. 65–66, Ч. 2, рис. 39, 89–90, 122–123, 125, 160, 225].

У часовому аспекті на основі збережених пам'яток можна констатувати, що вони з'явилися не раніше XV ст. [401, с. 17], поширювалися в українців Карпат у XVI–XVII ст. та епізодично будувались у XVIII ст. Будівництво церков з

крилосами необхідно пов'язувати з монастирським середовищем. Пізніше крилоси не лише втратили своє функціональне призначення (використовувалися для монастирських потреб), але навіть загубили свою первісну назву. Це сталося наприкінці XVIII ст. і було спричинене тим, що від 1782 до 1790 рр. влада Австрії ліквідувала понад 40 греко-католицьких монастирів [338]. З їхньою ліквідацією поступово втрачається цей тип плану. Межі розповсюдження церков з крилосами сягали від південних (сс. Чумирна, 1668 р., Румунія; Ревне, 1744 р., Буковина) [642, s. 251] аж до західних етнічних земель українців Карпат (сс. Гавловичі, 1683 р.; Тилич, 1743 р., Лемківщина) [618, гус. 200]. Вони були і на Бойківщині (сс. Ісаїв, 1663 р.; Хащоване, 1846 р.; Волосянка, 1804–1824 рр.) [160, Ч. 1, с. 48, 66, 87, 90–92, 99–100; Ч. 2, рис. 120].

Крилоси зустрічаються в костельній дерев'яній архітектурі Польщі, Чехії [656, abb. 234–235]. Їхнє походження не можна пов'язувати із впливом якоїсь країни, зокрема, “впливом молдавської архітектури” [394, с. 15]. Це явище пов'язане з монастирськими церквами, що їх споруджували монахи під впливом Афонської архітектури.

Необхідно підкреслити, що в українців Карпат крилоси мають іншу природу походження та конструктивне вирішення. У Молдавії та на Буковині “вони по середині північної й полудневої стіни, як у церквах афонських, а не такі, як у Галицьких церквах — зрослі з іконостасною стіною” [160, Ч. 1, с. 66]. Наявність церков з крилосами на Бойківщині та Лемківщині вказує на існування тут досить потужної школи храмового дерев'яного будівництва, пов'язаної з монастирями, що були провідниками певних архітектурних вирішень свого часу. Найдавніші середньовічні монастирі були розташовані в Карпатах (сс. Синьовидне, 1240 р.; Полонина, 1262 р.; Лаврів, Смільниця, Созань; Спас, 1407 р.; Терло, 1415 р.; Монастирське, Тершів, 1424 р.; Перегінське, 1431 р.) [248, с. 72]. У Галичині від Середньовіччя відомо 57, а в кінці XVIII ст. — 346 монастирів чину св. Василя Великого [248, с. 70–71].

Яскравим прикладом того, що середньовічні монастирі відіграли важливу роль у формуванні типів церков у Карпатах, є Лаврівський, Унівський монастирі

та Манявський скит [238; 248, с. 70–105; 338; 342]. У Середньовіччі монастирське храмове будівництво сформувало загальну основу церковної архітектури України. Про наявність цього підґрунтя в українській дерев'яній церковній архітектурі свідчить зв'язок між монастирською церковною архітектурою українців Карпат і наддніпрянською у XVII ст. Так, церкви в Манявському скиті та Межигірському монастирі збудовані за єдиним взірцем. Спаська церква Межигірського монастиря має єдину систему перекриття, яка “ще добре збереглася у Карпатах, тоді як на Наддніпрянській Україні її вже немає” [166, с. 20]. За дослідженнями Ф. Ернста, дзвіниця Межигірського монастиря має аналоги з дзвіницею XVII ст. у с. Топільниця Старосамбірського повіту в Галичині [166, с. 30]. Цей факт ще раз підтверджує, що в горах дійсно збереглися давні традиції сакрального будівництва.

На думку багатьох дослідників, лише в XVII ст. бароко почало проникати в дерев'яне будівництво [160, Ч. 1, с. 68; 268, с. 362]. Його вплив позначився зміною прямокутних у плані просторів на гранчасті, що призвело в процесі еволюції до утворення плану, де в тридільній церкві всі три квадрати стають восьмибічниками. Від надання гранчастості основним приміщенням збільшилася кількість варіантів планів до сімнадцяти. Треба зауважити, що надання гранчастості бабинцеві відбувалося повільно, хоча полігональні простори на заході святині відомі від романських часів. Вони не набули широкого розповсюдження через складність їх виконання в дереві.

Полігональність бабинця з'явилась у зв'язку з особливими вимогами монастирських церков [160, Ч. 1, с. 54–56] та необхідністю урізноманітнити плани.

Найбільшій гранчастості форма бабинця набуває в церквах буковинського типу, особливо план, що має посередині великий квадрат, до якого зі сходу прилягає п'ятистінний зруб віттаря і такий самий бабинця (церква св. Миколи, 1607 р.; церква Успення Пр. Богородиці, 1783 р.; церква Трійці, XVIII ст. — всі у м. Чернівці) [266, Кн. 2, с. 449–450]. Рідко в українців Карпат зустрічається план, складений з восьмибічної нави, квадратного бабинця та гранчастого віттаря

(с. Ясінка Масьова, 1810 р., Бойківщина; с. Селятин, 1785 р., Гуцульщина). Відомі церкви з квадратною навою та гранчастим бабинцем і вівтарем (церква св. Юра, м. Дрогобич, початок XVII ст.; церква св. Духа, м. Рогатин, 1598 р.).

На території проживання українців Карпат не зафіксовані всі різновиди плану, складеного з восьмибічної нави, гранчастого бабинця та вівтаря. Слід зауважити, що на Західній Україні загалом заміна давніх квадратних і прямокутних форм на восьмибічні під впливом бароко була повільною та обмеженою, незважаючи на переваги восьмикутної форми зрубу (краща статика споруди та раціональне використання матеріалу).

З цього можемо констатувати, що план тридільної тризрубної церкви пройшов довгий шлях у своєму розвитку. Залежно від конфігурації вівтаря, нави, бабинця та прибудов могло сформуватися 30 варіантів планів, шість з яких надають гранчастості вівтареві, наві та бабинцю, дев'ять — на основі організації конх-апсид і захристій, і п'ятнадцять — комбінації крилосів і конх-апсид.

Фактично з потреб церкви східного обряду тридільний план вичерпав усі свої генетичні можливості. З цієї великої кількості було зафіксовано в церковному будівництві України 27 варіантів планів, а в Карпатському регіоні — лише 11. Освоєння такої кількості планів українцями Карпат не означає, що вони в процесі еволюції не пройшли інших варіантів. Їхня наявність вказує на те, що в українців Карпат збереглися архаїчні плани з готичних часів, освоєння йшло складним шляхом, часто непослідовно у виборі планувального варіанту щодо об'ємно-просторового вирішення. Це пов'язано з тим, що покрівельний матеріал верхів доводилося часто міняти, що давало можливість їх модернізувати згідно з вимогами часу.

У процесі еволюції були відібрані тільки ті плани, які найбільше підходили за багатьма показниками українцям Карпат і які потім стали основою регіональних типів церков. У цьому невеликому переліку церков є плани, які українці Карпат використовують часто, є такі, що рідко і не зафіксовані в інших районах України.

Найбільш популярним і розповсюдженим став базовий план, складений на

основі трьох квадратів, більшого посередині й менших зі сходу та заходу. На основі цього плану будували церкви на Закарпатській Україні (сс. Вишній Грабовець, перша половина XVIII ст.; Нова Полянка, 1766 р.; Потоки, 1773 р.; Мироля, 1770 р., Словаччина), на Лемківщині (сс. Радруж, мала церква, 1664 р.; Чертеж, 1742 р.; Устрики Долішні, 1847 р.), на Бойківщині (сс. Матків, 1839 р.; Кальне, 1820 р.; Верхня Рожанка, 1801 р.; Тисовець, 1863 р.; Ужок, 1745 р.; Гусний, 1759 р.) та на Буковині (сс. П'ядиківці, початок XIX ст.; Старі Мамаївці, кінець XVIII ст.). Географія використання такого плану виходить за межі Карпатського регіону. Він є найуживанішим на Бойківщині, Лемківщині, Південній Буковині та в українців Східної Словаччини у XV–XVI ст. Уперше зафіксований у найдавніших дерев'яних церквах XVII ст. (м. Сколе, XVII ст., Бойківщина; мала церква в с. Радруж, 1664 р., Польща) [221, с. 29, рис. 20–34] і використовувався в будівництві до початку XX ст. (с. Вишній Комарник, 1824 р., Словаччина) [233, с. 78–83], найбільшого поширення набув у XVII–XVIII ст.

Другим за популярністю є план, складений з квадрата бабинця, більшого квадрата нави та меншого гранчастого — вівтаря. Цей план був першою спробою заокруглювання простору. Поява гранчастого вівтаря була інспірована мурованим будівництвом. Цей тип плану можна зустріти на Закарпатті (сс. Збой, 1768 р.; Новоселиця, 1764 р.; Руська Бистра, XVIII ст.; Руський Потік, середина XVIII ст.; Тополя, 1700 р., Словаччина) [233, с. 143–149, 331–337, 377–394], на Лемківщині (с. Репедь, 1826 р.) [221, рис. 437–444] та Галичині (сс. Кути, 1697 р.; Сілець, 1700 р.; Викоти, 1871 р.; Надиби, 1732 р.; Стара Сіль, XVII ст.) [160, Ч. 1, с. 57].

Особливо треба наголосити, що впливи зі сходу та заходу не внесли суттєвих змін у відпрацьований традиційний план, вони лише шляхом часткових замін прямокутних форм на восьмибічні доповнювали старі форми плану. Приймання окремих елементів у плані завжди узгоджується з традиційною плановою та зрубною системами. Наприклад, уклад крилосів у церквах українців Карпат інший, ніж у Молдові та Румунії. Там крилоси робилися посередині північної та південної стін, як у церквах афонських, а в українців Карпат вони зрослися з іконостасною стіною. Запровадження бокових

апсид було прийняте лише з огляду можливого виконання їх у дереві, після невдалої апробації в дерев'яних церквах від бокових апсид відмовились.

Інші зміни, що відбувалися пізніше шляхом додавання до храму будь-яких просторів, не змінювали основи тридільного плану. Стійкість тридільного плану пояснюється незмінними вимогами до організації сакрального простору, тисячолітньою традицією до тричленних структур і символів, що була характерна для пізньоарійської ідеології, символіки кольорів і знаків [160, Ч. 1, с. 55].

Тридільність стала найхарактернішою ознакою української церкви. Еволюція тридільних планів відбулася фактично лише при заміні прямокутної форми на восьмибічну. Порівняно зі Східною Україною еволюція тридільного плану в Карпатському регіоні не мала таких масштабів — це, насамперед, було пов'язано з природними чинниками, що обмежували проникнення зовнішніх впливів, сприяли збереженню архаїчних планів, які були реалізовані в дереві в готично-ренесансну добу. Про це свідчать плани дерев'яних церков українців Карпат з апсидами, крилосами та вежами-дзвіницями на Лемківщині, Бойківщині, що відсутні в інших регіонах України.

Особливим напрямком розвитку планів у церковній дерев'яній архітектурі українців Карпат, як і загалом у всій Україні, слід вважати церкви, які мають хрещатий план. Такі церкви переважно розташовані на території Гуцульщини. Характерний такий план для Покуття, Придніпров'я, Слобожанщини, епізодично траплявся на Прикарпатті [464]. Однак цей тип плану майже не знайомий західним сусідам України — полякам, словакам, чехам, сербам, румунам, угорцям.

Численні варіанти хрещатого плану вказують, що він так само пройшов у своєму розвитку особливий шлях. Найболючішою проблемою і сьогодні у вивченні цього типу церков на Гуцульщині є визначення часу постання та розвитку хрещатої церкви в Україні. Відповідь на це запитання давали М. Соколовський, Г. Павлуцький, К. Мокловський, В. Щербаківський, В. Січинський, В. Залозецький, Й. Стржиговський, Ф. Шміт, Ф. Ернст, Д. Антонович, М. Драган, П. Юрченко, Г. Логвин, І. Могитич та інші. За М. Соколовським,

український тип церков, у тому числі хрещатий, має грецьку основу й залишається впродовж віків без змін [649, s. 95]. На підставі мініатюр (Ізборник Святослава 1073 р. та ін.) Г. Павлуцький доводив, що в княжі часи існували три-, п'ятиверхі церкви [328, с. 124]. Грунтуючись на походженні церковного будівництва, В. Щербаківський виводить хрещату церкву від однієї башти через однодільну одноверху до дво-, три-, п'ятибанної [530, с. 205–231]. Обґрунтовуючи форми церков потребами літургії, Т. Обмінський вважає, що хрещата церква є наймолодшою, прийшла за посередництвом Манявського скиту в XVII ст. з Афону й поширилася передусім на Гуцульщині [623; 624, s. 426]. Появу хрещатих дерев'яних церков Д. Антонович теоретично виводить від історичних стилів Заходу й зазначає, що тип хрещатої церкви не є давнім, це аналогія мурованої, “і немає підстав до того, щоб яку-небудь з тих форм вважати архаїчною, збереженою протягом довгого ряду віків” [61]. Суто візантійською формою В. Залозецький вважає церкви з планом рівнораменного хреста та з одним верхом на перехресті, яка в дереві постала від мурованого будівництва в часи Відродження та з п'ятьма верхами в часи бароко [190, Ч. 1, с. 57]. Його підтримує Ю. Бабій у студіях про постання та розвиток архітектурних форм [66].

За В. Січинським, “хрещаті муровані будови були знані в римській і старохристиянській архітектурі”, а вже за князя Ярослава Мудрого будували церкви з п'ятьма верхами [400, Т. 1, с. 105]. Михайло Драган вважав, що хрещаті форми плану в Україні з'явилися “за посередництвом Царгороду, який рівно ж Вірменії завдячував деякими формами своєї архітектури”, і що “слід думати, що вже в княжих часах була хрестова форма плану в церкві” [160, Ч. 1, с. 59–60]. Хрещата дерев'яна церква, на думку М. Драгана, “попри свої старі традиції в Україні втягнула в свій комплекс також дещо західних подробиць з будівництва ренесансового й барокового стилю” [160, Ч. 1, с. 103]. “Манера виконання та цілком уставлені прийоми”, за П. Юрченком, “свідчать про дуже давні традиції цього мистецтва” [543, с. 40]. Розповсюдження хрещатого типу плану по Україні, як стверджує Ф. Ернст, почалося з Києва, коли там утвердилося християнство [166]. Позицію вчених, що хрещатий тип церкви вже вживався у

зрубних конструкціях від княжих часів, підтримує своїми дослідженнями Г. Логвин [267]. Сучасний дослідник гуцульських церков І. Могитич на основі аналізу “гуцульських хрещатих церков і відомих сьогодні споруд XII–XIX ст. на території Галицького князівства” доводить існування зв’язку між “гуцульськими хрещатими церквами з давньоруським зодчеством”. При цьому він обґрунтовує припущення багатьох учених про вірменські впливи на формування галицької будівельної школи [304, с. 106]. За О. Флієром, це відбувалося “через розвиток лінійних тридільних планів до хрещатої схеми” [498, с. 194–184].

Ці погляди умовно будуються на двох теоріях. Перша пов’язана з визнанням іноземного культуртрегерства, зокрема візантійського, чи інших культур або їхнього поєднання, друга — автохтонного розвитку української дерев’яної церкви.

Корені хрещатого типу храму можна побачити вперше в домонгольських хрестово-купольних, тринавних, чотиристовпних храмах (церква Пантелеймона в м. Галич, близько 1200 р.; церква Івана Предтечі в м. Холм, 1240–1250 рр.) та в хрестово-банних храмах давнього Києва [273], що стали панівними від кінця XI ст., у плані яких вже візуально виявляється хрест (“зачатки хреста”, “суцільні стіни хрестом”, “закінчена форма хреста з пілонами або колонами”, “замкнутий хрест”, “хрестообразна корабельність”) [189, с. 313; 247, с. 77]. Зменшення розмірів хрестово-банного храму та перенесення мурованого взірця в дерево призводило до втрати бокових апсид. Конструктивно-технологічні можливості матеріалу диктували реалізацію апсид на основі перетину двох перпендикулярних прямокутних зрубів [448; 464]. Ще одним джерелом хрещатого храму можуть бути тридільні двостовпні церкви з приділами по боках (церква Миколи у Львові, кінець XVIII ст.).

Як показав аналіз, реалізація мурованого взірця в дереві могла відбутися лише на основі складання окремих клітей, тобто матеріал диктував планувально-конструктивне вирішення. Еволюційним кроком до хрещатої церкви також була поява триконхових (церква Петра і Павла, Кам’янець-Подільський, XV ст.) та тетраконхових церков (церква Покрови Пр. Богородиці, с. Сутківці, 1467 р.,

Хмельницька обл., Поділля). За А. Флієром, хрещатий план церкви також міг з'явитися через храми-квадрифолії (храм-квадрифолій с. Побережжя біля Галича, XIII ст.; “Полігон”, Галич, середина третьої чверті XII ст.) [498, с. 90–94]. “Близькими до триконхових є гуцульські, хрестового плану церкви” [335, с. 10].

Ще одним джерелом хрещатих церков були малі монастирські церкви Балкан. Хрещаті церкви типу “вписаний грецький хрест” усередині масивних стін відомі від X ст. у Болгарії (церква Раковишкіятського монастиря, X–XI ст.; церква Бургаскіятського монастиря, X–XI ст.; церква св. Миколи в с. Бояна, X–XII ст.) та Сербії (церква св. Богородиці; с. Долна Камениця, XIII–XIV ст.; церква Петра і Павла в Нікополі) [489, с. 44–45] і хрестово-купольні церкви “свобідний хрест” — від X ст. (церква Тодара, с. Бобошево, X–XIII ст.). Їхня поява у X–XI ст. пов'язана з монастирськими церквами-усипальницями, а в XIII–XIV ст. вони збільшилися в розмірах, стали основними монастирськими церквами Болгарії, Сербії [489, с. 47–47]. Як уже було вказано, розповсюджували ці типові монастирські церкви українські монахи, які мали прямі зв'язки з Афоном.

Підгрунття для створення хрещатої церкви було підготовлене в домонгольський період, при реалізації хрестово-купольних тринальних, чотиристовпних і тридільних з боковими приділами мурованих церков, що з'явилися в центрах політичної та духовної влади.

Пошук хрещатої церкви в дереві зумовлений зміною статусу церковної архітектури. Вона зароджувалася від XIII–XIV ст. у Галицько-Волинському князівстві в “градах Червенських” і племінних центрах, була за своїм соціальним статусом елітарною, її замовниками були князі, галицькі бояри, аристократична, економічно спроможна еліта, яка реалізовувала візантійсько-романські взірці, чим підкреслювала свою приналежність до відомих у той час родів Європи. Політично-економічні обставини, зумовлені татарською та монгольською навалами, змінюють умови будівництва мурованих хрестово-купольних храмів. Це будівництво припиняється в Україні від другої половини XIII ст. і продовжується до XVI ст. лише в Галичині та Волині (церква Іоанна Предтечі, м. Холм, 1240–1250 р.; церква Різдва Пр. Богородиці, м. Галич, XIV ст., церква

Юра, м. Львів, 1353–1437 рр.). Сакральна архітектура з елітарної переходить у парафіяльну, вимагає компактних планувальних схем, які можна реалізувати в дереві невеликою громадою, монастирем.

Пошук компактної планувальної схеми розпочався ще у XIII ст. і продовжувався до першої половини XVI ст., зокрема у Галичині та Волині, бо тут найдовше будувалися муровані [498, с. 91] та дерев'яні [281; 279] хрестово-купольні храми, тут уперше зафіксований найраніший відомий нам хрещатий храм в Україні — Онуфріївська церква в Лаврові, друга половина XV ст. Можна стверджувати, що в цей період на західних українських етнічних територіях йшов пошук аналогів хрещатої церкви в дереві.

Цілком закономірно дерев'яні хрещаті церкви вперше будують на Прикарпатті, їх реалізують монастирі, монаші ордени, що стають основними суб'єктами їхнього запровадження.

На те, що храми на чотирьох колонах поширювались у монастирському середовищі ще з візантійських часів, вказують Р. Краутгаймер та С. Менго [596, р. 309–130; 610, р. 224–231]. Хрещаті дерев'яні церкви у XVII ст. в Україні будували монахи в монастирях (собор Спаса в Межигірському монастирі, 1606 р.; церква в Манявському скиті, 1612 р. стара, 1619 р. нова) [504, с. 15, 18]. Поява цих церков у XVII–XVIII ст. пов'язана із загальноєвропейською тенденцією до центрального типу сакральних споруд. Епізодичні спроби збудувати дерев'яні церкви у вигляді грецького хреста траплялись у Чехії (Великі Карловичі, 1752 р.) [656, s. 236–237, abb. 227].

Із Прикарпаття, зокрема Покуття, хрестово-купольний тип церкви разом із заселенням українцями Карпат переноситься на терени сучасної Гуцульщини [452, с. 475–499]. Відомі ранні взірці фіксуються на комунікаційних шляхах, що ведуть із Прикарпаття у Закарпаття (м. Делятин, 1620–1630 рр.; с. Дора, XVII ст.; с. Ворохта, 1615 р.).

Враховуючи те, що у XIV–XVI ст. Галичина й Волинь були основними територіями, де здійснювалося будівництво хрестово-купольних храмів, і те, що ми маємо вже вироблені типи XVII ст., можна стверджувати, що тут тривав

довгий і безперервний процес їхнього відпрацювання в мурі та дереві. Виникнення, становлення і тридільної тризрубної і хрещатої церкви, здійснювалося на основі багатьох джерел.

Поява хрещатого плану також пов'язана з необхідністю збільшити об'єм церкви. Це здійснювалося шляхом додавання з півдня та півночі до нави тридільних церков бокових рамен [461, с. 424–429]. Поява хрещатого плану в скандинавських країнах відбулася на основі розбудови існуючих дводільних церков [545, Vd. II, abb. 220].

Однозначним у цих дослідженнях є те, що хрещатий тип плану в дереві відомий досить давно і своїм корінням сягає глибокої історії і Сходу, і Південно-Східної Європи. Про це промовляє, передовсім, топографія його розповсюдження (Гуцульщина та Наддніпрянщина) [160, Ч. 1, с. 60].

Фактично в дереві еволюція хрещатих планів виходила від двох схем конструктивної організації зрубів: від перетину двох прямокутних довгих нав так, що квадрат утворюється всередині, оточений рівними квадратами чи меншими прямокутниками, або на основі додавання до великого (посередині) квадрата з чотирьох боків менших квадратів (Vierpass). Перший тип відомий за найстарішою церквою IV–V ст. у Херсонесі; Іванівською церквою в Галичі (третья чверть XII ст.); церквою з княжих часів у Львові — св. Миколи, XIII ст. [270, с. 388, рис. 147], а другий — за мурованою церквою в с. Сутківці, 1467 р. [160, Ч. 1, с. 60; 270, с. 416–417, рис. 259–260] Ці два типи конструктивної організації зрубів завдяки варіаціям, тобто трансформації бічних квадратів у прямокутники або надання їм гранчастості шляхом зміни лише одного, двох, трьох або чотирьох рамен та добудови просторів між раменами, давали можливість отримати 80 планувальних вирішень.

На основі пропорційності рамен хрещатий план, створений довкола більшого квадрата посередині, дав такі варіанти:

— план у вигляді рівнораменного хреста (свт. Ділятин, 1620–1630 рр., перевезена 1790 р. з урочища Луги; с. Дора, XVII ст., тепер м. Яремча, перебудована 1844 р., Гуцульщина) [160, Ч. 1, с. 61, 104; 299, с. 208];

— план, близький до рівнораменного хреста (сс. Лоєва, XVIII ст.; Ясіня, 1824 р., Гуцульщина) [160, Ч. 1, с. 61, 65, 104];

— план з короткими боковими раменами (с. Микуличин, 1868 р., Гуцульщина) [160, Ч. 1, с. 61; Ч. 2, рис. 105, 109]. Еволюція цього плану відбувалася шляхом видовження чотирьох або двох рамен квадрата. Погоджуємося з думкою М.Драгана, що церкви із вкороченими раменами були основними, а церкви з квадратними вирішеннями бокових рамен з'явилися тоді, коли були потрібні верхи на кожному рамені [160, Ч. 1, с. 61–62].

Хрещатий план, створений від перетину двох прямокутників, пройшов такий самий шлях, як і план, з більшим квадратом посередині. Він дав такі варіанти:

— план з раменами, близькими до квадрата — церква в с. Рожнів, 1867 р., Гуцульщина [160, Ч. 1, с. 62–107; Ч. 2, рис. 254];

— план з усіма чотирма скороченими раменами — церкви в с. Ворохта, 1615 р.; с. Ясіня-Плитовате, початок XIX ст., Гуцульщина [160, Ч. 1, с. 103–104; Ч. 2, рис. 113, 245];

— план з двома скороченими раменами — церкви в с. Сливки, 1760 р.; с. Ценява, 1745 р.; с. Спас, 1752 р.; с. Ямне, XVIII ст.; с. Князівське, XVIII ст. [160, Ч. 1, с. 63, 103–104; Ч. 2, рис. 76–77, 113, 116].

Далі план розвивається за рахунок видовження бабинця (сс. Пистинь, 1858 р.; Зелена, 1846 р. Верховинського р-ну) та бабинця і вівтаря (сс. Космач, 1868 р.; Криворівня, 1818 р., Гуцульщина) [160, Ч. 1, с. 22, 82; 299, с. 210, рис. 99–100].

У XVIII ст. обидва принципові конструктивні типи планів зазнають змін під впливом бароко, тобто замість прямокутної форми рамена дістають гранчасті, а середній квадрат переходить у восьмибічник. Були великі можливості розроблення нових варіантів планів від надання гранчастості всім раменам. Незважаючи на це, був відібраний варіант, де гранчастість мають три рамена, і лише західне рамено залишилося прямокутним.

Гранчастість також дістають рамена церков, плани яких створені від перетину двох прямокутників на основі п'яти рівних квадратів (с. Нижнє

Синьовидне, 1803 р., Бойківщина; сс. Тужилів, 1855 р.; Пійло, 1778 р.; Тисів, 1783 р.; Креховичі, 1842 р.; Липовиця, 1871 р.; Ясень, 1756 р.; смт. Перегінське, 1885 р., Гуцульщина) [160, Ч. 1, с. 62, 104; Ч. 2, рис. 59, 240].

Найбільшого поширення дістає план на основі перехрещення двох нав шляхом добудови менших просторів поміж раменами — від цього внаслідок добудови просторів поміж раменами створився семи- та дев'ятипростірний план. Саме так план розвивається переважно на Східній Україні. На територіях проживання українців Карпат ми маємо лише семипростірний план, що сформувався від прибудов з боків віттаря. Подальший розвиток хрещатого плану на досліджуваній території не відбувся.

Прикладами семипростірних планів, де всі чотири рамена рівні, три з них гранчасті й мають прямокутні добудови до віттаря, можуть бути церкви в сс. Вільхівка, 1860 р.; Дуба, 1908 р.; Дубшари, 1924 р. [160, Ч. 1, с. 64]. Зразками, де в одній площині до двох скорочених (південного й північного) рамен і гранчастого (східного) рамена добудовані стіни, є церкви в с. Мислів (1892 р.) і с. Климець (1925 р.). Є ще й інші комбінації на основі чотирьох скорочених рамен, де всі простори прямокутні — с. Витвиця, 1824 р.

Змін зазнає також цей тип плану зі скороченими двома раменами — церква у м. Надвірна (1619 р., перенесена зі скиту Манявського 1785 р.), або гранчастим стає лише східне рамено — церква в с. Бортники (1800 р.), а також тип плану зі всіма чотирма скороченими раменами — церква у с. Слобода Болехівська (1700 р.) [160, Ч. 1, с. 63; Ч. 2, рис. 110, 113].

В еволюційному процесі українці Карпат перевагу віддали церквам, план яких формувався від перетину двох прямокутників (с. Ворохта, XVIII ст.). Цей тип краще відповідав конструктивному в'язанню дерева в кутах та організації просторів на основі кліті.

Аналіз у часовому аспекті показав, що церкви XVII–XVIII ст. невеликі за розмірами. Тенденція збільшення площі спостерігається від XIX до початку XX ст. — церква у с. Шешори, 1905 р.

Висновки.

1. Народні зодчі практикували всі плани церков, які тільки можна отримати від додавання клітей по одній або двох перпендикулярних осях. Упродовж віків унаслідок еволюції цих планів церков відбувався їх відбір, у якому українці Карпат надали перевагу найархаїчнішому типові планів — з трьох квадратів, більшого посередині й менших зі сходу та заходу, який був стартовим у розвитку тридільних церков і поширеним по всій території українців Карпат, за винятком Виноградівського, Тячівського та Хустського районів. Стійкість цієї планувальної схеми пояснюється історичною національною традицією. Ця форма плану має давнє походження і, незважаючи на різні впливи, залишилася панівною, бо генетично пов'язується з традиційним дерев'яним візантійським і західноєвропейським будівництвом.

2. Квадратні простори, зрубні дахи, верхи, їх взаємне співвідношення, розташування дверей, вікон, поєднання внутрішніх просторів вказує на зв'язок з давньослов'янським дороманським сакральним і хатнім будівництвом. За М. Драганом, “візантійське будівництво лише дало рамки, але зміст у ці рамки внесло народне будівництво” [160, Ч. 1, с. 56]. Бароко, що прийшло в XVII ст., не змогло витіснити старовинні квадратні та прямокутні форми й змінити усталену основу будівництва в плані, типова дво-, тридільність і хрещатість залишилися незмінними. В українців Карпат переважають прямокутні зруби (82 відсотки), тоді як церкви XVII ст. на Придніпрянщині в плані мають багатокутники. Інші стилі після бароко не вплинули на формування плану дерев'яної церкви. Зміни, що відбувалися в побудові плану хрещатих церков, були несуттєвими, не зробили особливих принципових змін у відібране планувальне вирішення, яке генетично було визначене з властивостей матеріалу. Дослідження довели, що протягом XVII–XX ст. церковне будівництво Гуцульщини не змінило встановлених принципів організації плану, тобто його хрещатості. Хрещатий тип плану успадкував гранчастість вівтаря раніше від мурованого будівництва, бароко лише доповнило гранчастість в інших раменах плану.

3. При існуючій схемі організації сакральних просторів східної церкви

еволюція планів на основі двох принципових схем по горизонталі є обмеженою. Генетично ці типи планів себе вичерпали. Зміна кількості клітей чи принципів композиції могла відбутися лише з кардинальною зміною літургійних потреб у просторах, але цього не сталося.

4.3. Генеза об'ємно-просторових вирішень дерев'яних церков

Перед тим, як перейти до характеристики об'ємно-просторових вирішень церков українців Карпат, зупинимося на формах верхів, що зустрічаються в сакральній дерев'яній архітектурі.

Незважаючи на те, що для будівництва дерев'яних церков українці використовували невелику кількість планів, вони досягли великих успіхів щодо якості й різноманітності об'ємно-просторових вирішень храмів, зокрема у комбінуванні найпростіших геометричних форм зрубів — куба, квадратної або гранчастої призми, чотиригранного або восьмигранного верху, у вигляді піраміди, бані, заломів і додаванням до них одвірків, ганків, опасання, піддашся, карнизів тощо. Щодо кількості та якості об'ємно-просторових вирішень українська церковна дерев'яна архітектура є дуже різноманітна й мальовнича, з великою перспективою для подальшого вдосконалення.

Пошуки нових об'ємних вирішень у церковній дерев'яній архітектурі українців Карпат здійснювалися двома шляхами: множенням кількості верхів і їх детальною розробкою по вертикалі. На основі множення верхів українська церковна архітектура одержала дев'ять основних об'ємно-просторових вирішень церков — від одноверхої до дев'ятиверхої. Українці Карпат освоїли всі типи основних церковних споруд, крім дев'ятиверхих. Найбільшого успіху народні майстри досягли в розробленні верхів по вертикалі та їх композиційному поєднанні між собою.

При розгляді еволюції об'ємних вирішень церков слід також врахувати низку перехідних ланок від одного типу до другого. Багато дослідників при розробленні типології об'ємних вирішень не враховують церков дахових (без верхів), перехідних типів від дахових до верхових, від церкви з вежею-дзвіницею

до церкви з окремою дзвіницею тощо. Об'ємне вирішення церкви безпосередньо залежить від зрубного плану, який дає можливість завершити кожен його кліть дахом або верхом у відповідній комбінації. В еволюційному процесі від перекриття будівлі у вигляді дво-, чотирихилого даху до розроблення одноверхої церкви утворилося вісім варіантів об'ємно-просторових вирішень.

Сама одноверха церква поступово вдосконалювалася своїм верхом над навою або вівтарем за рахунок як заломів, так і заміни квадратної форми на восьмигранну. Таке вдосконалення дало можливість одержати ще сім типів об'ємного вирішення церкви. Поява в процесі еволюції традиційних двоверхих церков на основі чотирибічних і восьмибічних верхів (шляхом членування по вертикалі залами в різних комбінаціях) теоретично дає при трьох залах 28 варіантів об'ємно-просторових вирішень. Дослідник українського мистецтва М. Драган з оригіналу зафіксував лише чотири варіанти [160, Ч. 1, с. 101]. До цього треба додати, що поява емпори над бабинцем і дзвіниці над нею подвоїла можливу кількість варіантів двоверхих церков. Зафіксовано лише сім різновидів вирішення тридільних двоверхих церков з емпорою над бабинцем.

Якщо не обмежуватися кількістю заломів, ще більше варіантів об'ємного вирішення дає тридільна тризрубна триверха церква. При обмеженні заломів до шести, які нам відомі з бойківських церков, можливі 253 об'ємно-планувальні вирішення. На українських етнічних територіях зафіксовано всього 53 варіанти тридільних тризрубних триверхих церков [160, Ч. 1, с. 78–101], з яких 48 варіантів зустрічалися в районах проживання українців Карпат. Теоретично українська дерев'яна церква, що сформувалась на основі тридільного тризрубного плану та комбінацій верхів і дахів, членуванням могла дати 369 варіантів об'ємно-планувальних вирішень. Така кількість церков свідчить про великий генетичний потенціал, який мало українське церковне дерев'яне будівництво на основі тридільного плану щодо кількості об'ємних вирішень над основними зрубами церков.

Немало об'ємних вирішень дали хрещаті церкви обох схем конструктивної організації зрубів — перетину двох прямокутних довгих нав (Konchenquadrat) та

додавання до великого посередині квадрата з чотирьох боків менших квадратів (Vierpass), на основі яких формуються основні типи церков — одно-, три-, п'яти-, семи- та дев'ятиверхі. Одноверха церква залежно від форми верху, його членування по вертикалі дає 17 варіантів, з яких зафіксовано лише сім (п'ять на території українців Карпат) [160, Ч. 1, с. 78–80; 464, с. 472–509]. Найбільшу кількість різновидів об'ємного вирішення могло дати на хрещатому плані триверхе завершення церковної споруди. Це об'ємно-планувальне вирішення дозволяло повторити всі варіанти верхів церков на основі тридільного плану. Однак подальше втілення його не було здійснене. Сьогодні зафіксовано лише три варіанти хрещатих церков з трьома верхами, два з яких нам відомі на території українців Карпат [160, Ч. 1, с. 105–106]. Велику кількість об'ємних вирішень церковних споруд можна одержати на основі п'яти верхів. При чотирьох залах і однаковому вирішенні бокових верхів можна одержати 18 різновидів церков. Зафіксовано лише дев'ять, з них шість — на території українців Карпат.

З цього видно, що вагомий внесок в еволюційний розвиток об'ємно-планувальних вирішень дерев'яних церков належить українцям Карпат, які пройшли найбільше щаблів у сакральній архітектурі, що дало можливість під впливом багатьох чинників [434; 445] створити свої регіональні типи храмів: бойківський, лемківський, гуцульський, буковинський і закарпатський [221; 233; 266; 289; 299; 449; 464]. Цілком об'єктивно можна стверджувати, що церкви українців Карпат є ключем до вивчення генези української церковної дерев'яної архітектури.

Розглянемо детальніше еволюційний шлях зародження і формування об'ємних вирішень дерев'яних церков.

На найнижчому щаблі об'ємно-просторового вирішення стоять церкви дахового (“хатнього”) типу [461, с. 410]. Цей тип церковної споруди був відомий українцям Карпат, зокрема у селах Бойківщини (сс. Нагірне, 1720 р.; Радловичі, 1774 р.; Ракове, 1779 р.), Покуття (сс. Коршів, 1843 р.; Ферескуля, 1826 р.; Єзупіль, 1753 р.; Острів, 1740 р.; Сапогів, XVII ст.; Джурів, XVIII ст.) [160, Ч. 1, с. 44–45, 107, 120, 152] та інших регіонів України (с. Куцеволівка, Дніпропетровщина) [268,

с. 332]. Уже в другій половині XVIII ст. такі церкви вважалися “пережитками”, їхню “примітивну форму” візитатори кінця XVIII ст. зневажливо називають “шопою”, “стодолою” [14, с. 25–27, 90–91, 199, 580–581]. Внаслідок еволюційного процесу та під дією силових чинників цей тип у XVIII ст. поступово замінюється в Галичині на церкви з верхами. Відлучення в XII ст. Закарпаття, а в XV ст. й Буковини від Галичини призвело до того, що цей тип церковної споруди тут консервується, потім відроджується на основі неоготики та продовжує побутувати на Закарпатті до середини XVIII ст., а на Буковині — до XIX ст., стає основним і отримує назву “буковинський храм”. Тип храму з одним дахом над трьома зрубами, на думку доктора мистецтвознавства Г. Логвина, є реліктом української церковної архітектури [268, с. 332]. Його архаїчну основу найкраще зберегла буковинська школа дерев’яної народної архітектури (церква Михайла, м. Чернівці, 1600 р.; церкви в сс. Поляна, 1618 р.; Петрашівці, 1663 р.) [266, с. 449–450].

У процесі еволюції дахова церква, витoki якої також сягають пізніх готичних костелів з високими стінами основних приміщень, набуває більшої монументальності. В українців Карпат під впливом місцевих природних умов, зокрема великої кількості опадів (щоб уникнути замокання стін і підвалин), виникла необхідність оперезати церковний будинок піддашшям (сс. Кропивник Старий, 1847 р.; Ямельниця, 1829 р.; Сопіт, 1836 р.— Бойківщина) [160, Ч. 1, с. 50, 56, 71–73; Ч. 2, рис. 81–83, 94, 139; 299, с. 219–223, рис. 102]. Піддашшя частково віддалили образ дахової церкви від хати. Слід зауважити, що піддашшя відоме ще від дохристиянських часів, воно зустрічалося в архітектурі інших народів [618, рис. 85]. Поява піддашшя та опасання була інспірована функціональними вимогами — відсутністю приміщень для людей у капищі та необхідністю сховатися від негоди під час жертвоприношення. Походження піддашшя не можна відносити ні до певного етносу, ні території [461, с. 298–300].

У часовому аспекті безкупольні дахові тридільні церкви в Україні відомі від XIII–XIV ст. [498, с. 93], їхня поява пов’язана з готикою. В українців Карпат вони відомі від часів Середньовіччя, на Закарпатті відроджувалися під впливом

економічних умов і силового тиску з боку римо-католицької Церкви [445] Цей тип поширився по всій Україні-Русі в XIV–XVII ст. На його давність вказують монастирські церкви (церква Лішнянського монастиря, 1698 р.; церква Березанського монастиря в с. Лісники, 1783 р., Галичина; церква Кричевського монастиря 1702 р., Закарпаття) та окремі найстаріші відомі храми Галичини (церква в с. Войнилів, 1691 р.; церква в с. Попелі, XVII ст.; церква в с. Сапогів, XVII ст.), які зберегли емпору та циліндричну форму склепіння [160, Ч. 1, с. 3, 21–22, 42; Ч. 2, рис. 2].

Витоки цього об'ємно-планувального вирішення пов'язані з простими базиліками, що будувалися в романо-готичну добу. Зонами розповсюдження церков з чотирисхилими дахами, які плавно перекривають три простори, є Буковина та перехідні території між Бойківщиною та Лемківщиною.

Ми не згодні з Г. Логвином, що церкви з чотирисхилими дахами на Буковині та в українців Молдови з'явилися внаслідок того, що територія перебувала у васальній залежності від турецької влади, яка “забороняла будувати церкви з верхами. Буковинські теслі ховали їх під покрівлею” [266, с. 408].

Річ у тім, що дахове покриття в буковинських і молдавсько-волоських церквах має інше походження, воно не з'явилося через заборону турками будувати церкви з верхами. Українська та молдавсько-волоська сакральна архітектура в XV–XVI ст. синтезувала візантійську спадщину та подала її відповідно до вимог готичного стилю. Кожна з цих країн перейняла від готики видовженість просторових одиниць і їхній уклад по одній осі. Видовжений уклад просторових одиниць на одній осі в Україні мають: костел Марії Сніжної, м. Львів, XIII–XIX ст.; Вознесенський костел, м. Дрогобич, XV–XVII ст.; Вознесенський костел, м. Виноградів, XIII–XV ст.; костел Єлизавети, м. Хуст, XIV–XV ст.; костел у с. Струмківка, XV ст. [212, с. 141–142], а від візантійської архітектури був перейнятий елемент купольного завершення основних просторів. У молдавсько-волоській архітектурі сильніше виявляється вплив візантійського плану (середній купол спочиває на стовпах), водночас у об'ємному вирішенні готика перемогла — призвела до того, що бані, коробчасте склепіння сховали в

піддаховому просторі. Перебуваючи в ізоляції від західних впливів, дахове перекриття основних об'ємів тут “законсервувалося”, з часом стало основним для церков Молдови та Буковини, яка довгий час була в складі Молдови.

В українській архітектурі сильніше виявився візантійський вплив, що вимагав купольного завершення основних об'ємів. Ці вимоги до сакральної споруди продовжила доба Відродження, яка також вимагала верхів над зрубами. Не дахи, а верхи над зрубами, означені в екстер'єрі, стають визначальними у формуванні української церковної архітектури [435]. Усе це вказує, що церковна архітектура України була відкрита для європейської мистецької культури, у XVI ст. тут діяли потужніші впливи ренесансної, а пізніше барокової архітектури, ніж на молдавсько-волоських землях.

Природа дахових церков зі схованими верхами пов'язана з готикою, що наклалася на давньослов'янську планово-конструктивну одиницю — кліть, завершену зрубним верхом, а також силою впливу католицької Церкви на українських етнічних територіях.

Приклади впливу неоготики на верхові церкви, що перетворилися на дахові, маємо на Закарпатті. Так, багатозаломні верхи в церквах сіл Лікіцари, Черногорова, Буковцьова (Буківцеве), збудовані у XVII ст., сховали під дахи відповідно у 1746 р., 1794 р., 1791 р. [390, с. 72–73, 76–78, 107–108], а над бабинцем поставили декоративну вежу.

Наступним кроком у процесі еволюції тридільної однозрубною церкви є те, що дах отримує на бокових фасадах причілкові дашки (сс. Дашівка, 1835 р.; Скородне, 1821 р.; церква Різдва Пр. Богородиці, м. Долина, 1648 р., Галичина) та причілки з острішками (с. Верчани, XVIII ст., Галичина) [160, Ч. 1, с. 50, 56, 58, 66, 72–73, 99–100, 124; Ч. 2, рис. 84, 94, 104, 120, 139; 299, рис. 102].

Подальша еволюція даху тісно пов'язана зі зміною планових вирішень. Зміни в плані, що відбулися внаслідок виділення для вівтаря, нави й бабинця відповідних за площею клітей та їхнє традиційне завершення накотом, вимагали відповідного даху, верху. Спочатку це був чотирисхилий дах, що накривав усі три простори (с. Тирнівка, XVIII ст., Румунія; сс. Ширівці, 1779 р., Волока,

1784 р., Буковина; с. Устіянова Долішна, 1791 р., Галичина) [160, Ч. 1, с. 72–73; Ч. 2, рис. 132]. Пізніше, з необхідністю акцентувати об'єми за їхньою значущістю, почали членувати дахи на дві або три різні за висотою частини. Відповідно до того, як між собою кореспондувалися дахи, були отримані такі завершення основних об'ємів: дахи, що не з'єднані між собою і складаються з двосхилого даху нави та дво-, трисхилих дахів бабинця і вівтаря (сс. Попелі, XVII ст.; Тисів, XVII–XVIII ст., Галичина) [160, Ч.1, с. 73, 81; Ч. 2, рис. 136]; дахи, злучені між собою плавним переходом (сс. Радловичі, XVIII ст.; Ракове, 1779 р.; Ралівка, 1774 р., Галичина)[160, Ч.1, с. 103]. За цим принципом також відбувалося членування дахів у дводільних церквах, на основі якого церква перекивалася двома окремими дахами: більший — над навою, менший — над вівтарем.

Перекрыття основних об'ємів у вигляді трьох окремих дахів до XVIII ст. було поширене по всій Галичині (сс. Войнилів, 1731 р.; Попелі, XVIII ст.; Надиби, 1732 р.) [160, Ч. 1, с. 73]. Це було пов'язано з кліттю, ща має зрубний дах — накот. Наступною сходинкою розвитку було спорудження окремих дахів над кожною кліттю. Ми, на відміну від М. Драгана, вважаємо, що такого послідовного переходу від даху до верху не було. Про первинність верхів над дахами свідчать приховані під дахами “сліпі верхи” у церквах Буковини (церква св. Миколи, м. Чернівці, 1607 р.— під високим дахом розташовані три верхи) і збережена тридільність на основі квадратної кліті по видовженій осі в церквах Закарпаття, сховані верхи під дахами (сс. Лікіцари, Черногорова, Буковцьова) [685, abb. 50, 52] та давні церкви Полісся із стіжковими верхами [176].

Поява церков з розділеними по висоті клітлями, завершеними окремими дахами, верхами, є початком розвитку об'ємно-планувальних вирішень церковних споруд по вертикалі. Корені цього явища були закладені ще у великокняжу добу [246, с. 413–414]. За нашими дослідженнями, “квадратна кліть, перекрыта рубленим верхом, мала досить широкий ареал розповсюдження, в який з самого початку входили всі слов'янські народи” [447, с. 417]. Із цієї стартової позиції пішов розвиток не тільки сакральних споруд в Україні та Росії, на її

основі було також розпочато будівництво дерев'яних святинь у західних слов'ян [656, s. 145–151, 241–259], яке пізніше піддалося силовим впливам з боку римо-католицької церкви до заміни квадратної кліти, перекритої накотом, верхом, прямокутною кліттю, перекритою кроквовим дахом.

На основі завершення клітей дахами, верхами, їхнє членування по вертикалі та під впливами природних чинників, стилів формувалися регіональні типи церков українців Карпат. У цю стартову позицію вкладаються два напрямки формування триверхої церковної споруди. Перший ґрунтується на засадах формування східної християнської церкви, згідно з якими все об'ємне вирішення підпорядковується єдиному центру та симетричності. Другий напрямок ґрунтується на асиметричній композиції, яка, на думку Г. Логвина, виникла у XII–XIII ст. у зв'язку з необхідністю розроблення храму, який міг би виконувати оборонні функції [268, с. 362]. За дослідженнями І. Могитича, асиметричне вирішення сакральної споруди в українців Карпат виникло на основі церков “хатнього типу” шляхом перебудов, що відбувалися в кінці XVIII ст. під тиском унії [299, с. 234]. Протилежну думку висловив П. Юрченко, який вважає, що асиметрична композиція з'явилася під впливом романської та готичної архітектури [542, с. 36], і ця архітектура занесена з Трансільванії [542, с. 36]. Такої самої думки дотримується і Д. Антонович [548, s. 110].

За нашими дослідженнями, походження асиметричної композиції пов'язане з провінційними готичними храмами Європи, зокрема Німеччини, та функціональними вимогами до церкви, притаманними цьому часові. Необхідно визнати, що готика позначилася в дерев'яній сакральній архітектурі України до XVII ст. і відіграла особливу роль у формуванні тридільного триверхого храму (церква Успення Пр. Богородиці Святогірського монастиря, с. Зимне на Волині, 1495 р.; церква св. Онуфрія в с. Риботицька Посада, XVI ст.; церква Різдва Пр. Богородиці, Рогатин, кінець XIV–XV ст.; церква Різдва Пр. Богородиці, с. Росохи, XV–XVI ст.) [212, с. 139–140]. Готика сховала під дахами сферичні куполи мурованих тридільних церков у селах Чесники (XIV–XV ст.) та Росохи (XV–XVI ст.), завершила вугли тридільного плану контрфорсами [212, с. 139–140].

Особливістю української церковної готики було те, що вона переважно втілювалася не в камені, а в дереві, це визначило поділ сакральної споруди на три зрубні об'єми, кожен з яких має свій дах або верх (перший об'єм творить висока вежа-дзвіниця, внизу якої сіни, посередині — нава, на протилежному боці від дзвіниці — вівтар).

Готика на теренах Карпат позначилася по-різному: заміна верхів на дахи, хованням їх під кроквовими дахами (Закарпаття, Лемківщина, Буковина), синтез зрубних клітей, завершених верхами з високою вежею-дзвіницею, приставленою до нави, розбудова вежі-дзвіниці над західною кліткою. У районі Верхнього Потисся, на території колишніх історичних адміністративних одиниць — Мармароської та Угочанської жуп — сила впливу готики була потужною. Тут готичний тип храму став офіційним типом, який упродовж майже півтисячоліття витісняв давньоруську архітектурну спадщину. У цих жупах на основі тридільності сакрального простору об'ємне вирішення йшло шляхом завершення клітей дахами та спорудження на заході високої вежі-дзвіниці.

У цій асиметричній композиції найрухливішою частиною стає вежа-дзвіниця, її завершення зазнає і готичних, і барокових впливів. Менш рухомим є дах. Варіантів веж над бабинцем є три:

— з одним високим шпилем (сс. Руське Поле, XVI ст., перебудована у XVIII ст. — не збереглася; Середнє Водяне (Верхня церква), XVII ст., перебудована у XVIII ст.; Нересниця, 1780, Закарпаття) [685, s. 35, abb. 39];

— з центральним шпилем і чотирма малими по кутах (сс. Олександрівка, XV ст., перебудована 1759 р.; Крайникове, 1688 р.; Стеблівка, XVII – XVIII ст., Закарпаття) [290, с. 55, 59, 76-77, 80–81; 299, с. 235, рис. 103];

— з бароковим верхом (сс. Синевирська Поляна, XVIII ст.; Ізки, 1798 р.; Буківцеве, 1731 р.; Колодне, XVII ст., Закарпаття) [290, с. 54, 56–61].

Високі вежі над бабинцем мають також декоративні підсябиття (с. Нересниця, 1780 р., Закарпаття) [685, s. 35, abb. 39], це вказує на те, що в стилістиці цих церков збереглися елементи готичної архітектури.

В архітектурі дерев'яних церков ми можемо також побачити відгомін

візантійського будівництва. У найстаріших лемківських церквах сховані під дахами пірамідальні верхи нави, вівтаря (сс. Вишній Грабовець, перша половина XVIII ст.; Крайня Бистра, 1791 р.; Дара, XVIII ст.), вівтаря (сс. Нижній Орлик, XVIII ст.; Нікльова, XVIII ст.) [233, с. 67–72; 685, s. 35, 73, 80, 111–112, abb. 69–70, 72–75]. У них, згідно з візантійськими вимогами, над бабинцем були емпори, від яких залишилися лише зовнішня галерейка (сс. Ізки, 1798 р.; Пилипець, 1785 р.; Негровець, Прислоп, 1797 р.; Репинне, 1780 р., Закарпаття) [685, s. 67, 83, abb. 6, 18, 51, 78]. Наявність опасання, аркади, ознак емпори та тридільного плану з великим квадратом посередині й меншими по боках вказує, що ці храми у своєму розвитку зберегли архаїчні риси, характерні для українських церков. Вони закладалися за східно-візантійськими вимогами з помітним впливом готичного стилю. На Закарпатті ці зміни відбувалися в часи зміни стилів, і у XVII ст. під дією силових чинників, що вимагали перебудови церков відповідно до пізньоготичних взірців [445]. Треба зауважити, що ці об'ємні вирішення у своєму розвитку досить швидко вичерпалися. У пізніших церквах і перебудовах вежу та шпиль роблять меншими (сс. Кобилецька Поляна, XVIII ст.; Тишів, 1898 р.; Руська Долина, XV ст., перебудована в 1759 р., Закарпаття).

Генерального напрямку в розвитку об'ємного вирішення церковної дерев'яної церкви українців Карпат і всієї України у XVIII ст. набуває ідея формування церкви з яскраво вираженим верхом по центру, шляхом від'єднання вежі-дзвіниці від церкви [431], збільшення висоти зрубу та заміни двосхилого даху над навою на пірамідальний верх з ув'язанням його з трисхилими дахами вівтаря та бабинця.

Поява пірамідального верху над кліттю основних об'ємів церкви зумовлена традиційним будівництвом на основі кліті [435]. Ця форма перекриття була найдавнішою та зустрічалася не тільки в церквах, але й у замкових вежах, коморах [435, с. 42; 542, с. 42].

Варіант пірамідального верху над центральним зрубним об'ємом стає першою сходинкою в розвитку одноверхих церков. З цієї сходинки починається розвиток бойківської та лемківської церковної архітектури. Ці церкви найбільше

зберегли у своєму наступному розвитку стартові форми, які сьогодні вважаються архаїчними — пірамідальні верхи. Увесь подальший розвиток відбувається шляхом виявлення центричності і в плані, і у верхах: за рахунок вертикального розвитку, тобто піднесення пірамідального верху нави над гребенем даху бабинця і вівтаря (с. Старі Мамаївці, XVIII ст., Буковина) [537, іл. 19]. Це піднесення триває доти, доки основа піраміди не стане понад гребенем дахів вівтаря і бабинця (с. Залокоть, 1797 р.) [426, рис. 15]. На жаль, усього ланцюга еволюційного процесу одноверхих церков у карпатському регіоні ми вже не зустрінемо. Можемо побачити лише сліди цього процесу, що не кореспондують в часі, але на прикладах демонструють можливий шлях розвитку. Так, у церкві с. Виженка (Буковина) центральний верх починається на рівні карнизів бокових зрубів і виростає трохи вище гребеня дахів бабинця та вівтаря. Ще більше піднімається верх у церкві с. Кузьминець (Гуцульщина) за рахунок розташування в межах схилів дахів четверика, на який наставлений восьмирік. Підняття верху також вирішувалося шляхом збільшення висоти зрубу нави порівняно з бабинцем і вівтарем (церква Чесного Хреста, 1661 р. і церква св. Юра, початок XVII ст., м. Дрогобич) [160, Ч. 2, рис. 37–40, 79–80, 192].

Ідея центричного храму, що мала місце у X–XIV ст., притаманна багатьом країнам середньовічної Європи. В Україні вона реалізується в ротондах [149], три- і п'ятиапсидних церквах [273], отримує нове життя під впливом ренесансу й бароко, що визначили необхідність мати сакральну споруду з чітко вираженим центром і в плані, і в об'ємі. Цей вплив позначився лише у визначенні мети — створити церковну споруду центрального закладення в дереві при конструктивному вирішенні комплексу завдань, що виникали перед будівничими в іншому матеріалі. Вирішення цього завдання здійснювалося на основі місцевих будівельних традицій і конструктивно-технологічних можливостей вирішення дахів і верхів у народному будівництві. Після виведення середнього верху по центру церковної споруди подальший розвиток відбувається через удосконалення форми дахів вівтаря, бабинця та шляхом розвитку по вертикалі чотирибічного верху над навою.

Основним досягненням у розвитку чотирибічного верху було надання йому ступінчастості, що досягалася наставленням на зрізану піраміду невисокого зруба-залому з прямовисними стінами. Цей елемент у дерев'яній архітектурі відомий від часів Давньої Русі (XII–XIII ст.) і мав широке застосування [290, с. 21; 444], про що свідчать українські ікони XVI ст., на яких можна чітко побачити зображення храму з одним або двома залами.

Необхідність заломити пірамідальні верхи продиктована конструктивними та функціонально-естетичними потребами. По-перше, пірамідальний верх мав обмеження щодо висотного розвитку церковного об'єкта, а це суперечило основній керівній силі будівельного мистецтва українців Карпат — бажанню підняти якомога вище верхи своїх будівель у просторі. По-друге, суцільний пірамідальний верх не давав можливості досягти плавного розкриття внутрішнього простору. По-третє, він не був стійким щодо природних впливів у вигляді опадів (снігу) та вітрових навантажень [434].

Розвиток пірамідального верху по вертикалі в одноверхих церквах почався з одного залому, типу “четверик на четверику” (сс. Унятичі, XVII ст., перебудована в 1705 р.; Лежахів, 1796 р.; Радруж, перша половина XVII ст.) [160, Ч. 1, с. 74–75; Ч. 2, рис. 100, 125, 225] і закінчився двома залами (церква св. П'ятниці, м. Дрогобич, 1795 р.; церква Св. Духа, м. Рогатин, перша половина XVII ст.; церква Покрови Пр. Богородиці, с. Торки, перша половина XVII ст.) [160, Ч.1, с. 53–54; 65–67, 76, 79; Ч. 2, рис. 90, рис. 90, 143–144, 226].

Далі розвиток верху по вертикалі в одноверхих церквах не пішов шляхом множення заломів, оскільки низькі дахи бабинця та вівтаря не могли підтримати розвиток верху по вертикалі над навою — це призвело би до великої диспропорції між масами вівтаря, бабинця та нави. Усе, що вдалося зробити в процесі еволюції одноверхої церкви — це замінити чотирибічний верх на восьмибічний, який спочатку перекрив квадратний підбанник, а потім восьмибічний. Поява восьмибічної форми у верхах збільшила кількість варіантів одноверхої церкви і за рахунок комбінації чотирибічних і восьмибічних форм, і за рахунок накриття у вигляді стіжка та шолома. Щодо появи восьмибічної форми,

то тут є кілька думок. Як стверджує М. Драган [160, Ч. 1, с. 29], це сталося під впливом грузинсько-вірменського будівництва. За Й. Стржиговським, ця форма раніше з'явилася в дереві, а потім у мурі [656, с. 245–250], за Г. Логвином та П. Юрченком, вона з'явилася під впливом бароко [268, с. 262; 543, с. 100].

Незаперечним у цьому питанні є одне: восьмибічник міг з'явитися після того, як йому підготував місце чотирибічник. Завершився розвиток одноверхої церкви по вертикалі накриттям верху шоломоподібною (під візантійськими впливами) та цибулястою (під бароковими впливами) банею.

Сьогодні в Карпатському регіоні ми маємо такі варіанти одноверхих тридільних церков щодо восьмибічного верху:

— з одним восьмибічником (с. Синьовидне Вижнє, 1790 р.; с. Викоти, 1784 р.; с. Сушиця Велика, 1768 р.; с. Підбуж, 1890 р., Бойківщина) [160, Ч.1, с. 57, 77; Ч. 2, рис. 25, 91, 94];

— з двома восьмибічниками (с. Нагуєвичі Вижні, 1801 р.; церква Воскресіння Господнього, с. Колпець, 1818 р., Передкарпатське Подністров'я) [160, Ч. 1, с. 57, 77; Ч. 2, рис. 140, 145].

На жаль, прикладу верху, комбінованого на основі одного чотирибічника та восьмибічника, тобто типу “восьмерик на четверику”, в карпатському регіоні ми не маємо. Популярнішим тут є тип на основі одного чотирибічника та двох восьмибічників (церква св. Миколи, 1822 р. та церква св. Трійці, 1842 р., с. Крушельниця; церква св. Кузьми і Дем'яна, с. Корчин, 1824 р.; церква св. Миколи, с. Труханів, 1830 р., Бойківщина) [160, Ч.1, с. 78; Ч. 2, рис. 140], який більше розвинутий по вертикалі.

В українців Карпат одноверха тридільна церква не дала багато об'ємно-просторових вирішень. Для одержання нових об'ємних вирішень були зроблені спроби членувати дахи на зразок заломів поза межами Карпат (сс. Перегноїв, 1726 р.; Лоні, 1724 р.; Зарубинці, 1737 р.) [160, Ч. 1, с. 17, 35, 49; Ч. 2, рис. 34, 74, 92], але вони також не дали бажаних результатів. Цю проблему зняли появою верху спочатку над вітварем, а потім — над бабинцем.

Поява двоверхих церков на основі тридільного плану інспірована

сакральністю вівтаря як місця перебування Бога (сс. Топільниця Горішня, 1730 р. [160, Ч. 2, рис. 152, 155]; Велике Передмістя (Магерів), 1677 р.; Данильче, 1638 р.) [461, с. 128–130] та перетворенням емпори на каплицю, церковцю-каплицю [160, Ч.1, с. 82] та спорудженням над бабинцем, емпорою дзвіниці згідно з візантійськими канонами, яких суворо дотримувалися монастирські церкви ще у XVII ст. [160, Ч.1, с. 82]. Розташування над бабинцем емпори, каплички, дзвіниці вимагало самостійного верху, що змінювало одноверху церкву на двоверху (церква Чесного Хреста, м. Дрогобич, 1661 р.; церква св. П'ятниці, с. Стара Сіль, XVII ст.) [160, Ч.1, с. 78]. Обидві церкви мають верхи над бабинцем і навою, восьмибічний верх над емпорою накритий гострим готичним шоломом, а верх нави є чотирибічний.

У церкві Чесного Хреста в м. Дрогобичі на емпорі над бабинцем був невеликий іконостас — верхня церква Введення Пр. Богородиці.

Церкви з куполами тільки над навою та бабинцем відомі з візантійської архітектури (церква св. Ірини, Царгород, 532 р.; церква св. Пантелеймона, Салоніки, початок XIII ст.) [98, Т. 3, с. 56, 138–139].

Композиційно верхи двоверхих церков членувалися по вертикалі так само, як і одноверхих. У церкві с. Топільниця Горішня ми маємо восьмибічні верхи над вівтарем з одним заломом, а над навою — з двома. Церква Чесного Хреста в м. Дрогобич та церква св. П'ятниці в с. Стара Сіль мають різні верхи над бабинцем і навою.

Тип тридільної тризрубної двоверхої церкви в еволюції дерев'яного храму був перехідним і не мав можливості далеко просунути в розробленні нових об'ємних вирішень. Його розвиток був припинений з двох причин. Перша: на основі двох верхів неможливо досягти симетричності, центричності композиції та рівноваги мас. Це суперечило основній ідеї української церкви бути “всефасадною”, що була закладена в одноверхих тридільних будівлях. Друга: цей тип постав на основі спорудження емпори над бабинцем, яка з часом втратила своє первісне функціональне призначення і вже в церквах XVIII ст. не вживається [160, Ч. 1, с. 80–83], що пов'язано із закриттям монастирів у

Галичині наприкінці XVIII ст. Втрата емпорою первісної функції вимагала повернутися до одноверхої церкви. Це зробити було вже неможливо, оскільки в процесі еволюції з'явилися нові образи святині, що вимагали завершення всіх трьох об'ємів верхами. Двоверхі церкви із входом з півдня вже від другої половини XVIII ст. не будували. Найхарактернішим зразком такої сакральної споруди є церква в Гарбарі біля м. Ярослав (XVII ст.) [160, Ч.1, с. 68, 101; Ч. 2, рис. 130, 231].

Тридільні двоверхі церкви практично довели можливість існування верхів над вівтарем і бабинцем. Вони були еволюційною ланкою, що підготувала появу триверхої церкви. Лише в одному випадку тридільна та дводільна, двоверха церква знаходить своє подальше продовження. На її основі при розбудові над бабинцем вежі-дзвіниці над емпорою формується один з варіантів асиметричного об'ємного вирішення церковного об'єкта на Закарпатті — межі силезьких і східних впливів.

Перехід до триверхої церкви був закономірним, бо тридільності плану мали відповідати три верхи, три окремі завершення об'ємів.

Отож, ця еволюція розвитку від одного верху до трьох логічна. Це сталося в XVII–XVIII ст., коли в архітектурі почала домінувати центрична композиція організації простору, що формувалася на утвердженні духовного начала в чітко зазначеному центрі. Ідея мати над кожним об'ємом своє завершення святині (шатро, баню) могла також постати від готичної тридільної церкви, що складалася з високої вежі-дзвіниці (у першому її ярусі були вхід і сіни), до якої припасували середній нижчий об'єм — наву, а до неї ще нижчий — вівтар. Цей тип храму, де всі складові мають свої верхи, міг стати складовою формування ідеї триверхої церкви України. Яскравий приклад такого вирішення ми маємо в церкві Різдва Пр. Богородиці в Рогатині (XIV–XVI ст.) [212, с. 139–140]. На це вказують найстаріші відомі з джерел дерев'яні церкви з приставленими або надбудованими над бабинцем (сінями) вежами-дзвіницями, квадратні зруби бабинця, нави, вівтаря та шатрові верхи.

Відокремлення вежі-дзвіниці від церкви було пов'язане з тим, що на початку XVIII ст. сакральні споруди перестали використовувати як об'єкти оборонної архітектури [213, Т. 3, с. 836].

Виникає запитання — як триверхі храми могли поширитися на всіх українських етнічних територіях, стати панівними в умовах втрати Україною самостійності в другій половині XIV ст., поділу її території між великим князівством Литовським, Польщею, Угорщиною. Для такого розповсюдження необхідно мати не тільки обраний тип сакральної споруди, а й час та сили, які би її поширювали.

Розповсюджувала цей тип готика, що панувала в Україні понад три століття [548, s. 116], та велика мережа середньовічних монастирів [248]. Про вплив готики свідчать найдавніші пам'ятки: церква св. Софії у Києві та собор у Чернігові, які мають приставлені вежі, неорганічно зв'язані з основною будівлею.

Подальший розвиток цього типу храму ґрунтувався на ідеї центричної композиції за рахунок поєднання трьох верхів, упорядкуванні висот верхів, що мало відношення до візантійської джерельної інспірації [400, Т. 1, с. 104], впливу ренесансу та бароко. Відповідно до цього була створена типова українська церковна дерев'яна споруда з найвищим верхом посередині та з меншими верхами по боках.

Необхідно констатувати, що з асимілюванням візантійсько-романської та ренесансової архітектури постав новий тридільний триверхий храм, який є продуктом історії українського народу. Його популярність і поширеність були загальноукраїнськими, він увійшов у фольклор, став символічним прапором українського народу. За архітектурою сакральної споруди визначали етнічну й релігійну приналежність та існування народу. Слід зважати на те, що кожний етнос у відповідних формах, певних змістах і символах виявляє та зберігає свою етнічність і релігійну ідентичність на рівні архетипів національної культури [495, с. 3; 500]. Особливо це виявляється в символах сакральної архітектури, бо етнос і релігія як суспільні феномени у тісному взаємопоєднанні довгі роки визначали (та й зараз ще певною мірою визначають) напрямки історичного процесу; чи ми

будемо українцями, чи буде українська держава [495, с. 3; 500].

Бойківщина, що ввібрала в себе основні принципи об'ємно-планувальної організації всенародної сакральної дерев'яної святині, перебуваючи в певній ізоляції від зовнішніх впливів, не тільки зберігає основні українські засади церковного будівництва від часів її заселення, але й розвиває їх з потреб свого середовища [431, с. 213–216]. Особливістю бойківських церков є те, що вони зберегли первісні форми чотирибічного верху (св. Параскеви, м. Сколе, XVII ст.; сс. Лінина Мала, 1742 р.; Турка (долішня, 1780 р., XVIII ст.) [160, Ч.1. с. 57–58; Ч. 2, рис. 97, 166–167, 179] і збагатили об'ємне вирішення при варіативності заломування цього верху. На Бойківщині в процесі розвитку церковної споруди був знайдений спосіб збагачення простої форми по вертикалі шляхом додавання тих самих елементів у зменшеному вигляді на основі залому [434; 444]. Такої кількості заломів у верхах, яку мають бойківські церкви, немає в жодній школі народної церковної архітектури. Це відкриття дало можливість народним архітекторам на основі одного елемента залому створити низку об'ємних вирішень церков, які не мають повторів. Кількість варіантів церков була також збільшена шляхом введення чотири- і восьмибічних форм, комбінацією об'ємного вирішення верхів між собою та їх вертикальним членуванням. Композиційні можливості у формуванні верхів на Бойківщині були реалізовані 44-ма варіантами об'ємного вирішення церков на тридільному плані, які свідчать про те, що бойківське церковне будівництво стоїть на найвищому щаблі церковної дерев'яної архітектури України, тут ми можемо побачити більшу частину ланцюга еволюції триверхої церкви, який почався ще перед Відродженням [160, Ч.1, с.19; 267, с. 151–159].

На першому щаблі розвитку стоять церкви з традиційними первісними формами чотирибічного (пірамідального) верху, який завершує всі три об'єми й має різну комбінаторику заломів кожного верху: від одного (м. Сколе, XVII ст.) до п'яти на наві та чотирьох на вівтарі й бабинці (с. Розлуч, 1876 р., відновлена в 1923 р.). Із 14-ти варіантів відомих нам чотирибічних верхів, які завершують кліті, 13 варіантів було реалізовано на Бойківщині. На другому щаблі стоять

церкви з восьмибічними верхами, які також мають комбінаторику заломів кожного верху від двох (сс. Ісаї, 1663 р., відновлена 1801 р.; Тур'є, 1690 р., відновлена 1929 р.) [160, Ч.1, с. 66–67; Ч. 2, рис. 122, 124] до п'яти на наві й чотирьох на бабинці та вівтарі (с. Матків, 1838 р.) [160, Ч.1, с. 57; Ч. 2, рис. 96, 190]. Ще складнішим комбінаційним вирішенням верхів вважається їхня організація, коли на заломі “четверик на четверикові” продовжували ставити заломі типу “восьмерик на четверикові”, а вище — “восьмерик на восьмерикові”. Від того, як організовувалися верхи між собою та членувалися по вертикалі, ми одержали три групи об'ємного вирішення:

— усі три об'єми завершені комбінованими верхами на основі чотири- і восьмибічних заломів (сс. Гребенів, 1838 р., згоріла 1825 р.; Грабовець Головецький, 1894 р.; Верхня Рожанка, 1804 р.; Опорець, 1844 р.; Хітар, 1860 р.; Волосянка, 1804 р.; Ялинкувате, 1868 р.; Погар, 1876 р.; Гусне Вижнє, 1890 р.; Присліп, 1895 р.) [160, Ч. 1, с. 57, 66; Ч. 2, рис. 197, 201];

— два бічні верхи з однорідними формами заломів, середній комбінований (сс. Матків (цвинтарна), 1892 р.; Кальне, 1820 р., відновлена 1883, 1895 рр.; Хащоване, XVIII–XIX ст.; Тухолька, 1845 р.; Тарнавка, XIX ст.; Нижнє Висоцьке, 1814 р.) [160, Ч. 1, с. 48, 57; Ч. 2, рис. 156, 204, 209–210];

— два бічні верхи з комбінованими формами заломів, середній однорідний (церква св. Миколи, м. Турка, 1739 р.) [160, Ч. 1, с. 57; Ч. 2, рис. 175].

Найбільших успіхів у мистецькому зведенні верхів досягла бойківська школа дерев'яної народної архітектури і за композицією однорідних верхів (сс. Матків, 1838 р.; Росток, 1862 р.; Кривка, XVIII ст.; Явора Горішня, 1882 р.), і за комбінованими верхами (сс. Росохач, 1882 р.; Мохнате, XIX ст.; Явора Долішня, 1902 р.) [160, Ч. 1, с. 57; Ч. 2, рис. 98, 178, 191–192, 202–203, 207].

Треба особливо підкреслити, що в бойківських церквах ступінчато-пірамідальне перекриття трьох зрубів завжди згармонізоване, але не має точного повторення. Середній верх є найвищим, два бічні — менші й нижчі, а гармонійний розподіл мас об'єктів будови має певну функціональність і логічність. Крім того, об'єми не мають фальшивих і дутих форм, панує повна

гармонія та єдність поміж зовнішніми формами та внутрішнім змістом.

На західних українських етнічних територіях, зокрема Лемківщині, церкви стоять в оточенні готичних костелів, тому тут об'ємні вирішення зберігають більше ознак готики, яка не дала відокремити вежу-дзвіницю від церкви.

Тут відбулося поєднання сакральних будівельних культур, східної та західної. На основі кліті, завершеної дахом, були створені нові об'ємні вирішення тридільних церков, що сформувалися на підвалинах — спадання висоти верхів із заходу на схід (пізніше вони отримають назву “церкви лемківського типу”). Цей тип був розповсюджений у лемків Пряшівщини, в українському Закарпатті, а також у західній і центральній частинах галицької Лемківщини. Хоча існує зовнішня відмінність цих церков від загальноукраїнського типу, однак всі вони зберегли у верхах ступінчасто-пірамідальні форми перекриття над центральним і східним зрубами та закінчення західного вежами, що вказує на їхню спорідненість і похідність від триверхої тридільної церкви, а також на первинність українських сакральних будівельних традицій. Фактично в лемківських церквах планувальна основа та внутрішні просторові форми залишилися типово бойківськими та загальноукраїнськими, лише зовнішнє декорування та нові додатки під впливом бароко надали будові іншого вигляду. Необхідно наголосити, що це об'ємне вирішення є відгомонам готичної архітектури.

На основі тридільного плану й асиметричної композиції формування церковної споруди відбувалося таким чином:

— методом “долучення” до церкви, що вже існує, вежеподібних дзвіниць (сс. Поворозник, 1612 р.; Чарна, 1764 р.; Тилич, 1743 р.; с. Баниця, 1787 р.; Святкова Велика, 1757 р.; Висова, 1779 р.; Войкова, 1792 р.; Лосє, 1826 р.; Гирова, 1780 р.; Воловець, XVIII ст.; Мохначка Нижня, 1846 р.; Чертижне, 1791 р., Галицька Лемківщина) [449, Т.1, с. 302; 560, с. 98, 115, 117, 132–133, 136–137];

— методом “вільного” зведення стовпної конструкції вежі над бабинцем, тобто об'єм бабинця вкомпоновувався в об'ємно-конструктивну схему вежі, а

остання — в загальну композицію церковного об'єкта (сс. Трочани, 1739 р.; Ладомирова, 1742 р.; Нова Полянка, 1766 р.; Потоки, 1773 р., Лемківщина, Словаччина) [233, с. 242–252, 323–331, 341–353];

— шляхом розбудови триверхої церкви, де на місці емпори або над нею розвинулась у висоту дзвіниця (сс. Шелестово, 1777 р.; Медведівці, початок XVIII ст.; м. Свалява, передмістя Бистрий, 1759 р., Закарпаття; сс. Новоселиця, 1764 р.; Збой, 1766 р., Лемківщина, Словаччина) [233, с. 143–150, 331–338; 456, с. 317–340].

Ще одне невелике відгалуження дістають традиційні тридільні триверхі церкви бойківського типу, де під впливом готики була спроба сполучити дзвіницю з церквою. Це відбувалося через розбудову бабинця і мало такі об'ємні вирішення:

— верх дзвіниці на рівні вівтаря (сс. Гусний, 1655 р., 1759 р.; Верхній Студений, початок XIX ст.; Лінина Мала, 1742 р., Бойківщина) [160, Ч. 1, с. 89, 93, рис. 80, 269; 449, с. 305];

— верх дзвіниці вище верху вівтаря, але не вивищується над верхом центрального зрубу (сс. Ужок, 1745 р.; Перехресна, 1641 р.; Топільниця Долішня, XVIII ст., Бойківщина) [449, с. 305];

— верх дзвіниці вищий від інших об'ємів і не домінує над іншими верхами (сс. Вишка, кінець XVII ст.; Сухий, 1759 р.; Кострина, 1761 р., Бойківщина) [289, с. 91, рис. 28–29; 685, с. 68, рис. 61–62, 81–82].

Це відгалуження не мало великого розповсюдження тому, що західні впливи на перехідній території між лемками й бойками не змогли порушити усталені загальноукраїнські традиції. На це вказують зрубні дзвіниці над бабинцем і вирізані отвори в стінах для дзвонів (сс. Гвоздець, 1791 р.; Должки, 1882 р., Бойківщина) [160, Ч. 1, с. 88; Ч. 2, рис. 163–164]. Завершує розвиток церков на основі тридільності та триверхості ще один тип, який виник у північно-східній частині Лемківщини вже на початку XIX ст. Верхи таких церков майже рівновисокі, увінчані бароковими завершеннями (сс. Команча, 1805 р.; Репедь, 1826 р.; Туринсько, 1838 р., Лемківщина) [449, с. 312].

Об'ємні вирішення тридільних церков українців Карпат змінюються із заходу на схід. На Лемківщині формується асиметрична композиція спадання веж, верхів із заходу на схід, на Бойківщині, Гуцульщині — центрична.

Під впливом стилів ренесансу, бароко поступово зменшується висота вежі-дзвіниці до рівня висоти нави (перехідна зона між Лемківщиною та Бойківщиною) і вівтаря та збільшується висота нави (Бойківщина). У часи Відродження відбулося відокремлення дзвіниці від церкви, її місце займає бабинець, який за шириною та висотою ув'язаний з вівтарем, має два яруси (перший — сіни, другий — хори).

Зовсім за іншими принципами розвивалися об'ємні вирішення хрещатих церков. Ці церкви, здебільшого, знаходяться на Гуцульщині, де більшість з них є одноверхими. Вони прийшли в Карпатський регіон із Прикарпаття, на Гуцульщину — з Покуття [452, с. 497].

Об'ємне вирішення одноверхих церков ґрунтується на тому, що на перехресті нав ставиться восьмибічник (підбанник), а всі чотири рамена найчастіше прикриті двосхилими дахами. Конструктивно підбанник може бути поставлений на зруб квадрата, утвореного перетином нав (сс. Липа, 1720 р., відновлена 1901 р.; Ясіня-Плишовате, початок XIX ст.) [160, Ч. 1, с. 103–104; Ч. 2, рис. 113, 242], або на квадратну підбудову, вищу за бічні зруби (сс. Слобода Болехівська, 1700 р.; Князівське, 1771 р.) [160, Ч. 1, с. 103–104; Ч. 2, рис. 76–77, 110, 238]. Спочатку підбанник закінчувався стіжком (сс. Липа, 1720 р.; Татарів, XVIII ст.) [160, Ч. 1, с. 103–104; Ч. 2, рис. 105, 107], потім його замінили шоломом, а пізніше під впливом бароко на підбанник поставили купол.

Об'ємно-просторові вирішення хрещатих церков тісно пов'язані із загальним розвитком дерев'яної церкви в цьому регіоні. Верхи хрещатих церков, як і триверхих, розвиваються шляхом членування по вертикалі заломами і зміною чотирибічних форм на восьмибічні.

На першому щаблі розвитку стоять церкви, в яких збереглися старі традиції українського церковного будівництва. Це церкви з чотирибічними заломами (с. Мшанець, 1762 р., Бойківщина) [160, Ч. 1, с. 104–105; Ч. 2, рис. 258].

Їхня чотирибічна форма була пов'язана з народним будівництвом, яке, всунереч візантійським вимогам щодо восьмибічної форми, вживало чотирибічну. На наступному щаблі розвитку перебувають церкви, які успадкували від мурованого будівництва восьмибічні форми, що членуються одним (с. Ясіня-Плитовате, початок ХІХ ст.; с. Тужилів, 1855 р.), двома (с. Липа, 1720 р.) [160, Ч. 1, с. 103–104] або трьома восьмибічними заломами (у Карпатському регіоні не зафіксовано). Подальший розвиток просторових вирішень відбувався шляхом комбінації чотирибічних і восьмибічних форм заломів. Композиційних вирішень верхів типу “восьмерик на четверику”, “восьмерик на восьмерику” небагато. Найпоширенішими типами церков були “восьмерик на четверику” (сс. Ворохта, ХVІІІ ст.; Тисів, 1783 р.; Нижнє Синьовидне, 1790 р.; Білі Ослави, 1746 р.; Дора, ХVІІ ст.; Татарів, ХVІІІ ст.) [160, Ч. 1, с. 102–105; Ч. 2, рис. 105, 107, 245]. Більш розвинутою є інша комбінація — встановлення на один чотирибічник двох восьмибічників (сс. Витвиця, 1824 р.; Микуличин, 1868 р.) [160, Ч. 1, с. 104, Ч. 2, рис. 105, 109]. На жаль, подальший розвиток верху за рахунок заломів не розвинувся з тієї самої причини, що й в одноверхих однодільних церквах, — його не підтримали дахи бічних рамен.

Наступною ланкою в розвитку об'ємного вирішення хрещатих церков є завершення їх трьома верхами. З'явився цей тип шляхом перетворення триверхої тридільної церкви на хрещату (додавання рамен з півдня і півночі нави). Це зумовлено необхідністю мати церкву більшої площі [464, с. 442]. Фактично тридільна планова структура переростає в п'ятидільну. Цей тип церков характерний для Гуцульщини, зустрічався на Яворівщині.

Верхи над зрубами по осі схід-захід не дають центричної композиції. Бокові рамена, південне та північне, перекриті двосхилими з причілками або трисхилими дахами (сс. Смодна, 1841 р.; Старі Кути, 1868 р.) [299, с. 208, 212].

Членування верхів по вертикалі заломами майже такі самі, як і в одноверхих тридільних церквах. Варіантів верхів небагато — від одного восьмибічника (с. Підзахаричі, ХVІІІ ст., Буковина) [160, Ч.1, с. 106] до верха типу “восьмерик на четверикові”, де на одному чотирибічнику посаджений один

восьмибічник (сс. Яворів, Косівський р-н, 1865 р.; Будилів, 1862 р.; Забережжя, XVIII ст.) [160, Ч. 1, с. 103, 106; 299, с. 212]. Незважаючи на те, що ці хрещаті церкви мали ті самі можливості комбінаторики верхів, що й триверхі тридільні храми, цими можливостями народні будівничі не скористалися. Основною причиною гальмування розвитку цього об'ємного вирішення були трисхилі або причілкові дахи рамен, які не могли підтримати розвиток верхів по вертикалі. Сьогодні нам відомо небагато триверхих хрещатих церков, побудованих до XVIII ст. (сс. Паланка, 1675 р.; Підзахаричі, XVIII ст.; Забережжя, XVIII ст.), усі решта — з другої половини XIX – початку XX ст. Цей факт ще раз свідчить, що з потребою церков більшої місткості тридільна планова структура переростає у п'ятидільну триверху.

Особливе місце серед хрещатих храмів посідають п'ятиверхі церкви, які, за дослідженнями М. Драгана й В.Січинського, відомі з княжих часів. Цей тип не поширений серед українців Карпат, найдавнішою пам'яткою є церква Манявського скиту (1619 р.), збудована за взірцем собору Спаса (1606 р.) Межигірського монастиря поблизу Києва [504, с. 17–18]. Переважно це церкви з восьмибічними залами, по одному над бічними верхами і двома над середнім (с. Ямниця, 1772 р.) [160, Ч. 1, с.107], або двома над всіма верхами (с. Перегінсько, 1885 р.) [160, Ч. 1, с. 107; Ч. 2, рис. 253]. У хрещатих церквах верхи можуть формуватись і на основі комбінованих заломів: одним чотирибічним і одним восьмибічним над середнім верхом, і одним восьмибічним над бічними верхами (с. Рожнів, 1867 р.) [160, Ч. 1, с. 107; Ч. 2, рис. 254]. Є складніші членування верхів хрещатих церков, але їхня кількість невелика порівняно з тим, що в процесі еволюції дала триверха тридільна церква. В основному п'ятиверхі церкви споруджувались у монастирях, а також містах і містечках. Гуцульські церкви з багатозаломними верхами розташовані на межі з бойківськими церковними будовами, що вказує на вплив останніх на перші. Церкви від середини XIX ст. вирізняються великими розмірами (сс. Вербівка, 1850 р.; Рожнів, 1867 р.; Перегінсько, 1885 р.). Незважаючи на те, що хрещаті храми є похідними від мурованих, вони мають “у зовнішнім вигляді багато спільних

прикмет з іншими типами деревляної церкви, бо все українське деревляне будівництво творить “одну цілість”, яка базується на спільній для всіх типів техніці “провадження стін і дахового накриття, забезпечення стін і т.п.” [160, Ч. 1, с. 102]. Трансформація муру в дерево у хрещатому типі церков не пішла так далеко, щоби змінити єдину конструктивно-планувальну суть української церковної споруди. Усе це доводить, що місцева технологія будівництва в дереві позначилася на всій дерев’яній церковній архітектурі України.

Найчастіше форма верху хрещатої церкви є восьмибічною або комбінованою з чотирибічника й восьмибічника. Хрещатий тип церкви у своєму розвитку в українців Карпат виявляв стійкість і відпірність до нових архітектурних форм. Багатовікові традиції щодо прямокутних форм у плані та у верхах часто перемагали восьмикутні. Незважаючи на те, що хрещата церква в Карпатському регіоні мала велику можливість щодо розвитку об’ємно-просторових вирішень верхів, вона дала невелику кількість варіантів. Щодо походження хрещатих церков висловлено багато припущень, але достовірно одне: усі вони до ХХ ст. мають характерну для Галицької Русі XII–XIV ст. пропорційність плану та об’ємно-просторового вирішення [299, с. 214–215].

Дерев’яні церкви українців Карпат складають неперервний еволюційний ланцюг, що починається від примітивних безверхих однозрубних до триверхих тризрубних, і хрещатих від одно- до п’ятиверхих. Українська церковна дерев’яна архітектура не знає хрещатих безверхих церков. Вони відомі в архітектурі скандинавських країн (Opdal, Норвегія, 1651; Цvertorneд, Швеція, 1737 р.; Olberg, Норвегія, 1699 р.; Karungi, Швеція, 1796 р.) [545, Bd. 1, s. 214, 321–322]. Після апробації різних варіантів народні будівничі відібрали принципові типи, що стали основою для подальшого розроблення кожного шляхом множення чотирибічних і восьмибічних заломів та їх комбінацій між собою. У процесі еволюції був вироблений основний композиційний принцип розвитку форми завдяки ритмічному повтору елементів верха, що дає можливість збільшити кількість об’ємних вирішень. На цьому принципі були сформовані основні регіональні типи церков.

Висновки

1. Церковна архітектура на Прикарпатті формувалася в княжих містах, у центрах політичної та духовної влади. За своїм соціальним статусом вона була елітарною, її замовниками були князі, феодална знать, які намагалися наслідувати візантійсько-романські взірці. Елітарні дерев'яні церкви України-Русі були копіями мурованих церков.

Генеza церковного будівництва в Галичині та на Волині не мала тривалої перерви, викликані татарськими та монгольськими навалами. Навпаки, у другій половині XIII–XIV ст. тут розгортається активне сакральне будівництво, тому є всі підстави стверджувати, що в цей період йде пошук християнського храму, збудованого в дереві.

2. Перехід від мурованого будівництва до дерев'яного відбувався в кінці XII – на початку XIV ст. Цьому переходу сприяло багато чинників.

По-перше, цілком об'єктивно з поширенням християнства неухильно зростала потреба в парафіяльній мережі сакральних об'єктів, що вимагало, у свою чергу, великої кількості храмів і будівничих.

По-друге, політичні та економічні обставини кінця княжої доби не могли забезпечити широкомасштабного будівництва в мурі під княжим патронатом та за участю архітекторів, вишколених візантійсько-романською традицією.

По-третє, місцева будівельна традиція, яка мала відпрацьовані багатовікові планувально-конструктивні вирішення споруд у дереві, матеріал і майстрів, не могла стояти осторонь потреб у спорудженні сакральних об'єктів, тому від самого початку “освоювала” візантійські взірці згідно з технологічними можливостями дерева.

По-четверте, необхідно спростувати думку, що всі дерев'яні церкви були наслідуванням мурованих. Ми маємо всі підстави стверджувати, що на теренах слов'ян дерев'яна сакральна архітектура на основі кліті мала ще в дороманський період власну лінію розвитку, незалежну від мурованої архітектури, диктувала останній свої вирішення, які ми маємо у вигляді квадратних планів і перекриття-“накоту”.

3. Загальна спрямованість дерев'яної сакральної архітектури формувалася у XIII–XVI ст. у рамках синтезу мурованої домонгольської архітектури з дерев'яною місцевою у присутності інонаціонального елемента в Україні (архітектура монастирських орденів), що сприяв проникненню центральних і південних європейських впливів. У XV–XVI ст. в Україні вже переважали безстовпні лінійні схеми плану тридільного закладання [498, с. 92].

Припинення мурованого будівництва під княжим патронатом у кінці XIII ст. і перехід у XIV ст. до масового будівництва парафіяльних церков призвели до утвердження дерев'яного церковного будівництва в Україні в ролі панівного напрямку, який визначив подальший розвиток української сакральної архітектури. Формуванню єдиної основи церковної архітектури України сприяло те, що до початку XVII ст. православний клір і світські феодали залишилися вірними національній культурі, релігії, зберігали культурну та мовну єдність, бачили в сакральній споруді символ національної ідентичності.

4. Наявність тридільних планів на всіх українських етнічних територіях вказує на існування готики на теренах України та внутрішніх консолідованих сил, які протягом трьох століть зуміли розповсюдити й закріпити тридільний план по всіх етнічних українських територіях, дали йому можливість утвердитися. Походження тридільності можна пов'язувати з провінційними готичними церквами Європи, зокрема Німеччини, але існувала також низка суттєвих чинників, які визначили та закріпили цей тип церкви в Україні.

5. Будівництво дерев'яних церков українців Карпат розпочалося в XV–XVII ст. на уже сформованій єдиній загальноукраїнській основі шляхом перенесення взірців з Прикарпаття спочатку в поперечні долини, пізніше — поздовжні. Через геоморфологічні та природні чинники, які визначили силу проникнення зовнішніх впливів на цю територію, тут сформувалися регіональні типи дерев'яних церков. Справді, в українців Карпат збереглися найархаїчніші риси дерев'яних церков.

У типологічному аспекті еволюція планів церков українців Карпат виявилася у стійкішій формі планів, характерних для романської і візантійсько-

готичної архітектури, та синтезі різних варіантів хрестово-купольних з метою пошуку хрещатого типу дерев'яної церкви, меншою мірою на плани вплинуло бароко. Архітектурні вирішення дерев'яних церков дають можливість стверджувати, що вони зберегли типи планів, характерні XV–XVI ст. Відсутність гранчастих форм у планах і переважання церков на основі квадратних клітей, перекритих стіжковими верхами, вказує на те, що церковна архітектура прийшла в гори в часи готики з Прикарпаття.

6. Наявність у архітектурних вирішеннях дерев'яних церков емпори або її слідів (збереглися тільки в дерев'яних церквах українців Карпат, є прикметою візантійського храму, притаманні всім народам східної церкви); апсид і крилосів; суворість будівельних звичаїв, які підтримувались у сакральному будівництві українців Карпат до XVIII ст. включно, підтверджує той факт, що тут збереглися архаїчні типи церков, пов'язані з монастирськими вимогами щодо організації сакрального простору, що тут були апробовані візантійські, афонські, західноєвропейські типи планів щодо їх можливої організації в дереві.

За створення архітектури карпатських церков змагалися не тільки візантійські, романські, готичні й барокові впливи, “але важливу роль відіграла давня культура дерев'яного будівництва, а також етнологічні і культурні особливості слов'янських племен” [400, с. 104]. Церковна дерев'яна архітектура українців Карпат — це своєрідний сплав, що формувався на основі багатьох джерел і є продуктом української землі. Архітектурний образ став символом, який вказує, що існує народ з властивими йому особливостями традиційної духовної, матеріальної та суспільно-побутової культури.

7. Наявність під суцільним дахом об'ємних перекриттів над кожним зрубом у вигляді півбочки або шатра вказує, що церковне будівництво в Україні розпочалося на основі кліті, завершеної накотом, шатром, і доводить вторинність перекриття у вигляді даху на кроквах. Вплив готичної базилікальної споруди на слов'янське традиційне будівництво не був сильним. Готика зробила спробу сховати верхи під кроквові дахи та сформувати асиметричний тип сакральної споруди.

8. Найархаїчніші риси церковної архітектури збереглися на північно-західних українських етнічних територіях, у напрямку на південний схід вони фіксуються у меншій кількості. Це насамперед стосується наявності готичного елементу — вежі-дзвіниці — при церкві, усіх варіантів її інтерпретації на Лемківщині, Бойківщині, Закарпатті та різновидів її відокремлення від церкви на Бойківщині, Гуцульщині, Буковині.

9. Еволюція церковного будівництва українців Карпат не відбувалася плавно від простих форм до складних, наприклад, від однозрубної церкви до багатозрубної, від одностовпої до багатоверхої, від даху до верху. Церква в плані затрималася на готиці, найбільше просунулася в об'ємному вирішенні верхів. Необхідність через 20–30 років ремонтувати покрівлю давала можливість змінювати об'ємне вирішення під впливами тогочасних стилів, при цьому вона зберегла архаїчні форми в нових будівлях.

Виключити з історії сакральної дерев'яної архітектури України існування еволюційного розвитку від простих архітектурно-планувальних вирішень церков до більш розвинутих на користь впливу стилів та інших чинників, не можна. Сліди еволюції добре простежуються в переході від одно- до дев'ятиверхої церкви; у вирішенні заломів і, особливо, у великому розмаїтті вирішень завершень зрубів церков при переході від даху до верху. Незважаючи на те, що окремі варіанти церков в еволюційному процесі зміщені в часі, тобто архаїчні збудовані пізніше, а старіші є більш розвинутими, загалом можна побачити досить чітку схему еволюції формування різних типів і регіональних шкіл. Існував нерівномірний розвиток церковної дерев'яної архітектури, паралельно могли побутувати дахові та верхові споруди. Це було пов'язано, зокрема, з природними чинниками, вимогами Церкви, монастирів, фундаторів, залежало від школи народного будівництва, незалежних цехів, майстрів і від світоглядних уявлень і вірувань громади.

РОЗДІЛ 5

АРХІТЕКТУРНО-ЕТНОГРАФІЧНЕ РАЙОНУВАННЯ, ЙОГО СПІВВІДНОШЕННЯ З ЕТНОГРАФІЧНИМ РАЙОНУВАННЯМ ТА ШКОЛИ НАРОДНОГО ХРАМОВОГО БУДІВНИЦТВА

5.1. Морфологія української етнічної території за об'єктами народної архітектури

Народна архітектура є важливою складовою матеріальної культури, в якій віддзеркалюються загальноукраїнські і регіональні традиції та особливості. Вона є однією з найбільш архаїчних щодо конструктивних рішень, оскільки фізичні властивості дерева неможливо змінити. Виявлені об'ємно-планувальні та конструктивні типи будівель найкраще фіксують межі архітектурно-етнографічних районів, дозволяють простежити властиві для них традиційні та локальні особливості народного будівництва, дають можливість побачити зміни, що відбулись під дією зовнішніх та внутрішніх чинників. Важливе місце в народній архітектурі займає церковна дерев'яна архітектура, яка найкраще зафіксувала духовний світогляд народу, суспільно-політичне та соціально-економічне життя. Тому виявлення меж побутування основних типів церков є важливим для архітектурно-етнографічного та історико-етнографічного районування України.

Церкви українців Карпат стали першими об'єктами дослідження дерев'яного будівництва України в європейській науці загалом та українській зокрема [443; 461, с. 471–493]. Починаючи з середини і до кінця ХІХ ст. австрійські, німецькі та польські дослідники дерев'яних церков українців Карпат виявлені храми в основному прив'язують до трьох історико-політичних районів, які були в складі Австро-Угорської імперії: Галичини, Буковини, Угорської Русі [Закарпаття.— *Я.Т.*] [71, с. 95; 621]. Австрійський дослідник К.А.Ромшторфер у статті “Мистецтво Буковини” вказав, що буковинські дерев'яні церкви — “це

переважно непоказні будівлі, що на румунській території Буковини цілком уподібнюються до мурованих церков молдавського типу, а на українській — у генетичному зв'язку з суміжними галицькими церквами” [641]. В інших наукових працях він також розглядає українські церкви за історико-політичним поділом територій [643; 644].

В кінці XIX – на початку XX ст. частина дослідників виявлені об'єкти сакральної архітектури прив'язують до історичних назв: Русь, Галицька Русь, Червона Русь, Угорська Русь, Буковинська Русь. Граф Володимир Дідушицький, який був членом Віденської комісії з охорони пам'яток мистецтва і під опікою якого “з цього приводу” була Галичина, не ділить церкви за географічними та етнографічними ознаками, а подає хронологічну схему розвитку архітектури дерев'яних церков Галичини, репрезентує їх як “*budowle drewniane na Rusi*”, розглядає як об'єкти традиційної архітектури народу землі Руської [566; 567; 568].

Визначний український історик і етнограф Яків Головацький, який один із перших оцінив архітектурно-мистецькі особливості дерев'яних церков, характеризує їх як “пам'ятки руської старини, які збереглися в Галичині, Буковині, Угорській Русі” [115]. Російський дослідник граф О. Уваров, вивчаючи генезу будівництва дерев'яних церков Русі на прикладах галицьких дерев'яних церков, відносить їх до архітектури давньоруської держави з центром у Києві [490]. Польський вчений К.Мокловський студіював вплив готики та ренесансу на дерев'яні церкви Русі Галицької [616]. Не тільки церкви, а й міста, містечка атрибутуються як об'єкти етнографії та топографії Червоної Русі [274; 606; 615].

Окреслення дерев'яних церков Карпат як об'єктів Русі, Галицької Русі, Червоної Русі, Угорської Русі, Буковинської Русі було пов'язане з політичними обставинами кінця XIX – поч. XX ст. Ці обставини вимагали атрибутувати виявлені пам'ятки сакральної архітектури як об'єкти, що склалися в історичному процесі формування колишніх племен в давньоруську державу. Потрібно враховувати і те, що часто ці пам'ятки несправедливо присвоювались і вважались спадщиною того народу, який загарбував українські етнічні території.

Така атрибуція, зокрема, спонукає показати, що існує істотна різниця між українськими та російськими дерев'яними церквами, як і різниця між Україною та Росією. Про це свідчать тогочасні праці польських та українських вчених. Зокрема, К.Мокловський наголошує, що “*cerkwie ruskie, galicyjskie stanowczo różnią się od rosyjskich*” [618, s. 376], а В. Щербаківський вказує, що “бойківські церкви вповні належать до українського стилю, мають... прикмети, котрі відрізняють його від московського, [...] і не мають нічого спільного з північно-російськими” [538]. Деякі вчені виявлені храми відносять до “дерев'яних церков у Карпатах” [618, s. 26–29] або до “дерев'яних церков Карпатської країни” [685], прив'язують до географічних районів, спеціально зазначають, що дерев'яні церкви є історичним продуктом етнотериторіальних утворень Галицької землі, Холмщини, Червоної Русі, Поділля, Покуття, Волині, Чернігівщини, Переяславщини.

На початку ХХ ст. у європейській, а особливо в українській науці простежується жваве зацікавлення українською архітектурою. Виявлені дерев'яні церкви дослідники атрибутують за адміністративними одиницями [156; 217; 539; 585; 586; 632]. Поодинокі вчені за усталеними архітектурно-конструктивними рішеннями дерев'яні церкви відносять до уже визнаних етнографічних груп, від яких вони одержують назви: церкви Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, Буковини, Закарпаття або церкви Бойківського, Гуцульського, Лемківського, Буковинського, Закарпатського типу. Прив'язка певного типу церкви до етнографічної групи залежала від часу визнання, що етнос у цьому районі вирізняється з-поміж сусідніх комплексом ознак матеріальної та духовної культури: у звичаях, обрядах, одязі, говірках, формах господарювання і зокрема об'єктами архітектури.

У другій половині ХІХ ст. таке окреслення мало епізодичний характер. Воно пов'язане з першими працями з етнографії українців Карпат [116; 193; 342; 660; 663], а також такими, що появилися на початку ХХ ст. У них простежуємо відомості про існування локальних груп: лемків, бойків, волинян, гуцулів, покутян, подолян, закарпатців, поліщуків, полтавчан [137; 225; с. 10–103; 386;

427]. Одним із перших, хто визначив наявність в етнографічному районі локальних типів церков, які характерні для етнографічної групи, був В. Щербаківський. Він виявив існування на Бойківщині особливого типу дерев'яної церкви, встановив основні риси бойківської церкви, вказав, що “на обох сточищах Карпат: на угорським боці тип церков точнісінько такий, як і на галицьким” [538, с. 7]. Українські дослідники, на відміну від іноземних, окреслюють характерні типи церков за іншими етнографічними групами. Так, Григорій Павлуцький вивчає та визначає характерний тип для Полтавщини [329], Федір Вовк — Волині [95], Єфим Сіцінський — Поділля [392, 393], Михайло Істопін — Полісся [201].

Не тільки вчені, а й художники й мандрівники починають пов'язувати регіональні особливості дерев'яних церков з етнографічними групами. Наприклад, Йозеф Крашевський у своїх спогадах про подорож подає рисунки церков і вказує, що це — споруди з Полісся, Волині та Литви [581, s. 82]. За ознаками поділу етнічної території між народами розглядає народне будівництво польський дослідник К.Мокловський. На його думку, українським етнографічним кор-доном закінчується українське будівництво і починається польсько-мазурське.

Необхідно відзначити, що на початку ХХ ст. не всі дослідники пов'язують виявлені об'ємно-планувальні рішення церков Карпат з територією розміщення етнографічних груп. Ця ситуація пояснюється рівнем вивчення етнографічних груп [225, с. 4–5] та тим, що межі етнографічних областей і груп як нестійких історико-культурних спільностей є лабільними [78, с. 8] (нестійкими, рухливими).

Невизначеність меж етнографічних районів, яка пов'язана з недостатнім народознавчим вивченням українських етнічних територій, призвела до того, що дослідники атрибуують характерні типи церков одночасно і за історико-політичними, і за етнографічними, і за адміністративними назвами, а також і за раніше зафіксованими назвами, що склалися на основі певних географічних, природних, політико-адміністративних чи етнокультурних особливостей.

Наприклад, Казимир Мокловський порівнює особливості церков Гуцульщини, Поділля та Буковини із церквами Самбірськими і Перемишльськими: “Jeszcze na Podolu lub Huculsczyźnie, bliżej Bukowiny kopula nosi ślady bizantyńskiej formy, swoim wydętym kształtem, natomiast w Przemyskim i Samborskiem i tem ostani znak wschodnich wpływów znika” [618, s. 272–420]. Зігмунд Глогер у праці “Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce” (1907) репрезентує низку дерев’яних церков за історико-етнографічними ознаками (Полісся, Волинь, Поділля, Гуцульщина, Лемківщина) та історико-політичними (Галичина, Буковина, Червона Русь). Він не виділяє церкви Бойківщини, а лише вказує, що це — храми в Старосамбірському повіті. Церкви ж на Прикарпатті відносить до об’єктів Червоної Русі або до Галичини [581, Т. 1, s. 80–86]. Тадеуш Обмінський у статті “O cerkwiach drewnianych w Galicyi” вказує повіти, в яких знаходяться особливі типи церков, виділяє в Галичині лише церкви Гуцульщини [622]. З викладеного бачимо, що дослідники здійснювали прив’язку певних типів церков як до етнографічних груп, так і до історико-політичного чи природно-географічного поділу західноукраїнських земель.

На початку ХХ ст. українські церкви також прив’язують до адміністративних одиниць, які утворилися у ХVІІІ ст. після поневолення України Росією. Це засвідчують статті В. Карповича “Малороссійское церковное зодчество” (1905) [223], В.Нарбекова “Южно-русское религиозное искусство” (1909) [316], І.Каманіна “О договорах относительно сооружения церквей въ Малороссіи въ ХVІІІ в.” (1903) [218]. В царській Росії українське мистецтво і зокрема дерев’яні церкви подаються як “южно-русское народное творчество”, “деревянная архитектура Южной России” [428; 496]. Класифікацію дерев’яних церков у пов’язаності з адміністративними та географічними районами також здійснюють і українські вчені, враховуючи водночас і етнічне окреслення. В. Щербаківський на початку ХХ ст. розглядає генезу української дерев’яної церкви на прикладі “старих малоруських церков” [532, 533]. На означення церков півдня України Є. Сіцінський вживає термін “южно-русское церковное зодчество” [394]. Хведір Вовк, вивчаючи храми України, атрибує їх за історико-політичними та

природно-географічними районами [94; 218]. Таке територіальне окреслення церков пов'язане із колоніальним положенням України, становищем українських вчених у царській Росії та цензурою. Деякі автори на початку ХХ ст. підкреслюють існування давньоруського мистецтва на великому проміжку часу, розглядають дерев'яні церкви як “деревянное церковное зодчество Прикарпатской Руси”, яке належить до великоруського стилю, а не до українського [125]. Натомість професор Федір Шміт у праці “Мистецтво старої Руси-України” [526] не тільки окреслив існування українського мистецтва в Русі-Україні, а й визначив райони його буття. Він вживає такі визначення районів поширення сакральних споруд: “церковні будівлі від Карпат аж до Слобожанщини”, “найстаровинніші зразки українських церков, що існують на Бойківщині”.

Політичні події перед Першою світовою війною привернули увагу до Галичини, Буковини і Закарпаття зі сторони Росії. Ці події були причиною того, що всі існуючі на тих територіях церкви розглядаються більш узагальнено під заголовками “Деревянная церковная архитектура Галиції”, “Старинное зодчество Галиції” [276; 277; 525]. В 1920-ті роки дослідник українського мистецтва В.Січинський виявлені архітектурно-конструктивні особливості будівельних споруд пов'язує з етнографічною групою, яка живе в цьому районі. За назвою етнографічної групи певні типи церков одержують відповідні назви: церкви Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини, Слобожанщини. Дослідник також визначив, що так званий “бойківський тип церков” охоплював величезний простір: “Принаймні ми маємо можливість констатувати, що сей тип був поширений на більшу частину Галичини від Карпат аж за Львів, на Пинщині і на Підкарпатській Україні від етнографічного словацького пограниччя до Гуцульщини і від Карпатського хребта до Угорської рівнини. Ці будови, поширюючись на цілому просторі, зайшли між іншим на сучасну Бойківщину — в найбільш глуху частину гір, де починаються ріки Сян, Дністер, Стрий, Уж...” [398, с. 165].

Не дивлячись на те, що праця М. Драгана “Українські дерев'яні церкви” (1937) подає вичерпні “поземні плани та зовнішні вигляди дерев'яних церков”,

однак при цьому вона не торкається архітектурно-етнографічного районування території та меж розповсюдження певного типу церкви. Автор користується лише вказівкою, що певна церква або певний тип “зустрічається від Бойківщини до Поділля” [160, Ч. 1], “найбільш поширений на Придніпрянщині” [160, Ч. 1, с. 58], “у Галичині”, “Волині” [160, Ч. 1, с. 58], “Гуцульщині” [160, Ч. 1, с. 60], “Лемківщині”, “Закарпатті” [160, Ч. 1, с. 67]. Вчений вживає досить широке термінологічне окреслення різних типів церков: дерев’яне будівництво (церковне будівництво) Наддніпрянщини, Галичини, Гуцульщини, Слобожанщини, Лемківщини, Закарпатської України; церкви Придніпрянщини, Бойківщини, Буковини, Правобережжя, Галичини, Закарпаття, Лемківщини; загальноукраїнські церкви [160, Ч. 1, с. 35–37, 50, 53, 58, 87, 89, 96–97, 100, 104, 106, 108]. Він також їх атрибує як за адміністративним поділом (церкви Долинщини, Сколівщини) [161, с. 47], так і за визначеними на той час етнографічними районами (Бойківщина, Галицька Бойківщина, Бойківщина Закарпатська, Закарпаття, Лемківщина, Волинь, Поділля, Полісся) [160, с. 28, 44], а також за історико-політичними (Галичина, Мараморощина).

В радянський період більшість вчених, які вивчали сакральну архітектуру, обходять питання співвідношення певного архітектурно-планувального рішення з історико-етнографічним районуванням. Це пов’язано з ідеологією та методологією радянської науки, яка відокремила церковну дерев’яну архітектуру від етнографії, визначила її основним напрямом дослідження архітектурно-художні та конструктивні особливості дерев’яних церков. Не торкаються архітектурно-етнографічного районування і “Нариси історії архітектури Української РСР” (1957) [211, Т. 3, с. 21–69; 264].

Праця П.Макушенка “Народна дерев’яна архітектура Закарпаття” подає “чотири основні групи церков з їх характерними особливостями, виходячи з чисто зовнішніх формальних ознак” [290, с. 54], вказує, в яких адміністративних районах розташовані ці групи. Обійшла архітектурно-етнографічне районування і перша фундаментальна праця з архітектури Українських Карпат XV–XX ст. [299]. Тут хоч і вказано на існування бойківської, гуцульської й лемківської шкіл

народного церковного будівництва, подано загальну характеристику цих шкіл, але не окреслено їх територіальних меж [301, с. 206–236].

Однією з перших праць, присвячених вивченню історико-архітектурного районування, була монографія В.Самойловича. Автор на основі дослідження народного будівництва XVIII–XX ст. розробив перше історико-архітектурне районування житла України XIX – поч. XX ст., яке розглядається за ознаками історико-етнографічних зон: Полісся; Карпати (Прикарпаття, Закарпаття, Буковина); Поділля; Слобожанщина та Полтавщина; Середня Наддніпрянщина; Південь України [381, с. 19–24]. У межах зони “Карпати” В.Самойлович виділяє такі етнографічні регіони: Бойківщину, Гуцульщину, Буковину, Покуття та Закарпаття. Регіон Закарпаття — це значна територія, яка знаходиться в межах гірських і передгірських територій і зовсім відмінна від її визначення географічного [361, с. 6].

На основі дослідження традиційного житла та аналізу наукових праць попередників Л.Прибега запропонував архітектурно-етнографічне зонування України. Воно ділить територію України на регіони (Карпати, Полісся, Поділля, Слобожанщина, Середня Наддніпрянщина, Південь), кожен із яких у своєму складі має зони. Наприклад, Карпатський регіон складається із таких зон: Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття, Буковина, Галичина (виступає як частина Львівської області, означена ще як зона “Львівщина”), Покуття [359, с. 10]. Архітектурно-етнографічне зонування України, запропоноване Л. Прибеґою, також має умовні зони, які прив’язані до кордонів історико-етнографічних районів [359, с. 10, табл. 1].

Не торкаються архітектурно-етнографічного районування “Історія української культури” та “Енциклопедія історії України” [163; 213]. Перша праця з історії архітектури України, яка видана в роки незалежності, репрезентує локальні особливості дерев’яних церков відносно історико-етнографічного районування України, розрізняє наступні “архітектурно-етнографічні зони та регіони:

— Полісся (Лівобережне, Правобережне, Волинське або відповідно східне, центральне, західне);

— Карпати (гірські райони, заселені трьома етнографічними групами українців — гуцулами, бойками, лемками; сюди належать Закарпаття, Прикарпаття і Буковина);

— Поділля (Східне і Західне);

— Слобожанщина (Східна, Центральна або Полтавщина);

— Середня Наддніпрянщина (Правобережна й Лівобережна);

— Південь України (східна частина, Центральна або Нижня Наддніпрянщина, західна частина)” [305, с. 373].

У цьому районуванні поставлені в один ряд етнографічні (Полісся, Поділля, Буковина, Слобожанщина) та географічні (Південь України, Карпати, Прикарпаття, Закарпаття) зони і регіони.

“Енциклопедія історії України” подає етнографічне районування, яке базується на членуванні території України на 4 макрорегіони: Полісся, Лісостеп, Степ, Карпати. Вони в свою чергу діляться на регіони. У склад макрорегіону Полісся входять регіони: Волинське, Житомирське, Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське Полісся; макрорегіону Лісостеп — регіони: Волинь, Галичина, Опілля, Поділля (Західне, Східне), Середнє Подніпров’я (Правобережне, Лівобережне, а також Полтавщина і Слобожанщина); макрорегіону Степ — регіони: Буджак, Одещина, Нижнє Подніпров’я, Таврія, Приазов’я, Крим; макрорегіону Карпати — регіони: Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина, Покуття, Буковина, Закарпатська Україна [243]. Як в “Історії української архітектури”, так і в “Енциклопедії історії України” в один ряд поставлені історичні, етнографічні та географічні класифікаційні одиниці. Відсутнє архітектурно-етнографічне районування в народознавчій колективній монографії “Українці” [266]. Сучасна дослідниця Галина Шевцова запропонувала наступні райони: Галичина, Буковина, Бойківщина, Лемківщина, Закарпаття, Гуцульщина, Тернопільщина, Полісся, Поділля, Центр та Схід. Кожен з них має свої типи церков. В цьому районуванні багато суб’єктивного та випадкового. Наприклад, поява архітектурно-етнографічних районів Тернопільщина, Центр та Схід; зачислення церков в с. Кугаїв Пустомитівського

району і в с. Кліцко Городоцького району Львівської області до об'єктів Бойківщини, а до об'єктів Тернопільщини — церков Покуття та Поділля [515].

Дослідники українських дерев'яних церков архітектурно-етнографічному районуванню приділяють мало уваги. Основними об'єктами дослідження є архітектурно-конструктивні особливості церков в уже визначених історико-етнографічних районах. Святослав Гординський, який студіював Лемківщину, визначає кількість лемків та сіл, установлює головні типи будівель цієї етнічної групи [120].

Володимир Січинський дерев'яні церкви чітко співвідносить до певної етнографічної або етнічної групи. На його думку, “Бойківщина, Гуцульщина і Лемківщина закінчують собою так звану смугу дерев'яного будівництва в Карпатах. Але до них наближаються хати північної, теж лісистій смуги України — волинського Полісся, Підляшшя і північної Чернігівщини” [400, Т. 1, с. 93].

На основі архітектурно-конструктивних рішень та із врахуванням часових рамок будівництва польський вчений Р.Бриковський визначив низку типів церков, які формувалися на Лемківщині, і означив їх як “*Łemkowska drewniana architektura cerkiewna*” [559; 560].

Григорій Логвин за сталими архітектурно-планувальними і конструктивними особливостями церкви окреслює такі архітектурно-мистецькі школи: Київська (Придніпровська), Полтавська, Чернігівська, Слобожанська, Волинська, Галицька, Подільська, Буковинська, Гуцульська, Бойківська, Лемківська і Закарпатська [266]. Петро Юрченко визначає як дерев'яні храми Галичини, Придніпров'я, Волині, або як бойківські, гуцульські, галицькі, волинські церкви [542; 543]. Леонід Прибега — як школи народного храмового будівництва Буковини, Гуцульщини, Бойківщини, Наддніпрянщини, Слобожанщини, Полтавщини, Полісся, Львівщини, Поділля, Середньої Наддніпрянщини [359]. Іван Могитич — як будівельні школи, школи народного церковного будівництва: бойківська, гуцульська, лемківська, закарпатська [299, с. 206–236].

Визначним школам, типам церков надають назви, які пов'язані з історико-етнографічним районуванням, з географічним місцем знаходження пам'яток або з історичними назвами району, регіону. Таке запозичення позначилось на історико-етнографічному і архітектурно-етнографічному районуваннях. У першому випадку простежуємо лише ареали поширення окремих явищ культури, у другому ж відсутня належна розробка архітектурно-етнографічного районування за церквами, житлом, господарськими спорудами, а також будівельною термінологією.

Запозичення назв для архітектурно-етнографічних районів, шкіл із історико-етнографічного районування не завжди є доцільним, бо копіювання повторює помилки, які мають місце в цьому районуванні. Наприклад, визначена зона Карпати (Самойлович В., 1972), регіон Карпати (Прибега Л., 1997) і Галицька архітектурно-мистецька школа (Логвин Г., 1999) ґрунтуються на етнографічному районуванні, початки якого заклав Григорій Стельмах. Він виділив такі основні етнографічні райони: Полісся, Карпати, Правобережна і Лівобережна Україна, Галичина і Степова Україна [421, с. 106]. Це районування має продовження у працях Анатолія Пономарьова, який визначає такі регіони: Підкарпатська Русь, Галичина, Буковина, Волинь, Поділля, Полісся, Сіверщина, Середня Наддніпрянщина, Слобожанщина, Запоріжжя, Донщина і Таврія [356].

В історико-етнографічному районуванні Г.Стельмаха райони виділені за історико-політичними (Галичина, Правобережна і Лівобережна Україна), географічними (Карпати, Степова Україна) та етнографічними (Полісся) ознаками. Тобто в один ряд поставлені різні показники. Таке окреслення пов'язане з тим, що немає чіткого розуміння ознак, які визначають територіальні одиниці етнографічного районування. Автори часто вживають різні ознаки щодо його визначення,— слухно вказав сучасний український історик та етнолог С. Макарчук [288, с. 389].

Ситуація, яка склалася з архітектурно-етнографічним районуванням, переважно тісно пов'язана з тим, що етнографи у 1950-ті роки використали для типологізації історико-етнографічного районування обмежену кількість

показників (назви та особливості сільськогосподарських знарядь праці, житла, одягу, специфіку обрядів, певні характерні риси сільської громади) [315] та через ідеологічні міркування виключили із комплексного підходу визначення меж історико-етнографічних районів за сакральними об'єктами.

Все це призвело до того, що ми маємо не тільки термінологічну, а й територіальну неточність. За Л. Прибегою, регіон Карпати охоплює Львівську, Закарпатську, Івано-Франківську і Чернівецьку (без невеликої частини північно-східної Буковини) області. В нього входять зони: Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина, Закарпаття, Буковина і Галичина (частина Львівської області) [359, с. 90, табл. 1]. Згідно з цим зонуванням, Покуття є частиною зони Буковини. Архітектурно-етнографічне районування В. Самойловича і Л. Прибєги охоплює досить великі території, які суттєво різняться за природними, історичними, соціальними особливостями та характерними архітектурно-мистецькими і конструктивно-технічними прийомами зведення будівель.

Запропоноване етнографічне районування Т.Косміної викликає також ряд питань. Виділений макрорегіон Карпати у багато разів менший від макрорегіонів Лісостеп, Степ і Полісся. Він дорівнює одному регіону в інших макрорегіонах. Ця сама ситуація з регіонами в Карпатському макрорегіоні, які є непропорційними по території у відношенні до сусідніх макрорегіонів.

Неаргументованим є включення в макрорегіон Лісостеп регіону Галичини, поряд з регіонами Волинь, Опілля, Поділля, Подніпров'я. По-перше, виділений регіон Галичина займає площу, за сучасним поділом, трьох адміністративних районів (Жовківський, Яворівський, Пустомитівський), а Подільський охоплює межі Тернопільської, Хмельницької, Вінницької та північної частини Одеської областей.

По-друге, Галичина є історичним регіоном України, “за сучасним адміністративним поділом займає територію Львівської, Івано-Франківської області, більшої частини Тернопільської, південну частину Рівненської області, південні та східні частини Підкарпатського воєводства Польщі” [207].

По-третє, не можна ставити в один ряд історичний регіон Галичина з етнографічними — Опілля, Поділля, Подніпров'я.

Як в історико-етнографічному районуванні України, що розроблене на сьогодні в загальних рисах, так і в архітектурно-етнографічному районуванні не маємо меж розповсюдження певних типів церков. Майже у всіх випадках вчені, які досліджують дерев'яні церкви і житлові споруди, опираються на раніше означені історико-етнографічні райони та при цьому не уточнюють їх межі на основі архітектурно-етнографічного районування. Така ситуація пов'язана з недостатнім вивченням матеріальної культури багатьох районів та браком виявлених і досліджених будівельних споруд на цих територіях.

5.2. Територіальні таксони районування об'єктів церковної архітектури

В історико-етнографічному та архітектурно-етнографічному районуваннях актуальними є термінологічно-семантичні аспекти, пов'язані з територією. Як, наприклад, визначити, який зміст вкладається в поняття *зона*, *регіон*, *субрегіон*, *макрорегіон*, *район*? За якими ознаками (явищами) матеріальної та духовної культури, за якими природними умовами і географічним положенням, архітектурно-конструктивними та мистецькими особливостями їх окреслювати? Сьогодні немає однозначних суджень, існує багато відмінних визначень щодо окреслення історико-етнографічної та архітектурно-етнографічної території.

Етнологи ділять територію України на вісім регіонів (Слобожанщина, Галичина, Кубанщина, Поділля, Волинь, Київщина, Чернігівщина, Таврія) [427, с. 4]; на історико-етнографічні області, які складаються із регіонів, котрі поділяються на підрегіони та історичні зони [356, с. 59, 71]; на три регіони — центрально-східний (південно-східний), північний (поліський), західний (південно-західний), які в свою чергу членуються на етнографічні райони і підрайони [226]; на чотири макрорегіони — Полісся, Лісостеп, Степ, Карпати, котрі діляться на 24 етнографічні регіони (деякі з них складаються з субрегіонів) [243].

Згідно з останнім дослідженням В.Євтуха та В.Трощинського, “історико-етнографічна карта України надзвичайно різноманітна, включає такі регіони [...], як Середня Наддніпрянщина (Гетьмащина), Полісся, Сіверщина, Покуття, Південна Бессарабія, Таврія, Крим, Донщина, Слобожанщина, до складу яких, у свою чергу, входять відомі історичні зони — свого роду символи етнічної історії українців: Надпорожжя, Надбужжя, Наддністрянщина тощо, а також етнографічні регіони — Гуцульщина, Бойківщина, Лемківщина, регіони розселення поліщуків” [169, с. 41–42].

Дослідники архітектури та мистецтва ділять територію України на шість районів (Полісся, Карпати, Поділля, Слобожанщина і Полтавщина, Середня Наддніпрянщина, Нижня Наддніпрянщина і Південь), які складаються з областей [381, с. 24]; на шість зон (Полісся, Карпати, Поділля, Слобожанщина, Середня Наддніпрянщина, Південь України), котрі діляться на 19 регіонів [305, с. 374; 359, с. 10–11]; на три природно-етнокультурні зони (Полісся, Лісостеп, Степ), які членуються на 14 регіонів та 22 підрегіони [384, с. 156–170]; на 12 шкіл (Київська, Полтавська, Чернігівська, Слобожанська, Волинська, Галицька, Подільська, Буковинська, Гуцульська, Бойківська, Лемківська, Закарпатська) [266]; на 12 регіональних архітектурних шкіл (Наддніпрянська з центром у Києві, Подільська, Галицька, Волинська, Поліська, Гуцульська, Лемківська, Бойківська, Закарпатська, Сіверська, Полтавська, Слобожанська) [85; с. 209].

Американський вчений українського походження Т. Геврик прив’язав різні типи дерев’яних церков до п’яти природно-економічних зон України: Полісся, Лісостеп, Передгірні та Гірські райони, Північний Степ, Південний Степ [147]. Складність районування полягає і в тому, що сьогодні немає єдиного історико-етнографічного визначення, що таке Бойківщина, Гуцульщина, Буковина, Лемківщина. В сучасній “Енциклопедії історії України” Бойківщина та Гуцульщина визначені як історико-етнографічні регіони в Українських Карпатах [181; 206], Буковина — як “один із районів західного пограниччя історичного й сучасного компактного проживання українського етносу” [388, с. 395].

Відсутня єдина позиція щодо термінологічних понять стосовно історико-

етнографічного районування Українських Карпат. Згідно з останніми працями, у Карпатах фіксуються “субетнічні групи українців: бойків, лемків, гуцулів”, які формують етнографічні регіони [96], або ж проживають такі субетнічні (етнографічні) групи: “русини, гуцули, бойки, лемки” [235, с. 45] Можна констатувати, що на початку ХХІ ст. особливих успіхів у розробці термінологічних понять в історико-етнографічному та архітектурно-етнографічному районуваннях немає. Це пов’язано з тим, що дослідники належать до різних наукових шкіл, часто орієнтуються на протилежні за змістом термінологічні поняття, користуються відмінними підходами при визначенні й вивченні територіальних систем. Очевидно, що і в цій праці важко уникнути існуючих суперечностей в термінології стосовно історико-етнографічного районування, тим більше, що її метою не є визначення етнографічного районування. Тут лише розглянемо ті територіальні таксони, які є необхідними для архітектурно-етнографічного районування.

Народна архітектура як складова архітектури та етнографії використовує понятійно-термінологічні системи, що відносяться до історичної науки етнографії та архітектури (спорудження та художнє оздоблення будівель). Оскільки архітектурно-етнографічне районування пов’язане з територією, то його необхідно також співвідносити і кореспондувати з понятійно-термінологічною системою географії та, зокрема, сакральної географії. В сакральній географії й архітектурі найпоширенішими є такі територіальні таксони: зона, район, регіон.

Звернемо особливу увагу на таксон зона, що є складовою формування шести архітектурно-етнографічних регіонів (Л. Прибега, 1997 р.), основною природно-етнокультурною одиницею в історико-етнокультурному районуванні (М. Селівачов, 2005 р.), і ділиться на регіони та підрегіони. Зона, за загальним визначенням, є певним простором, районом, територією, що характеризується спільними ознаками [415, Т. III, с. 684]. У сакральній географії зона — “територія, в межах якої простежується однозначність показників або географічне місце з однозначною інтенсивністю даної ознаки” [516, с. 24]. В архітектурі “зона — частина території містобудівного утворення, комплексу,

будинку, яка характеризується певними загальними ознаками, фізично або умовно виділена у певних межах поверхні або простору (зона лісостепу, зона промислова, зона забудови, зона харчування або відпочинку у будинку тощо” [63, с. 96–97]. Вона присутня як частина при поділі території в регіоні, районі, місті (зелена, історична, сельбищна, функціональна, охорони пам’яток історії та культури), хаті, має великий територіальний масштабний та змістовий діапазон.

Із викладеного бачимо, що в архітектурно-етнографічному та історико-етнографічному районуваннях є недоцільним вживання термінологічного таксона зона для означення меж поверхні або простору, оскільки в межах визначеної території за спільними і сталими архітектурно-конструктивними особливостями можуть знаходитися церкви з властивими їм особливостями, які шляхом зонування території виділяються як типи або групи церков.

Спільні об’ємно-планувальні рішення церков, які знаходяться недалеко одна від одної, дозволили С. Таранушенкові виділити у Полтавській школі народного храмового будівництва Охтирську групу церков, у Слобожанській школі — Лиманську групу церков [430].

Окреслення частини території як історично-етнографічна, архітектурно-етнографічна зона може мати місце при зонуванні території музеїв-скансенів за типами розташованих у них будівель. У скансені недоцільним є копіювати таксономічні територіальні одиниці історико-етнографічного районування на невелику територію, на якій хочуть показати на прикладі небагатьох будівель сталі архітектурно-планувальні та конструктивні особливості різних історико-етнографічних районів. Невелика кількість об’єктів у скансені не може репрезентувати історико-етнографічний район, регіон з його розмаїттям будівель, ландшафтів та інфраструктурою. Це різні територіальні масштаби, тому тут доцільно виділяти зони (території), які репрезентують будівлі певного історико-етнографічного району. В сакральній географії район — “територія, яка за сукупністю насичення елементами відрізняється від інших територій, характеризується єдністю, взаємозв’язаністю елементів, які її утворюють, цілісністю, що є об’єктивною умовою і закономірним результатом цієї території”

[516, с. 24]. В народній архітектурі район — територія з багатьма спільними сталими об'ємно-планувальними та конструктивними рішеннями сакральних споруд, які є її продуктом.

У ширшому розумінні “район — місцевість (територія), яка виділяється за будь-якими ознаками (особливостями), що визначають її єдність і відрізняються від інших територій. Райони різняться за адміністративно-територіальною ознакою (одиниця в середині області або великого міста), економічною (промисловий район, сільськогосподарський район), фізико-географічною (Полісся), функціональною (житловий р., сельбищний р.), за масштабом проектування (планувальний р.)” тощо [143].

Регіон — “багатозначний термін, вживається як синонім до терміна район; існує для позначення будь-яких територій, що розглядаються в дослідженні” [516, с. 24]. В архітектурі “регіон — велика територія, частина країни, яка відрізняється від інших сукупністю природних, економічних, соціальних, культурних особливостей, що склалися історично” [63, с. 251]. Регіон є більш обширною територією, а райони є його складовими.

В етнології регіон — “етнокультурне утворення в рамках усього етносу, яке сформувалося історичною долею та етнічними особливостями, його населення самобутнє, зафіксоване в історичних документах і відтворене в крайовій символіці та історичній пам'яті людей, етнічній самосвідомості” [356, с. 60]. Із визначення “регіон” бачимо, що поділ етнічної території на велику кількість регіонів, об'єднання їх в субрегіони та поділ їх на підрегіони суперечать прийнятим визначенням “регіона” в етнографії та архітектурі.

На даному етапі, коли ще не проведено детальні дослідження народної архітектури на всіх українських етнічних територіях і не окреслено межі розповсюдження певних типів будівель, необхідно утримуватись від членування території на зони, райони, підрегіони, регіони, від з'єднання цих територіальних таксонів у макрорегіони, історико-етнографічні області, зони тощо. Об'єднання у великі територіальні одиниці можливе тоді, коли будуть детально досліджені всі об'єкти народної архітектури, визначаться чіткі територіальні, таксономічні

одиниці й ієрархія їх взаємопідпорядкування в етнології та архітектурі. Сьогодні бажано дотримуватися поділу всієї території на райони.

Необхідно також звернути увагу на те, як означається членування території України за спільними і сталими типологічними особливостями церков, житла: “архітектурно-етнографічне зонування України” [359, с. 10–11, табл. 1], “архітектурно-етнографічне районування України” [381, рис. 2; 461, с. 36], “історико-архітектурне районування України” [266], “архітектурно-етнографічні зони і регіони України” [305, с. 373].

В архітектурі й містобудуванні зонування — диференціація території, яка здійснюється за сталими об’ємно-планувальними та конструктивними рішеннями споруд, за характером забудови й етапами будівництва; це дія, що спрямована на виявлення меж в будь-якій об’єктивній формі. Архітектурно-етнографічне районування — виділення території за багатьма архітектурно-містобудівельними особливостями, що визначають її єдність і відрізняють від інших територій. Воно охоплює досить великі території, здійснюється за архітектурно-конструктивними ознаками, за об’єктами народної архітектури: житлові, храмові, громадські та виробничі споруди. Вважаємо, оскільки класифікація та систематизація здійснюються за архітектурно-конструктивними особливостями споруд, то є всі підстави для вживання ієрархічного поділу території за таксономічними категоріями архітектури, а саме: членування території України означувати як “архітектурно-етнографічне районування” [461, с. 36, 452–456].

Важливо також звернути увагу і на те, як окреслюються архітектурно-конструктивні рішення церков. Аналіз праць показав, що дослідники окреслюють церкви як типи (В. Січинський, Т. Обмінський, П. Юрченко, Г. Логвин, І. Могитич, С. Таранушенко, М. Голубець, М. Соколовський, Патріарх Димитрій), групи (П. Макушенко, С. Таранушенко, В. Кармазин-Каковський) та варіанти (Р. Бриковський).

На основі загального визначення цих термінів дамо їх визначення з погляду сакральної архітектури та з урахуванням їх подальшого використання. В

архітектурі під типом розуміємо узагальнені архітектурно-конструктивні рішення церков, які відрізняються від інших характерними особливостями. Архітектурно-художній образ типу виступає як категорія, що характеризується національними стилістичними ознаками, конструктивними рішеннями, які пов'язані з приналежністю до відповідної етнографічної або етнічної групи. Цей термін бажано вживати для окремого архітектурно-конструктивного рішення, яке виділяється на тлі інших.

Групи церков за загальним визначенням — це сукупність архітектурних будівель, об'єднаних на основі подібності архітектурно-конструктивних вирішень, які окреслені невеликою територією їх розповсюдження. Це категорія, що змістово означає сукупність спільних архітектурно-конструктивних ознак. Цей термін найкраще віддзеркалює територіальну приналежність, яка об'єднана спільними архітектурно-конструктивними рішеннями.

Варіант в народній архітектурі — це видозміна певного архітектурно-конструктивного рішення відносно основного типу. Синонімом варіанта є різновид, який краще відображає те, що архітектурно-конструктивне рішення характеризується появою нових ознак, властивостей при збереженні сутності основних (об'ємно-планувального, конструктивного) рішень.

Особливе місце у виявленні меж етнографічних районів має картографування — нанесення на карту об'єктів, явищ, термінів матеріальної (народна архітектура: сакральна і житлова; землеробство; традиційний одяг; харчування) та духовної (звичаї, обряди, фольклор) культури, за якими найбільш об'єктивно можна виділити етнографічні райони, регіони.

Архітектурно-етнографічне картографування дає можливість не тільки ґрунтовно встановити межі розповсюдження певних архітектурних типів, сакральних, житлових та господарських споруд, визначити школи народної архітектури, а й дозволяє виділити локальні явища та уточнити межі історико-етнографічних районів України.

Розглянемо наявні в нашому розпорядженні картографічні матеріали стосовно історико-етнографічного та архітектурно-етнографічного районування.

Перші етнографічні карти Галичини появилися в середині ХІХ століття. Вони відображають етнічні відносини, опираються на висліди урядових переписів населення, які проводилися в умовах Австрійської монархії та Польщі. Етнографічна карта Галичини К. Черніга (Відень, 1855 р.) намагається точно представити етнічні відносини у Галичині за віросповіданням, зображує українсько-польський етнографічний кордон [47]. Точніша карта Й. Бузека (Львів, 1909 р.) [51] відображає віросповідні та мовні відносини у Галичині на підставі перепису 1909 року. Карта польського географа С.Павловського (Львів, 1919 р.) [49] показує розміщення римо-католиків на підставі перепису 1910 року. Особливу цінність має карта В. Кубійовича (Вісбаден, 1983 р.) [253], оскільки вона відображає статистичні відомості про національності в Галичині.

Схематична карта “Руські групи етнічні” належить польському досліднику А. Фішеру (Львів–Варшава–Краків, 1928 р.) [574]. Останнім часом були опубліковані картографічна карта-схема історико-етнографічних регіонів України А. Пономарьова (Опішне, 1999 р.) [492, кн. 1, с. 71], карта-схема фольклорних районів України Р. Кирчіва (Львів, 2002 р.) [227, с. 33], карта-схема головних етнокультурних регіонів України М. Селівачова у виконанні Н. Грехової (Київ, 2005) [384, с. 168–169], картографічні схеми етнографічних регіонів України Т. Косміної (Київ, 2005 р.) [163, Т. 3, с. 63] та етнографічне районування Українських Карпат Д. Вортмана і О. Косміної (Київ, 2007 р.) [163, Т. 4, с. 119].

Карту “Українські етнолінгвістичні землі” подав П. Магочій (Київ, 2007 р.). Згідно з нею, Україна ділиться на історичні регіони: Закарпаття, Буковина, Галичина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Слобідська Україна, Запоріжжя, Донбас, Причорномор’я, Крим та Кубань [285, с. 26].

Відома також низка нових етнологічних праць, в яких історико-етнографічне районування України представлене без картографічного супроводу [226, 228]. Не подають картографічних матеріалів “Українське народознавство” [491, с. 56–57], “Географічна енциклопедія України” [121], “Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат” [168].

В основному вчені досліджують і окреслюють межі окремих історико-

етнографічних районів (Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина, Буковина) [123; 225]. Текстові визначення етнографічних меж Гуцульщини наводили раніше нами згадувані вчені С. Вітвіцький (1862 р.), Р.Кайндль (1898 р.), В. Шухевич (1902 р.) [215; 529]. Картографічні матеріали, в яких відображено етнографічні межі Гуцульщини станом на 1930-ті роки, подає В. Кубійович [164, Т. 2, с. 467]. У 1972 р. в США була видана карта “Гуцульщина” Романа Яриновича, масштабом 1 : 300 000. Межі Лемківщини подають І. Коперницький (1888 р.), С. Луцицький (1935 р.), Т. Шевчик (Б.р., М 1 : 400 000), З. Штібер (1938 р.); картографічні матеріали стосовно етнографічних меж “Галицької Лемківщини” — В. Кубійович [164, Т. 2, с. 1276]; “Лемківщини й Надсяння” (М 1 : 400 000) — В. Кубійович і М. Кулицький [36]. В 1929 р. видавництво “Лемко” в США опублікувало карту “Лемковина” у масштабі 1 : 200 000 [37].

Карта населених пунктів “Лемківщини й Надсяння” В. Кубійовича та М. Кулицького поміщена в книзі “Дерев’яна архітектура Українських Карпат” [146, с. 69]. Юліан Тарнович дає визначення Лемківщини, а також публікує список географічних назв лемківських місцевостей та “карту, де живуть лемки” [467, с. 15, 51].

Межі між етнічними групами бойками і гуцулами, лемками та бойками картографічно означив Я. Фальковський (1937, 1938 рр.), межі Лемківщини та Бойківщини — Р. Райнфусс (1936, 1939, 1948 рр.) [570; 634; 635]. Схематичну карту Бойківщини в межах сьогоднішніх державних кордонів подає історико-етнографічне дослідження “Бойківщина” [73, с. 27].

Гірша ситуація з архітектурно-етнографічним картографуванням. Перше схематичне картографічне архітектурно-етнографічне районування України (кінець XIX – початок XX ст.) за народним житлом зробив В.Самойлович [381, рис. 2]. Хоча дослідження з архітектури дерев’яних церков і велись у радянській Україні, проте архітектурно-етнографічне районування не розроблялось. Воно відсутнє у працях з історії архітектури [98, Т. 3, с. 16–375; Т. 6, с. 339–452; 211]. В роки незалежності картографічну схему архітектурно-етнографічного зонування України XIX – початку XX ст. розробив і подав Л. Прибєга [359, с. 90,

табл. 1]. Це зонування ґрунтується на працях В. Самойловича, Т. Косміної, П. Юрченка, зокрема на історико-географічному районуванні [359, с. 90]. Не дають картографічних матеріалів запропоновані І. Могитичем архітектурно-етнографічні зони та регіони України [212, с. 373]. Прив'язка архітектурно-етнографічних районів до етнографічних призводить до неточного окреслення меж побутування певних типів церков. Наприклад, в окреслених етнографічних межах Гуцульщини є типи церков, які не відносяться до визначених архітектурно-типологічних ознак гуцульської школи народного храмового будівництва. Наявність двох хрещатих церков у Закарпатській частині Гуцульщини та відсутність їх на південному сході, а також присутність інших типів церков Гуцульщини вказує, що архітектурно-етнографічне районування має свої територіальні межі, які не співпадають із етнографічними.

Ще складніша ситуація виникає на Закарпатті, де маємо різні типи церков (які відносяться до Бойківської, Лемківської шкіл) та свої локальні групи, які не можна віднести до жодної з відомих шкіл. Пряме копіювання призводить до того, що до певного історико-етнографічного або архітектурно-етнографічного району зараховуються будівлі, які йому не характерні, тобто церкви іншого типу, іншої школи. За Г. Логвином, ц. св. Юра в Дрогобичі (XVI ст, 1658 р., 1670 р.) [266, с. 444] відноситься до Галицької архітектурно-мистецької школи, а за П. Юрченком — до бойківського типу церков [543, с. 134].

Польові дослідження Прикарпаття та Опілля показали, що тут існують свої типологічні особливості житла, які вирізняються з-поміж сусідніх теренів [366] і дають можливість за архітектурно-конструктивними ознаками виділити архітектурно-етнографічні райони [461, с. 35–36], а за ознаками матеріальної та духовної культури — історико-етнографічні райони [225, с. 56–71]: Передкарпатське Подністров'я, Опілля, Надсяння.

Значна частина вчених досліджує переважно дерев'яні церкви в межах окремих історико-етнографічних регіонів, районів. В. Січинський, М. Драган, Г. Логвин, П. Юрченко, С. Таранушенко, П. Макушенко, І. Могитич, В. Кармазин-Каковський та ін. розглядають архітектурно-конструктивні особливості

церков у межах історико-етнографічних регіонів, в яких за сталими типологічними особливостями виділяють школи народного храмового будівництва [264; 290; 543; 544]. Немає архітектурно-етнографічних меж у задекларованому архітектурно-етнографічному зонуванні І. Могитича [305].

Професор Р. Бриковський на основі архітектурно-конструктивних рішень із врахуванням часових рамок будівництва подав схему розташування лемківських церков у межах історико-етнографічного районування [559; 560]. Свою картографічну схему архітектурно-етнографічного районування України за об'єктами сакральної дерев'яної архітектури подаємо в словнику-довіднику [461, с. 36].

Останнім часом, на жаль, в архітектурній науці простежуємо невдалі схеми поділу українських етнічних земель за типами церков, як-от: архаїчні церкви Галичини, Бойківщини, Лемківщини, Закарпаття, Гуцульщини, Буковини, Тернопільщини, Полісся, Поділля, Центру та Сходу, кам'яно-дерев'яні церкви [515, с. 9]. Сьогодні немає картографічних матеріалів і текстового опису меж архітектурно-етнографічних районів, визначених за окремими сталими типологічними ознаками для культових, житлових та господарських споруд. Відповідно не маємо архітектурно-етнографічного районування України. Відсутні дослідження у цьому плані і найскладнішого щодо класифікації та систематизації архітектурних будівель регіону — Карпат.

Ситуація, що склалася в історико-етнографічному та архітектурно-етнографічному районуваннях, пов'язана насамперед з необхідністю кропіткої роботи не тільки стосовно виявлення, а й викреслення сотень фасадів, планів церков у відповідному масштабі, і також нанесення цих фасадів і планів церков із супутніми хронологічними відомостями на карти-схеми.

5.3. Методика визначення архітектурно-етнографічних районів

При визначенні меж архітектурно-етнографічних районів ми враховували поділ українських земель серед держав-завойовниць (зміну державних і адміністративних кордонів, міграції населення), поділ за єпархіями і деканатами за конфесійною приналежністю; брали до уваги релігійну та культурну ситуацію

в Україні XVI–XIX ст.; а також геоморфологічні і природно-кліматичні чинники, транспортні комунікації між Прикарпаттям і Карпатами; враховували й певні політичні чинники кінця XVIII–XIX ст. у Закарпатті, Галичині та Буковині.

У зв'язку з тим, що “основи сучасного історико-культурного поділу сягають племінної доби [...], літописні хорвати слідом за карпами були автохтонами земель, успадкованими Галицьким князівством” [384, с. 157], ми також вивчали будівництво цих та інших племен.

Без врахування наведених чинників архітектурно-етнографічні межі не відтворюватимуть достовірної архітектурно-будівельної ситуації, що мала місце в даному регіоні й була реалізована в типах церков. Це підтверджує викладений аналіз історико-етнографічного та архітектурно-етнографічного районування. Для прикладу вкажемо, що визначені межі розповсюдження бойківського чи гуцульського типу церков у Прикарпатті суперечливі у різних дослідженнях. Так, дерев'яні церкви м. Дрогобич зачисляють до бойківської, а м. Коломия — до гуцульської школи народного храмового будівництва. За І. Логвином, північна межа Бойківщини не доходить до м. Дрогобич, а за П. Юрченком — включає частину Прикарпаття в т.ч. із м. Дрогобич.

Фактично утверджується думка, що різні типи церков розповсюджувались з гір на Прикарпаття, хоча загальновідомо, що заселення гір відбувалось з низинних територій. Переселенці з Прикарпаття приносили в гори відоме їм народне будівництво, яке в гірському середовищі трансформувалось та пристосовувалось до місцевих умов. Воно з часом почало відрізнятися від народного будівництва Прикарпаття, набуваючи специфічних для гірських умов ознак, відтак привернуло до себе увагу згаданих дослідників.

Подібну ситуацію маємо з давно визначеним історико-етнографічним районом Покуття, який залишився без власних архітектурно-конструктивних вирішень церков, історії їх формування. Все це призвело до перебільшених меж побутування гуцульської школи народного храмового будівництва, не дивлячись на те, що хрещатий тип церкви зародився і сформувався на Покутті, у пізніші часи знайшов своє продовження на Гуцульщині і в XIX ст. повернувся з деревом

та майстрами знову на Покуття [452]. Оминається увагою також і те, що відомі найдавніші церкви походять із Прикарпаття [248; 417]. Сьогодні немає чіткості у визначенні етнографічних меж районів Передкарпатського Подністров'я і Надсяння, а лише окреслено історико-етнографічні межі Бойківщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. [301] та Гуцульщини [137]. Подібну ситуацію маємо на Закарпатті, де низинні підгірські та гірські райони становлять єдиний історико-етнографічний регіон, в якому простежуємо численні типи церков. Це свідчить про неспівпадання між собою ареалів мовних діалектів із етнокультурними явищами за матеріалами житла та дерев'яних церков.

Необхідно зазначити, що існує неспівпадання меж історико-етнографічних районів з архітектурно-етнографічними в Карпатському регіоні. Наприклад, визначені архітектурно-етнографічні межі Гуцульщини різняться з історико-етнографічними, за якими в етнографічних межах знаходяться церкви, що відносяться до Буковинських і Закарпатських типів народного храмового будівництва, а східно-південна частина Бойківщини входить в межі Гуцульської школи народного храмового будівництва, до якої також тяжіє південна частина Покуття. Все це свідчить про те, що архітектурно-етнографічне районування не повністю співпадає з історико-етнографічним, оскільки воно має свої межі, які визначаються сукупністю історично усталених напрямків будівництва дерев'яних церков у певному районі.

Архітектурно-етнографічне районування України загалом і українців Карпат зокрема визначається за житловими, культовими, господарськими, виробничими, громадськими спорудами та будівельною термінологією. Кожна група будівель може мати свої межі, сукупність яких і відображає межі архітектурно-етнографічного району.

Для визначення меж архітектурно-етнографічних районів був використаний картографічний метод дослідження. Він базувався на викресленні в масштабі планів і фасадів, які наносилися на тематичні карти (адміністративну, геоморфологічну, кліматичну й історичні, які відображають події та суспільні явища минулого) [29]. Виставлені на тематичні карти плани і фасади церков дали

можливість: побачити стан і топографію розповсюдження певного типу в часі, явища, які впливали на його формування (важливі зміни державних, адміністративних кордонів та релігійно-культурної ситуації впродовж багатьох століть, вплив геоморфології, природно-кліматичних чинників тощо); окреслити за архітектурно-конструктивними особливостями межі розповсюдження типів церков. Якщо межі певного архітектурно-конструктивного типу співпадають або знаходяться в межах історико-етнографічних районів, а церкви, збудовані місцевими майстрами, мають властивості, які їх відрізняють від церков сусідніх історико-етнографічних районів, то ми їх відносимо до школи народного храмового будівництва даної етнографічної групи, етнічної групи.

Церкви, які відрізняються від переважаючого архітектурно-конструктивного типу і знаходяться в межах історико-етнографічного району, виділялися в підтип або групу, які на основі виявлених архітектурно-конструктивних особливостей одержували власну назву. Вона визначалась архітектурно-етнографічними особливостями. Поділ території базується на ієрархічному взаємопідпорядкуванні. Такий підхід дав можливість визначити межі архітектурно-етнографічних районів, виявити як загальні, так і локальні архітектурно-конструктивні особливості церков і встановити межі розповсюдження певного типу, порівняти їх з уже визначеними межами відомих нам етнографічних районів: Бойківщина, Гуцульщина, Лемківщина, адміністративно-територіальних районів Буковина, Закарпаття.

5.4. Школи народного храмового будівництва, типи та групи церков

Вивченням та визначенням типів церков, шкіл народного храмового будівництва (шкіл народної храмової архітектури, шкіл народного церковного будівництва) займалися В. Щербаківський, В. Січинський, В. Залозецький, П. Юрченко, Г. Логвин, І. Могитич, В. Завада, Л. Прибега та ін. Володимир Січинський вирізняє такі типи церков: бойківська, лемківська, гуцульська, подільська, слобожанська, середньоподніпровська [400, Кн. 1, с. 101–109]. Григорій Логвин за природно-кліматичними умовами України виділяє чотири великі зони (Полісся, Лісостеп, Степ, Гірські і Передгірські райони), в яких існували школи:

волинська, чернігівська, подільська, придніпровська, полтавська, слобожанська, південна, буковинська, гуцульська, бойківська, лемківська, галицька, закарпатська [266].

Про існування шкіл народної храмової архітектури у Галичині вказує П. Юрченко. Він на прикладі аналізу церков Галичини “стверджує, що це була ціла школа, яка виробляла подібний тип церкви протягом майже ста років, починаючи з першої половини XVII ст.” [543, с. 74]. За П. Юрченко, існують церкви Бойківщини, Буковини, Волині, Гуцульщини, Галичини, Закарпаття, Придніпров’я, Слобідської України, Слобожанщини, Чернігівщини [543, с. 46, 126, 141, 145, 152, 165].

Виявлення шкіл народного храмового будівництва здійснювалося також на рівні регіонів. Дослідженням будівельних шкіл народного церковного будівництва, шкіл монументального будівництва Карпат займався І. Могитич. На основі вивчення художніх та технічних прийомів зведення певних типів народних храмів в Українських Карпатах І. Могитич виявив будівельні школи — гуцульську, бойківську і лемківську [299, с. 206]. Дослідження дерев’яної архітектури Лівобережної України С. Таранушенка дали можливість визначити пам’ятки лиманської школи, баштового типу, охтирської та лиманської груп [430]. Студії дерев’яних церков В.Завади показали, що на Поліссі сформувались чотири локальні групи (школи) храмів: центрально-поліський тип (найархаїчніший), північно-поліський (хатній), волинський, київський.

Професор В. Бриковський вказує, що в Карпатах існуючі церкви пов’язані з трьома етнографічними групами (Лемківщиною, Бойківщиною, Гуцульщиною), яким характерні власні типи церков на певній території, що різняться між собою формою верхів, планами, технічними рішеннями, архітектурними деталями [558]. Своє бачення шкіл народного храмового будівництва України ми детально виклали у низці праць [449; 452; 461, с. 452–453; 464], тому тут зупинятися на цьому не будемо.

Дослідники української сакральної дерев’яної архітектури визнали існування в Україні шкіл народного храмового будівництва (архітектури). Школи творяться шляхом набуття специфічних рис у будівництві, в процесі

якого формується народна традиція в спорудженні храму, хати, господарських будівель. У народному будівництві делімітація (виокремлення) шкіл відбувається на підставі ознак, які сформувалися в архітектурно-конструктивних рішеннях під впливом історичних, духовних чинників, релігійних поглядів і стали показниками в ідентифікації архітектури етнонаціональної спільноти, етнографічної чи етнічної групи.

Етнічна ідентифікація на школи народного храмового будівництва відбувається на внутрішньому рівні формування етнічної групи і тісно пов'язана з матеріальною та духовною культурою. Вона має показники, які виробилися в результаті багатовікової будівельної традиції при спорудженні храму, хати, господарських споруд.

Перш ніж приступити до характеристики шкіл народного храмового будівництва українців Карпат, доцільно дати визначення самого терміна. Школа народного храмового будівництва — сукупність історично усталених архітектурних напрямків будівництва церков, які характерні для певних районів і є ідентифікаційними показниками, що характеризують етнографічну та етнічну групу, вказують на використання традиційних прийомів або ж відмінних засобів архітектурного формування простору в дереві, є архітектурним виявом релігійних ідеалів та світогляду народу.

На існування в Україні шкіл народного храмового будівництва вказують своєрідні типи дерев'яних церков, які важко пристосувати до світових стилів. В. Залозецький намагався прив'язати дерев'яні церкви Закарпаття (а Д. Антонович — архітектуру дерев'яних церков України) до монументальних стилів [1]. Ці спроби показали, що стильова характеристика не дає можливості охарактеризувати велику кількість храмів, показати їх специфічні риси на всіх українських етнічних територіях. Особливо це складно зробити в Карпатах, де зустрілись сакральна архітектура Східної та Західної Європи, де архітектурно-конструктивні рішення “творять осібну групу”, “українське будівництво є самостійним виявом творчої волі українського народу і його багатого архітектурно-мистецького таланту” [160, Ч. 1, с. 113].

Згідно з В. Січинським, “збережений бойківський тип церкви ми в ніякому разі не можемо назвати ні готичним, ні ренесансним, ні бароковим, лише тим архаїчним типом українських церков, який, переживши усі пізніші впливи і дещо модифікуючись, зберіг свій первісний вигляд” [398, с. 166].

Існуванню в Україні шкіл народного храмового будівництва сприяло, вочевидь, і те, що майстрами церков були переважно вихідці з територій, на яких уже раніше сформувався певний тип церкви, який вони продовжували будувати. Згідно з дослідженням П. Юрченка, “на Бойківщині всі майстри були вихідцями з районів Турка і Сколе, причому, за винятком Павла з Бітлі, вони походили з сусідніх сіл (із Погара, Головецька, Рикова, Тухлі, Либохорів). Майстри Іванкович, Костянтин Мельникович, Пилипорак і Прокопій були творцями останніх кращих церков Маткова, Нижнього Висоцького, Довжка й Середньої Турки. Багата на високі досягнення традиція бойківського будівництва закінчується роботами покоління Снігурів з Погара” [542, с. 62].

Сталість засад архітектурної естетики шкіл пояснюється способом передачі архітектурно-будівельної інформації від учителя до учня та тим, що архітектура церков творилася громадою, яка “вказувала на взірць, якому мусів слідувати тесля” [266, с. 419]. Все це дає нам підстави стверджувати, що оригінальні типи церков, які сформувались у межах історико-етнографічних районів завдяки праці місцевих майстрів, є творінням певної етнографічної або етнічної групи. Цілком виправданою в українському церковному будівництві є прив’язка найбільш яскравих в архітектурно-конструктивному рішенні церков до етнографічних або етнічних груп та надання храмам від них назв.

5.4.1. Бойківська школа народного храмового будівництва. Першим дав характеристику церквам, які знаходились в етнографічних межах Бойківщини, В. Щербаківський. Він за дорученням Наукового Товариства ім. Шевченка у 1909 р. мав “прослідити відміни бойківського типу церков, від загального беручи під увагу не лише галицький, але й угорський бік бойківських Карпат” [538, с. 5]. Як слушно зазначає В. Щербаківський, бойківська церква має вісім спільних рис

із загальноукраїнською та шість відмінностей, які вказують, що це окремий тип [538, с. 6].

Володимир Січинський на основі польових досліджень церков, проведених у “галицькій Бойківщині влітку 1923 р. і на підкарпатській Бойківщині в 1924–1925 рр.”, ділить їх за ознакою кількості заломів на “простіший” і “складніший” типи [398, с. 158–159]. На його думку, “простий тип являє собою тризрубну (трикамерну) основу у формі трьох прямокутників (близьких до квадрата), розставлених на одній осі зі сходу на захід. Стіни зрубів перекриті пірамідальними ступеневими (в два, три і більше поверхів) дахами, часами увінчаними маківками [...]. Складний тип бойківських церков в плані подібний до простішого типу, але в своїх вежах-банях переходить від прямокутника до вісімки, перекритої стіжковими восьмигранними ступневими дашками; кількість поверхів тут більша і доходить до восьми, не рахуючи опасання” [398, с. 159]. За В. Січинським, “в найстаріших церквах сусідніх місцевостей з Бойківщиною, а навіть на галицько-подільській рівнині, ми зустрічаємо ознаки того самого “бойківського” типу церков з тим самим пірамідальним накриттям та подібними архітектурними формами” [398, с. 161].

У пізнішій праці В. Січинський відносить до бойківського типу тільки церкви, розташовані в межах етнографічної групи Бойківщини [400, Т. 1, с. 102–104], автор вказує на особливість бойківського типу церкви та його архаїчність, значну збереженість свого первісного вигляду [398, с. 166]. Визначення бойківського типу церков дає Ю. Бабій, за яким “це тип уже завершений й утіснений”, він “перед гуцульським та лемківським помітно вирізняється у загальноукраїнському стилі своїми надзвичайно оригінальними формами та своєрідною конструкцією [66, с. 19]. Він вказує, що церкви бойківського типу знаходяться “в повітах: турчанському, скільському, старосамбірському та ліському, а в сусідстві на Закарпатті в околицях сіл Ужок, Кострина та Перехресна” [66, с. 22].

Досліджували бойківські церкви П. Юрченко та Г. Логвин. За П. Юрченком, “бойківська церква XVIII ст. з високими верхами походить від старовинних тризрубних будівель, що були в XVI–XVII ст. поширені в Галичині

та в північних Карпатах. У місцевостях, близьких до культурних осередків, старовинний тип будови з квадратним одно-, двоступінчастим наметовим покриттям поступово змінював свої форми й зберігся в первинних своїх формах лише в горах, де на його основі у XVIII ст. було створено нові споруди з багатоступінчастими високими верхами” [542, с. 57–58]. Він також подає характерні риси бойківської церкви [542, с. 58–62].

Згідно з Г. Логвином, “храми майстрів бойківської школи відрізняються перш за все, в композиції плану, який завжди утворений трьома квадратними зрубами, з яких середній трохи більший, а також у геометрії форм, якій цілком відповідає внутрішній простір [...] з великою кількістю заломів” [266, с. 453].

Іван Могитич характеризує бойківську будівельну школу народного церковного будівництва, вказує, що для неї “характерне роздрібнення одно-, двох-, та триверхих церков багатозаломністю [...], в ній простежується поступове ускладнення конфігурації та форми верхів — від простої зрізаної піраміди до високої ступінчастої вежі” [299, с. 231].

Дослідники П. Юрченко, Г. Логвин, І. Могитич не визначають межі розповсюдження бойківського типу, розглядають його в границях історико-етнографічного району Бойківщини та державно-адміністративних кордонів України. Польський професор Р. Бриковський визначає географію розповсюдження бойківського типу: на заході він обмежується р. Солінка, на сході — р. Лімниця, на півночі він доходить до Львова, певну кількість зразків цього типу “ми маємо на Словаччині, поблизу Бардієва і Меджиляборці на Закарпатті, на півдні в районі великого Березного, спорадично в районі Воловця” [558]. Він також дає аналіз та характеристику основним бойківським типам. В радянські часи архітектурно-етнографічні райони не визначались, вважалось, що вони співпадають з історико-етнографічними.

На підставі наших попередніх досліджень дамо головні характерні риси бойківської школи народного храмового будівництва:

— архітектурно-конструктивне рішення виконане на основі підпорядкованості загальних мас центральній композиції, симетрії, гармонізації

та геометризації форм, роздрібнення одно-, дво-, та триверхих церков багатозаломністю, повною відповідністю між інтер'єром та екстер'єром;

— план завжди утворений трьома прямокутними, близькими до квадратів, зрубами: середній (нава) трохи більший, два бічні (бабинець, вівтар) менші;

— наявність емпори, емпори-дзвіниці та галереї на другому ярусі навкруг західного зрубу;

— конструктивні засоби завжди органічно пов'язані з художньою виразністю будови: нахил усіх площин стін зрубу до середини будови (середнього зрубу менший від нахилу стін вівтаря та бабинця) здійснювався для надання будові більшої статичності, вираження більшої висоти за рахунок оптичної ілюзії та для полегшення мас верхніх архітектурних форм;

— зруби перекриті трьома високими ступінчасто-пірамідальними верхами, середній вищий від бічних, домінує над цілою будовою, два бічні верхи не зовсім симетричні, не мають точної повторності, але завжди згармонізовані так, щоб зосереджувати увагу на середньому; кількість заломів на верхах навіть однієї церкви різна та в різній комбінації восьмериків та четвериків, тільки четверикових чи тільки восьмерикових заломів;

— на Закарпатті верхи бабинця і нави можуть бути однакової висоти, верх бабинця ніколи не вищий від нави, може служити дзвіницею;

— верхи у бойківських церквах нижчі від загальноукраїнських, “виростають” переважно із трьох прямокутних зрубів, об'єднаних піддашшям, опасанням на кронштейнах або стовпах, мають більше заломів;

— збудовані одночасно з церквою функціональні приміщення ризниці та “діаконники” не виходять за габарити центрального зрубу, закінчуються під піддашшям; квадратні, гранчасті крилоси у вівтарі, крилоси-апсиди у наві знаходяться у межах піддашшя, а якщо виходять вище піддашшя, то покриті окремими дахами або барочними банями;

— дерев'яні стіни добре захищені від дощів і вологи шляхом розчленування покриття на горизонтальні яруси з великими виносками, організації піддашшя, яке оперізує церкву, та широкого опасання на західному

фасаді на оздоблених різьбою стовпах з розкосами у вигляді арок;

— обшивка стін до піддашшя здійснюється гонтом різного малюнка, який збагачує площини будівлі;

— вхідні двері в бабинці завжди зі сходу (хоча трапляються двері із півдня), конструкція та орнаментация одвірків несе сліди готики;

— підлога у вівтарі ніколи не вища від підлоги в наві;

— іконостас завжди багатоярусний, висотою доходить поза перший залом середнього верху;

— освітлення приміщень у нижньому ярусі в четверику здійснюється через невеликі вікна, вони відсутні в багатоступінчастих верхах;

— наявність великої кількості у верхах на різних рівнях горизонтальних балок (перехресні балки, скріпи, сволюки).

Передували багатозаломним бойківським церквам храми архаїчного типу, утворені трьома квадратними зрубами, середній з яких трохи більший, завершується пірамідальними верхами з одним, двома заломами. Церков архаїчного типу відомо небагато (церкви св. Параскеви, м.Сколе, XVIII ст.; св. Дмитра, с. Мала Лінина, 1742 р.; Успення Пресвятої Богородиці, м. Турка, XVIII ст.). Вони розташовані на основних комунікативних шляхах між Прикарпаттям та Закарпаттям. На Бойківщині також зустрінемо низку церков, які презентують перехід від одно-, двозаломного до багатозаломного верху. Генезу верхів церков, зокрема бойківських, докладно розглянув М. Драган [160, Ч. 1, с. 74–94], який за комбінаціями верхів подає у чотирьох групах 52 варіанти бойківських церков.

На вищому щаблі української церковної архітектури стоять такі церкви: Собор Пресвятої Богородиці, с. Матків, 1838 р. (середній верх з п'яти восьмибічниками, бічні — чотирибічниками); с. Розтока, 1862 р. (“середній верх з п'ятьма восьмибічниками, бабинець з чотирма, а вівтар з трьома”); с. Мохнате, пол. XIX ст. (“середній верх з чотирма чотирибічниками й двома восьмибічниками, бічні верхи з трьома чотирибічниками при цьому всі три верхи мають восьмибічні бані”); св. Михайла, с. Росохач, 1882 р.; Зішестя св. Духа,

с. Висоцько Нижнє, 1814 р. (“середній верх і бабінець з трьома чотирибічниками і трьома восьмибічниками, пресветерія з трьома чотирибічниками і двома восьмибічниками”) [160, Ч. 1, с. 74–94].

Характерне роздріблення триверхих церков з великою кількістю заломів стало стильовою ознакою виділення цієї групи церков як окремого типу, який розвинувся в межах етнографічної групи Бойківщина, він був продуктом місцевої школи народного храмового будівництва, бо їх споруджували бойківські майстри, дані про яких ми маємо в працях М. Драгана, В. Січинського, П. Юрченка, Б. Ковачовичової-Пушкарьової, І. Пушкара, Р. Бриковського [160, Ч. 1, с. 152, 154; 233, с. 67, 120, 135, 366; 331, Т. 2, с. 121, 175, 232, 241; 331, Т. 3, с. 195–196, 202, 225; 400, Т. 1, с. 105–106; 560, с. 119, 123, 124]. Докладні відомості про народних будівничих із різних джерел подають “Матеріали до словника народних будівничих” [99].

Необхідно констатувати, що визначені нами архітектурно-географічні межі за типами церков не співпадають з історико-географічними між Бойківщиною та Гуцульщиною. Етнографічна межа на сході між Бойківщиною та Гуцульщиною проходить по р. Лімниця, за адміністративним поділом охоплює південно-західну частину Рожнятівського і майже весь Долинський (за винятком його північної частини) райони [123, с. 28].

У вище зазначених районах, які відносяться до Бойківщини, знаходяться найдавніші хрещаті церкви: Вознесіння Господнього, с. Липа, 1720-ті рр.; св. Параскеви, с. Слобода Болахівська, 1700р.; с. Ценява, 1745 р.; св. Миколи, с. Сливки, 1760 р.; с. Князівське, 1771 р.; св. Василя, с. Витвиця, 1824 р.; с. Розточки, 1832 р. [160, Ч. 2, рис. 110, 114, 116, 342, світл. 241–242, 248].

За нашими дослідженнями, таке неспівпадіння пов’язане з тим, що в цих районах була велика кількість монастирів, які визначили хрещату церкву як основний тип в тій місцевості.

Цьому сприяли також природні чинники, які довгий час перешкоджали проникненню в регіон тридільного тривершого храму і сприяли поширенню хрещатої церкви. Проникнення бойківського типу церкви тут відбувається із

середини ХІХ ст. (сс. Поляниця, 1850 р.; Сукіль, 1886 р., Перегінське, 1885 р.) [160, Ч. 2, світл. 195]. Детальніше цю групу церков розглядаємо у наступному параграфі, де йтиметься про гуцульську школу.

Північна межа бойківської школи народного храмового будівництва визначається поздовжнім зональним розміщенням основних структурно-орфографічних елементів і виходить за ці межі лише в місцях основних комунікацій. Південна архітектурно-етнографічна межа співпадає з історико-етнографічною і проходить по вододільних хребтах, знижених місцях, де раніше були перевали Ужоцький, Ворітський (Верецький), Скотарський, що сприяли розповсюдженню бойківського типу на півночі Закарпаття.

Отже, бойківська церковна архітектура — справді витвір народної творчості, релікт української архітектури. Тут збереглися первісні форми ХVІ–ХVІІ ст. На їх основі були створені національні шедеври, що чарували Європу у ХІХ – на початку ХХ ст. і якими гордиться Україна.

5.4.2. Гуцульська школа народного храмового будівництва. Більшість дослідників означають хрещаті церкви, наявні в межах та поза межами історико-етнографічного району Гуцульщина, як витвір гуцульської школи народного храмового будівництва. Водночас не беруться до уваги інші типи церков, що присутні в цьому історико-етнографічному районі. Дослідники не визначають межі розповсюдження типів церков за їх конструктивними вирішеннями та відповідно не встановлюють архітектурно-етнографічні межі району.

Означений В. Самойловичем та Л. Прибеґою архітектурно-етнографічний район Гуцульщина є умовним, прив'язаним до історико-етнографічного району та до хрещатого типу церкви [359; 381, рис. 2]. Не визначають за церковними об'єктами межі архітектурно-етнографічного району Гуцульщини В. Січинський, П. Юрченко, Г. Логвин, які дають архітектурно-конструктивну характеристику хрещатим церквам [266; 400, Т. 1, с. 105–106; 543].

Детально досліджує збережені хрещаті церкви Гуцульщини І. Могитич, який виділяє за критерієм пропорційності побудови плану п'ять основних типів

[299, с. 207–215]. Він розглядає хрещаті церкви як у межах історико-етнографічного району Гуцульщини, так і поза його межами, однак не уточнює етнографічні райони Карпат за основними типами храмів.

Професор Р. Бриковський на основі етнографічних праць Яна Фальковського визначає межі розповсюдження гуцульських хрещатих церков: на сході вони обмежені рікою Білий Черемош, на заході — Прутом, на півночі границя проходить від Делятина через Верхній Березів, Яблунів, Косів, Кути. Він вважає, що раніше Гуцульщина займала терени між Прутом і Лімницею, гуцульські церкви знаходились далеко на північному заході поза рікою Свіча, з часом їх відтіснили з цього району бойківські церкви. На півночі “гуцульські церкви виходять далеко за етнографічні межі Гуцульщини в район Калуша, Коломиї, переходять границю р. Прута, їх можна зустріти в околиці Тлумача, поза рікою Черемош в північно-східному напрямку в околиці Снятина чи Городенщини” [560]. З часом гуцульські церкви пішли в глибину Чорногірського масиву, через перевал на Закарпаття (церкви Преображення Господнього с. Лазещина-Плитоватий, 1780 р.; Вознесіння Господнього с. Ясіня, 1824 р.) [390, с. 609–611; 619–623].

Появу хрещатих церков поза історико-етнографічними межами Гуцульщини — на Покутті, Бойківщині, Закарпатті — не можна пов’язувати лише з гуцульською школою народного храмового будівництва. Наприклад, хрещаті церкви між річками Сукіль та Лімницею (сс. Слобода Болехівська, 1700 р.; Липа, 1720 р.; Князівське, 1774 р.; Тисів, 1783 р., Витвиця, 1824 р.; Ценява, 1745 р.) І. Могитич та Р. Бриковський відносять до гуцульської школи, а Г. Логвин — до галицької школи [263, с. 213; 299, с. 214–215]. Етнографи ж зараховують дану територію до Бойківщини [73, с. 27; 137].

Є підстави вважати, що цю групу церков не можна віднести ні до гуцульської, ні до галицької школи. Вона з’явилася в місцевості, де раніше були середньовічні монастирі (Гошів, 1570 р., Болехів, Грабів, Довжки, Чорний Діл, Спас) [248, с. 75–76], в яких церкви будувалися за визначеними взірцями. Наприклад, взірцем для Манявського скиту була церква Межигірського

монастиря [504, с. 136; 619]. Дослідники появу хрещатої церкви пов'язують також із вірменськими впливами [160, Ч. 1, с. 59], їх розповсюдження — з Манявським скитом, який був центром Православної Церкви Галичини та Поділля і до якого приходило багато людей. Ця остання обставина спонукала до будівництва більшої за площею хрещатої церкви, яка в свою чергу стала зразком для будівництва подібних церков в околицях та на Гуцульщині, де були великі села.

Хрещаті церкви між річками Сукіль та Лімницею необхідно віднести до об'єктів, архітектура яких визначалася за вимогами монастирів. Вони відрізняються від тих, що знаходяться в межах Гуцульщини, зокрема мають гранчасті рамена, крім західного, накриті зрубом на зразок зімкнутого склепіння, середній верх є центром усієї композиції, особливістю якої є компактність об'єму (сс. Слобода Болехівська, 1700 р.; Тисів, 1783 р.; Синьовидне Нижнє, 1803 р., Манява-Надвірна, 1681 р.; Креховичі, 1842 р.; Пійло, 1778 р.; Ясінь Горішній, 1756 р.). В гуцульських же церквах рамена прямокутні, мають різну пропорційність, накриті склепінням, плескатою стелею.

Не дивлячись на те, що ця група церков знаходиться в межах історико-етнографічного району Бойківщина, їхня архітектура не має нічого спільного з бойківськими храмами. Її підвалини закладалися монастирями на основі хрещатих церков, які мали місце в Покутті і одержали продовження в Гуцульщині. Отже, цю групу церков доцільно окреслювати як болехівсько-долинсько-перегінська група.

Необхідно відзначити, що хоча хрещаті церкви з трьома гранчастими раменами сягають доби пізньої готики, однак їхнє об'ємне вирішення різниться від церков Атону через те, що їх реалізовували в дереві місцеві теслі і виконували їх на замовлення монастирів.

У межах історико-етнографічного району Гуцульщина існує ще дві групи церков, яких дослідники часто оминають своєю увагою або відносять до закарпатської чи буковинської шкіл. На півдні знаходяться тридільні церкви з раменами-конхами (бокові рамена прямокутні; вівтарі — гранчасті) і з

невисокою вежею на даху (сс. Лазещина, 1827 р.; Чорна Тиса, 1836 р.; Стебний, 1856 р.; Кваси, 1860 р.; Розточки, 1905 р.; св. Івана Хрестителя; с. Ясіня, 1926 р.), на заході — триконхові одно- і триверхі церкви (с. Усть-Путила, 1881 р.) [461, с. 107–110, 164–167].

Це нечисленні групи церков, які з'явилися в ХІХ ст. на межі етнографічних районів. Враховуючи те, що домінуючим типом на Гуцульщині є хрещаті церкви, які визнані дослідниками як творіння місцевих майстрів, зазначимо головні риси, притаманні для гуцульської школи народного храмового будівництва:

— хрещатий план створюється перетином двох прямокутників або додаванням до центрального квадратного зрубу менших прямокутних рамен;

— об'ємне вирішення залежить від пропорцій бокових рамен, які від принципів побудови до центрального зрубного квадрата можуть бути п'яти типів [299, с. 207–216]: 1) план у вигляді рівнораменного хреста (церкви смт. Ворохта, 1615 р.; Різдва Пр. Богородиці, 1615 р.; Лазещина-Плитоватий, 1780 р.; смт. Ділятин 1620–1630 рр.; с. Княздвір, 1846 р.; с. Дора, ХVІІ ст., тепер у м. Яремча); 2) план близький до рівнораменного хреста з незначним скороченням бокових прямокутних рамен (церкви св. Івана Милостивого, м. Яремча ХІХ ст.; Преображення Господнього с. Рожнів, 1841 р.; Преображення Господнього, с. Лосєва, ХVІІІ ст.; Струківська церква, смт. Ясіня, 1824 р.), з трьома гранчастими раменами (церква св. Якима, с. Смодна, ХVІІІ ст.); 3) план хрестовий з короткими боковими раменами (церкви Благовіщення, м. Коломия, 1587 р.; св. Дмитра, с. Кремінці, ХVІІІ ст.; св. Анни, с. Бистрець, 1872 р.; св. Трійці, с. Микуличин, 1868 р.); 4) план хрестовий з незначним скороченням бокових прямокутних рамен та видовженим прямокутним бабинцем (церкви Успення Пр. Богородиці, с. Пистинь, 1600 р.; св. Івана, с. Зелена, 1846 р.), з гранчастими раменами і прямокутним бабинцем (церква Воздвиження, м. Надвірна, перенесена з Манявського скиту 1681 р.); 5) план хрестовий з короткими боковими прямокутними раменами і з видовженим бабинцем або вівтарем (церкви св. Параскеви, с. Космач, 1718 р.; Богородиці, с. Криворівня, 1818 р.), з трьома гранчастими раменами і прямокутним бабинцем (церква св. Василя, с. Під-

захаричі, 1876 р.);

— композиційне різноманіття церков досягається за рахунок прямокутних гранчастих рамен різних пропорцій, неоднаково орієнтованих до осей, та завершення основних об'ємів однією, трьома, п'ятьма банями;

— переважаючою є поздовжня вісь схід-захід (церкви сс. Пистинь, перша пол. XVIII ст.; Манява, 1681 р.; Криворівня, 1818 р.; смт. Тисмениця, 1736 р.);

— прямокутна основа нави у більшості одноверхих церков видима із зовні, піднесена на рівень із коником дахів, служить основою для восьмигранної шиї, яка набагато вужча від середнього зрубу, перехід між квадратною основою і восьмигранною шиєю здійснюється через видимі на зовні пендативи;

— бані п'ятиверхих церков завжди розміщені по осях, центральна вища від чотирьох інших, рівних по висоті, у триверхих церквах розміщені на поздовжній осі (схід-захід), баня нави вища від бань віттаря, бабинця, останні — рівні між собою;

— зруби на кожному рамені хреста перекриті коробовим склепінням, рідше плескатим перекриттям, нава — банею; дахи бокових прямокутних рамен двосхилі з причілками, багатогранних — п'ятисхилі;

— восьмигранна шия покрита наметовим або наметовим з невеликим перехватом внизу верхом, який завершується маківкою з хрестом, посадженою на невеликий ліхтар;

— на кожному рамені над причілком поставлені маленькі маківки з хрестами або тільки хрести на конусній основі;

— архітектурна виразність досягається шляхом співставлення рівновеликих мас, а також нахилом стін з метою ілюзійного збільшення висоти в інтер'єрі та монументальності в екстер'єрі;

— більшість церков має двоє дверей: в західному та південному раменах; віконні проsvіти прорізані в зрубах над піддашшям, чотири — в шиї (барабані);

— стіни членуються по вертикалі широким піддашшям, яке оперізує церкву, опирається на випущені з вінців зрубу фігурні кронштейни; перехід між стіною, дахом та верхом здійснюється складним гзимсом.

Помилковим є віднесення всіх хрещатих церков у Карпатах до гуцульської школи, оскільки наші дослідження показують, що цей тип зародився на Покутті і був пов'язаний з монастирями [452], сакральною архітектурою мурованих церков XIII–XIV ст. Галича, Василіва, Львова.

Архітектурно-етнографічні межі за хрещатими церквами Гуцульщини не співпадають з історико-етнографічними, які визначені за іншими класами матеріальної та духовної культури. Хрещаті одноверхі, інколи три- та п'ятиверхі церкви виходять за історико-етнографічні межі Гуцульщини (церкви Різдва Пр. Богородиці, смт. Тисмениця, 1736 р.; Благовіщення, м. Коломия, 1587 р., XVIII ст.; св. Михайла, с. Устя, 1853 р.).

Можна погодитися з думкою Р.Бриковського, що “гуцульська форма” з'явилася на цих теренах у пізніший час [558]. Про це свідчать і дати будівництва хрещатих церков. Найбільше гуцульських хрещатих церков маємо з XIX та XX ст. Збереглося кілька однокупольних із XVIII ст. Усі вони збудовані у районі між Сукілем та Лімницею і були перевезені (церква Різдва Пр. Богородиці, збудована 1615 р. у с. Яблуниця, перевезена 1780 р. в смт. Ворохта; церква св. Петра і Павла, збудована 1781 р., перевезена в с. Лазещина).

Загалом дерев'яні хрещаті церкви на Гуцульщині хоч і визнані як творіння цієї етнографічної групи, проте водночас не можуть бути показником для визначення меж історико-етнографічного району. Вони вказують на те, що відоме нам церковне будівництво формувалося тут під впливом певних історико-політичних обставин, які сприяли розповсюдженню хрещатих церков із Покуття та появу в кінці XIX – на початку XX ст. в межах етнографічного району інших типів церков. Гуцульські майстри найдовше дотримуються традицій щодо будівництва хрещатих церков. Як і в минулих століттях, вони і сьогодні розповсюджують їх в інші райони.

5.4.3. Закарпатські типи та групи церков. Традиційна культура українців Закарпаття привертала привертала увагу етнографів ще в XIX столітті [180]. А ось що стосується етнографічного районування, то дослідник І. Симоненко у

1958 р., подаючи загальний огляд наукової літератури з цього погляду, виокремлює у Закарпатті райони розселення гуцулів, бойків і лемків [387]. “Основним недоліком цього районування, — як зазначає проф. М. Тиводар,— було те, що він [І. Симоненко.— *Я.Т.*] не виділив етнографічну групу долинян, а межі Бойківщини і Лемківщини непомірно розширив” [470, с. 4].

Натомість М. Тиводар подає власний підхід до етнографічного районування Закарпаття. Він, зокрема, вважає, що Закарпаття є етнографічною зоною, яка “з одного боку має значну строкатість його населення (українці, угорці, румуни живуть компактно на певних територіях, а німці, словаки, євреї, цигани, росіяни та інші невеликими групами в містах і селах), з другого боку етнографічну мозаїчність місцевого українського населення (гуцули, бойки, долиняни, лемки та численні локально-територіальні і територіально-популяційні групи). Така ситуація характерна для Закарпаття вже з Середньовіччя” [470, с. 20].

Не дивлячись на те, що етнологи по-різному визначають Закарпаття, сучасна етнологія обов’язково виділяє його в окремий етнографічний район.

Першим, хто розглянув розташування дерев’яних церков Закарпаття за стильовими типами, був В. Залозецький. Він на південних схилах Карпат (в межах Східної Словаччини та Карпатської Русі) виявив “чотири типи дерев’яних споруд, які доволі виразно різняться між собою стилістично і територіально: центричні баневі [хрещаті.— *Я.Т.*] споруди, видовжені центрично-баневі споруди, базилікові, готичні споруди” [184; 685, с. 14].

Згідно з В.Залозецьким, їх розподіл на політичній карті країни виглядає так: “Чисті центричні споруди в жупанаті Севлюш [Виноградів.— *Я.Т.*] (повіт Рахів). Радіальні [осьові] центричні споруди — жупанат Севлюш (повіт Волове). Готичні церкви — жупанат Севлюш (повіти Хуст, Тячів, Волове [Міжгір’я.— *Я.Т.*]) і жупанат Мукачів (повіт Свалява), Східна Словаччина — жупанат Кошиці (повіти Бардіїв і Снина). Барокові споруди в Підкарпатській Русі тут тими околицями, де ми виявили готичні — жупанат Мукачів (повіти Іршава, Нижнє Верецьке [Нижні Ворота.— *Я.Т.*]), жупанат Ужгород (повіт Березна [Великий

Березний.—*Я.Т.*]), Східна Словаччина — жупанат Кошиці (повіт Снина). Змішані типи: Підкарпатська Русь — жупанат Мукачів (повіти Мукачів, Росвигово, Свалява), жупанат Ужгород (повіт Березна), Східна Словаччина — жупанат Кошице (повіти Бардиїв, Пряшів, Вишній Свидник [Свидник.— *Я.Т.*], Межилабірці, Снина). Ампірові церкви — жупанат Севлюш (повіт Тересва)” [184, с. 227].

Оскільки у відповідних працях Й. Стржиговського, В. Гаджеги, Ф. Заплетала, М. Гааса, Й. Міллаутза та деяких інших дослідників немає відомостей стосовно типології церков, їх територіального розташування та пов’язаності з етнографічними групами, то зупинятися тут на цих працях не бачимо потреби.

Досліджував церкви Закарпаття в межах державних кордонів УРСР П. Макушенко, який визначив існування чотирьох основних груп [290, с. 54]. До першої групи він відніс тризрубні триверхі церкви, розташовані на північному заході Закарпатської Верховини, у Великоберезнянському (сс. Гусний, Сухий, Вишка, Ужок, Кострина) і Міжгірському (с. Верхній Студений) районах. До другої групи — дерев’яні тризрубні церкви, які мають два верхи над навою і вівтарем, вежу над бабинцем, західний і центральний зруб оточений аркадою на різьблених стовпах із розкосами (сс. Медведівці, Шелестове, Плоске, Обава, Глинянець, Нижня Визниця). До третьої — тризрубні церкви із барочним та готичним завершенням вежі дзвіниці над західним зрубом, з високими дахами над вівтарним і центральним зрубами, з відкритою галереєю зі західної сторони споруди. До четвертої — центрально-купольні будівлі з хрещатим планом (сс. Ясиня, Лазещина-Плитоватий). Ця остання група, на думку П. Макушенка, “має багато спільного з гуцульськими храмами” [290, с. 54]. Він визнає існування на Закарпатті “самостійної архітектурної школи, яка вирізняється оригінальністю і представляє певний історико-архітектурний інтерес” [290, с. 51], відносить до неї всі збудовані у цій місцевості церкви.

Приділив увагу типам церков на Закарпатті також А. Пекар, зокрема, виокремив такі: бойківський, лемківський, гуцульський, бароковий, готичний. Бойківський тип простежується від ріки Лаборець до ріки Латориця, “у південній

Бережанщині чи Мараморощині не бракує його на заході Маковиці”; “лемківський розсіяний по цілому Закарпатті”, гуцульський побутує у Рахівському районі, бароковий — у Тячівському, Міжгірському, Хустському районах [336, с. 413–419].

Вивчав закарпатські церкви і І.Могитич, який розглянув їх за поділом на зруби (одно-, дво-, тризрубні), за об’ємно-просторовим вирішенням (хатнього типу, одно-, дво-, триверхі, хрещаті). На Закарпатті він охарактеризував церкви Потисся, лемківські, бойківські, гуцульські [299].

Г.Логвин до закарпатської школи відносить лише тридільні церкви, що мають ступінчасті дахи, над бабинцем — вежу-дзвіницю із підсябиттям, яка має готичне або барокове завершення (церкви св. Миколи, с. Середнє Водяне, 1428 р.; св. Миколи, с. Колодне, 1470 р.; Успення Пр. Богородиці, с. Новоселиця, 1669 р.; св. Михайла, с. Негровець, XVIII ст., 1818 р.; св. Дмитра, с. Репинне, 1780 р.; Святого Духа, с. Майдан, кін. XVIII – поч. XIX ст.; св. Миколи, с. Присліп, 1797 р.; Введення Пр. Богородиці, с. Буковець, 1808 р.; Параскеви, с. Олександрівка, XV ст., XVII ст., 1753 р.; св. Михайла, с. Крайникове, 1668 р.) [266, с. 459–462].

Як бачимо, серед архітекторів, дослідників українських традиційних дерев’яних церков і до сьогодні немає єдиної думки щодо того, які типи церков і за якими критеріями відносити до шкіл народного храмового будівництва: закарпатської, бойківської, лемківської. Таке становище ускладнюється і тим, що й етнографи ще не визначилися стосовно етнографічних меж Закарпаття і сусідніх Бойківщини, Лемківщини, Гуцульщини.

Більшість дослідників класифікують закарпатські церкви за архітектурно-конструктивними вирішеннями, відносять до уже визначених типів, уникають питання їх зв’язку з історико-етнографічним районуванням, яке би уточнило, чи дійсно дане вирішення має зв’язок з етнографічною групою, є витвором цієї групи чи привнесено із зовні. Такий аналіз необхідно робити, щоб уникнути помилок, які виникають, коли за формальним зовнішнім виглядом церкви відносять до тої чи іншої школи, етнографічної групи. Яскравим прикладом

такого підходу є церкви у сс. Свалява-Бистрий, 1588 р., 1759 р.; Обава, XVII ст.; Шелестове, початок XVIII ст., 1777 р.; Плоске, (Канора), XVIII ст., 1792 р.; Глинянець, XVII ст. Р. Бриковський їх відносить до південно-східного лемківського типу [560, с. 162–168], а І. Могитич вважає їх найдосконалішим типом, який створила лемківська будівельна школа [299, с. 234]. Ми з такими визначеннями не можемо погодитися.

По-перше, вказані церкви знаходяться у середній течії річки Латориці, тобто у зоні безпосереднього контакту з бойківськими церквами, відділені від класичного лемківського типу не тільки значною відстанню, а й іншими типами церков, які мали в першу чергу вплинути на їх архітектурне рішення. Цей район не належить до Лемківщини за історико-етнографічним районуванням. М. Тиводар визначає його мешканців, у яких “переплелися традиції довжанських долинян і воловецьких бойків”, як свалявських долинян [470, с. 41].

Межа Лемківщини, за дослідженнями М. Тиводара, пролягає “на південному сході — у напрямку на Перечин, точніше, до села Новоселиця. Східну частину Лемківщини умовно можна провести по р. Уж” [470, с. 42]. Як зазначає вчений, “закарпатські лемки займають села правого берега верхівки р. Уж (Верховина-Бистра, Лубня, Загорб, Стужиця, Домашин, Княгиня, Стричава, Завосина) у Великоберезнянському та села Новоселиця і Зарічево у Перечинському районі” [470, с. 51].

Р. Райнфусс описує церкви “над середньою течією Латориці в околиці Сваляви (Плоске, Обава), тобто на території, що належить вже до Бойківщини, званої там “Верховина” [369, с. 48].

Дослідник історії церкви Закарпаття Анастасій Пекар вказує, що церкви в районі Сваляви — ріки Латориці “представляють собою остаточну стадію розвитку бойківських храмів у напрямі барочних впливів лемківського типу”, у якому “майстер зумів по-мистецьки поєднати ці два типи церков в одну, гармонійно привабливу цілість” [336, с. 415]. Не відносить до лемківського типу ті церкви П. Макушенко. На його думку, ця група “сформувалася шляхом впливу на Бойківський тип церкви стилю бароко”. За словами цитованого автора, ця

“група храмів являється місцевим твором народного будівельного мистецтва” [290, с. 64]. Її походження пов’язують зі стилем бароко, яке вплинуло на архітектуру вежі та завершення верхів на зрубках. Деякі дослідники вважають, що ці церкви збудовані одним майстром [110, с. 10–13].

По-друге, церкви відрізняються за композиційним вирішенням основних об’ємів. У класичному лемківському типі розробка об’ємів відбулася методом “сполуки” до уже існуючої церкви вежоподібних дзвіниць, а в свалівській групі — “на основі розбудови триверхої церкви, де на місці емпори або над емпорою під західними впливами розвинулась у висоту вежа-дзвіниця” [449, с. 302]. У класичному лемківському типі вежа-дзвіниця розташована на власних підвалинах або фундаменті, в ній розміщується частина або весь бабинець; архітектурно-композиційно не зв’язана з навою та вівтарем. У свалівській же групі всі три об’єми складають єдину архітектурно завершену споруду.

Вочевидь, помилковою є думка, що всі церкви, які мають вежу над бабинцем, належать до лемківського типу. Адже приєднання вежі до традиційної церкви відбувалося на всіх західних українських етнічних територіях. Таке приєднання мало місце в Молдові, Румунії [451, с. 51–58], відбувалося в різних умовах, які наклали свій відбиток на архітектурні вирішення. У Закарпатті найкраще було здійснено приєднання вежі до традиційної бойківської церкви. Ми окреслюємо цю групу церков в районі Сваліви як Краснянсько-Свалівсько-Плосківська група.

Розглянемо ще одну групу церков, на лівобережжі р. Ужок в селах Волосянка (XVIII ст.; Ужок, 1745 р.), Вишка (1700 р., XVIII ст.), Сухий (1700 р., 1769 р.), Кострина (1645 р., 1761 р.), Гусний (1655 р.), Перехресний (1641 р.), Чорноголова (XVII ст., 1794 р. перебудована). Зазначені церкви характеризуються тризрубним планом, наявністю заломних верхів та каркасної вежі над бабинцем. У цій групі зроблена спроба додати до врівноваженого рішення, де панує середня баня, вежу. Оскільки при цьому треба було зламати існуючу багатовікову традицію, цей процес проходив доволі обережно. В церквах сіл Гусний і Верхній Студений верх вежі є на одному рівні з верхом вівтаря, а верх

нави домінує, в церквах сіл Ужок і Перехресний — верх вежі не перевищує верха нави, а в церквах сіл Вишка, Сухий і Кострина верх вежі домінує над верхами нави і вівтаря. Вежу встановлюють на перекритті зруба бабинця. Ці церкви свідчать, що тут відбулася безпосередня зустріч східного і західного напрямків сакрального будівництва.

Михайло Тиводар вказує: “Тут помітні певні лемківські впливи, що дає підстави тлумачити цю територію як бойківсько-лемківське міжкордоння” [471, с. 15]. Ми відносимо ці церкви до групи тризрубних триверхих бойківських церков, у яких зроблена перша спроба приєднати вежу до церкви, архітектурно їх означаємо як групу тризрубних церков, яка постала на основі бойківських та західних типів сакральних споруд, яку означимо як Ужансько-Лютянська група.

Найбільш численну групу в Закарпатті складають церкви у Воловецькому, Іршавському, Міжгірському, Рахівському, Тячівському та Хустському районах, в яких по-іншому відбувалася “сполука” вежі-дзвіниці над західним зрубом. За дослідженнями П. Макушенка, “на цих спорудах прослідковується вплив архітектури бойків і лемків, а також румун і угорців” [290, с. 66]. Архітектура в ці райони була занесена із Трансільванії [290, с. 66]. П. Юрченко вважає, що “ця група церков виникла під впливом не тільки готичного, але і романського стилів” [542, с. 36]. Церкви з готичним завершенням не обмежуються районом ріки Тиса, вони долинами рік проклали собі шлях на північ. Ми простежуємо їх в Іршавському (сс. Івашковиця, 1658 р.; Локіть, 1734 р.), Міжгірському (сс. Майдан, XVIII ст.; Рекіти, XVII ст., 1752 р.; Негровець, XVIII ст., 1818 р.) і Тячівському (сс. Ганичі, 1810 р.; Підплеша, XVIII ст.; Руське Поле, XVIII ст.) районах [290, с. 70].

Барокове завершення вежі-дзвіниці одержують церкви в гірських долинах Міжгірського та Тячівського районів. За дослідженням М. Макушенка, в їх основі “лежить бойківська тризрубна церква [...]. Шатрові перекриття центрального і вівтарного зрубу під впливом західних тенденцій зникають і перетворюються в дерев’яні коробові зводи, а над західним зрубом виростає висока вежа-дзвіниця в якості акцента (сс. Буковець, 1898 р.; Гукливий, 1780 р.;

Подобовець, XVII ст., 1785 р.; Присліп, 1797 р.; Торунь, 1809 р.)” [290, с. 70–71].

За планами цю групу церков відносимо до бойківської школи, а за об’ємним вирішенням — до готичного типу церков. Такі церкви не можуть служити об’єктами для архітектурно-етнографічного районування.

На південному сході маємо групу тридільних церков з раменами-конхами, перекритими одним або двома дахами, з невисокою вежею над бабинцем (церква Успення Пр. Богородиці, с. Ясіня, 1836 р.; церкви у сс. Кваси, 1860 р.; Стебний, 1856 р.; Лазещина, 1827 р.; Розтоки, 1905 р.).

Будували церкви також не місцеві майстри. Так, церкви в селах Брустури (Лопухів), Німецька Мокра, Руська Мокра, Кенігсфельд побудовані майстрами з Ішлю і Гмінду, які прийшли сюди за часів Марії Терези [582, с. 6].

Наведені відомості показують, що в Закарпатті маємо певні регіональні особливості, спричинені соціально-політичними та економічними умовами. Ці особливості з’явилися в народному церковному будівництві тільки у XVIII–XIX ст.: перебудови, заміни верхів на дахи, приєднання вежі, привнесення нових рішень. Все це спонукає до роздумів над питаннями імовірних зв’язків закарпатських церков з українською церковною архітектурою та існуванням закарпатської школи народного храмового будівництва.

Щоб дати відповідь на ці питання, необхідно передусім вияснити, чи дерев’яні церкви є сліпим наслідуванням зразків сусідів, чи вони є продуктом місцевої школи, яка витворила свій тип сакральної споруди. Частину відповіді і деякі приклади ми подали уже раніше, тому тут зазначимо наступне. Не дивлячись на те, що церкви Закарпаття мають багато нашарувань від готики, бароко, їх в інтер’єрі об’єднує загальноукраїнська особливість побудови церковної споруди на основі поділу простору на три частини. Тридільність у готичних та барокових церквах Закарпаття вирішується традиційно за рахунок трьох зрубів (сс. Репинне, 1780 р.; Верхній Бистрий, XVIII ст.; Пилипець, 1782 р.), у двозрубних церквах — шляхом поділу стіни по довжині наві стіною на дві частини (с. Стеблівка, XVI ст., 1794 р.). Тридільність також присутня в інтер’єрі, не зважаючи на те, що будівля має базилікальний план та чітко задеклароване в екстер’єрі готичне чи

барокове вирішення. Це досягається шляхом різної висоти та конструктивним вирішенням трьох об'ємів. Наприклад, готичне об'ємне рішення церкви в с. Майдан має традиційне тридільне рішення, яке забезпечене за рахунок тризрубного плану, в екстер'єрі підкреслюється верхньою галереєю, що оперізує бабінець із трьох сторін, та членуванням даху. Такі вирішення плану та екстер'єру не характерні для готичних церков Заходу. Готичні дерев'яні церкви Заходу, за дослідженням В. Залозецького, відрізняються від закарпатських тим, що в них відсутня тридільність; вежа розташована перед будівлею, наслідує оборонні вежі; вони мають іншу систему кроквового даху та склепінчастого перекриття. Вони відрізняються також і тим, що ні в плані, ні в трактуванні дверних та віконних просвітів, ні в пропорціях основних мас не побачимо відтворення готичного стилю.

Необхідно зазначити, що готичних церков Закарпаття немає в інших районах і “їх сміло можна включити до шедеврів українського дерев'яного зодчества” [336]. Все це дає підстави стверджувати, що закарпатські церкви зберегли загальноукраїнську основу і під західними впливами витворили власні типи, варіанти, які формуються в групи. Такий процес простежується в основному у Воловецькому, Іршавському, Міжгірському, Рахівському, Тячівському та Свалявському районах.

В цих районах маємо дві групи: дво-, тризрубні церкви із шпилевидними готичними та бароковими завершеннями, високими дахами на різних рівнях над вівтарем і центральним зрубом; тридільні церкви з раменами-конхами і невисокою вежею на даху. Остання група церков нечисленна, відбулася в ХІХ ст. і пов'язана з молдавськими впливами.

Дамо ґрунтовнішу характеристику церквам, які відносимо до Хустсько-Дубівської, Колочавської, Свалявської, Міжгірської груп.

Їм характерні наступні риси:

— тридільний (до квадратної нави примикають трохи вужчий вівтар і бабінець), дводільний (бабінець і нава однієї ширини, вівтар вужчий, в деяких випадках зі зрізаними кутами) план;

— вежа-дзвіниця каркасна, з підсябиттям над бабинцем, увінчана чоти-ри-, восьмибічним наметовим дахом, на який посаджено готичний високий шпиль, крім якого ще по чотирьох сторонах даху можуть бути поставлені чотири декоративні вежочки з невисокими шпильками (сс. Стеблівка, Крайникове, Сокирниця, Олександрівка), в бароковому рішенні — шляхом встановлення на вежу чотирибічного грушоподібного намету глухого ліхтаря, накритого дашком з маківкою, яблуком та хрестом; наявність галерейки-обходу, який охоплює західний та центральний зруб (сс. Колодне, Репинне, Майдан). На заході ганок, що підтримує опасання на різьблених стовпчиках з розкосами (сс. Колодне, Репинне, Прислоп, Крайникове); дахи ступінчасті (вищий над середнім зрубом і вежею над бабинцем, нижчий над вівтарем); опасання обігає всю споруду або західну її частину (с. Майдан); перекриття основних об'ємів коробове (нава, вівтар), плескате (бабинця, виключення складають церкви в сс. Стеблівка і Сокирниця, де коробове перекриття).

Необхідно відзначити, що важливим елементом формування церковної архітектури Закарпаття і Лемківщини є вежа, яка може бути приєднана або розбудована різними способами [449, с. 302–305]. Приєднання вежі-дзвіниці до церкви залежало від місцевої школи, яка працювала на даній території, та від того, звідки відбувся вплив на церковне будівництво українців Карпат — із Силезії чи Трансільванії.

Церкви із вежами в українців Карпат мають чітко виражену динаміку росту висоти із сходу на захід. На Бойківщині, на межі зустрічі західного і сакрального будівництва, вона не перевищує висоти нави (сс. Гусний, 1655 р., Верхній Студений, поч. ХІХ ст.). У напрямку на захід Лемківщини вона поступово збільшує свою висоту (сс. Бодружаль, 1658 р.; Доброслава, 1705 р.). У цьому напрямку також змінюється принцип сполуки вежі з церквою: на Закарпатті вежа влаштована над бабинцем, довершує в гармонійних пропорціях архітектурне вирішення церкви; на заході вона є окремою спорудою, приставленою до церкви.

Приставлена до сакральної споруди вежа вказує, що таке рішення походить від готичних споруд Силезії, а надбудована свідчить, що — з Трансільванії

(Семигородщини). У зв'язку з цим не можна порівнювати церкви з вежами Закарпаття із класичними лемківськими церквами на заході, бо природа їх походження та архітектурно-конструктивне вирішення різні. Вони є витвором місцевих шкіл, які по-своєму вирішили церкву з вежею. Приєднання вежі до традиційної загальноукраїнської святині сприяло розробці нових типів церков, які міняють свої архітектурно-конструктивні вирішення зі сходу на захід. На Закарпатті і Лемківщині готична та барокова вежа показує, в якому стилі збудована церква.

Як доводять наші дослідження, церковне будівництво на Закарпатті щодо освоєння певних типів здійснювалося переважно вздовж річок у поперечному напрямку, а не в поздовжньому вздовж хребтів, як на Бойківщині. Можна погодитись з М.Тиводаром, що “проживання долинян у різноманітних господарсько-географічних поясах річкових долин середньогір'я, низькогір'я, передгір'я і рівнини, їх підпорядкованість конкретним комітатським і окружним центрам, етноісторичні особливості формування населення кожної з річкових долин, правовий і господарський статус жителів конкретних сіл, вплив сусідів та інші чинники наклали відбиток на їх традиційну культуру. Тому долиняни неоднорідні” [470, с. 36].

Наші спостереження дозволяють припустити, що основні групи церков розповсюджуються долинами рік. Є підстави прив'язати окремі групи церков, які виникли в річкових долинах середньогір'я, передгір'я і рівнини, до територіальних груп волинян.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що церковна дерев'яна архітектура Закарпаття формувалася в складних геополітичних умовах: територіальна відірваність протягом багатьох століть від Галичини, віддаленість тутешніх українців від основного масиву етногенетичних та етноконсолідаційних процесів української нації тощо. Все це спричинилося до появи великої кількості різних об'ємно-планувальних вирішень на цій порівняно малій території. Тут можна побачити своєрідну багат шаровість, яка відбувалася під впливом певних силових чинників.

Планова основа закарпатських церков залишається традиційною, лише змінюється екстер'єрне вирішення вежі, дахів. Необхідно відзначити, що з часом відбувається спрощення архітектурно-конструктивних вирішень порівняно з тими, які мали місце у XVII–XVIII ст. Приміром, під час ремонтів численні карнизи і заломі верхів в умовах зубожілих громад завдавали багато клопотів, тому пірамідальні склепіння над навою і вівтарем накривали двосхилими дахами тощо.

Погоджуємося з твердженням В. Залозецького, що “наша область [Закарпаття.— *Я.Т.*] належить до тієї української території, на якій відбулося зіткнення не тільки двох будівельних напрямків, але й двох могутніх культур — східно-європейської візантійської і західно-європейської латинської, тому і зустрічаються в наших пам'ятках форми, присутні як у східно-, так і західноєвропейському будівництві” [685, s. 9]. Велика кількість церков, які різняться за архітектурно-конструктивним рішенням, дає нам право констатувати, що на Закарпатті маємо групи храмів, які постали в результаті синтезу традиційних українських святинь із західними.

5.4.4. Лемківська школа народного храмового будівництва. Історіографія народознавчих питань про Лемківщину загалом надзвичайно велика. Вона, зокрема, досить детально опрацьована сучасним дослідником М. Мушинкою [314]. У науковій літературі слово “лемки” (“лемко”) вперше вживає у 1834 р. О. Левицький, а потім у 1841 р. — І. Вагилевич [81; 676], у 1844 р. — П. Шафарик, у 1851 р. — В. Поль. У 1860-ті роки з'являються праці, у яких стисло дається походження назви “лемки” та описується географічне положення Лемківщини [487]. У 1880-ті рр. польські дослідники М. Хилінський, С. Удзеля, І. Коперницький досліджують матеріальну культуру Лемківщини [591; 651; 671].

Визначення “лемківська церква”, як ілюстрація різновидностей церковного будівництва Карпат, з'явилося у 1880 р. в праці В. Мисковського “Дерев'яні церкви в Карпатах” [621]. Про церкви лемків на початку XX ст. дізнаємося із

львівського видання К. Мокловського “Народне мистецтво у Польщі” [618] та з праці Т. Спісса “Дерев’яні костели і церкви в Галичині” [652].

Визнає існування лемківського типу та стилю Володимир Залозецький. Він відзначає, що “за українським плем’ям лемків, серед яких цей тип поширений, також і стиль тих церков названо лемківським” [618, s. 280–420; 685, s. 123].

Поєднання назви лемківської етнографічної групи з конкретним типом церков здійснив чеський дослідник і фотограф Ф. Заплетал у 1921–1924 рр. [686]. На підставі польових досліджень та фотофіксації церков він видає низку праць, в яких окреслює, що в Карпатах існує “лемківський тип русинської церкви”. Його світлини були використані в численних виставках та альбомах, відіграли велику роль в утвердженні думки про те, що на Лемківщині існує особливий тип церкви, який характерний цьому регіону [687; 688]. Сприяли популяризації лемківських та закарпатських церков фотоальбоми Б. Ваврошека [673; 674].

У 1920-ті рр. було визнано, що на Лемківщині побутує архітектурний стиль, який притаманний цій етнокультурній групі, від неї він отримує назву “лемківська церква”, “лемківський тип”. В.Січинський у 1927-му році засвідчив існування на Лемківщині особливого типу церков, а в 1940-му визначив межі його розповсюдження: “Лемківська церква зберегла свій тип у Карпатах від горішньої течії ріки Сяну і Ляборця на півдні — на захід до горішньої течії Тополі і Попраду” [648].

В 1930-х рр. термін “Лемківщина” одержує широкий розголос. Юліан Тарнович видає низку популярних нарисів “Ілюстрована історія Лемківщини” (1936 р.), “Список місцевостей на Лемківщині” (1937 р.), “Верхами Лемківського Бескиду” (1938 р.), “Матеріальна культура Лемківщини” (1941 р.), “Мова століть Лемківщини в переказах” (1938 р.). В “Ілюстрованій історії Лемківщини” Ю. Тарнович згадує про лемківські церкви, якими ілюструє свою працю [467].

Паралельно з вивченням етнографічних кордонів Р.Райнфусс [634], Тенце [667; 668], З. Стібер [654] вивчають церкви Лемківщини [637]. Польський етнограф Р. Райнфусс дає ґрунтовну характеристику лемківській церкві, яка, “подібно

як і бойківська, також складається з трьох частин: бабинця, центральної нави і вівтаря, побудованих у зруб. Найбільша, майже квадратована частина церкви — то центральна нава, натомість бабинець вже дещо вужчий, так само як і вівтар, який в старших церквах будується в формі чотирикутника, а в конструкціях новішого типу часто замикається в форму половини восьмикутника. Вівтар і центральна нава криються склепінням з рублених брусів, зложених у піраміду [...], стеля над бабинцем завжди буває пласка. Притаманною для лемківської церкви є натомість вежа, побудована над бабинцем, яка становить одну цілість з будинком церкви” [369, с. 46; 370].

За Райнфуссом, “лемківські церкви виступають на території Лемківщини по обох боках Карпат, з тим, що на північному боці не досягають вони східної границі Лемківщини, а на південному боці досить далеко її переходять. Свого часу найдалі на схід висуненою церквою, побудованою в лемківському стилі, була на північному боці Карпат церква в с. Липівці (розібрана в міжвоєнний період), а тепер — церква в с. Балутянка. Ці села знаходяться в долині Яселки в Сяніцькому повіті. На південному боці Карпат церкви лемківського стилю зустрічаються, як було згадано, значно далі на схід. Бачимо їх у горішній частині басейну ріки Уж (сс. Кострина, Соля [Кострина, Сіль.— Я. Т.]), над середньою течією Латориці в околиці м. Свалява (сс. Плоске, Обава), тобто на території, що належить до Бойківщини, званої там Верховиною” [369, с. 48].

Досліджує українські церкви в Польщі С.Гординський, який дає характеристику “лемківським церквам з вежами-дзвіницями, які виступають тільки в західній і середній частині Лемківщини”, та церквам без веж, які “накриті чотири-спадними, досить низькими дахами, над якими підіймаються 3 (або й 4, як у Команчі) копули з ліхтариками” [120, с. 9]. Він обґрунтовує розповсюдження лемківських церков в межах Польщі та Словаччини: “Границя Галичини й Угорщини не була перешкодою для зв’язків людности обабіч Бескидів, північні лемки втримували дуже жваві зв’язки зі Закарпаттям і це причинилося до витворення одноцілої культури, відбитої також дуже маркантно і в архітектурі” [120, с. 5].

С.Гординський визнає існування на Лемківщині двох типів дерев'яних церков та дає список репродукційного матеріалу лемківських храмів, який знаходиться в архівах музею при Українському Католицькому Університеті св. Климентія в Римі. Не минає він лемківських мурованих, які “тримаються того самого архітектурного типу, що й церкви дерев'яні, хоч одночасно вносять риси, притаманні будові з каменя” [120, с. 10]. До лемківського типу С.Гординський відносить дерев'яну церкву, “яка має три зруби — три прямокутники, найчастіше квадратної форми [...]. Нава завжди найбільша. Святилище і нава накрита стелею з бальків, які з-зовні перекриті ломаним дахом-наметом. Вгорі такий намет закінчений малою сліпою куполою барокової форми. Замість будованого на вугол бабинця, виступає найхарактерніша риса лемківської церкви — вежа. Вона стовпової конструкції, з навісною кімнатою над входом і окремою куполою” [120, с. 7].

Торкаються лемківських церков А. Варивода, О. Волинець. Останній вказує, що існує кілька регіональних типів, “західно-лемківський стиль, що розвинувся на цих теренах в часи розквіту барокко, десь напочатку XVII ст.”, “новий зразок церковного стилю — це церква в Літовищі Устрицькому повіту. Цю пам'ятку можна віднести до східнього архітектурного церковного стилю, який загальновідомий на Бойківщині та Гуцульщині” [82; 92; 93]. Визнає церкви існування лемківського типу, якому дає коротку характеристику, Іван Чебанюк [233, с. 11].

Цінний джерельний матеріал про лемківські церкви Східної Словаччини дають Бланка Ковачовичова-Пушкарьова та Імріх Пушкар. Вони обстежили, замірили і описали церкви в “селах, де живуть русини-українці” [233].

Історико-архітектурний аналіз багатьом лемківським церквам Польщі дає В.Кармазин-Каковський, який групує їх за часом будівництва [221].

Підтверджує існування церков Лемківської будівельної школи І. Могитич, за яким формування храмів цієї школи “відбулося як на тридільних одно-, дво- і триверхих церквах, так і на двозрубних на одно- і двоверхих. Навіть у тих

випадках, коли лемківська церква не має наметового перекриття над якоюсь дільницею плану, вона обов'язково має розвинуту барочну маківку. Багатофігурні барочні маківки витягнутих уверх форм, часто ще й доповнених додатковою цибулькою, чи навіть маківки кулястих форм є обов'язковим декоративним елементом, іноді це є єдина ознака, на підставі якої можна віднести триверху церкву до лемківської школи” [299, с. 233].

Він визнає за цією школою церкви, збудовані в етнографічних межах Лемківщини, вказує, що існують “церкви перехідного типу — від бойківської до лемківської школи” (церква св. Богородиці, с. Корейці, 1864 р.; церква св. Михайла, с. Прикра, 1777 р.) [299, с. 233] та з вежею над другим ярусом бабинця (с. Шелестово, 1777 р., тепер у музеї в м. Ужгород; Медведівці, XVII ст., тепер в етнографічному музеї Праги; Плоске, 1792 р. та ін.), які відносять до найдосконалішого типу лемківської будівельної школи [299, с. 234]. Особливу увагу приділяє конструктивному вирішенню каркасної вежі-дзвіниці.

I. Могитич також засвідчує існування “окремої локальної групи [...] церков північно-східної частини Лемківщини, що найчастіше мають відокремлену вежу-дзвіницю, розташовану неподалік бабинця по її поздовжній осі. Верхи таких церков рівновисокі, з заламами, увінчані барочним завершенням, або намети зрубів у них закриті зверху спільними дахами, над якими здійснюються тільки багатофігурні високі маківки з ледь помітно збільшеною над центральним зрубом. Церкви цієї групи відомі з початку XIX ст.” [299, с. 234].

Дослідник церков Закарпаття В. Січинський вказує, що “на Лемківщині, під впливом барокової архітектури” впродовж XVIII ст. витворився своєрідний тип дерев'яних церков, “названий лемківсько-бароковим”. В основі це давній бойківський тризрубний тип, тільки “зовнішня декорація і новіші додатки надали назовні церквам іншого вигляду” [400, Т. 1, с. 104]. За А. Пекарем, “новою складовою частиною лемківських храмів стали вежоподібні, стовпної конструкції дзвіниці, завершені вибагливими барочними ліхтарями та банями, що зносяться над вхідним зрубом, тобто над бабинцем. В результаті просторова композиція лемківських церков наростає від

низької вежі над вівтарем до високої, художньо звершеної вежі над бабинцем, що дає їм виразу життєвості і розгону у височінь” [336, с. 414]. Лемківський тип церковних споруд розсіяний по цілому Закарпатті [336, с. 415].

Фундаментально досліджував генезу лемківської церкви, її архітектуру польський професор Р. Бриковський, який у визначених етнографічних межах Лемківщини подав основні типи церков. Він прийшов до висновку, “що з польської сторони Карпат виступає три відмінних типи архітектури, а два — даліше на Словаччині та Русі Закарпатській” [558, s. 82–205].

В межах Польщі на заході й у центральних районах Лемківщини (Новосадецькому, Горлицькому, Ясельському повітах) та зі сторони Словаччини поблизу польського кордону виступає тип церкви, окреслений як північно-західний. Він характеризується наступними ознаками: тридільний план, закладений із трьох квадратів, нава завжди ширша (дводільний план у невеликій кількості виступає на словацькій стороні); будівля по висоті розчленована на окремі частини, з яких нава є завжди вища; вежа з похилими стінами, в ній вміщується частина або весь бабинець; наметові верхи над навою, вівтарем мають заломі з однаковими проміжками; верхи вежі, нави, вівтаря завершуються аналогічними банями (баньками), які вивершені глухими ліхтарями; кругом вежі, а часто довкола східної частини бабинця переважно буває обхід; високий цоколь вирівнює похилі стіни вежі, накритий піддашшям. За Р.Бриковським, ця група церков окреслена “стилем класичним” або як “класична церква Лемківщини”. Походять такі церкви з XVII і XVIII століть, їх занепад припадає на останню чверть XVIII ст. Найкращими взірцями класичного лемківського стилю є церкви св. Якова, с. Поворозник, 1604 р.; Покрови Пр. Богородиці, с. Овчари, 1653 р., 1701 р.; св. Луки, с. Квятонь, друга половина XVII ст.; св. Параскеви, с. Пантна, 1700 р.; св. Михайла, с. Святкова Велика, 1757 р.; св. Михайла, с. Святкова Мала, 1762 р. [558, s. 82–205; 560, s. 113–114, 120–121, 123, 132–133].

Традиція будування церков у “класичному лемківському стилі” була сильніша і утримувалася досить довго в галицькій частині Лемківщини, де

важливе місце в зародженні національно-культурного руху належало Греко-Католицькій Церкві, яка фактично була носієм української етнічності. На півдні, у закарпатських лемків “класичний лемківський стиль” зникає в кінці XVIII ст. Це відбулося тому, що угорська влада нав’язувала лемкам штучну русинську ідентичність [284, с. 10–11].

Необхідно відзначити, що регіональна (локальна) ідентичність лемків, яка мала надзвичайно міцні позиції у галицькій частині Лемківщини, посприяла призупинити процес нищення автохтонної архітектури та її повної заміни на католицькі церкви. Основні зміни позначилися у словацькій частині, де був сильний тиск з боку Угорщини, він не мав такої сили з польської сторони. Натомість серед закарпатських лемків Церква була одним із засобів мадяризації населення.

За дослідженнями Р. Бриковського, від 70-х рр. XVIII ст. до 60-х рр. XIX ст. будуються церкви “північно-західного молодшого варіанту”. Він характеризується: видовженням нави, вівтаря, особливо бабинця; нерегулярними проміжками заломів верхів; заповненням проміжків заломів гзимсами (перехід до неламаних наметових верхів); частим застосуванням гранчастого вівтаря (вівтарі з таким планом маємо з польської сторони Карпат); наявністю захристія, яке збудоване разом з церквою.

Цей тип виник під впливом зростання кількості населення, що вимагало мати більшу площу для вірних (бабинця, нави) та функціональних потреб (захристія). Найкращі приклади цього типу маємо в церквах св. Михайла, с. Красне, 1760 р., 1766 р.; св. Козьми та Дем’яна, с. Котань, на зламі XVIII–XIX ст.; св. Дмитра, с. Ставища, 1813 р., 1818 р.; св. Козьми та Дем’яна, с. Сквіртне, 1837 р.; св. Луки, с. Ястрабик, I-ша пол. XIX ст., 1837 р.; Покрови Пр. Богородиці, с. Ганчова, 1871 р.; св. Михайла, с. Дубне, 1853 р., 1863 р.; св. Луки, с. Кунькова, 1868 р.? [558, s. 105–106, 108–109, 112, 129–130; 560, s. 86].

Тип, який за Р. Бриковським одержав назву північний, “schyłkowy”, сформувався в західних та центральних районах Лемківщини на польській сто-

роні Карпат і характеризується: дво-, тридільним планом; гранчастим вівтарем, що має виступаючу захристію; відсутністю заломних верхів, замість яких появилися двоспадові дахи над кожною частиною святині; вежою з похилими стінами, що оточена дерев'яними загатами і залишається надалі домінантною; вишуканими декоративними сигнатурками, які вінчають шатрові верхи вівтаря, нави та вежі. Представниками цього типу є церкви Покрови Пр. Богородиці, с. Ждиня, 1786 р., 1795 р.; Різдва Пр. Богородиці, с. Нова Весь, 1795 р.; св. Михайла, с. Лосє, 1800 р., 1810 р., 1826 р.; св. Михайла, с. Ропиця Горна (Ропиця Руська), 1813 р., 1819 р. [560, s. 114–115, 119, 139].

Ще одну групу лемківських церков зустрічаємо на сході польської частини Лемківщини, в районі ріки Ослави у повітах Сянок, Ліско. Цю групу Р. Бриковський окреслив як північно-східний тип. Він виступає двома варіантами — вежовий, безвежовий. Церкви вежового варіанта характеризуються: видовженим планом нави, додаванням на осі передсінника, переважно шириною бабинця, а також захристія в продовженні вівтаря; рівною висотою зрубу трьох об'ємів церкви; наявністю одного похилого даху над всіма об'ємами (колись кожен об'єм мав свій дах, що був завершений банями-маяками зі сигнатурками над основними частинами церкви); низькою слупово-рамовою вежею, посадженою над бабинцем. Прикладами цього варіанта є церкви Всіх Святих у с. Мощанець, 1834 р.; св. Онуфрія, с. Віслок Дольний, 1850–1853 рр.; св. Дмитра, с. Радошиці, 1868 р.; Богородиці, с. Щавне, 1888–1889 рр.; св. Дмитра, с. Бодаки, 1902 р. [558, s. 87; 560, s. 100, 125, 135–137].

Варіант безвежовий характеризується: наявністю на поздовжній осі церкви, на певній відстані від неї, вежі-дзвіниці каркасної конструкції; план — тридільний, з додаванням присінка рівної з бабинцем ширини; висота зрубу всіх частин однієї висоти; вівтар, нава і бабинець перекриті верхами, які сховані під спільним дахом, що увінчаний над основними об'ємами сигнатурами на вежочках. Появу цих типів пов'язують з тим, що “ціла Лемківщина до 70-х рр. 18 ст. була підчинена римо-католицькому єпископові в Кракові і тільки при кінці того

сторіччя перейшла назад до греко-католицького єпископа в Перемишлі” [120, с. 8]. Представниками безвежового варіанта північно-східного типу є церкви св. Михайла, с. Зубенсько, 1789 р.; Покрови Пр. Богородиці, с. Команча, 1800–1803 рр.; св. Михайла, с. Туринсько, 1801–1803 рр., 1838 р.; св. Миколи, с. Репедь, 1824 р., 1826 р.; Пр. Богородиці, с. Синява, 1874 р. [558, s. 82–205; 560, s. 107–108, 133, 140]. Церков північно-східного типу обох варіантів збудовано небагато.

На Словаччині, за Р.Бриковським, побутує південний тип, який різниться від церков у Польщі тим, що має не тридільний, а дводільний план; квадратний у плані віттар, видовжену прямокутну наву з внутрішнім виділенням бабинцем; вежу з фальшивим підсябиттям посаджену не на ґрунті, а на зрубі західної частини нави; наву, вежу перекриті наметами, які закінчуються цибулястими маківками. Прикладами цього типу є церкви св. Миколи, с. Липовець, 1703 р.; св. Василя, с. Крайне Чорне, пол. XVIII ст.; св. Михайла, с. Шеметківці, 1752–1753 рр.; Богородиці, с. Кореївці, 1764 р.; св. Михайла, с. Вишній Грабовець, XVIII ст. [558 s. 87–88; 560, s. 114, 148, 150].

В межах Закарпатської Русі, за Р. Бриковським, вирізняється південно-східний тип, який представлений пам'ятками XVIII ст. Характеризується дво-зрубним планом (квадратний віттар, видовжена прямокутна нава з внутрішнім виділенням бабинцем); вежею із підсябиттям з прямими стінами, які посаджені на зруб бабинця; верхами із заломами, що завершені сигнатурками-вежками; широким слуповим підсінням, яке оточує частину вежі і нави та закінчується піддашшям на віттарі, що опирається на балки зрубу. Взірцями цього типу є церкви св. Михайла, с. Медведівці, поч. XVIII ст., з 1927 р. у Празі; св. Михайла, с. Глиненці, 1770 р., XVIII ст., з 1931 р. у Кунчицях на Моравії; Зішестя св. Духа, с. Обава, поч. XVIII ст., з 1930 р. у Новій Паці, Чехія; Покрови Пр. Богородиці, с. Канора (Плоске), 1792 р., з 1975 р. в Києві; св. Михайла, с. Шелестові, 1776 р., з 1927 р. в Мукачеві, а з 1976 р. в Ужгороді; св. Миколи, Свалява-Бистрий, 1759 р. [560, s. 162–168].

Загалом професор Р. Бриковський вважає, що всі церкви в історико-

етнографічному районі Лемківщини і поза його межами, які подібні до класичного лемківського стилю, не зважаючи на час будівництва, є творінням лемків. Не можемо погодитись з такою думкою і власні спостереження та аргументи з цього погляду ми вже навели у попередній частині цієї праці, що має назву “Закарпатська школа народного храмового будівництва”. Крім зазначених типів, до лемківської школи Р. Бриковський відносить церкви, збудовані на Лемківщині у другій половині ХІХ ст.: епігональні церкви (с. Злоцьке, 1867–1872 рр.); церкви, які нав’язані із зовні (сс. Солотвино, 1887–1888 рр.; Криниця, 1887–1888 рр.) [560, s. 174].

Необхідно відзначити, що церквам Лемківщини присвячено найбільше праць. Тут маємо і найкращу фотографічну документацію, яка у 1966–1968 рр. була зібрана працівниками Інституту мистецтвознавства ПАН і музею Народного будівництва в Сяноку, а також у 1960-х рр.— Державного музею українсько-руської культури у Свиднику.

На основі досліджень попередників дамо загальну характеристику Лемківській школі народного храмового будівництва. Їй притаманна одно-, дво-, тризрубна з тридільною організацією плану церква, з квадратними дво- чи триступінчастими наметами, обов’язково увінчаними розвинутими барочними маківками над центральним та східним зрубами, а над західним зрубом бабинця височить вежа-дзвіниця, яка також увінчана барочними маківками. Локальною відмінністю лемківського типу від загальноукраїнського є те, що в його основі закладена асиметрична композиція з виразним спадом висот із заходу на схід, а не симетрична рівновага пропорцій поміж верхами бабинця і вівтаря.

Лемківські типи церков в основному формуються на основі додавання до нави, бабинця присінків, до вівтаря — захристія, шляхом добудови до церкви каркасної вежі переважно ширини бабинця, яка посаджена на землю (прилягає до нави або знаходиться на відстані від неї).

Появу лемківської церкви пояснюють масовою модифікацією дводільних церков, що відбулася у ХVІ–ХVІІ ст. шляхом прибудови каркасної вежі-дзвіниці

XVIII ст. [233, с. 11]. Це відбувалося штучним “шляхом прибудови чи надбудови над бабинцем, інколи самонесучою каркасною конструкцією, не зв’язаною конструктивно з останнім” [299, с. 229]. Так, отже, як слушно зазначає І. Могитич, “яскравим прикладом для Лемківщини може бути церква у с. Трочанах, збудована тризрубною, одноверхою, не пізніше поч. XVIII ст. У 1739 р. до церкви приставляють високу вежу-дзвіницю на власних підвалинах” [299, с. 229].

Приєднання до церкви вежі Р. Райнфусс відносить до впливу латинських костелів. На його думку, “процес об’єднання вежі з будинком церкви виступає щойно в XVII ст. На цій підставі можна догадуватися, що в найстарших лемківських церквах, які досі збереглися, побудованих десь в XVII ст., вежі мабуть добудовано пізніше, і лише тим фактом можна пояснити причину, чому в середині вежі трапляються інколи зруби стін бабинця, в’язані з брусів” [369, с. 47–48].

За дослідженнями В. Залозецького, “давнішими є пересажені сюди [на Лемківщину.— *Я.Т.*] зі Східної Галичини так звані бойківські центричні церкви. Більшість змішаних типів так званого лемківського стилю постають також коло або після половини XVII ст. і тривають, як більшість церков, до нових часів” [685, с. 119].

Дослідження показали, що в місцях, де зустрічається східний тип церкви із західним, відбувається синтез архітектурно-конструктивних рішень, який дає нові типи церков. Поява нових типів на українських етнічних територіях залежить від часу і місця такої зустрічі.

Виявлені типи церков на Лемківщині та Закарпатті також підтвердили висновок професора М. Тиводара, що “незважаючи на політичні кордони, галицькі (польські) і закарпатські (угорські, чехословацькі) лемки підтримували тісні господарські, особливо торгові, релігійні (всі греко-католики) та культурно-побутові контакти” [470, с. 50]. Саме ці обставини сприяли не тільки “збереженню загальнолемківських рис ментальностей” [470, с. 50], а й вплинули на

формування певних типів церков, які можна класифікувати як за архітектурними, так і за етнографічними рисами, стимулювали створення власних лемківських типів церков, які за ознаками планування мають спільні риси із загально-українськими.

5.4.5. Буковинський тип та групи церков. Церковна дерев'яна архітектура Буковини стає предметом наукових студій у 70-х роках ХІХ ст. Так, одним із перших звертає увагу на дерев'яні церкви Є. Голубинський. Критичні міркування стосовно них подає Ф. Білоус [71, s. 119].

Окремі церкви при вивченні “етнічних груп на Буковині” згадує інший дослідник Л. Сімігінювич-Штауфе. Звертають увагу на буковинські церкви вчені О. Манастирський, С. Маріан, І. Пашкан. Досліджує буковинські храми К. Ромшторфер [642; 644]. Вперше запроваджує в науковий обіг термін “церкви буковинського типу” Д. Щербаківський, окреслюючи при цьому його характерні риси [536].

Особлива увага щодо вивчення церковної архітектури Буковини звертається в 1946–1980 рр. Дослідженнями дерев'яних церков Буковини займаються В. Січинський, П. Юрченко, Г. Логвин, Д. Гоберман, І. Могитич та ін. На зламі ХХ–ХХІ ст. буковинські церкви студіює М. Чучко [510, с. 100; 511]; досліджує історико-етнографічний район Буковина Г.Кожолянюк [234].

Дослідники П. Юрченко, Г. Логвин, Д. Гоберман, І. Могитич і Д. Бакстон до буковинського типу відносять церкви, які розташовані в адміністративно-територіальному районі Буковини і подібні до селянської хати, причому інші типи оминають увагою.

Цей тип церкви одержав ще назви “хатній тип церкви”, “безкупольний тип” [331, Т. 4, с. 339, 351], “церква-хата” [112, с. 14].

Коротко зупинимось на характеристиці цього типу, який під впливом історико-етнографічного району одержав назву буковинський. Для нього притаманні такі риси: 1) загальний силует церкви подібний до селянської хати;

2) план церкви тридільний, дво-, тризрубний (три зруби квадратні; бабинець і вівтар гранчасті, нава квадратна — церква св. Миколи м. Чернівці, 1607; церква св. Гавриїла с. Петрашівці, 1663 р; церква св. Трійці в урочищі Клокічка м. Чернівці, XVIII ст.) [331, Т. 4, с. 340, 351, 359]; 3) кожен об'єм у піддаховому просторі має верх або стелю; 4) інтер'єр не відповідає екстер'єру; 5) всі об'єми накриті високою чотирихилою гонтовою покрівлею, яка в старих церквах майже вдвічі перевищує зруби основних об'ємів, спочиває на потужних ступінчастих кронштейнах — випусках верхніх вінців зрубу, рідше дах опирається на сохи (церква с. Ширівці, 1779 р.) [536, світл. 3]; 6) гребінь даху увінчаний одним (над центральним зрубом), двома (на кінцях гребеня), трьома (над кожним зрубом) хрестами, які можуть бути на підхресних яблуках, сліпих ліхтарях (церква св. Миколи с. Берегомет, 1781 р., 1786 р.; церква Вознесіння Господнього м. Чернівці, кін. XVII ст.); 7) ілюзія високого храму досягається шляхом збільшення висоти стін і перекриття основних об'ємів у піддаховому просторі верхами із заломами; 8) основні об'єми в інтер'єрі об'єднуються за рахунок фігурних арок-вирізів; 9) вхід переважно з півдня; 10) верхи у піддаховому просторі зрубні і можуть бути без заломів або з одним, двома і (дуже рідко) трьома; верхи також бувають трьох типів — а) в основі наметової форми квадрат, б) в основі восьмигранного намету восьмибічник і в) в основі рубленого склепіння квадрат (церква св. Миколи в с. Поляна, 1618 р.); 11) бабинець завершується чотирибічним рубленим наметом, нава — восьмибічним верхом з одним заломом, а вівтар — восьмибічним верхом без залому [331, Т. 4, с. 352]; 12) прості типи церков мають плоскі стелі, вищу — на середньому зрубі, а на бабинці та вівтарі — нижчу (церква св. Дмитра с. Білоусівка, 1794 р.; церква св. Миколи с. Волока, 1784 р.) [331, Т. 4, с. 346, 366]; 13) сховані у піддаховому просторі верхи можуть мати зрізану верхівку склепіння (церква св. Успення Пр. Богородиці с. Кулівці, 1779 р.; церква Успення Пресвятої Богородиці с. Веренчанка, 1794 р.) [331, Т. 4, с. 354]; 14) монументальність досягається за рахунок збільшення великого квадратного зрубу нави, надання вівтарю, бабинцю гранчастості.

Дослідники появу буковинського типу церков пов'язують із наслідком

заборони турками вертикального розвитку святині, тобто ховання верхів у піддаховий простір. Зокрема Григорій Логвин зазначає, що “в XV ст. Буковина перебувала в складі Молдавського князівства, яке перебувало у васальній залежності від турецької влади. Вона ж і забороняла будувати церкви з верхами. Буковинські теслі ховали їх під покрівлю” [266, Кн. 2, с. 448]. Згідно з Д. Гоберманом, “безкупольні храми-хати [...] пов’язують із обмеженнями висоти церков, запровадженими турками” [112, с. 14]. За П. Юрченком, “заборона в свій час турецькими загарбниками будувати високі храми призвела до того, що почали зменшувати висоту традиційного намету над нефом і ховати його під дахом” [543, с. 81]. Іншої думки В. Слободян, який зазначає, що “виводиться буковинський тип церкви з української чи румунської хати” [407, с. 63]. Не можна погодитись з твердженням, що буковинські церкви дахового, хатнього типу є наслідком заборони вертикального розвитку нормативними документами турецької влади. Вже дослідження М. Чучко показали, що нормативних актів турецької влади щодо будівництва церков на цих теренах не було [509]. Та й на прикладах васальної залежності Болгарії, Молдови і Валахії бачимо, що в тих краях будували паралельно дахові та верхові церкви [199].

На основі аналізу об’ємно-планувальних рішень встановлено, що безкупольний тип церкви існував ще до турецького поневолення Буковини та Молдови (церква Воеводи Драгоша у Воловці серед. XIV ст., 1346 р., перенесена до Путня; церква св. Миколи, Редець, XIV ст.), мав місце в Галичині, Білорусії (сс. Нагірне, 1720 р; Радловичі, 1774 р.; Угерці Заплатинські, 1720 р.; Колодне, 1420 р., XVIII ст.) [299, с. 219–228].

Прототипом дахової церкви є базилікальний тип сакральної споруди, що існував у XII–XV ст. в межах сучасної України (Іллінська церква в Чернігові, XII ст.; церква Вознесіння в Лужанах, 1453–1458 рр.) [331, Т. 4, с. 359; 498, с. 89] і знайшов своє вирішення в дереві на Буковині (церква Воскресіння в передмісті Чернівців — Горячому Урбані, XVII ст.; церква св. Миколи в с. Поляна, 1618 р [331, Т. 4, с. 339; 347–348, 352]; церква св. Дмитра в с. Буківка, XVIII ст.).

Дуже спрощеним є також висновок щодо походження цього типу церков від

хати. Хатні коріння даної церкви лежать лише в типових прикметах хати: вхід через бабінець з півдня, який розташований ближче до нави, спільний для трьох об'ємів дах. В той же час внутрішнє вирішення об'ємів монументальної будівлі не має нічого спільного з хатою.

Дослідник української церкви Ю. Бабій ще в 1930-их роках вказував, що походження української дерев'яної церкви “зводить до форми простої хати — це понижувати артистичне уміння та культурний рівень нашого народу” [66, с. 35].

На думку Г. Логвина, “можна припустити, що [...] тип храму з одним дахом над всіма трьома зрубами зустрічався в глибокій давнині і архаїчні риси його збереглися лише в найпростіших буковинських, білоруських і російських храмах” [264, с. 217].

Даховий тип церкви має місце в Глибоцькому, Новоселицькому, Кіцманському, Заставнівському районах, пронизує Буковину з півдня на північ (сс. Верхні Синівці, 1786–1790 рр.; Поляна, 1618 р.; Буківка, XVIII ст. 1800, 1813 рр.; Тернавка, XVIII ст.; Круп'янське, 1772 р.; Новоселиця, 1870 р.; Цурень, 1820 р.; м. Чернівці, церкви св. Миколи, 1607 р., Вознесіння Господнього, кін. XVII ст., Успення Пресвятої Богородиці, 1783 р.; сс. Новосілка, 1733 р.; Берегомет, 1786 р.; Волока, 1784 р.; Валява, 1778 р.; Веренчанка, 1794 р.; Кулівці, XVIII ст.; Нові Мамаївці, 1773 р.) [331, Т. 4, с. 346–359; 536, с. 3, 6, 8].

Всі ці дахові церкви можна віднести до Буковинської школи народного храмового будівництва. Гарними її зразками є і дахові церкви в сс. Задубрівка, Нові Мамаївці, 1773 р.; Підвальне, 1561 р.; Петрашівка, 1663 р.; Поляна, 1618 р.; Берегомет, 1786 р. Вона має своє продовження на півдні історичної Буковини та на півночі Молдови [440].

Дахова церква в адміністративно-територіальному районі Буковини не є домінуючим типом, оскільки в його межах зустрічаємо й низку інших об'ємно-планувальних рішень. Ця невідповідність пов'язана з відсутністю чітко визначеної етнографічної межі між Гуцульщиною та Буковиною. Так, за об'єктами матеріальної та духовної культури одні автори в історико-етнографічні межі Буковини включають Вижницький, Путильський райони [174, с. 189; 388],

інші ж — відносять їх до Гуцульщини [137; 252, с. 467].

У цьому районі знаходиться група триверхих церков, яка не зустрічається в інших районах історичної Буковини, Гуцульщини, Покуття, Поділля, а також Молдови та Румунії. За спостереженнями Д. Гобермана, ця група “появилася шляхом перефразування церков Львівщини на гуцульський лад” [112, с. 87]. Такий висновок зроблений на основі того, що більшість церков збудовано у XIX ст. гуцульськими майстрами.

За нашими ж дослідженнями, ця група церков є продуктом творчості майстрів, які зуміли на основі триконхового та хрещатого плану створити своєрідну триверху церкву. Умовно називаємо цю групу церков “вижницько-путильською”, її витoki можемо побачити на Покутті (церкви в сс. Будилів XVIII ст., Забережжя, кін. XVIII ст.), архітектурні взірці — на Поділлі (церква м. Чортків, XVIII ст.) [536, світл. 29, 35, 43].

Прекрасні взірці цього типу маємо в сс. Розтоки 1846 р., 1875 р.; Усть-Путиля, 1881 р.; Довгополе, 1794 р., 1877 р.; Дихтинець, 1871 р., 1877 р.; Конятин, 1877 р.; Яблуниця, 1877 р.; Плоска, 1877 р.; Вижниця, Ревне, 1883 р.; Путиля, 1885 р. Будівництво цих церков пов’язане з входженням Буковини до складу Габсбурзької монархії.

Необхідно константувати, що під впливом історико-політичних обставин у контактній зоні Гуцульщини з Буковиною (в районі Путили-Вижниці) виробився особливий тип тридільної триверхої церкви, який має свої прототипи на Покутті (церкви в сс. Будилів, XVIII ст.; Колінці XVIII ст.; Забережжя, XVIII ст.) [536, світл. 29–30, 35]. Цей тип церкви виник на основі синтезу триконхового плану, на який одягли триверхий об’єм із майже рівними по висоті верхами. Враховуючи те, що їх будували гуцульські майстри, цю групу церков варто віднести до школи народного храмового будівництва Гуцульщини. Відповідно район Путили-Вижниці за об’єктами церковної архітектури, як показують наші дослідження, є територією етнографічної групи Гуцульщини.

На пограниччі Буковини з Покуттям (в Кіцманському і Сторожинецькому районах), а також Буковини з Поділлям знаходиться група одноверхих церков.

На їх прикладах ми можемо прослідкувати, як схований під дахом верх над навою прорізає його і виходить назовні. В церкві с. Нижні Станівці (1794 р., 1808 р.) верх прорізає масив даху восьмигранним барабаном, до рівня гребеня завершується невисоким восьмигранним шатром [536, світл. 14]. В церкві Успення Пр. Богородиці с. Валява верх прорізає масив даху широким четвериком, який переходить у восьмимерик, що також завершується увінчаним главкою шатром [331, Т. 4, с. 357]. Фактично тут формувалася група одноверхих церков: сс. Ошихліби, 1779 р.; Оршівці, 1850 р.; П'ядиківці, поч. ХІХ ст.; Нижні Станівці, 1794 р., 1808–1810 рр.; Новосілка, Дубівці, кін. ХVІІ ст., 1782 р.; Ясени, ХVІІ ст.; Стара Жадова, 1804 р., 1806 р. [331, Т. 4, с. 345, 358–361]. Д.Гоберман вважає найкращим зразком одноверхої церкви і відносить до Буковинської школи храм у с. Дубівці, 1775 р. [112, с. 110–112]. За нашими дослідженнями, він має безпосередній зв'язок з архітектурно-конструктивними рішеннями Покутської школи народної храмової архітектури [452], тоді як з Буковинською школою у цьому плані немає нічого спільного. Найкращий же взірець одноверхої церкви знаходиться в с. П'ядиківці (поч. ХІХ ст.), має велику кількість прототипів на Покутті. Умовно назвемо цю групу церков Кіцмансько-Берегометська.

Необхідно констатувати, що архітектурно-конструктивне рішення одноверхої церкви, яке сформувалося в межах етнографічної групи Покуття під впливом історико-політичних обставин у ХІХ ст., поширилося на північно-західні райони сьогоднішньої Буковини.

На північному сході Чернівецької області, зокрема в Кельменецькому і Сокирянському районах також маємо одноверхі церкви (сс. Ленківці, ХVІІІ ст.; Молодове, 1808 р.), які є взірцями Подільської школи народного храмового будівництва. За об'єктами церковної архітектури ця територія входить в межі історико-етнографічного району Поділля.

Отже, межі архітектурно-етнографічних районів за школами народного храмового будівництва не співпадають з історико-етнографічними — між Буковиною та Гуцульщиною, Буковиною та Покуттям, Буковиною та

Поділлям. Наші дослідження підтвердили, що в перехідних смугах між етнографічними групами існують “транзитні території” [384, с. 165], в яких більше розвинуті Гуцульська й Покутська школи народного храмового будівництва, які на межі з Буковиною в XVIII–XIX ст. витворили нові архітектурно-конструктивні рішення дерев’яних храмів.

Висновки

1. Архітектурно-етнографічне районування України у XIX-му ст. і до сьогодні не було предметом окремого дослідження. Майже в усіх випадках учені, які розглядають дерев’яні церкви, опираються на попередньо означені історико-етнографічні райони, не окреслюють власне архітектурно-етнографічних районів на основі аналітичного осмислення будівельних споруд. Це пов’язано як з об’єктивними, так і з суб’єктивними причинами:

— відсутністю комплексних досліджень типів будівель із застосуванням картографічного методу (викреслення сотень планів, фасадів та їх нанесення на тематичні карти) з метою виявлення географії поширення характерних архітектурно-конструктивних рішень та меж архітектурно-етнографічних районів;

— спочатку відсутністю, а пізніше і недосконалим історико-етнографічним районуванням, яке в радянський час не пододало монодисциплінарного (одностороннього) підходу до типологізації історико-етнографічного районування, що ґрунтувався на обмеженій кількості показників (класів) матеріальної (сільські знаряддя праці, житло, одяг, обряди, сільська громада) та духовної культури; це сповільнило розробку архітектурно-етнографічного районування, зокрема за розповсюдженням певних типів церков та визначенням меж історико-етнографічних районів за об’єктами народної архітектури;

— окреслення найбільш яскравих типів церков за історико-етнографічними районами (від яких запозичувались назви для архітектурно-етнографічних районів, шкіл, типів) є не завжди доцільним, бо це повторює помилки, що присутні в етнографічному районуванні; адже у багатьох випадках ареали

мовних діалектів не співпадають з етнокультурними явищами за матеріалами житла, будівельної термінології, костюма, звичаїв та обрядів, ремесел та промислів тощо;

— нестабільністю меж регіонів, районів, що пов'язано зі зміною державних й адміністративних кордонів, міграцією населення. Це утворює складну топографічну конфігурацію (появу хрещатого типу церкви в оточенні тридільного типу храму, лемківського типу на заході та буковинського — на південному сході Карпат, а також багатьох типів церков, які були перенесені або поступово модифікувалися під дією силових чинників);

— відсутністю узгодженого понятійно-термінологічного апарату, оперування на одному рівні географічних, історичних, етнографічних, історико-політичних, історико-етнографічних понять, а останнім часом і природно-етнокультурних.

2. На основі аналізу праць попередників та вивчення поділу етнічної території за сталими архітектурно-конструктивними вирішеннями ми прийшли до таких підсумків.

Архітектурно-етнографічне районування України загалом і регіону Карпат зокрема здійснюється за житловими, культовими, господарськими, виробничими, громадськими спорудами та будівельною термінологією. Встановлено: за умов, коли ще не проведено детальних досліджень народної архітектури на українських етнічних територіях і не окреслено межі поширення певних типів будівель, необхідно утримуватись від поділу території на регіони, субрегіони за природно-географічними, історико-етнокультурними чи іншими ознаками.

Таксономічною категорією "архітектурно-етнографічний район" може бути означена та територія, архітектурні об'єкти якої пов'язані між собою спільними властивостями та ознаками. З'ясовуючи межі архітектурно-етнографічних районів за сакральними об'єктами, необхідно враховувати зміну державних і адміністративних кордонів, поділ території за єпархіями і деканатами, релігійну та культурну ситуацію в Україні, геоморфологічні і природно-кліматичні чинники. Визначати архітектурно-етнографічні межі доцільно картографічним

методом за церквами XVII – поч. XIX ст. Якщо межі певного об'ємно-планувального вирішення співпадають або знаходяться в границях історико-етнографічних районів, а церкви, збудовані місцевими майстрами, відрізняються від храмів суміжних районів певними особливостями, то є підстави на їх основі означити архітектурно-етнографічний район та віднести до відповідної етнографічної групи. Церкви, які відрізняються від домінуючого архітектурно-конструктивного типу і знаходяться в межах історико-етнографічного району, виділяються в підтип або групу і одержують власну назву. Архітектурно-етнографічні райони, визначені за сакральними об'єктами, мають власні межі, які можуть співпадати або не співпадати з історико-етнографічними. Пряме копіювання перших другими призводить до повторення помилок й ігнорування інших типів церков.

Делімітація (виокремлення) шкіл відбувається на підставі ознак, які сформувалися в архітектурно-конструктивних рішеннях під впливом історичних, релігійних, природних чинників і стали показниками в ідентифікації архітектури етнонаціональної спільноти, етнографічної та етнічної групи. Етнічна ідентифікація шкіл народного храмового будівництва відбувається на внутрішньому рівні формування етнографічної групи і тісно пов'язана з її традиційною матеріальною та духовною культурою. Вона має показники, які витворені в результаті багатовікового досвіду спорудження храму, хати, господарських споруд. Цілком виправданою в українському церковному будівництві є прив'язка найбільш яскравих в архітектурно-конструктивному рішенні церков до етнографічних груп та надання від них назв будівельним школам.

В Карпатському регіоні ідентифіковано три школи народного храмового будівництва (бойківська, гуцульська, лемівська), в історико-географічних районах Закарпаття та Буковина виявлені типи та групи церков.

В межах історико-етнографічного району Бойківщина маємо: Бойківський архаїчний (ранній) тип, Бойківський класичний тип, Ужансько-Лютянську, Болехівсько-Перегінську, Великоберезнянсько-Чорноголовську групи церков. За головними об'єктами бойківської школи встановлено її архітектурно-

етнографічні межі. Вони не співпадають з історико-етнографічними межами між Бойківщиною і Гуцульщиною, Бойківщиною і Закарпаттям, Бойківщиною та Передкарпатською Наддністрянщиною, де відповідно маємо Болехівсько-Перегінську групу хрещатих храмів та Самбірсько-Долинську групу одноверхих церков. Північна межа бойківської школи народного храмовбудівництва визначається поздовжнім розміщенням основних структурно-геоморфологічних елементів і виходить за ці межі лише в місцях основних комунікацій. Південна архітектурно-етнографічна межа співпадає з історико-етнографічною і проходить по вододільних хребтах, знижених місцях, через Ужоцький, Ворітський (Верецький), Скотарський перевали, які сприяли поширенню бойківського типу церков на півночі Закарпаття.

В межах історико-етнографічної Гуцульщини є церкви Гуцульського класичного типу (хрещаті одно-, три-, п'ятиверхі); Вижницько-Путильської групи (тридільні триконхові одно-, триверхі); Богдано-Ясінської групи (тридільні з раменами-конхами і невисокими вежами); Південно-Буковинської групи (триконхові з верхом над навою). За хрещатими церквами архітектурно-етнографічні межі Гуцульщини не співпадають з історико-етнографічними межами, які визначені за іншими класами матеріальної та духовної культури. Хрещаті одноверхі, інколи три - та п'ятиверхі, церкви виходять за історико-етнографічні межі Гуцульщини. Вони не можуть бути показником для визначення меж історико-етнографічного району. Помилковим є віднесення всіх хрещатих церков Карпат і Передкарпатської Наддністрянщини до гуцульської школи.

До гуцульської школи народного храмового будівництва ми відносимо тип тридільної триверхової церкви в районі Вижниці-Путили, що виник на основі синтезу триконхового плану, на який "одягли" триверхий об'єм із майже рівними по висоті верхами, відповідно район Вижницько-Путильський за об'єктами церковної архітектури є складовою історико-етнографічного району Гуцульщина.

Лемківську школу народного храмового будівництва представляють вісім типів церков, ареал їхнього поширення на Галицькій та Закарпатській Лемківщині: Північно-західний ранній (класичний) тип (виник шляхом додавання до верхової церкви вежі-дзвіниці); Північно-західний пізній тип (постав зі “сполуки” верхової церкви з видовженим бабинцем вежі-дзвіниці); Південно-східний (Словацький) тип (утворився внаслідок зведення на зрубі бабинця верхової церкви невисокої стовпової конструкції вежі-дзвіниці); Північно-східний тип (безвежовий, з бароковим декоративним завершенням верхів); Північний тип (вежовий, виник на основі зведення на зрубі низького бабинця); Східний (Снинський) тип (постав у результаті розбудови над бабинцем дахової церкви невисокої вежі-дзвіниці з прямими стінами). Регіональна ідентичність лемків, яка мала міцні позиції у галицькій частині Лемківщини, посприяла призупиненню процесу нищення автохтонної архітектури та її повної заміни на католицькі взірці. Натомість низький рівень самоусвідомлення у закарпатських лемків став однією з причин зміни архітектури на південнолемківських теренах.

Протягом століть церковна дерев'яна архітектура Закарпаття формувалася в складних геополітичних умовах. Тут відбулося зіткнення не тільки двох будівельних напрямків, але й двох могутніх культур — східно-європейської візантійської і західно-європейської латинської, що спричинило появу значної кількості різних об'ємно-планувальних рішень на порівняно невеликій території. Освоєння певних типів переважно здійснювалося вздовж річок. Тому окремі групи церков, сформовані в річкових долинах середньогір'я, передгір'я і рівнин, нами були прив'язані до територіальних груп долинян, які визначив М.Тиводар, і одержали відповідні назви: Ужансько-Лютянська група (тризрубні триверхі храми, які постали на основі бойківських та західних типів сакральних споруд); Крайнянсько-Свалявсько-Плосківська група (тризрубні церкви з високою бароковою вежею-дзвіницею та верхами, галереями довкола західного й центрального зрубів); Свалявська, Колочавська, Хустсько-Дубівська групи (дво-, тризрубні храми зі шпильастими готичними завершеннями, високими дахами у різних рівнях над вівтарем та центральним зрубом); Велико-Бичківська,

Великобerezнянсько-Чорноголовська, Міжгірська групи (дво-, тризрубні церкви з бароковими вежами, високими дахами у різних рівнях над вівтарем та центральним зрубом); Богданівсько-Ясінська група (тридільні церкви з раменами-конхами і невисокою вежею на даху). За типами церков визначено східну межу Лемківщини та південну межу Бойківщини. Наявність великої групи церков, які різняться за архітектурно-конструктивним рішенням, не дає підстав виділити за одним із типів Закарпатську школу народного храмового будівництва.

За типами церков Буковина є неоднорідним районом, в його межах локалізувалися різні будівельні традиції, які спричинилися до появи багатьох типів та груп церков: Буковинський тип (дво-, тризрубні дахові церкви), Кіцмансько-Берегометська група (тридільні одноверхі церкви), Південно-Буковинська група (одноверхі триконхові церкви). Це не дає підстав ідентифікувати тільки Буковинський тип з адміністративно-територіальним районом Буковина та виділити в його межах буковинську школу народного храмового будівництва.

Межі архітектурно-етнографічних районів за школами народного храмового будівництва не співпадають з історико-етнографічними — між Буковиною та Гуцульщиною, Буковиною та Покуттям, Буковиною та Поділлям. На межі Буковини з Гуцульщиною та Покуттям у XVIII–XIX ст. витворилися нові архітектурно-конструктивні вирішення дерев'яних храмів.

ВИСНОВКИ

1. В дисертації створено цілісну картину історико-архітектурного та етнографічного дослідження дерев'яних церков XIX – початку XX століть. На основі історіографічного аналізу встановлено, що впродовж XIX – першої половини XX ст. церковну дерев'яну архітектуру українців Карпат вивчали в межах тогочасних державних утворень (Польщі, Угорщини, Словаччини, Румунії), часто відірвано від загального контексту розвитку архітектури України, народів Карпатського регіону та інших теренів Європи. У радянський час дослідження були обмежені політичними й ідеологічно-атеїстичними чинниками, які відокремили етнографію від сакральної архітектури, вилучили з досліджень культурно-традиційний, літургійно-обрядовий, символічно-догматичний, богословсько-філософський аспекти. Унаслідок цього була ускладнена проблема вивчення генези основних об'ємно-планувальних вирішень церков, походження української церковної дерев'яної архітектури та її цілісна наукова характеристика.

Дана ситуація пов'язана з невірною постановкою проблеми та наукового напрямку дослідження — виключенням етнологічного аспекту в студіях дерев'яних церков, з методологічними засадами, якими користувалися дослідники, світоглядом, якого вони дотримувалися, їхньою приналежністю до певних шкіл та фаховою специфікою. Головною помилкою у вивченні джерел українського дерев'яного сакрального будівництва слід вважати односторонність методологічних підходів до цієї проблеми: Схід чи Захід, Північ чи Південь, Візантія чи Захід, дерево чи камінь тощо. Такі підходи спричинили і продовжують безплідну дискусію щодо походження українського дерев'яного сакрального будівництва: вихолощують існування багатовікового дохристиянського та ранньохристиянського будівництва, його досягнення; нав'язують іноземне культуртрегерство, яке відмовляло українському сакральному будівництву у праві мати власний напрям й місце у світовій архітектурній спадщині.

2. Розв'язання проблеми генези церковної дерев'яної архітектури, подання повної картини її становлення та розвитку можливі в руслі сучасних вимог системного, архітектурно-етнологічного розгляду дерев'яних церков українців Карпат у загальноукраїнському контексті. Необхідність такого напрямку дослідження ґрунтується наступними причинами.

Християнство в Україні довгий час функціонувало у народній та ортодоксальній (для знаті і кліру) формах, внаслідок чого загострювалися релігійні та етнічні суперечності. У такій ситуації забезпечити успішне і повнокровне функціонування християнство могло лише за умови залучення себе в історичний та етнічний контексти. Така інтеграція сприяла тому, що християнство поволі стало набувати етнічних ознак як в обрядово-культовій сфері, так і в храмовій архітектурі. В Україні відбувся зворотний вплив і, по суті, послідовний наступ етносу на релігію, що виливався в подальшому своєрідною поступливістю християнства місцевим традиціям. Певним чином це позначилося на втраті притаманних архітектурних візантійських рис сакральних споруд та набутті під впливом місцевої будівельної етнічної культури своїх, індивідуальних.

Підвалини української сакральної архітектури закладалися до XVI ст., коли християнство в Україні існувало в його східній формі — ортодоксії. Християнство практично зрослося з етнічною культурою, стало її складовою, набуло українських рис не лише в обрядах, культурах, але й одержало своє вираження в архітектурі церкви. Виконуючи також етноідентифікуючу місію, християнство в своїй основі не прагнуло нівелювати локальних особливостей чи відмінностей в межах етнічного середовища українців, що не лише сприяло подальшому формуванню і утвердженню етнографічних груп, а й певною мірою дозволяло розгорнути власний архітектурний тип на всій українській етнічній території.

Архітектурні форми української церкви через багато століть проросли, отримали постійні елементи, що набули значення специфічних маркерів української святині. Ці ідентифікаційні ознаки закріплювалися в архітектурних сакральних формах, передавалися й наслідувалися не одним поколінням українців, зосібно, як і віра батьків. Вироблені самобутні архітектурно-конструктивні

вирішення стали важливим чинником усвідомлення українським народом своєї етнічної тотожності, а разом домінантною виразністю серед іноетнічних архітектурних форм.

Усе це дає підстави стверджувати про наявність національної сакральної архітектури, котра, опираючись на власну багатовікову традицію, набула етнічної специфіки, незважаючи на складні історичні обставини, зокрема поділ території України, в тому числі і за конфесійними ознаками. В цьому і виражається її своєрідність у порівнянні з сакральною архітектурою сусідніх народів. Українська церква стала національною, взяла на себе не лише місію духовного зцілення, виховання та освіти народу, але й сприяла утвердженню архітектурного образу на всіх українських етнічних територіях. Українська сакральна архітектура XVII–XIX ст. стає виразним ідентитетом етно- та націогенези України.

3. Перехід від мурованого будівництва до дерев'яного відбувався наприкінці XII – на початку XIV ст. Більшість дерев'яних церков за археологічними даними того часу мають прямі аналоги в мурованому будівництві, за варіативністю переважають пізніші, їх немає в українців Карпат. Наслідування у дереві мурованих аналогів зіткнулося з низкою конструктивно-технологічних проблем, що призвело до руйнації будівель і пошуку нових форм дерев'яного храмобудівництва. Будівництву дерев'яних церков сприяли потреба в парафіяльній мережі сакральних об'єктів, політичні та економічні обставини. Фізико-механічні властивості та конструктивні можливості дерева були основними чинниками, що визначили самостійний розвиток українського церковного дерев'яного будівництва. Спрямованість дерев'яної церковної архітектури формувалася у XIII–XVI ст. у рамках синтезу мурованої домонгольської архітектури і дерев'яної місцевої з урахуванням присутності в Україні інонаціональних елементів (монастирських орденів), що сприяло проникненню центрально-південних європейських впливів.

У діахронному плані дерев'яні церкви українців Карпат є пізнішим пластом українського церковного будівництва, який привнесений у Карпати з При-

карпаття у процесі заселення цього регіону в XV–XVII ст. Він розпочався шляхом перенесення загальноукраїнських взірців храмового будівництва спочатку в поперечні долини, згодом у поздовжні, збагачувався на місцевому етнокультурному ґрунті та пристосовувався до природно-географічного середовища і можливих впливів іноетнічного суміжжя.

4. Виявлені чинники і процеси, які вплинули на формування та поширення об'ємно-планувальних вирішень дерев'яних церков українців Карпат дають підстави зробити такі узагальнення.

Важливу роль в архітектурно-конструктивному вирішенні дерев'яних церков українців Карпат відігравали природно-кліматичні умови. Їхній вплив зумовив появу великої кількості членувань верхів, визначив центричність композиції, висоту церков, багатозаломні верхи, встановлення в них сволоків, грядових хрестів, необхідність обсадження деревами. Існування паралелей між церковною архітектурою та природним довкіллям слід розглядати не з погляду виявлення подібності форм, а з позиції відповідності щодо існування у навколишньому середовищі.

Істотний вплив на храмобудівництво українців Карпат, а також на “рисунк” їхнього історичного розселення, матеріальну й духовну культуру, етнічний саморозвиток (особливо в районах українсько-польського, українсько-словацького та українсько-румунського суміжжя) мали геоморфологічні чинники. Результатом такого впливу стало формування регіональних типів і підтипів церков, які зберегли взірці архаїчного церковного будівництва України та давні будівельні традиції.

Наявність спільних рис в об'ємно-планувальних вирішеннях бойківського і лемківського церковного будівництва у межах роздільних геоморфологічних зв'язків, а також відсутність зв'язку між гуцульським і молдавським, гуцульським і бойківським є доказом того, що церковна архітектура Карпат прийшла в основних своїх типах із передгірних територій. Це дає вагомі підстави для заперечення гіпотез, згідно яких лемківський тип церкви рухався горами з північного заходу на південний схід, а волоський тип — з південного сходу на

північний схід. Доведено, що таке просування неможливе через складну геоморфологічну структуру гір та довжину гірської системи.

Фізичне старіння дерева, покрівельний матеріал, вогонь зумовили багатозразову перебудову церков, дали можливість модернізувати об'ємно-просторові вирішення на архаїчній плановій основі. Унаслідок архаїчного планування та варіативності вирішення верхів в один і той же час поставали церкви різних типів, а отже, генеза об'ємно-планувальних вирішень дерев'яних храмів не вкладається в просту еволюційну схему.

З'ясовано, що церковне дерев'яне будівництво формувалося під дією внутрішніх і зовнішніх впливів, мало народний характер, опиралося на національний потенціал. Зовнішні чинники нездатні були вплинути на масштаби будівництва, зміну будівельних традицій.

Світоглядні чинники, національні архетипи та будівельна традиція були потужною стабілізаційною силою, яка в умовах відсутності української держави та утисків національної культури утримувала архітектуру українських церков у межах певного кола об'ємно-планувальних вирішень виразно етноідентифікуючого характеру. Цьому сприяли узгодженість канонічних і народних традицій щодо вибору дерева, місця під будівництво, його освячення, закладання підвалин, завершення будівлі, її освячення.

5. Сукупність ознак засвідчила, що дерев'яні церкви українців Карпат — багатогранне явище, яке відбулося внаслідок багатовікового народного досвіду, а їхня архітектура є синтезом численних елементів кращих досягнень матеріальної та духовної культури, ґрунтується на сукупності будівельних традицій, має “область стабільності”, змінюється в деталях, не змінюючись у принципах побудови об'ємно-планувальних вирішень. Тому є підстави розглядати їх як складову предмета етнології. Дерев'яні церкви українців Карпат вирізняються на фоні іноетнічних архітектурних форм, стали одним з істотних етновизначальних чинників. Вони також дають можливість простежити характерні елементи регіональної та локальної специфіки народної культури, вказують на

ступінь контактів між етнографічними групами, рівень збереження українського середовища, впливи сусідніх народів.

6. Підґрунтям архітектури дерев'яної церкви був історичний процес формотворення, який зумовлений доцільністю використання дерева як будівельного матеріалу та несе на собі відбиток природних і соціальних умов створення та функціонування. Поєднання фізичної та мистецької систем визначило принципи побудови архітектурної споруди, в основі якої лежить квадратна, шестигранна або восьмигранна кліть. Усі вони поєднуються в єдину цілісну архітектурну форму шляхом додавання або множення по горизонталі і вертикалі відносно центра. Це дало можливість створити прецедент у формуванні різних за об'ємно-планувальним вирішенням сакральних об'єктів, у яких зовнішній вигляд завжди підпорядковувався внутрішнім просторам. Встановлено, що верх відіграв велике значення, оскільки не давав змінити квадратну, восьмигранну планову структуру на іншу, став основою для розвитку мистецько-конструктивної новації — залому, що дало можливість вертикального розвою храму і збільшення висоти інтер'єрного простору. Це стало поштовхом до створення великої кількості об'ємно-планувальних вирішень церков.

7. Закладені принципи композиції дерев'яних церков на основі методу додавання клітей по горизонталі, членування їх по вертикалі та завершення верхами, дахами створили поле для формування великої кількості різних за об'ємно-планувальним вирішенням дерев'яних церков, які вирізняються на фоні іноетнічних архітектурних форм. Як показали розрахунки, від дводільного однозрубного одноверхого храму до тридільної двозрубної одно-, дво-, триверхої церкви можна було збудувати 2210 варіантів та 365 – хрещатих одно-, три-, п'ятиверхих церков. Це свідчить про те, що українське церковне дерев'яне будівництво має потужний недостатньо реалізований потенціал. В українців Карпат збереглися архаїчні типи церков, які не зафіксовані в інших регіонах.

8. Розвиток церковної дерев'яної архітектури українців Карпат від простих до більш складних архітектурно-планувальних вирішень відбувався нерівномірно, паралельно побутували однозрубні та багатозрубні, дахові та верхові

церкви. Незважаючи на те, що в еволюційному вимірі окремі варіанти споруд зміщені в часі (тобто архаїчні збудовані пізніше, а старіші більш розвинуті), можна простежити чітку схему еволюції об'ємно-планувальних вирішень та історичну тяглість будівельних традицій упродовж XII–XIX ст., яка представлена графічними концептуальними моделями.

9. Запропонована методика районування за об'єктами церковної дерев'яної архітектури, їхніми спільними та сталими архітектурно-конструктивними ознаками, визначення шкіл народного храмового будівництва та типів церков дає підстави ствердити:

а) історико-етнографічні межі не завжди збігаються з архітектурно-етнографічними, визначеними за церковними об'єктами; ключовим показником окреслення архітектурно-етнографічного району Карпат та достовірним маркером його українськості є усталені, історично витворені в цьому районі об'ємно-планувальні вирішення церков;

б) архітектурно-етнографічні райони у Карпатах значно менші за площею, ніж на сході, півночі чи півдні України, однак чіткіше означені. Їхні розміри та межі визначені топографією розселення автохтонних карпатоукраїнських етнографічних груп, які були відносно стабільними до Другої світової війни і за тривалий час витворили своєрідні локально-етнографічні варіанти об'ємно-планувальних вирішень сакральних об'єктів.

10. В Карпатському регіоні ідентифіковано три школи народного храмового будівництва (бойківська, гуцульська, лемківська), в історико-географічних районах Закарпаття та Буковина виявлені типи та групи церков. У межах історико-етнографічного масиву Бойківщини маємо 2 типи та 3 групи церков, Гуцульщини — 1 тип, 1 групу, Лемківщини — 8 типів; у межах історико-географічного району Закарпаття — 8 груп, адміністративно-територіального району Буковина — 1 тип, 2 групи.

В історико-етнографічних межах Бойківщини є: Бойківський архаїчний (ранній) тип, Бойківський класичний тип, Ужансько-Лютянська, Болехівсько-Перегінська, Великоберезнянсько-Чорноголовська групи церков.

Особливої уваги заслуговує Болахівсько-Перегінська група хрещатих церков, яку часто відносять до гуцульської школи. Визнання належності цієї групи церков за гуцульською школою народного храмового будівництва ставить під сумнів уже визначені історико-етнографічні межі Бойківщини та Гуцульщини за іншими класами матеріальної та духовної культури. Нами встановлено, що дана група церков з'явилася у XVIII ст. під впливом монастирів у межах уже сформованої етнографічної групи бойків, вона має безпосередній зв'язок з сакральним будівництвом Покуття.

Сукупність архітектурно-планувальних вирішень дерев'яних церков Ужансько-Лютнянської та Великоберезнянсько-Чорногородської груп засвідчила, що вони відносяться до бойківської школи народного храмового будівництва. Ця група церков також підтвердила південну межу Бойківщини та Закарпаття.

Наявність у межах історико-етнографічного району Бойківщина типів церков, які мають однакові архітектурно-конструктивні ознаки і відрізняються від суміжних районів, дає всі підстави виділити за ними архітектурно-етнографічний район та бойківську школу народного храмового будівництва.

В історико-етнографічних межах Гуцульщини крім основного типу хрещатої церкви двох варіантів (церкви, утвореної шляхом перетину двох прямокутників та із розширеним центральним зрубом) існує Вижницько-Путильська та Південно-Буковинська група церков.

Об'ємно-планувальна єдність хрещатих церков, їх незначна відмінність, велика територія поширення дає підстави ідентифікувати їх з історико-етнографічним районом Гуцульщина та виділити гуцульську школу народного храмового будівництва, яка представлена двома типами: Гуцульською (хрещаті церкви) та Вижницько-Путильською (триверхі триконхові церкви). Межі поширення виявлених типів церков частково співпадають з історико-етнографічним районом Гуцульщина.

В межах історико-етнографічного району Лемківщина визначено вісім типів церков, ареал їхнього поширення на Галицькій та Закарпатській Лемківщині

ні: Північно-західний ранній (класичний); Північно-західний пізній; Південно-східний (Словацький); Північно-східний безвежовий; Північний вежовий; Східний (Снинський); Північно-східний з низькими вежами; Південний.

На формування великої кількості типів церков на Лемківщині мали вплив природно-кліматичні, соціально-економічні та політичні чинники, контакти з бойками, поляками та словаками, входження певних частин Лемківщини до складу інших держав.

Наявність єдності в основних типах церков між Північно-західним раннім, Північно-західним пізнім, Південним та певні відмінності в інших, які сформувалися під впливом входження певних частин Лемківщини до складу різних держав, дає можливість виділити лемківську школу народного храмового будівництва.

У межах історико-географічного району Закарпаття ми маємо вісім типів церков (Крайнянсько-Свалявсько-Плосківська, Свалявська, Колочавська, Хустсько-Дубівська, Велико-Бичківська, Великоберезнянсько-Чорноголовська, Міжгірська, Богдано-Ясінська), архітектурні вирішення яких синтезовані на основі різних регіональних етнічних будівельних традицій (бойківських, лемківських, марамороських). Наявність великої групи церков, які відрізняються архітектурно-конструктивним вирішенням, не дає підстав за одним із типів виділити в межах історико-географічного району закарпатську школу народного храмового будівництва. Типи церков на Закарпатті засвідчили етнографічну мозаїчність та розмаїття традиційно-побутової культури українців Закарпаття. Незважаючи на певне взаємопроникнення в архітектуру дерев'яних церков Закарпаття елементів сакральної архітектури сусідів, у кожному типі ми побачимо загальноукраїнську традиційну основу.

В адміністративних межах сьогоденної Чернівецької області маємо Буковинський безвежовий (даховий) тип, який сформувався в історичних межах Буковини і Молдови, та Південно-Буковинський, що знаходиться в етнографічних межах Гуцульщини. Кіцмансько-Берегометська група церков у ме-

жах Чернівецької області має безпосередній зв'язок з покутською школою і, жодним чином, ми тут не простежуємо впливів буковинської школи.

Виявлені типи церков у межах історико-географічного району Буковина засвідчили, що він є етнографічно неоднорідним, в його кордонах знаходяться інші архітектурні типи, які відносяться до Гуцульської, Покутської та подільської школи народного храмового будівництва. Все це не дає підстави ідентифікувати цей район тільки з даховим типом та виділяти за ним буковинську школу народного храмового будівництва.

11. Природне, соціальне, економічне і духовне середовище українців Карпат дало можливість витворити регіональні архітектурні вирішення сакральних споруд. Найархаїчніші риси дерев'яної церковної архітектури збереглися на північно-західних українських етнічних територіях, у напрямку на південний схід і зафіксовані у меншій кількості. Це насамперед стосується наявності об'ємно-планувальних вирішень XV–XVI ст. (переважання квадратних клітей, перекритих стіжковими верхами, наявність емпори, апсид, конх-крилосів, готичних елементів). На Лемківщині та Закарпатті, а також у контактних зонах між Бойківщиною і Закарпаттям, Бойківщиною і Лемківщиною, Гуцульщиною і Буковиною, Буковиною і Поділлям маємо найбільшу кількість архітектурних вирішень церков. Найбільш цілісною архітектурно-конструктивною будовою вирізняються дерев'яні храми Бойківщини і Гуцульщини.

12. На основі будівельних традицій в Україні була створена власна канва, на якій народні теслі “вишивали” нові типи церкви. Цій канві чітко підпорядкувались муровані форми історичних стилів. По-перше, форми які не вписувались у цю канву, відхилялись (усувались апсиди, стовпи, емпори, емпори-дзвіниці). Це відбувалося тому, що архітектурно-конструктивні вирішення в дереві не ототожнюються з мурованими. По-друге, розвиток мурованого будівництва церков часто був залежний від дерев'яного, бо останнє в своєму розвитку випереджувало муроване.

Зміна стилів, яка відбувалася в сакральній дерев'яній архітектурі, не мала домінуючого і виключного значення, як це було в мурованій. Причиною цього

явища було те, що мода на стилі диктувала відповідні форми, а технологія дерев'яного будівництва тільки певним чином дозволяла їм закріпитись на практиці.

13. Велика кількість типів і варіантів дерев'яних церков є відбитком впливу, зокрема, соціально-політичних процесів, які мали місце в житті українців Карпат і, насамперед, в умовах перманентного протистояння та відстоювання власних інтересів і своєї етнічної території від непоодиноких зазіхань сусідів. Про це свідчить значна кількість типів дерев'яних церков на Лемківщині, Закарпатті, а особливо це явище було дуже поширене у галицькій та закарпатській частинах Лемківщини. Зокрема, у галицькій частині Лемківщини Греко-Католицька Церква відігравала важливу роль у повсякденному утвердженні й зміцненні української ідентичності, саме тому серед лемків загальноукраїнські складові будівництва храмів зберігаються найдовше. Натомість серед закарпатських лемків церква виступала одним із дієвих засобів мадяризації населення. Політична складова в основі діяльності закарпатських церков неодмінно відбивалася у чисельних перебудовах, переплануваннях сакральних споруд, нав'язуванні чужих взірців.

З цієї причини архітектурно-етнографічне районування за певними типами і варіантами сакральних споруд часто не співпадає з історико-етнографічним районуванням Українських Карпат. Достовірними маркерами українськості етнічних територій є, як ми вважаємо, планувальні вирішення у питаннях храмового будівництва. Інші об'ємно-конструктивні вирішення свідчать про суспільно-політичні, соціальні, церковно-канонічні зміни, які відбувалися під впливом зовнішніх, рідше — внутрішніх чинників. Таким чином, вважаємо за доцільне визначати, уточнювати межі архітектурно-етнографічних районів Українських Карпат за відповідними планувальними та об'ємно-конструктивними вирішеннями.

14. Українці витворили власний загальнонаціональний образ святині, який має свої особливості в кожному історико-етнографічному районі. Цей архітектурний сакральний образ став одним із найвеличніших духовних сим-

волів української нації, чільним маркером приналежності українців до етнографічного й етнічного тіла.

Український етнос в архітектурних сакральних формах та символах виявив і зберіг свою етнічну й релігійну самобутність. Українські дерев'яні церкви є яскравим історичним феноменом, самостійним історичним явищем й головною складовою мистецької української традиції, яка має цілісне архітектурне обличчя та локальні особливості на всій території України.

Сакральна дерев'яна архітектура українців загалом і українців Карпат зокрема займає поважне місце в західноєвропейській архітектурній спадщині. Вона впливає на формування усього комплексу національної архітектури та культури в цілому, будучи незрівнянно багатшою за змістом, ніж культова архітектура Польщі, Угорщини, Росії, Румунії та інших народів, а також найповнішою щодо типів і варіантів церков не лише в Україні, але й у світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Рукописні джерела

1. Антонович Д. Скорочений курс історії українського мистецтва / Дмитро Антонович:— Прага: Український університет у Празі, 1923.— 340 с.
2. Архів Інституту народознавства НАН України. Фонд “Польові матеріали”. Ф. 1.— Оп. 2.— Од. зб. 441.— Зош. 1–6.
3. Архів Інституту народознавства НАН України. Фонд “Науково-дослідницькі роботи”: Звіт про науково-дослідну роботу на тему “Розробка системи опису та класифікації об’єктів етнічної спадщини Полісся для вводу в автоматизовану систему”.— Львів, 1998.— С. 91–186.
4. Архів Інституту народознавства НАН України. Фонд негативів на склі В.Щербаківського, В.Січинського, В.Жолтовського, Я.Пастернака, О.Прусевича.
5. Архів Інституту Укрзахідпроектреставрація. Архівні справи: Зо–4, 20, 23, 26–27, 31, 36–41, 49, 52, 66, 72, 83, 85–88, 90, 95, 120–123; Ло — 185, 241, 268.
6. Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка НАНУ. *Visitatio ecclesiarum graeco catholicarum in Decanatu Dolinensi Anno 1781 expedita*: Рукопис.— Львів, 1781–1782.— 52 арк. [Тогочасна копія]. [Візитаційна книга ІФ–4848].
7. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ рукописів.— Фонд. 9.— Оп. 1.— Спр. 247.— Арк. 1–37, 40–41.
8. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника НАН України. Відділ мистецтва. Рис. К.Кілісінського, 1836 р.— № 20774, 20780.
9. Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. Сектор фото-негатеки та архівних матеріалів. Рисунки М.Драгана: Церкви і дзвіниці Турчанщини.— Львів, 1927.— Фг. № 106–138; Фг. № 761–862; Архитектура Сколівщини.— Львів, 1927–1928.— Фг. № 106–138; Фг. № 863–934; Церкви і дзвіниці Дрогобиччини.— Фг. № 1–118; Церковна архитектура Долинщини та Калущини.— Львів, 1929.— Фг. № 28454/1–53; Церковна архитектура повітів

Старого Самбора, Ліска і Самбірського та Добромильського підгірка.— Львів, 1928–1929.— Фг. № 27386/1–101.

10. Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. Сектор фотонегатеки та архівних матеріалів. Рисунки В.Січинського.— Фг. № 484–577.

11. Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. Фонд “Рукописи латинські”. *Visitatio Generalis Ecclesiar[um] Diaeese[siarum] Leopoliensis, Halicien[sis] et Camenesens[is] per Pudoliam et Ukrain[am] in Palatin[atu] Braclaviens[i] ab anno 1726 ad an[num] 1733.*— Львів, 1726–1733.— 514 арк. [Візитаційна книга Ркл–11].

12. Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. Генеральна візитація Галицького крилосу Львівської єпархії. 1740–1743 рр.— Галич–Львів, 1740–1743, 1745–1748, 1780.— 652 арк. [НМЛ.— Візитаційна книга Ркл–16].

13. Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. *Visitationis Generalis Diaecesis Leopoliensis ab Anno 1740 ad Annum 1743.*— Львів, 1740–1744.— 500 арк. [Візитаційна книга Ркл–17].

14. Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. Генеральна візитація Галицького крилосу Львівської єпархії 1753–1757 рр.— Галич, 1753–1757.— 590 арк. [Візитаційна книга Ркл–18].

15. Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. *Visitatio Generalis Diaecesis Leopoliensis et quidem primo Zarvanicensis, Zawałoviensis, Trembovliensis, Brzeżanensis, Rohatynensis, et Dunajoviensis Decanatum in Officialatu Brzeżanen[is] existentium. — De Anno 1759 in Annum 1760 Per Nicolaum Szadurski.*— Львів, 1759–1760. [Візитаційна книга Ркл–20].

16. Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. *Visitatio Generalis Diaecesis Leopoliensis videlicet Strzeliscensis, Dolinensis, Bolechoviensis, Żórawniensis et Żydaczoviensis Decanatum Intra Officialatum Leopoliensis existentium.— De Anno 1761 in Annum 1762 Per Reverendissimum Dominum Nicolaum Szadurski, Protonotarium Apostolicum, Curiae Episcopalis Judisen Delegatum expedita.*— Львів, 1761–1762.— [4]+633 арк. [Візитаційна книга Ркл–22].

17. Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. *Visitatio Generalis Diaecesis Leopoliensiset intra Decanatus Stromilokamioncensem, Żulkeviensem, Bobrecensem, et Szcztrecensem de Anno 1763 in Annum 1764 person-liter, ac prout his in Actis, a Perillustri R[everen] d[issi]mo D[omi]no Nicolao Szadurski, Protonotario Apostolico, Causarum Curiae Episcopals Judice, Nicolao Szadurski.*— Львів, 1763–1764.— [1] + 976 с. + 3 арк. [Візитаційна книга Ркл–24].

18. Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові. *Decanatus Leopoliensis et Rozdoliensis annorum 1764 et 1765 transposita axtor posterior annus infine.*— Львів, 1764–1765.— [1]+362 арк. [Візитаційна книга Ркл–25].

19. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 146 (Галицьке намісництво).— Оп. 1.— Спр. 5928, 6131, 6135, 7157; Оп. 4.— Спр. 6990; Оп. 9.—1999, 2034; Оп. 20.— Спр. 1198, 1486, 1497, 1504, 1537, 1542, 1558, 1587, 1593, 1597, 1600, 1610, 1613, 1617, 1618, 1628, 1630, 1633, 1635, 1639, 1647; Оп. 84.— Спр. 1100.

20. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 159 (Галицька фінансова прокуратура).— Оп. 4.— Спр. 217; Оп. 9.— Спр. 417, 1939, 1948, 1971, 1972, 1982, 2006, 2084, 2101, 2112, 2149, 2150, 2168, 2170, 2172, 2466, 2512, 2658–2659; Оп. 20.— Спр. 241, 1504, 1587, 2046, 2204.

21. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 186 (Крайова земельна податкова комісія).— Оп. 10.— Спр. 3, 8, 23–26, 34–35, 59, 68, 77–89, 91–95, 104–105, 167, 215, 217, 247–252, 260–271, 343–350, 623–625, 651–659, 707–710, 1172–1174, 1920–1921, 1209–1214, 1225–1228, 1435–1438, 1487–1490, 1650–1660, 1774, 1834, 1864, 1879, 2192; Оп. 11.— Спр. 11, 138–141, 350–335; Оп.12.— Спр. 43, 59–60, 66–67, 69, 246–248, 267–270, 293–294, 437–438, 497–505, 535–538, 607, 622–624, 712, 766–767, 862, 891.

22. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 726 (Колекція планів шкіл, церков, лікарень, тюрем та інших і приватних будинків на території Галичини).— Оп. 1.— Спр. 1267–1268, 1270, 1272–1280, 1282–1284, 1293–1294, 1301, 1304, 1306, 1313, 1315, 1462–1466.

23. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Фонд 309 (НТШ у Львові).— Оп. 1.— Спр. 1418.— 120 с.

24. Центральний державний історичний архів України у м. Львові.— Фонд 451.— Оп. 1.— Спр. 843.— 218 с.; Фонд 453.— Оп. 1.— Спр. 1183.

25. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Крип'якевич І. Західна смуга розселення українців в XVI ст.— Фонд 357.— Оп.1.— Спр. 6.

26. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Січинський В. Наукові дослідження над українським мистецтвом.— Фонд 402.— Оп. 1.— Спр. 8.— Арк. 246–257.

27. Archiwum Przemyski. Archivum biskupstwa grecko-katolickego Przemyskiego.— Sygnatura № 54.— Str. № 13.

Картографічні матеріали

28. Адміністративна карта Галичини зі спеціальним узглядненням адміністративного поділу греко-католицьких епархій. 1:600 000 / Кубійович В., Кулицький М.— Львів: Унія, 1934.

29. Адміністративна карта Галичини. 1 : 500 000 / Кубійович В., Кулицький М.— Львів, 1942.

30. Закарпатская область. Топографическая карта. М 1:200 000.— Винница, 1992.

31. Івано-Франківська область. Політико-адміністративна карта. Офіційне видання. 1:250 000.— Київ, 2002.

32. Івано-Франковская область. Топографическая карта. М 1:200 000.— Винница, 1992.

33. Карта Гуцульщини. 1:300 000 / Яринович Р.— США, 1972.

34. Карта Лемківщини // Дерев'яна архітектура Українських Карпат / [Варивода А., Райнфусс Р., Чмух О. та ін.], за ред. І.Гвозда.— Нью-Йорк: Фондація дослідження Лемківщини, 1978.— С. 69.

35. Карта локалізацій етнографічних груп українців // *Etnografia górali śródkowych i wschodnich Karpat polskich.*— Warszawa, 1938.— 13 s.
36. Карта Лемківщини й Надсяння. 1:400 000 / Кубійович В., Кулицький М.— Краків: Українське видавництво, Б.р.
37. Карта “Лемковщини”. 1:200 000.— США: Лемко, 1929.
38. Карта Мараморощини до 1918 р. / Пензеш В. Історія Української греко-католицької церкви в Мараморощині і цілій Румунській державі.— Львів: Стрім, 1994.
39. Карта Релігія та культура (XVI–XVII ст.). 1:8 150 000 / Магочій П.Р. Історія України. — К.: Критика, 2007.— С. 144.
40. Ландшафтна карта Українських Карпат. 1:500 000 / Міллер Г. Федірко О.— Львів, 1987.
41. Лемківщина. 1:400 000 / Шевчик Т.Т.— Б.м., Б.р.
42. Львовская область. Топографическая карта. М 1:200 000.— Винница, 1992.
43. Східна Європа до кінця XIII ст. за Літописом руським // Додаток до Літопис руський; [пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; відп. ред. О.В.Мишанич].— К.: Дніпро, 1989.— XVI + 591с.
44. Черновицкая область. Топографическая карта. М 1:200 000.— Винница, 1992.
45. Carte du Cercle de Bukovine (Karte des Bukowiner Kreises).— Російська національна бібліотека (Бібліотека ім. Леніна).— Ки–25/II–12.
46. Carte du Cercle de Stanislavov Karte (Karte des Kreises von Stanislawow).— Російська національна бібліотека (Бібліотека ім. Леніна).— Ки–25/II–13.
47. Ethnographische Karte der Österreichischen Monarchie. М 1:864 000 / Czoernig K.— Wien, 1855.
48. General Post und Strassenkarte Galicien und Lodomerien mit Auschwitz, Zator Krakau so wie des Krontandes Bukowina / Schulte R.A.—Wien bei Artaria, 1872.— Ки–25/II–11.

49. Ludność rzymsko-katolická w polsko-ruskiej części Galicji. Karta M 1:750 000 / Pawłowski S.— Lwów, 1919.

50. Reprodukacja mapy “Osteuropa” 1:300 000 z II wojny światowej.— Warszawa: Wojskowy instytut Geograficzny, 1939.— Ark. 85. Nowy Sącz.

51. Rozsiedlenie ludności Galicji według wyznania i języka. Karta M 1 : 432 000./ Buzek J. // Wiadomości Statystyczne wyd. przez Kraj. Biuro Stat.— Lwów, 1909.— T. XIX.

52. Topografische Karten (Landesaufnahmen) // Військовий архів “Kriegsarchiv”, м. Відень. Фонд “Karten und Plansammlung”.— 1782.— В IX а.

Література

53. Александрович В.С. / Архітектура і будівництво / В.С.Александрович // Історія української культури: в 5 т.— К.: Наук. думка, 2001.— .—Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть.— С. 256–275, 414–425, 629–654.

54. Александрович В. Нововіднайдені джерельні матеріали до історії дерев'яного церковного будівництва другої половини XVII століття / Володимир Александрович // Записки НТШ. Праці Комісії архітектури та містобудування.— Львів: НТШ, 2005.— Т. ССXLIX.— С. 535–560.

55. Александрович В. Релігійна мистецька культура України XVII століття: нова релігійна ситуація, нове мистецтво / В.Александрович // Берестейська унія і українська культура XVII століття. Матеріали Третіх Берестейських читань. Львів, Київ, Харків, 20–23 червня 1995 р. / [ред. Б.Гудзяк, співред. О.Турій].— Львів, Б.в., 1996.— С. 129–159 (разом з дискусією).

56. Алеппский П. Путевые записки Павла Халебского (Алеппского) / Чтоб вовек едины были: сб. / [сост., предисл., коммент. Я. Д. Исаевича; ил. С. Харламова].— М.: Молодая гвардия, 1987.— 492, [1] с.: ил.

57. Алеппський П. Подорож патріарха Макарія / Павло Алеппський // Життя і знання.— Львів, 1935.— Ч. 4–12; 1936.— Ч. 1–8.

58. Алферова Г.В. Киев во второй половине XVII века: Историко-архитектурный очерк / Г.В.Алферова, В.А.Харламов.— К.: Наук. думка, 1982.— 159 с.— Иллюстративное приложение: План Киева 1695 г., составленный И.Ушаковым (факсимильное изображение), план Киева 1695 г. [авторская реконструкция].

59. Альберти Л.Б. Десять книг о зодчестве / Леон Баттиста Альберти; [пер. В.П.Зубова].— М.: Издательство Всесоюзной Академии архитектуры.— 1937.— Т. 2: Материалы и комментарии.— 800 с.

60. Антонович Д. Из історії церковного будівництва на Україні / Дмитро Антонович // Праці Українського історично-філологічного товариства.— Прага, 1925.— Вип.1.— 24 с.: 17 іл.

61. Антонович Д. Найновіші розсліди старої української архітектури і значення їх для історії українського мистецтва: інавгураційний вклад 28.XI.1928 / Д.Антонович.— Прага: Український університет, 1931.— 8 с.

62. Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый временной комиссией для разбора древнихъ актовъ, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе: в 35 т.— К.: Типография Г.Т.Корчак-Новицкаго, 1883.— Т. VI.— Ч. 1.— 938 с.

63. Архітектура. Короткий словник-довідник / [авт.-уклад. А.П.Мардер, Ю.М.Євреїнов, О.А.Пламенецька та ін., ред. А.П.Мардер].— К.: Будівельник, 1995.— 335 с.: іл.

64. Асеев Ю.С. Архитектура Древнего Киева / Ю.С. Асеев.— К.: Будівельник, 1982.— 160 с.: ил.

65. Асеев Ю.С. Архітектура: дерев'яна і кам'яна / Ю.С.Асеев, В.О.Харламов // Історія української культури: в 5 т. К.: Наук. думка, 2001.— .— Т. 1: Історія культури давнього населення України.— С. 835–884.

66. Бабій Ю. Бойківська церква (Спроба підходу до питання повстання і розвитку архітектурних форм) / Юліан Я. Бабій // Культура і мистецтво.— Видання мистецько-історичного семінару при філософічному факультеті Богословської Академії у Львові.— Львів, 1939.— № 1.— С. 18–36.

67. Базен Ж. История истории искусства: От Вазари до наших дней / Жермен Бажен; [пер. с фр.; послесл. и общ. ред. Ц.Г.Арказяна].— М.: Прогресс–Культура, 1994.— 528 с.

68. Баранович Лазар. Труби словес проповідних на нарочистие дні / Лазар Баранович.— К.: Друкарня Києво-Печерської Лаври, 1674.— 10+403+4 арк.

69. Барбаро Д. Комментарии к десяти книгам об архитектуре Витрувия / Барбаро Д.— М., 1938.— 394 с.

70. Бевка О. Літопис сіл Мараморощини / О.Бевка // Історія Гуцульщини.— Львів: Логос, 2000.— Т. 5.— С. 136–272.

71. Бхлоусь Ф. Церкви русскія въ Галиціи и на Буковинѣ в сравнѣніи с храмами и зданіями у инных, преимущественно древнихъ народовъ / Бхлоусь Ф.— Коломыя: Черенками и иждивеніем Мих. Бхлоуса, 1877.— 186 с.: іл.

72. Бидерманн Г. Энциклопедия символов / Ганс Бидерманн; [пер. с нем.].— М.: Республика, 1996.— 355 с.: ил.

73. Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження / [З.Є.Болтарович, А.Ф.Будзан, Р.П.Гарасимчук та ін.]; відп. ред. Ю.Г.Гошко.— К.: Наук. думка, 1983.— 304 с.

74. Боньковська С. Хрещаті храми України (Питання походження і розвитку) / Софія Боньковська // Записки НТШ. Праці Комісії архітектури та містобудування.— Т. ССХІІ.— Львів, 2001.— С. 179–224: іл.

75. Боплан Г.Л. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнеться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн / Де Боплан Г.Л.— К.: Наук. думка – Кембрідж: Укр. наук. ін-т, 1990.— 256 с.: іл.

76. Бородай Ю.М. Этнические контакты и окружающая среда / Ю.М.Бородай // Природа.— 1981.— № 9.— С. 82–85.

77. Брайчевский М.Ю. Утверждение христианства на Руси / Михаил Юлианович Брайчевский; [пер. с укр.].— К.: Наук. думка, 1989.— 296 с.

78. Бромлей Ю.В. Проблемы этнографического изучения культурной общности населения Карпат / Бромлей Ю.В., Грацианская Н.Н. // Карпатский сборник.— М.: Наука, 1976.— 120 с.

79. Булашев Г.О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях: Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев; [пер. з рос. Ю.Г.Буряка; передм. В.О.Шевчука; прим. Ю.М.Олійника].— К.: Довіра, 1993.— 414 с.

80. В.К. До історії Старосамбірської церкви / В.К. // Літопис Бойківщини.— Самбір, 1935.— Ч. 6.— С. 30–31.

81. Вагилевич І.М. Лемки — мешканці Західного Прикарпаття / І.М.Вагилевич // Народна творчість та етнографія.— 1965.— № 4.— С. 76–80. [Український переклад праці І. Вагилевича].

82. Варивода А. Церковна архітектура Лемківщини / Антін Варивода // Дерев'яна архітектура Українських Карпат / [Варивода А., Райнфусс Р., Чмух О. та ін.], за ред. І.Гвозда.— Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1978.— С. 38–41.

83. Вар-ъ А. Деревянное церковное зодчество Украины и стиль барокко / Варяницын А.М. // Украинская жизнь.— 1913.— № 12.— С. 31–41.

84. Верговський С.В. Давнє народне будівництво українського та білоруського Полісся / С.В.Верговський // Народна творчість та етнографія.— 1979.— № 2.— С. 74–80.

85. Вечерський В.В. Архітектурна й містобудівельна спадщина доби Гетьманщини: Формування, дослідження, охорона / Віктор Васильович Вечерський.— К.: НДІТІАМ, 2001.— 350 с.

86. Вечерський В.В. Втрачені об'єкти архітектурної спадщини України / Віктор Васильович Вечерський.— К.: НДІТІАМ, 2002.— 594 с.

87. Вечерський В. Українські дерев'яні храми / Віктор Вечерський.— К.: Інформаційно-аналітична агенція “Наш час”, 2007.— 271 с.

88. Витрувий и архитектурно-строительные традиции древней Руси / [К.Н.Афанасьев, Ю.Л.Щапова, Е.К.Пиотровская и др.] // Естественнаучные представления Древней Руси.— М.: Наука, 1988.— 320 с.

89. Відейко М.Ю. Споруди трипільської культури / М.Ю.Відейко // Енциклопедія трипільської цивілізації: в 2 т. / [Бурдо Н.Б., Відейко М.Ю., Дергачов В.О. та ін.].— К.: Корпорація “Індустріальна спілка Донбасу”, ЗАТ Петроімпекс, 2004. — Т. 1. — С. 315–342.

90. Вірші ієромонаха Климентія Зиновієва сина у Львові / передм. Перетц В. // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури.— Львів: НТШ, 1912.— Т. 7.— ЛП + 228 с.

91. Войтович В. Українська міфологія / В.Войтович.— К.: Либідь, 2002.— 664 с.: іл.

92. Волинець О. Архітектура Лемківщини / О.Волинець // Дерев'яна архітектура Українських Карпат / [Варивода А., Райнфусс Р., Чмух О. та ін.]. за ред. І.Гвозда.— Нью Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1978.— С. 42–45.

93. Волинець О. Архітектура Лемківщини / О.Волинець // Український календар.— Варшава, 1964.— С. 77–83.

94. Волковъ Ф. Религіозныя сооруженія в восточной Галиціи и въ частности въ Карпатахъ / Ф.Волковъ // Труды XIV археологическаго съезда в Черниговѣ 1908 г.— М: Изд. Русск. музея Импер. Александра III, 1911.— Т. III.— (Протоколы).

95. Волковъ Ф.К. Старинныя деревянныя церкви на Волини / Волковъ Ф.К. // Матеріали по етнографіи Россіи / подъ ред. Ф.К.Волкова.— СПб: Изд. Русск. музея Импер. Александра III., 1910.— Т. 1.— С. 21–44 (окрема відбитка).

96. Вортман Д.Я. Українські Карпати / Д.Я.Вортман, О.Ю.Косміна // Енциклопедія історії України: в 8 т. / редкол.: В.А.Смолій (голова) [та ін.].— К.: Наук. думка, 2005.— .— Т. 4: Ка-Ком.— С. 118–120.

97. Восточно-славянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии / [С.В.Гутковская, С.В.Климович, Г.К.Коледа и др.].— Минск: Наука і тэхніка, 1993.— 478 с.

98. Всеобщая история архитектуры: в 12 т.— М.: Стройиздат, 1966–1977.— Т. 2: Архитектура античного мира (Греция и Рим).— 1973.— 712 с.; Т. 3: Архитектура Восточной Европы. Средние века / под. ред. Ю.С.Яралова, Н.Н.Воронина, П.Н.Максимова, Ю.А.Нельговского.— Л.– М.: Стройиздат, 1966.— 699 с.; Т. 6: Архитектура России, Украины и Белоруссии XIV – первой половины XIX вв. / [под. ред. П.Н.Максимова, А.И.Власюка, А.А.Кипарисовой и др.]— М.: Стройиздат, 1968.— 568 с.

99. Вуйцик В. Матеріали до словника народних будівничих / Володимир Вуйцик, Василь Слободян // Записки НТШ. Праці комісії архітектури та містобудівництва.— Львів, 2001.— Т. ССХІ.— С. 544–601.

100. Вуйцик В. Оборона церкви в Щирці / Володимир Вуйцик // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— 1995.— Ч. 3.— С. 40–48.

101. Гаджега В. Додатки к исторіи Русинов и руських церквей в Марамо-рошн / Василь Гаджега // Науковий збірник товариства “Просвіта”.— Ужгород, 1922.— Ч. I.— С. 140–226.

102. Гаджега В. Додатки к исторіи Русинов и руських церквей жупн Угоча: в 2 ч. / Василь Гаджега // Науковий збірник товариства “Просвіта”.— Ужгород, 1925.— Ч. IV.— С. 117–176; 1927.— Ч. V.— С. 1–62.

103. Галишич Р. Українська церковна архітектура і монументально-декоративне мистецтво зарубіжжя / Руслан Галишич.— Львів: СПОЛОМ, 2002.— 336 с.: іл.

104. Генсірук С.А. Ліси України / С.А.Генсірук.— К.: Наук. думка, 1992.— 408 с.

105. Генсірук С.А. Лісові ресурси України, їх охорона і використання / Генсірук С.А., Бондар В.С.— К.: Наук. думка, 1973. — 526 с.

106. Глушко М. Етнографічне районування української Галичини (за матеріалами наукових досліджень XIX – початку XX ст.) / Михайло Глушко //

Галичина: Етнічна історія.— Львів: Видавничий центр ЛНУ, Інститут Івана Франка, 2008.— С. 46–80.

107. Глушко М.С. Шляхи сполучення і транспортні засоби в Українських Карпатах другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. / Михайло Глушко.— К.: Наук. думка, 1993.— 227 с.

108. Гнатюк В. Угорські духовні вірші / В.Гнатюк // Интегральне видане “Записок Наукового товариства ім.Шевченка”.— Т. XLVI, XLXII, XLIX.— Новий Сад: Руске слово, 1985.— 272 с.

109. Гнедовский Б.В. К вопросу о происхождении перекрытия “небом” в древнерусском деревянном зодчестве / Гнедовский Б.В. // Культура средневековой Руси.— Л., 1974.— С. 126–130.

110. Гоберман Д.Н. Памятники деревянного зодчества Закарпатья: Фотоальбом / Д.Н.Гоберман.— Л.: Аврора, 1970.— 34 с.: 86 ил.

111. Гоберман Д.Н. По Гуцульщине / Д.Н.Гоберман.— Л.: Искусство, 1979.— 166 с.

112. Гоберман Д.Н. По северной Буковине / Д.Н.Гоберман.— Л.: Искусство, 1983.— 176 с.

113. Головацкій Я. Мандрівка по Галицькій та Угорській Русі / Головацкій Я. // Жовтень.— 1976.— № 6.— С. 49–94.

114. Головацкій Я. Монастырі Юго-Западной Россіи вообще и Креховский монастырь / Я.Головацкій.— СПб, 1865.— 15 с.: ил.

115. Головацкій Я. Обь изслѣдованіи памятниковъ русской старины сохранившихся въ Галичинѣ и на Буковинѣ / Я.Головацкій // Труды І археол. съѣзда въ Москвѣ, 1869.— М., 1871.— Т. 1.— С. 219–242. [Передруковано в часописі “Слово”, 1872.— Ч. 74].

116. Головацкій Я.Ф. Объяснение этнографической карты Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины / Головацкій Я.Ф. // Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я.Ф.Головацким.— М., 1878.— Ч. 1.— С. 683–684.

117. Голубець М. Зарання дослідів над українським деревляним будівництвом / Микола Голубець // Записки ЧСВВ.— Львів, 1935.— Т. 6.— Вип. 1/2.— С. 70–84.

118. Голубинский Е. История русской церкви: в 4 т. / Е. Голубинский.— М.: Императорское общество истории и древностей Российских при Московском университете, 1904.— Т. 1: Периодъ первый. Киевский или домонгольский.— С. 15–161. [Репринтне перевидання — М.: Общество любителей церковной истории, 1997].

119. Гончаренко М. Досвід історичних досліджень архітектури українських храмів за вибраними працями кінця ХІХ – початку ХХ ст. / М. Гончаренко // Архітектурна спадщина України.— К.: Українознавство, 1996.— Вип. 3.— Ч. 2: Питання історіографії та джерелознавства української архітектури / за ред. В. Тимофієнка.— С. 213–219.

120. Гординський С. Українські церкви в Польщі: Їх історія, архітектура і доля / Святослав Гординський.— Рим: ED “Bohoslovia”, 1969.— Т. XXXIII. [Відбитка із видання “Bohoslovia”, 1969.— 20 с.: 71 іл.].

121. Горленко В.Ф. Етнографічне районування / Горленко В.Ф. // Географічна енциклопедія України: в 3 т.— К.: УРЕ, 1989.— Т. 1.— С. 393–394.

122. Горленко В. Етнографічні групи / Володимир Горленко. // Українці: історико-етнографічна монографія: в 2 кн.— Опішне: Українське народознавство, 1999.— Кн. 1.— С. 133–142.

123. Гошко Ю.Г. Історико-етнографічна характеристика Бойківщини. Етнографічні межі / Ю.Г. Гошко // Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження [З.Є. Болтарович, А.Ф. Будзан, Р.П. Гарасимчук та ін.]; відп. ред. Ю.Г. Гошко.— К.: Наук. думка, 1983.— С. 25–28.

124. Гошко Ю.Г. Населення українських Карпат XV – XVIII ст.: Заселення. Міграція. Побут / Гошко Юрій Григорович.— К.: Наук. думка, 1976.— 205 с.

125. Грабарь И. Деревянное церковное зодчество Прикарпатской Руси / Игорь Грабарь // История русского искусства: в 2 т.— М.: Изд-во И.Кнебель, 1911–1914.— Т. II.— 1914.— С. 361–376.

126. Грані світу. Україна – Японія: дерев'яна архітектура / Текст і фото Галини Шевцової.— К.: Грані-Т, 2006.— 152 с.

127. Грушевський М.С. Духовна Україна: Збірка творів / М.С.Грушевський / упорядкув. та додатки І.Гринича, О.Дзюби, В.Ульяновської— К.: Либідь, 1994.— 560 с.— (Пам'ятки історичної думки України).

128. Грушевський М. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / Грушевський М. / редкол.: П.С.Сохань (голова) [та ін.].— К.: Наук. думка, 1991–1998.— Т. 1: До початку XI в.— 1991.— 648 с.; Т. 5: XIV–XVII віки.— 1994.— 689 с.; Т. 6: Життя економічне, культурне, національне XIV–XVII віків.— 1995.— 670 с.

129. Грушевський М. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. / М.Грушевський, О.Левицький.— Львів: Накладом наукового товариства імені Шевченка, 1900.— 154 с. [Репринтне видання “Меморіал”, 1991 — 154 с.]

130. Грушевський М. Твори: в 50 т. / Михайло Грушевський / [редкол.: П.Сохань, Я.Дашкевич, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань].— Львів: Світ, 2002.— .— Т. 7: Серія “Історичні студії та розвідки (1900–1906)”.— 2005.— 792 с.

131. Гудзяк Б. Західна історіографія і Берестейська унія / Б.Гудзяк // Богословія.— 1990.— С. 128–133.— С. 46.

132. Гудченко З.С. Музей народної архітектури України / Зоя Степанівна Гудченко.— К.: Будівельник.— 1981.— 120 с: іл.

133. Гумилев Л.Н. Биосфера и импульсы сознания / Гумилев Л.Н. // Природа.— 1978.— № 12.

134. Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера / Гумилев Л.Н. // Природа.— 1970.— № 1.— С. 46.

135. Гумилев Л.Н. Этногенез и этносфера Земли: в 3 т. / Гумилев Л.Н.— М.: Депонировано ВНИТИ, 1979.— Деп. № 1001–79; Деп. № 3734–79; Деп. № 3739–79.

136. Гуцульські говірки: Короткий словник / відп. ред. Я.Закревська.— Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1997.— 232 с.

137. Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження / відп. ред. Ю.Г.Гошко.— К: Наук. думка, 1987.— 472 с.: іл.

138. Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / відп. ред. Я.Закревська.— К.: Наук. думка, 1991.— 308 с.

139. Гуцульщина. Перлина Українських Карпат: Альбом / ред. У.Старосольська.— Філадельфія: Українське Гуцульське товариство “Черемош”, 1998.— 500 с.

140. Даль Л. Древнія деревянныя церква въ Россіи / Даль Л. // Зодчий.— 1875.— № 6.— С. 78–79.

141. Даль Л. Трехглавыя церкви / Л.Даль // Зодчий.— 1874.— № 11.— С. 139.

142. Данко Й. Спроба українізації православної церкви у кінці 1930 років / Йосип Данко // Науковий збірник Закарпатського краєзнавчого музею.— Ужгород: Патент, 2002.— С. 35–41.

143. Дахно В. Район / В.Дахно // Архітектура: Короткий словник-довідник / [А.П.Мардер, Ю.П.Євренів, О.А.Пламеницький та ін.]; за ред. А.П.Мардера.— К.: Будівельник, 1995.— С. 244.

144. Дашкевич Я. Русь і Сирія: Взаємозв'язки VIII – XIV століть / Ярослав Дашкевич // Записки НТШ.— Т. ССХХVIII. Праці історико-філософської секції.— Львів, 1994.— С. 7–47.

145. Де ля Фліз Д.П. Альбоми: в 2 т. / Де ля Фліз Д.П.— К.: Ін-т української археографії та джерелознавства, 1996–1999.— Т. 1.— 1996.— 250 с.

146. Дерев'яна архітектура Українських Карпат / [А.Варивода, Р.Райнфусс, О.Чмук та ін.]; за ред. І.Гвозда.— Нью-Йорк: Фондація дослідження Лемківщини, 1978.— 286 с. (68 с. + карта + 178 іл. + 17 с.).

147. Дерев'яні храми України. Шедеври архітектури // Каталог виставки підготовлений Тит Гевриком.— Нью-Йорк: Український музей, 1987.— 112 с.

148. Дзензелівський Й.О. Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області / Дзензелівський Й.О. // Наукові записки Ужгородського університету.— Ужгород, 1955.— Т. XIV.— С. 81–83.

149. Диба Ю. Архітектура українських храмів-ротонд другої половини Х – першої половини XIV століть: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. архіт.: спец. 18.00.01 “Теорія архітектури, реставрація пам’яток архітектури” / Юрій Диба.— Львів, 2000.— 18 с.

150. Диба Ю. Дві маловідомі ротонди княжої доби / Юрій Диба // Записки НТШ. Праці Комісії архітектури та містобудування.— Львів, 2001.— Т. ССХІ.— С. 248–274.

151. Диба Ю. До походження шатрово-ступеневого завершення дерев'яних церков України (проблема дохристиянських рецепцій) / Юрій Диба // Са-кральне мистецтво Бойківщини: наукові читання пам'яті Михайла Драгана / 25–26 червня, 1996 р. м. Дрогобич.— Дрогобич: Відродження, 1997.— С. 27–33.

152. Диба Ю. Ротонда 961–962 років у межах найдавнішого городища на Старокиївській горі / Юрій Диба // Записки НТШ. Праці археологічної комісії.— Львів, 1998.— Т. ССXXXV.— С. 324–358.

153. Диба Ю. Фундації Богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків середини XI століття / Юрій Диба // Записки НТШ. Праці комісії архітектури та містобудування.— Львів: НТШ, 2005.— Т. ССXLІІ.— С. 71–77.

154. Довганюк І. Архітектура українських церков / Ігор Довганюк.— Львів: Б.в., 1997.— 111 с.

155. Додатки к исторіи Русинов и руських церквей в Мараморощинѣ // Науковий збірник товариства “Просвіта”.— Ужгород.— Річник.— Ч. I.— 1922.— С. 140–226; Ч. IV.— 1925.— С. 117–176; Ч. V.— 1927.— С. 1–62, 211–221.

156. Доманицкій В.Н. Отчетъ объ археологической экскурсіи въ Звенигородскому унзде Кіевской губерніи лѣтом 1901 / В.Н.Доманицкій // Чтения въ Историческом обществѣ Нестора-Лѣтописца.— К., 1902.— Кн. XVII.— Вып. III.— С. 87–112.

157. Доманицький В. Невідомі вірші єромонаха Климентія з початку XVIII віку / Василь Доманицький // Записки НТШ.— Львів, 1908.— Т. LXXXI.— С. 51–126.

158. Драган М. Перлина бойківської архітектури у Львові / Михайло Драган // Новий час.— 1930.— № 128.— С. 40–42.

159. Драган М. Подрібні таблиці опису хоч чим будь замітніших церковних будов Львівсько–Кам'янець–Подольського Владицтва з візитацій Канонічних М.Шадурського і ін. 1726–1784 рр. / Михайло Драган // Січинський В. Дзвіниці і церкви Галицької України XVI–XIX ст.— Львів: Збірки НМ у Львові, 1925.— С. 9–29. [В доповненні книжки].

160. Драган М. Українські деревляні церкви: Генеза і розвій форми: в 2 ч. / Михайло Драган — Львів: Національний музей у Львові, 1937.— Ч. 1: Текст.— XVI + 159 с.; Ч. 2: Ілюстрації.— XVI + 135 с. + 2 табл.

161. Дудкін В.П. Планування поселень трипільської культури / Дудкін В.П., Відейко М.Ю. // Енциклопедія трипільської цивілізації: в 2 т.— К.: Корпорація “Індустріальна спілка Донбасу”, ЗАТ Петроімпекс, 2004.— Т. 1.— С. 301–314.

162. Дяченко Г. Словарь церковнославянского языка / Дяченко Г.— М., 1900.— XL+ 1120+(8) с.

163. Енциклопедія історії України: в 8 т. / редкол.: Смолій В.А. (голова) [та ін.].— К.: Наук. думка, 2005.— .— Т. 1: А–В.— 2005.— 688 с.: іл.; Т. 2: Г–Д.— 2005.— 528 с.: іл.; Т. 3: Е–Й.— 2005.— 672 с.

164. Енциклопедія українознавства: в 11 т. / гол. ред. В.Кубійович.— Львів: Молоде Життя, 1993–2003. [Репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.].

165. Ерман В.Г. Очерк истории ведийской литературы / Владимир Гансович Эрман.— М.: Наука, 1980.— 232 с.

166. Ернст Ф. Архитектура Киева XVII ст. / Федор Ернст // Киев в фондах Центральной научной библиотеки АН УССР.— К., 1984.— С. 28–29.

167. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / ред. кол.: О.С.Мельничук (голов. ред.) [та ін.].— К.: Наук. думка, 1982–2006.— Т. 2: Д–Копці / [уклад. Р.В.Болдирев та ін.].— 1985.— 570 с.; Т. 3: Кора–М / [уклад. Р.В.Болдирев та ін.].— 1989.— 552 с. Т. 4: Н–П / [уклад. Р.В.Болдирев та ін.].— 2003.— 656 с. Т. 5: Р–Т. [уклад.: Р.В.Болдирев та ін.].— 2006.— 704 с.

168. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат: в 2 т. / гол. ред. С.Павлюк.— Львів, Ін-т народознавства НАНУ.— Т. 2: Етнологія та мистецтво.— 2006.— 802 с.

169. Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник / [Євтух В.Б., Трощинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О.]— К.: Наук. думка, 2004.— 344 с.

170. Жайворонюк В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Жайворонюк.— К.: Довіра, 2006.— 703 с.

171. Желоховцева Е.Ф. Геометрические структуры в архитектуре и живописи Древней Руси / Желоховцева Е.Ф. // Естественнонаучные знания в Древней Руси.— М.: Наука, 1980.— С. 23–63.

172. Жолтовский П.Н. О пропорциях в народном зодчестве Украинских Карпат / Жолтовский П. Н. // Советская этнография.— М.: Наука, 1975.— № 6.— С. 79–85.

173. Жолтовський П.М. Український живопис XVII – XVIII ст. / П.М.Жолтовський.— К.: Наук. думка, 1978.— 328 с.

174. Жуковський А. Буковина / Жуковський А. // Енциклопедія українознавства: в 11 т.— Львів, 1993–2003.— Т. 1.— 1993.— С. 187–191.

175. Завада В. Архітектура дерев'яних храмів Полісся за архівними джерелами / В.Завада // Архітектурна спадщина України.— К.: Українознавство, 1996.— Вип. 3.— Ч. 2.— С. 88–101.

176. Завада В.Т. О происхождении шатра в деревянных храмах украинского Полесья / В.Т.Завада // Архитектурное наследство.— М.: Стройиздат, 1986.— Вып. 34: Преемственность и влияние в архитектуре народов СССР.— С. 134–141.

177. Завада В. Особливості становлення стилю бароко у монументальній дерев'яній архітектурі Полісся / В.Завада // Архітектурна спадщина України.— К.: Українознавство, 1994.— Вип. 1.— С. 113–123.

178. Завада В. Український дерев'яний храм у контексті будівельного мистецтва / Завада В. // Теорія та історія архітектури і містобудування: Зб. наук. праць Державного науково-дослідного інституту теорії та історії архітектури і містобудування.— К.: НДІТІАМ, 1999.— Вип. 4. На честь Євгена Васильовича Тимановича.— С. 90–98.

179. Заверняев Ф.М. Почепское селище / Заверняев Ф.М. // МИА.— № 160. Новое в зарубинецкой культуре.— М., 1969.— С. 88–118.

180. Закарпаття в українській етнографічній літературі ХІХ ст. / [уклад. Я.Р.Дашкевич].— К.: Академія наук УРСР, 1989.— 56 с.

181. Закревська Я.В. Гуцульщина / Я.В.Закревська // Енциклопедія історії України: в 8 т. / редкол. Смолій В.А. (голова) [та ін.].— К.: Наук. думка, 2005.— Т. 2: Г–Д.— 2005.— С. 264–265.

182. Залозецький В. Волоська церква у Львові, її значення в історії культури / Володимир Залозецький // Мета.— Львів, 1932.— Ч. 5.— С. 11.

183. Залозецький В. Горянська замкова каплиця / Залозецький В. // Науковий збірник товариства “Просвіта” в Ужгороді за рік 1924.— Ужгород: Друк. акційного т-ва “Уніс”, 1924.— С. 136–154.

184. Залозецький В. Готичні і барокові дерев'яні церкви в Карпатських краях / Володимир Залозецький // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— 1997.— Ч. 13.— С. 179–231.

185. Залозецький В. Дві історії українського мистецтва / Залозецький В. // Стара Україна.— Львів, 1925.— № VII–X.— С. 163–168.— (Часопис історії і культури).

186. Залозецький В. Задачі консерваторської праці для охорони пам'яток мистецтва на Подкарпатській Русі // Залозецький Володимир.— Ужгород: Просвіта, 1922. — 14 с.— (Науковий збірник т-ва “Просвіта” в Ужгороді).

187. Залозецький В. Між Окцидентом і Візантією в історії українського мистецтва / Володимир Залозецький. // Мистецтво і культура.— Львів, 1939.— № 1.— С. 5–17.

188. Залозецький В. Про задачі історика українського мистецтва: з приводу “Начерка історії українського мистецтва М.Голубця” / Залозецький В. // Літературно-Науковий Вісник.— Львів, 1928.— Кн. VII–VIII.— С. 284–293; 1925.— Кн. IX.— С. 34–43.

189. Залозецький В.Р. Софійський собор у Києві і його відношення до візантійської архітектури / Залозецький В.Р. // Записки чину св. Василя Великого.— Львів–Жовква: ЧСВВ, 1928/30.— Т. III. — С. 305–319.

190. Залозецький В. Українське дерев'яне будівництво і його відношення до історичних стилів / В.Залозецький // Дзвони.— Львів, 1937.— Ч. 11–12.— С. 457–464; 1938.— Ч. 1–2.— С. 52–58.

191. Захар'єв В. Сокілецька давньоруська церква / Володимир Захар'єв, Іван Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— 1996.— Ч. 5.— С. 103–104.

192. Збеневич В.Г. Поселение Бернашевка на Днестре / Збеневич В.Г.— К.: Наук. думка, 1980.— 179 с.

193. Зубрицький М. Будинки і майстри з села Мшанець і околиці / Зубрицький Михайло // Житє і слово.— 1896.— Т. 3.— С. 71–75.

194. Иванов С.В. О конструктивных особенностях погребной ямной культуры / Иванов С.В. // Актуальные проблемы историко-археологических исследований: Тез. докл.— К., 1987.— С. 59–60.

195. Иоаннисян О.М. Об одном эпизоде византийско–венгерско–галицких отношений во второй половине XII в. / Иоаннисян О.М. // Міжнар. наук. конф. “Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. Галич, 19–21 сер. 1993 р.— Львів, 1993.— С. 68–70.

196. Иоаннисян О.М. Польско-русская и венгерско-русская граница в XI–XIII веках и их отображение в развитии средневековой архитектуры / Олег М. Иоаннисян // *Początki sąsiedstwa. Pogranicze etniczne polsko–rusko–słowackie w średniowieczu.*— Rzeszów, 1996.— С. 157–178.

197. Иоаннисян О.М. Храмы-ротонды в Древней Руси / О.М.Иоаннисян // *Иерусалим в русской культуре.*— М.: Наука, 1994.— С. 100–147.

198. Иоаннисян О.М. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке — памятник деревянного зодчества домонгольской Руси / Иоаннисян О.М., Могытыч И.Р., Свешников И.Н. // *Памятники культуры. Новые открытия.*— Л., 1983.— С. 494–507.

199. Ионеску Г. Архитектура Молдавии и Валахии / Г.Ионеску // *Всеобщая история архитектуры: в 12 т. / глав. ред. Баранов Н.В. [и др.].*— М.: Стройиздат, 1966–1977.— Т. 3: Средние века, 1966.— С. 465–501.

200. Исаевич Я.Д. Культура Галицко-Волынской Руси / Исаевич Я.Д. // *Вопросы истории.*— 1973.— № 1.— С. 92–107.

201. Истомино́в М.П. Отчетъ о поездкѣ въ Межигорье и Киевское Полѣсье / Истомино́в М.П. // *Чтения въ Историческом обществѣ Нестора-Лѣтописца.*— К., 1903.— Вып. 1. — С. 16–33.

202. Историко-етнографічне районування України та етнографічні групи українського народу // *Культура і побут населення України: [навч. посіб.] / [В.І.Наулко, Л.Ф.Артюх, В.Ф.Горленко та ін.].*— [2-ге вид., доп. та перероб.].— К.: Либідь, 1993.— С. 25–31.

203. История и социология.— М.: Наука, 1964.— 341 с.

204. История крестьянства в Европе: в 3 т.— М.: Наука, 1985–1986.— Т. 1: Эпоха феодализма, 1985.— 608 с.; Т. 2. Крестьянство Европы в период развитого феодализма, 1986.— 694 с.; Т. 3: Крестьянство Европы в период разложения, 1986.— 592 с.

205. Ігнатій з Любарова. Житіє і жизнь преподобного отца нашого Іова / Ігнатій з Любарова // *Зоря Галицка яко Альбум на годъ 1860.*— Львов, 1860.— С. 247.

206. Ісаєвич Я.Д. Бойківщина / Я.Д.Ісаєвич // Енциклопедія історії України: в 8 т. / редкол. Смолій В.А. (голова) [та ін.].— К.: Наук. думка, 2005.— .— Т. 1: А–Б.— 2005.— С. 324– 325.

207. Ісаєвич Я.Д. Галичина / Я.Д.Ісаєвич // Енциклопедія історії України: в 8 т. / редкол. Смолій В.А. (голова) [та ін.].— К.: Наук. думка, 2005.— .— Т. 2: Г–Д.— 2005.— С. 40–41.

208. Ісаєвич Я.Д. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI–XVIII ст. / Я.Д.Ісаєвич.— К.: Наук. думка, 1972.— 144 с.

209. Ісаєвич Я. Мандри Мартина Груневега — маловідомий німецький опис України на переломі XVI – XVII ст. / Ярослав Ісаєвич // Німецькі колонії Галичини. Історія–Архітектура–Культура.— Львів: Манускрипт, 1996.— С. 33–42.

210. Історія релігії в Україні: в 10 т. / редкол.: А.Колодний (голова) [та ін.].— К.: Український центр духовної культури, 1996.— Т. 1: Дохристиянські вірування; Прийняття християнства / [за ред. Б.Лобовика]. — 1996. — 384 с.; Т. 2: Українське православ'я / [за ред. П.Яроцького].— 1997.— 376 с.; Т. 3: Православ'я в Україні / [за ред. А.Колодного, В.Климова].— 1999.— 560 с.

211. Історія українського мистецтва: в 6 т.— К.: Гол. ред. УРЕ.— 1966–1970.— Т. 3: Мистецтво другої половини XVII – кінця XVIII століття.— 1968.— 437 с.

212. Історія української архітектури / [Ю.С.Асєєв, В.В.Вечерський, О.М.Годованюк та ін.]; за ред. В.І.Тимофійєнка.— К.: Техніка, 2003.— 472 с.: іл.

213. Історія української культури: в 5 т. / Нац. Акад. Наук України.— К.: Наук. думка, 2001.— .— Т. 1: Історія культури давнього населення України.— 2001.— 1136 с.; Т. 2: Українська культура XIII – першої половини XVII століть.— 2001.— 848 с.; Т. 3: Українська культура другої половини XVII – XVIII століть.— 2003.— 1246 с.

214. Казанский П.С. О призывѣ къ Богослуженію въ восточной церкви / П.С.Казанский // Труды Первого археологического съезда въ Москвѣ 1869.— М.: Синод. типографія, 1871.— Т. 1.— С. 300–318.

215. Кайндль Р.Ф. Гуцули: їх життя, звичаї та народні перекази / Кайндль Раймонд Фрідріхович.— Чернівці: Молодий буковинець, 2000.— 208 с.

216. Калужская И.А. Проблема автохтонных элементов румынского языка / Калужская И.А. // Славянское и балканское языкознание: Античная балканистика и сравнительная грамматика.— М.: Наука, 1977.— С. 130–145.

217. Каманинь И.М. Результаты археологической экскурсии в Таращанській и Чигиринській уезды Киевской губернии летом 1901 г. / И.М.Каманинь // Чтения в Историческом обществе Нестора-Летописца.— К., 1902.— Кн. XV.— Вып. IV.— С. 51–66.

218. Каманинь И. О договорах относительно сооружения церквей в Малороссии в XVIII в. / И.М.Каманинь // Археологическая летопись Южной России.— К., 1903.— Ч. 6.— С. 362–373.

219. Каргер М.К. К истории Галицкого зодчества XII – XIII вв. / Каргер М.К. // Крат. сообщ. Ин-та археологии АН СССР.— М., 1976.— Вып. 146.— С. 53–59.

220. Кармазин-Каковський В. Архітектура бойківської церкви / Всеволод Кармазин-Каковський // Наукове Товариство ім. Шевченка. Исторично-філософська секція.— Нью-Йорк–Філадельфія: Бойківщина, 1987.— Т. ССІV.— 223 с.: іл., карта.

221. Кармазин-Каковський В. Мистецтво лемківської церкви / В.Кармазин-Каковський // Праці філософсько-гуманітарного факультету.— Рим: Український католицький університет ім. св. Климента Папи, 1975.— 308 с.

222. Кармазин-Каковський В. Українська народна архітектура / Кармазин-Каковський В.— Рим: Bohoslovia, 1972.— 55 с.

223. Карпович В. Малоросійське церковне зодчество / Карпович В. // Строитель.— 1905.— № 10. — С. 361–382.

224. Келсієв В. Галичина и Молдавія / Василій Келсієв.— СПб: В.Головин, 1868.— 351 с.

225. Кирчів Р.Ф. Етнографічне дослідження Бойківщини / Кирчів Р.Ф.— К.: Наук. думка, 1978.— 174 с.

226. Кирчів Р.Ф. Етнічна територія України / Р.Ф.Кирчів // Українське народознавство: [навч. посіб.] / [Кирчів Р.Ф, Глушко М.С., Гонтар Т.О та ін.]; за ред. С.П.Павлюка.— [2-ге вид.]—К.: Знання, 2004.— С. 50–77.

227. Кирчів Р.Ф. Із фольклорних регіонів України: Нариси і статті / Роман Федорович Кирчів.— Львів: ІН НАНУ, 2002.— 352 с.

228. Кирчів Р.Ф. Історико-етнографічні райони України та етнографічні групи українського народу / Кирчів Р.Ф. // Етнографія України: [навч. посіб.] / за ред. проф. С.А.Макарчука.— [2-ге вид., перероб. і доп.]— Львів: Світ, 2004.— С. 123–148.

229. Ковалівський А.П. Абу-л-Хасан'Алі ал-Мас'уді / Ковалівський А.П. // Антологія літератур Сходу / відп. ред. Астахов В.І.— Харків, 1962.

230. Ковалевский А.П. Ал-Мас'уди о славянских языческих храмах / Ковалевський А.П. // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений.— М., 1973.— С. 80–88.

231. Коваль Я. Дерев'яна церква: Останній подзвін / Я.Коваль, Я.Тарас // City Life.— 2007.— № 3.— С. 10–15.

232. Ковачевичова С. Деревянное зодчество и резьба по дереву в Словакии / Ковачевичова С. // Дерево в архитектуре и скульптуре славян.— М.: Сов. художник, 1987.— С. 171–184.

233. Ковачовичова-Пушкарьова Б. Дерев'яні церкви східного обряду на Словаччині // Науковий збірник Музею української культури в Свитнику / Бланка Ковачовичова-Пушкарьова, Імріх Пушкар.— Пряшів: Свидницький музей української культури, 1971.— Т. 5.— 526 с.

234. Кожолянко Г.К. Етнографія Буковини: в 3 т. / Г.К. Кожолянко.— Чернівці: Золоті литаври, 1999.— Т. 1.— 384 с.; 2001.— Т. 2.— 418 с.; 2004.— Т. 3.— 386 с.

235. Колодій А. Культурний плюралізм і етнонаціональна політика / Колодій А. // Агора. Подолання розбіжностей – розвиток особливостей.— К.: Стило, 2006.— Вип. 4.— С. 34–51.

236. Комеч А.И. Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. // Византийское наследие и становление самостоятельной традиции / Комеч Алексей Ильич.— М.: Наука, 1987.— 320 с.

237. Комеч А.И. Храм на четырех колоннах и его значение в истории византийской архитектуры / Комеч Алексей Ильич // Византия. Южные славяне и Древняя Русь. Западная Европа. Искусство и культура.— М., 1973.— С. 64–77.

238. Константинович Я. Манявский скит / Константинович Я.— Львів, 1929.— 5 с. [Відбитка з часопису “Новий шлях”.— 1929.— Ч. 2.— 5 с.]

239. Копчак С. І. Населення українського Прикарпаття. Історико-демографічний нарис: Докапіталістичний період / Копчак Степан Іванович.— Львів: Вища школа, 1974.— 186 с.

240. Кордуба М. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та Долішнім Сяном / Кордуба Мирон // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції / Під ред. Івана Крип'якевича.— Львів, 1925.— Т. СXXXVIII–СXL.— С. 159–245; С. 1–87 + карта.

241. Косаревський О. Історико-культурна та природна спадщина як чинник проведення реформ адміністративно-територіального устрою України / О.Косаревський, Ю.Красовський, В.Товбич // Сучасні проблеми архітектури та містобудування: Наук.-техн. збірник.— К.: КНУБА, 2007.— Вип. 17.— С. 71–89.

242. Коссак Е. Шематизмъ провинціи Св. Спасителя Чина Св. Василия Великого въ Галиціи, уложенный по капитулѣ, ѣтбувшѣйся въ монастырѣ св. Онуфрейскѣм во Львовѣ дня 24 и 25 липця, и короткий поглядъ на монастыри и монашество руске, ѣтъ заведения на Руси Вѣры Христовой ажъ по нынѣшнее время / Еміліанъ Коссак.— Львовъ: Въ типографіи Института Ставропигіанского, пѣдъ зарядомъ Стефана Гучковского, 1867.— 354 с.

243. Косміна О.Ю. Етнографічні регіони України / О.Ю.Косміна // Енциклопедія історії України: в 8 т. / редкол. Смолій В.А. (голова) [та ін.].— К.: Наук. думка, 2005.— .— Т. 3: Е–Й.— 2005.— С. 62–64.

244. Котова Н.С. Багатопружневої кераміки культура / Котова Н.С. // Словник-довідник з археології / Котова Н.С., Гаврилюк А.О., Махортих С.А. та ін.— К.: Наук. думка, 1996.— С. 19–21.

245. Котович В.Г. Северный Кавказ в древности и древние века / Котович В.Г., Котович В.М., Магомедов С.М.— М., 1980.— С. 44–50.

246. Красовскій М. Курсь історії русской архитектуры / Михаил Красовскій.— Петроградъ: Товарищество Р.Голике и А.Вильборгъ, 1916.— Ч. 1: Деревянное зодчество.— 408 с. + 60 с. ил.

247. Красовскій М.В. Планы древне-русских храмов. Опыт исследования До-Петровского церковнаго русскаго зодчества в связи с церковным зодчеством Византии / Красовскій М.В.— Пг.: Строитель, 1914.— 303 с.

248. Крип'якевич І. Середневічні монастирі в Галичині. Спроби каталогу / Крип'якевич І. // Записки Чина св. Василя Великого.— Жовква, 1926.— Т. 2.— Вип. 1–4.— С. 70–105.

249. Кричевський В. Розуміння українського стилю / Кричевський В. // Сяйво.— К., 1914.— Ч. 3.— С. 89–91.

250. Круглов А.П. Родовое общество степей Восточной Европы / Круглов А.П., Подгаецкий Г.В. // ИГАИМК.— 1925.— Вып. 119.— С. 131–134.

251. Крушинська О. Сорок чотири дерев'яні храми Львівщини / Олена Крушинська.— К.: Грані-Т, 2007.— 120 с.

252. Кубійович В. Гуцульщина / Кубійович В. // Енциклопедія українознавства: у 11 т.— Львів, 1993–2003.— Т. 2.— 1993.— С. 466–470.

253. Володимир Кубійович. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1.1.1939 / Володимир Кубійович.— Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1983.— 174 с. + карта.

254. Культуры эпохи бронзы на территории Украины / [Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н.].— К.: Наук. думка, 1986.— 163 с.

255. Кутыловская И. Связи архитектуры культовой крепости в Столпью с византийским и романским культурными кругами / Кутыловская И. // Тезисы

докладов польской делегации на V Международном Конгрессе славянской археологии.— Киев–Варшава, 1995.— С. 205–213.

256. Кухаренко Ю.В. Средневековые памятники Полесья / Кухаренко Ю.В. // Археология СССР. Свод археологических источников. — М.: Наука, Изд-во АН СССР, 1961.— Выпуск Е1–57.

257. Лелеков Л.А. Отражение некоторых мифологических воззрений в архитектуре восточноиранских народов в первой половине I тысячелетия до н.э. / Лелеков Л.А. // История и культура народов Средней Азии.— М., 1976.— С. 7–15.

258. Лефевр А. Замечательнейшие архитектурные и художественные постройки земного шара / Андрей Лефевр.— СПб, 1870.— 392 с.

259. Лисенко Т.Л. Конструктивные особенности деревянных церквей Карпатского региона / Т.Л.Лисенко // Архитектурное наследство.— М.: Стройиздат, 1986.— Вып. 34: Преемственность и влияние в архитектуре народов СССР.— С. 142–151.

260. Лисенко Т.Л. Общие приемы в строительстве деревянных церквей Карпатского региона / Т.Л.Лисенко // Архитектурное наследство.— 1985. № 33.— С. 174–181.

261. Лінч Джозеф Г. Середньовічна церква / Лінч Джозеф Г.— К.: Основа, 1994.— С. 340–342.

262. Літопис руський; [пер. з давньорус. Л.Є.Махновця; відп. ред. О.В.Мишанич].— К.: Дніпро, 1989.— XVI + 591 с.

263. Логвин Г. Біля витоків давньоукраїнського церковного будівництва / Григорій Логвин // Народна творчість та етнографія.— 2001.— № 4.— С. 67–72.

264. Логвин Г. Дерев'яна архітектура України (XIV – XIX ст.) / Логвин Г. // Нариси історії архітектури Української РСР: Дожовтневий період.— К.: Держ. вид-во з буд. і архіт. УРСР, 1957.— С. 200–231

265. Логвин Г.Н. З глибин: гравюри українських стародруків XVI – XVIII ст. / Логвин Г.Н.— К.: Дніпро.— 1990.— 408 с.: іл.

266. Логвин Г. Культурні споруди в Україні / Григорій Логвин // Українці. Історико-етнографічна монографія: в 2 кн.— Опішне: Українське народознавство, 1999.— Кн. 2.— С. 417–462.

267. Логвин Г.Н. О деревянном зодчестве домонгольской Руси / Г.Н.Логвин // Средневековая Русь.— М.: Наука, 1976.— С. 151–159.

268. Логвин Г.Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки / Логвин Г.Н.— К.: Мистецтво, 1968.— 462 с.

269. Логвин Г.Н. Початковий період давньоруської архітектури / Логвин Г.Н. // Мистецтво і сучасність / ред. А.Афанасьєв.— К.: Наук. думка, 1980.— С. 110–128.

270. Логвин Г.Н. Украина и Молдавия. Справочник-путеводитель / Логвин Г.Н.— М.: Искусство – Лейпциг: Эдицион, 1982.— 454 с. + 176 л. ил.

271. Логвин Г.Н. Украинские Карпаты: Книга-спутник по памятникам деревянной архитектуры XIII–XVIII вв. горных и предгорных р-нов Львовской, Закарпатской, Ивано-Франковской и Черновицкой обл. Украины / Логвин Г.Н.— М.: Искусство, 1973.— 192 с.: ил.

272. Логвин Г.Н. Украинское искусство / Логвин Г.Н.— М.: Искусство, 1963.— 292 с.

273. Логвин Н. Хрестово-банні храми стародавнього Києва в контексті середньовічної східнохристиянської архітектури / Н.Логвин // Архітектурна спадщина України.— Вип. 2: Національні особливості архітектури народу України.— К., 1995.— С. 3–51.

274. Логинов А.В. Червенские города. Исторический очерк въ связи с этнографией и топографией Червонной Руси (приложение к Холмско-Варшавскому епархиальному Вестнику) / Логинов А. В.— Варшава, 1885.— 388 с.

275. Лоїк Г.К. Основи проектування українських церков: [навч. посіб.] / Лоїк Г.К., Степанюк А.В.— Київ–Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2000.— 136 с.

276. Лукомскій Г. К. Галиция в ее старинѣ. Очерки по исторіи архитектуры XII–XVIII вв. / Лукомскій Г. К.— Петроградъ: Изд. т-ва Р.Голике и А.Вильборг, 1915.— 127 с.: ил.+табл.

277. Лукомскій Г. Иллюстрированная история Галичины / Лукомскій Г.— Пг., 1915.— 99+5 с.; 60 іл.

278. Лукомський Ю. Архітектурна спадщина Давнього Галича / Юрій Лукомський.— Галич, 1991.— 39 с.

279. Лукомський Ю. Воскресенська церква XII – XIII століть у Крилосі / Юрій Лукомський // Записки НТШ. Праці Комісії архітектури та містобудування.— Львів, 2001.— Т. ССХLІ.— С. 275–298.

280. Лукомський Ю. Монументальна архітектура давнього Галича: нові відкриття / Лукомський Ю. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції / Тези міжнар. наук. конф.— Львів, 1993.— С. 64–66.

281. Лукомський Ю. Невідомі церкви на Подолі княжого Галича / Юрій Лукомський // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії.— Львів, 1998.— Т. ССХХХV.— С. 559–593.

282. Лукомский Ю.В. Памятники Галицкого зодчества. Новые открытия / Ю.В.Лукомский // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А.Раппопорта 15–19 января 1990 г.).— СПб: Дмитрий Буланин, 1996.— С. 81–82.

283. Лушпинський А. Дерев'яні церкви Галичини XVI – XVIII в.: Альбом / Александр Лушпинський.— Львів: Збірки національного музею у Львові, 1920.— ХХХХ табл.

284. Любчик І.Д. Етнополітичні процеси на Лемківщині (90-ті рр. XIX – 30-ті рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.05. “Етнологія” / І.Д.Любчик.— Івано-Франківськ, 2008.— 20 с.

285. Магочій П.Р. Історія України / Павло Роберт Магочій.— К.: Критика, 2007.— 640 с.

286. Макаров А. Світло українського бароко /Анатолій Макаров.— К.: Мистецтво, 1994.— 288 с.: іл.

287. Макарчук С.А. Етнічна історія України: [навч. посіб.] / Макарчук С.А.— К.: Знання, 2008.— 471 с.

288. Макарчук С. Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвіднесеності / Степан Макарчук // Народознавчі зошити.— 2001.— Зош. 3.— С. 388–393.

289. Макушенко П.И. Народная архитектура Закарпатья / ред. Ю.А.Нельговский / Макушенко П.И., Петрова З.А.— К.: Госстройиздат УССР, 1956.— 56 с.: 167 ил.

290. Макушенко П.И. Народная деревянная архитектура Закарпатья (XVIII – начало XX века) / П.И.Макушенко.— М.: Стройиздат, 1976.— 98 с.: 74 ил.

291. Маркевич В.И. Позднетрипольские племена Северной Молдавии / Всеволод Иванович Маркевич.— Кишинев: Штиинца, 1981.— 191 с.

292. Марр Н.Я. Избранные работы: в 5 т. / Марр Н.Я.— М.–Л.: ГАИМК, 1933–37.— Т. 5.— 668 с.

293. Матвеева Н.П. Святі і свята України / Матвеева Н.П., Голобородько А.Р.— К.: Укр. центр духовної культури, 1995.— 240 с.

294. Махортих С.В. Зрубна культура / Махортих С.В. // Словник-довідник з археології.— К.: Наук. думка, 1996.— С. 94–95.

295. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України: Мандрівки історичні / худ. оформлення І.Плеска / Орест Мацюк.— Львів: Центр Європи, 1997.— 160 с.; іл.

296. Младенов С. Етимологически и правописен речник на българския книжовен език / Стефан Младенов.— София, 1941.— 704 с.

297. Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X – XIV ст. / Іван Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— Львів, 1999.— Ч. 10.— С. 3–14.

298. Могытыч И.Р. Архитектура Галицкой и Волынской земель XII – XIV вв. в свете новых открытий / Могытыч И.Р. // Архитектурное наследство.— СПб– М.: Стройиздат, 1990.— Вып. 37.— С. 209–222.

299. Могитич І.Р. Громадські споруди: Дзвіниці. Церкви / І.Р.Могитич // Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. / [Ю.Г.Гошко, Т.П.Кіщук, І.Р.Могитич, П.М.Федака].— К.: Наук. думка, 1987.— С. 181–194, 206–236.

300. Могитич І. Датування та реконструкція будівельних періодів пам'ятки архітектури XVI–XVIII ст.— церкви св. Юра у Дрогобичі / Іван Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— 1996.— Ч. 5.— С. 48–55.

301. Могитич І.Р. Житлові та господарські будівлі двору / І.Р.Могитич // Народна архітектура Українських Карпат XV–XX ст. / [Ю.Г.Гошко, Т.П.Кіщук, І.Р.Могитич, П.М.Федака].— К.: Наук. думка, 1987.— С. 69–88.

302. Могитич І.Р. З історії міжслов'янських зв'язків у сфері ранньо-середньовічної архітектури: Галицько-Волинська Русь та Західні слов'яни X–XIII ст. / Могитич І.Р // З історії міжслов'янських зв'язків.— К.: Наук. думка, 1983.— С. 22–25.

303. Могитич І. Нариси архітектури української церкви / Іван Могитич.— Львів: Коштом автора, 1995.— 48 с.

304. Могытыч И.Р. Крещатые церкви Гуцульщины / И.Р. Могытыч // Архитектурное наследство.— М.: Стройиздат, 1979.— Вып. 27: Региональные черты зодчества народов СССР.— С. 97–107: іл.

305. Могитич І. Народна дерев'яна архітектура / Могитич І. // Історія української архітектури / [Асеев Ю.С., Вечерський В.В., Годованок О.М. та ін.]; за ред. В.І.Тимофійенка.— К.: Техніка, 2003.— С. 372–399.

306. Могитич І. Нововідкрита церква у Звенигороді / Іван Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— Львів, 1994.— Ч. 2.— С. 55.

307. Могитич І.Р. Сторінки архітектури Галичини і Волині XII – XIV ст. / Іван Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— Львів, 1997.— Ч. 8.— С. 3–20.

308. Могытыч И.Р. Традиции и влияния в народном зодчестве западных областей Украины / И.Р.Могытыч // Архитектурное наследство.— М.: Стройиздат, 1984.— Вып. 32: Композиционные приёмы и традиции.— С. 114–118.

309. Могитич І.Р. Церкви Звенигорода / Іван Могитич // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— Львів, 1995.— Ч. 3.— С. 18–21.

310. Могытыч И.Р. Церковь в Колодном / И.Р.Могытыч, Н.И.Слипченко // Архитектурное наследство: Традиции и новаторство в зодчестве народов СССР.— М.: Стройиздат, 1978.— Вып. 26.— С. 93–101.

311. Мокрий В. Церква в житті українців / Володимир Мокрий.— Львів–Краків–Париж: Просвіта, 1993. — 106 с.— (Популярна енциклопедія “Просвіти”).

312. Молдавское искусство XIV–XIX веков. Moldavian Art 14th–19th centuries / авт.-составители Павел Балан, Влад Друк.— Кишинэу: Тимпул, 1985.— 184 с.

313. Мосенкіс Ю.А. Трипільський прасловник української мови / Ю.А.Мосенкіс— К.: НДІТІАМ, 2001.— 80 с.

314. Мушинка М. Земля – люди – історія – культура / Мушинка М.— Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1988.— Т. 2.— С. 407–462.

315. Народа з питань про етнографічні групи та локальні особливості в культурі і побуті українського народу кінця XIX – початку XX ст. // Українська етнографія.— К.: 1952.— С. 162–171.— [Наукові записки / Ін-т мистецтво знавства, фольклору та етнографії АН УРСР.— Т. IV].

316. Нарбековъ В. Южно-русское религиозное искусство XVII – XVIII в. / Нарбековъ В.— Казань, 1903.— 115 с.— (Відбиток: Православный Соборъ-никъ).

317. Нариси історії архітектури Української РСР: Дожовтневий період.— К.: Держ. вид-во з будівництва і архітектури УРСР, 1957.— 559 с.: 419 іл.

318. Народне зодчество: Альбом / авт. тексту та упоряд. Л.Прибега, фотозйомка А.Прибеги. — К.: Мистецтво, 2010.— 320 с.: іл.— (Архітектурні перлини України).

319. Нерознак В.П. Палеобалканские языки / Владимир Петрович Нерознак.— М.: Наука, 1978.— 231 с.: 8 с. ил.

320. Новицький А.П. Черты самобытности въ украинскомъ зодчествѣ / Новицький А.П. // Труды XIV археологическаго сѣзда в Черниговѣ 1908 г.— М., 1911.— Т. II.— С. 59–72 + 5 рис.

321. Новицький О.П. До питання про походження дерев'яної української архітектури / Новицький О.П. // Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності.— К.: Українська академія наук, 1927.— С. 152–160.

322. Новые идеи в географии: в 2 т.— М.: Прогресс, 1976.— Т. 2.: Городские системы и информатика.— 247 с.

323. Норов А.С. Путешествие игумена Даниила по святой земле в начале XII в. / Изд. Археогр. ком. под ред. А. С. Норова.— СПб, 1864.— 232 с.

324. Онишкевич М. Словник бойківських говірок: в 2 ч. / Онишкевич М.— К.: Наук. думка, 1984.— Ч. 1: А–Н, 1984.— 496 с.; Ч. 2: О–Я, 1984.— 516 с.

325. Ортинський І. Покрова Соборної України / Ортинський І. // Народна творчість та етнографія.— 1996.— № 5–6.— С. 40–50.

326. Откупщиков Ю.В. Догреческий субстрат / Откупщиков Ю.В.— Л.: Изд-во ЛГУ, 1988.— 263 с.

327. Отрощенко В.В. Белозерская культура / Отрощенко В.В. // Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 117–152.

328. Павлуцький Г.Г. Деревянные и каменные храмы / Павлуцький Г.Г. // Древности Украины.— К.: Изданіе императ. археолог. об-ва, 1905.— Вып. 1.— 124 + I–III с. + XII табл.

329. Павлуцький Г. Деревянные церкви Полтавщины / Павлуцький Г. // Труды XIV археологическаго сѣзда в Черниговѣ 1909 г.— М., 1911.— Т. 3.

330. Павлуцький Г.Г. Эволюция византійскихъ формъ въ кіево-черниговской Руси / Г.Г.Павлуцький // Исторія русскаго искусства / Грабарь И.— М.: Изд. І. Кнебель, 1909.— Т. 1: История архитектуры: допетровская эпоха.— С. 145–162.

331. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР (ил. справ.-каталог): в 4 т. / [глав. ред. Н.Л.Жариков].— К.: Будівельник, 1983—1986.— Т. 2: Закарпатская область, Ивано-Франковская область; Т. 3: Львовская область.— 1985.— 235 с.; Т. 4: Черновицкая область.— 1986.— 336 с.

332. Пассек Т.С. Трипільське поселення Коломийщина / Пассек Т.С. // Трипільська культура.— К., 1940.— Т. 1.— С. 9–179.

333. Пастернак Я. Давидгородецькі князі / Пастернак Я. // Діло.— Львів, 1936.— Р. LVII.— Ч. 239.

334. Пастернак Я. Стародавні часи Теробовельщини / Пастернак Я. // Теробовельська земля.— Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1968.— С. 27–28.

335. Патріарх Димитрій. Церковне будівництво Західної України / Патріарх Димитрій.— Львів: Місіонер, 1998.— 68 с.

336. Пекар А.В. Нариси історії церкви Закарпаття / Анастасій В. Пекар // Записки ЧСВВ: в 2 т.— Рим–Львів: Місіонер.— 1976–1977.— Т. II: Внутрішня історія.— 1977— 492 с.

337. Пескова А. Раскопки памятников архитектуры XII в. в г. Владимире-Волынском / Пескова А. // Археологические открытия 1982 г.— М.: Наука, 1984.— С. 315–316.

338. Петрушевичъ А. Краткая историческая летопись русским церквам и монастырям въ г. Львовѣ / Петрушевичъ А.// Галицкий историчный сборник, издаваемый обществом Галицко-Русской Матицы.— Львов, 1853.— Вып. I.— С. 3–147.

339. Пидопличко И. Позднепалеолитическое жилище из костей мамонта на Украине / Пидопличко И.— К.: Наук. думка, 1969.— 162 с.

340. Площанский В.М. Добромиль. Монастырь Чина Св. Василия Великого и нѣсколько словъ объ отношеніяхъ города / Венедиктъ М. Площанский // Науковий сборникъ Галицко-Русской Матицы.— Львов, 1867.— С. 211–254.

341. Площанский В.М. Лавровъ село и монастырь в Самборском окрузі / Венедиктъ Площанский // Науковий сборникъ, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы.— Львов, 1866.— Вып. I–IV.— С. 318–339.

342. Площанский В. Некоторые села Галицкой Руси / Венедиктъ Площанский // Литературный сборник, издаваемый обществом Галицко-Русской Матицы.— Львов, 1870.— С. 31–88.

343. Площанский В.М. О монастырях и церквях Дрогобычских / Венедиктъ Площанский // Науковий сборникъ, издаваемый литературным обществом Галицко-Русской Матицы.— Львов, 1870.— С. 179–187.

344. Повстенко О. Історія українського мистецтва / Олекса Повстенко.— Нюрнберг-Фюрт: [Б.в.], 1948.— Ч. 1.— С. 46–56.

345. Повстенко О. Лемківщина та її мистецтво / Повстенко О. // Свобода (Нью-Йорк).— 1968.— Ч. 109.— С. 46–55.

346. Покрышкин П. Православная церковная архитектура XII – XVIII ст. в нынѣшнемъ Сербскомъ королевствѣ / Покрышкин П.— СПб, 1906.

347. Полное собрание русских летописей.— Т. I: Лаврентьевская летопись.— Вып. 1–3.— [2-е изд.].— Л.: 1926–1928.

348. ПСРЛ.— Т. 2: Ипатьевская летопись.— [2-е изд.].— СПб, 1908. [Пер. М.: Издательство Восточной литературы, 1962.— Т. 2. — 1011 с.]

349. ПСРЛ.— Т. 4: Новгородская и Псковская летописи.— СПб, 1848.— 360 с.

350. ПСРЛ.— Т. 6: Софийская летопись.— СПб, 1853.— 358 с.

351. ПСРЛ.— Т. 7: Летопись по Воскресенскому списку.— СПб, 1856.— 345 с.

352. ПСРЛ.— Т. 9: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью.— СПб, 1862.— 256 с. [Пер. М.: Наука, 1965.— Т. 9. — 527 с.]

353. ПСРЛ.— Т. 16: Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки.— СПб, 1889.— 320 с.

354. ПСРЛ.— Т. 18: Летопись Симеоновская.— СПб: Типография М.А. Александрова, 1913.— 316 с.

355. ПСРЛ.— Т. 23: Ермолинская летопись.— СПб, 1910.— 342 с.

356. Пономарьов А. Регіональні барви України й українців / Анатолій Пономарьов // Українці. Історико-етнографічна монографія: в 2 кн.— Опішне: Українське народознавство, 1999.— Кн. 1.— С. 57–72.

357. Поп И.И. В горах и долинах Закарпатья / И.И.Поп, Д.И.Поп.— М.: Искусство, 1971.— 135 с.

358. Прибега Л.В. Дерев'яні храми Українських Карпат / Прибега Леонід Володимирович.— К.: Техніка, 2007.— 168 с.: іл.— (Нац. святині України).

359. Прибега Л.В. Методика охорони та реставрації пам'яток народного зодчества України / Леонід Володимирович Прибега.— К.: Мистецтво, 1997.— 143 с.: іл.

360. Природа Закарпатської області / [ред. К.І.Геренчук].— Львів: Вища школа, 1981.— 156 с.

361. Природа Українських Карпат / [ред. К.І.Геренчук].— Львів: Вид-во Львів. університету, 1968.— 267 с.

362. Пряхин А.Д. О выделении воронежской культуры эпохи бронзы / Пряхин А.Д., Беседин В.И. // Советская археология.— 1988.— № 3.— С. 21–36.

363. Пуряєва Н. Словник церковної обрядової термінології / Пуряєва Н.— Львів: Свічадо, 2001.— 160 с.

364. Радович Р. Стеля та сволок у традиційному будівництві поліщуків (конструктивні, технологічні та обрядові аспекти) / Роман Радович, Роман Сілецький // Народознавчі зошити.— 1996.— Зош. 2.— С. 80–81.

365. Радович Р. Традиційне житло Старосамбірщини / Роман Радович // Старосамбірщина: Альманах.— Львів, 2001.— С. 51–57.

366. Радович Р. Традиційне сільське житло на Опіллі другої половини ХІХ – початку ХХ століть / Роман Радович // Записки НТШ.— Львів, 1995.— Т. ССХХХ: Праці секції етнографії та фольклористики.— С. 79–106.

367. Радович Р. “Хата в хаті”, або житло з дахом на пристінних стовпах / Роман Радович // Вісник Львівського університету. Серія історична.— Львів, 2003.— Вип. 38.— С. 705-727.

368. Радович Р. Хата з дахом на пристінних стовпах (За матеріалами Старосамбірського району) // Роман Радович / Народознавчі зошити.— 2001.— Зош. 3.— С. 539–542.

369. Райнфусс Р. Дерев'яні церкви на Лемківщині / Райнфусс Р. // Дерев'яна архітектура Українських Карпат / [А.Варивода, Р.Райнфусс, О.Чмух та ін.], за ред. І.Гвозда.— Нью-Йорк: Фундація дослідження Лемківщини, 1978.— С. 46–49.

370. Райнфусс Р. Дерев'яні церкви на Лемківщині / Роман Райнфусс // Український календар.— Варшава, 1969.— С. 80-96.

371. Раппопорт П.А. К вопросу о сложении галицкой архитектурной школы / Раппопорт П.А. // Славяне и Русь.— М.: Наука, 1968. — 771 с.+карта.

372. Раппопорт П.А. О роли византийского влияния в развитии древнерусской архитектуры / Раппопорт П.А. // ВВ.— М., 1984.— Т. 45.— С. 185–191.

373. Раппопорт П.А. Ориентация древнерусских церквей: Краткое сообщение / Раппопорт П.А. / Славяно-русская археология.— М.: Наука, 1974.— С. 43–48.

374. Рыбаков Б.А. Язычество древней Руси / АН СССР. Отделение истории, археологии / Борис Александрович Рыбаков.— М.: Наука, 1988.— 783 с.

375. Рожко М. Заселення Українських Карпат у Княжий період (IX–XIV ст.) / Рожко Михайло // Народознавчі зошити.— 1996.— Зош. 1.— С. 37–47.

376. Рожко М.Ф. Тустань — давньоруська наскельна фортеця / Рожко Михайло Федорович.— К.: Наук. думка, 1996.— 240 с.

377. Русанова И.П. Истоки славянского язычества: Культовые сооружения Центральной и Восточной Европы в I тыс. до н.э. – I тыс. н.э. / Русанова И.П.— Черновцы: Прут, 2002.— 172 с.: ил.

378. Русанова И.П. Культовые места и языческие святилища славян VI – XIII в. / Русанова И.П. // Российская археология.— 1992.— № 4.— С. 50–61.

379. Русов М. Типи сільських селищ в полудневій частині Галичини / Русов М.— К., 1915.— 145 с. + 1 арк. карт., 9 арк. кресл.

380. Савва Е.Н. Культура многоваликовой керамики Днестро-Прутского междуречья / Савва Е.Н.— Кишинёв: Штиинца, 1992.— 226 с.

381. Самойлович В.П. Українське народне житло (кінець XIX – початок XX ст.) / В.П.Самойлович.— К.: Наук. думка, 1972.— 56 с.

382. Свешніков І.К. Дослідження Звенигорода у 1994 р. / Свешніков І.К. // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 році.— Львів, 1994.— С. 3–4.

383. Свод памятников истории и культуры Молдавской ССР / [Апостол С.П., Тарас Я.Н., Меджек В.П. и др.].— Кишинев: Штиинца, 1987.— 866 с.

384. Селівачов М.Р. Лексикон української орнаментики (іконографія, номінація, стилістика, типологія) / Селівачов Михайло Романович.— К.: Редакція вісника “Арт”; Ніжин: ТОВ “Видавництво “Аспект-Поліграф”, 2005.— XVI, 400 с.: іл.

385. Семчишин М. Тисяча років української культури. Історичний огляд культурного процесу / Мирослав Семчишин.— К.: АТ “Друга рука”, МП “Фенікс”, 1993.— С. 209–435.

386. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии // Подольские епархиальные ведомости / Симашкевич М.— Каменец-Подольский, 1875.— № 5.

387. Симоненко И.Ф. Об историко-этнографических районах Закарпатья (В порядке постановки вопроса) / Симоненко И.Ф. // Советская этнография.— 1958.— № 4.— С. 38–41.

388. Симоненко Р.Г. Буковина / Р.Г.Симоненко // Енциклопедія історії України: в 8 т. / редкол.: В.А.Смолій (голова) [та ін.].— К.: Наук. думка, 2005.— .— Т. 1: А–В.— 2005.— С. 395–396.

389. Сирохман М. Втрачені церкви Закарпаття / Михайло Сирохман.— Торонто–Ужгород, 1999.— 124 с.

390. Сирохман М. Церкви України. Закарпаття/ Михайло Сирохман.— Львів: Мс, 2000.— 879 с.

391. Сіреджук П. Люстрація Галича і староства 1629 року / Петро Сіреджук // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали

міжнародної ювілейної наукової конференції.— Івано-Франківськ–Галич, 1998.— С. 101–105.

392. Шцинській Е. Исчезающий типъ деревянныхъ церквей Подоліи / Шцинській Е.— Каменець-Подольськь: Типографія С.П.Киржацкаго, 1904.— Вып. X.— С. 393–416.— (Труды Подольскаго Церковнаго историко-археологическаго Общества). (Окрема відбитка.— Каменець-Подольськь, 1904.— 24 с., 12 с. фото).

393. Шцинській Е. Отчетъ объ осмотрѣ древностей въ Подольской губерніи лѣтом 1901 г. / Шцинській Е. // Чтения въ Историческом обществѣ Нестора-Лѣтописца.— К., 1903.— Кн. XVIII.— Вып. IV.

394. Шцинській Е. Южно-русское церковное зодчество / Шцинській Е., протоіерей.— Каменець-Подольськь: Тип. Подольскаго Свято-Троицкаго Братства, 1907.— С. 61–84.

395. Січинський В. Архітектура в стародруках / Володимир Січинський.— Львів: Вид-во НМ у Львові, 1925.— 6+XXV+20 с.: іл.

396. Січинський В. Архітектура Крехівського монастиря по деревориту 1699 року / Володимир Січинський.— Львів: Накладом автора, 1923.— 24 с.

397. Січинський В. Архітектура старокнязівської доби (X – XIII ст.) / Володимир Січинський.— Прага: Укр. гром. видавничий фонд, 1926 – 76с.; 24с. іл.

398. Січинський В. Бойківський тип дерев'яних церков на Карпатах / Володимир Січинський // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції.— Львів: НТШ, 1926.— Т. CXLIV–CXLV.— С. 157–170 + 29 іл. + 2 карти.

399. Січинський В. Дзвіниці і церкви Галицької України XVI – XIX ст. / Володимир Січинський.— Львів: НМ у Львові, 1925.— 49 с. + LVI табл.; 133 рис.— (Збірки НМ у Львові).— На обкл. заголовок: Дерев'яні дзвіниці і церкви Галицької України XVI–XIX ст.

400. Січинський В. Історія українського мистецтва. Архітектура: в 2 т. / Володимир Січинський.— Нью-Йорк: Вид-во Наукового товариства ім. Шев-

ченка в Америці, 1956.— Т. 1: Архітектура.— 179 с.; Т. 2: Архітектура.— 64 табл.: 300 рис.

401. Січинський В. Повстання та еволюція форм трьохдільного заложення української церкви XII – XVIII ст. / Володимир Січинський // Стара Україна.— Львів: З друкарні НТШ, 1925.— Ч. VII–X.— С. 127–131.

402. Січинський В. Українське деревляне будівництво і різьба / Володимир Січинський.— Львів: Накл. укр. робітн. союзу в США, 1936.— 34 с.: іл.

403. Січинський В. Українське деревляне будівництво й методи його дослідження / Володимир Січинський // Sborník I. Sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze.— Praha, 1926.— S. 361–366. (Окрема відбитка — Praha, 1926.— 5 с.).

404. Січинський В. Чужинці про Україну / Володимир Січинський.— Львів: Слово, 1992.— 96 с.

405. Скочиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія: в 2 т. / Ігор Скочиляс.— Львів: Вид-во Українського Католицького Університету, 2004.— Т. 2: Протоколи генеральних візитацій.— ССVIII + 512 с.

406. Скочиляс І. Посвяти церков Таїнству Трійединого Бога (за матеріалами генеральної візитації Львівської єпархії 1730–1733 рр. / Ігор Скочиляс // Лавра.— 1999.— № 1.— С. 33–37.

407. Слободян В. Буковинський тип дерев'яних церков / Василь Слободян // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— Львів, 1998.— Ч. 10.— С. 62–72.

408. Слободян В. Втрачені пам'ятки сакральної архітектури Львівщини / Василь Слободян, Оксана Бойко // Пам'ятки України: історія та культура.— 2005.— № 2.— С. 56–86.

409. Слободян В. Жовківщина. Історико-архітектурні нариси / Василь Слободян.— Жовква–Львів–Балтимор: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998.— Т. 5.— 186 с.

410. Слободян В. Храми Рогатинщини / Василь Слободян.— Львів: Логос, 2004.— 251 с.

411. Слободян В. Церкви України: Перемиська єпархія / Василь Слободян.— Львів: НТШ у Львові, Ін-т українознавства НАНУ, Фондація енциклопедії України в Торонто, 1998.— 863 с.

412. Слободян В. Церкви українців Румунії. Південна Буковина, Марморошина, Задунав'я, Банат / Василь Слободян.— Львів: Стрім, 1994.— 112 с.: іл.

413. Слободян В. Церкви Холмської єпархії / Василь Слободян.— Львів: Накладом НТШ, 2005.— 560 с.

414. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст.: 28 вип. / [гол. ред. Д.Гринчишин].— Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1994–2010.

415. Словник української мови: в 11 т.— К.: Наук. думка, 1971–1980.

416. Слово.— 1868.— № 25: Церква у с. Черчик, Яворівського р-ну; 1868.— № 85: Церкви у селах Крушельниця, Підгірці Стрийського р-ну; 1871.— № 89: Церква у с. Яблунівка Буського р-ну.

417. Спис Галицьких парохій XII–XVI ст. / [під ред. І.Крип'якевича].— Львів: Гр.-кат. Богословська академія у Львові, 1939.— 56 с.— (Праця студентів семінара для історії Сходу гр.-кат. Богословської академії у Львові).

418. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка: в 3 т. / Срезневский И.И.— СПб, 1893–1912 [Перевидано фотоспособом М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958].

419. Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным источникам / Срезневский Измаил Иванович.— СПб, 1902.— Т. 2.— Вып. IV.— Ст. 1345–1802 + 15 с. [пер. М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958.— Т. I.— 1802 ст.]

420. Стан галицьких церков, зарисованих А.Лушпинським — за актами генеральних візитацій 1726–1784 р р. // Збірки національного музею у Львові.— Львів, 1925.— С. 7–9 [додаток до Січинський В. Дзвіниці і церкви Галицької України XVI—XIX ст.— Львів, 1925].

421. Стельмах Г.Ю. Етнографічне районування України кінця XIX – початку XX ст. / Стельмах Г.Ю. // Українська етнографія.— К., 1958.— С. 106–

114.— [Наукові записки / Інститут мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР.— Т. IV]

422. Стойко С.М. Карпатам зеленіти вічно / Степан Михайлович Стойко.— Ужгород: Карпати, 1977.— 176 с.

423. Столяр А.Д. Мариупольский могильник как исторический источник / Столяр А.Д. // Советская археология.— 1955.— Т. XXIII.— С. 16–37.

424. Стрижак О.С. Кельти й Україна / Стрижак О.С. // Наука і культура. Щорічник.— К., 1989.— Вип. 23.— С. 274–276.

425. Сулик Р. Дерев'яне церковне будівництво на Стрийщині / Роман Сулик.— Львів-Стрий: МП “Опришки”, 1993.— 122 с.

426. Сулик Р. Перлини дерев'яної архітектури Бойківщини (з альбомів М.Драгана)/ Роман Сулик.— Львів: Ін-т українознавства НАНУ, 1995.— 113 с.

427. Сумцов М.Ф. Слобожане. Исторично-етнографічна Розвідка / М.Ф.Сумцов.— Харків: Видавництво “Союз” Харківського Кредитного Союзу Кооперативів, 1918.—240 с.— (Культурно-історична бібліотека під ред. проф. Д.І.Багалія).

428. Сусловъ В.В. Памятники древній деревянной архитектуры въ Южной Россіи / В.В.Сусловъ // Очерки по исторіи древнерусскаго зодчества.— СПб, 1889.— 124 с.

429. Таранушенко С. Давнє поліське житло / Стефан Таранушенко // Народна творчість та етнографія.— 1969.— № 1.— С. 8–23.

430. Таранушенко С.А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України / С.А.Таранушенко.— К. : Будівельник, 1976.— 335 с.

431. Тарас Я. Аспекти генези, типології споруд для дзвонів та їх розміщення на церковному подвір'ї / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити.— 2000.— Зош. 2.— С. 306–330.

432. Тарас Я. Вибір місця та дерева для будівництва хати на Поліссі (на основі матеріалів поліських експедицій 1994–1995 рр. в Київській та Житомирській обл.) / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити.— 1996.— Зош. 2.— С. 94–100.

433. Тарас Я. Вклад професора Д. Антоновича в написання історії українського мистецтва / Ярослав Тарас // *Ukrajinské výtvarné umění v meziválečném Československu. K 80. výročí založení Ukrajinského studia výtvarných umění v Praze.*— Praha: Národní knihovna ČR, 2005.— S. 65–78.

434. Тарас Я. Вплив вітру на сакральне дерев'яне будівництво українців Карпат / Ярослав Тарас // *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”.*— Львів: НУ “Львівська політехніка”, 2000.— № 410.— Архітектура.— С. 213–216.

435. Тарас Я. Генеза верху та його значення для будівельного мистецтва України / Ярослав Тарас // *Народознавчі зошити.*— 2002.— Зош. 1–2.— С. 41–49.

436. Тарас Я. Генеза сакральної дерев'яної архітектури українців Карпат / Ярослав Тарас // *Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат: в 2 т. / гол. ред. С.Павлюк.*— Львів, Ін-т народознавства НАНУ.— Т. 2: Етнологія та мистецтво.— 2006.— С. 178–273.

437. Тарас Я. Генеза та розвиток хрещатої дерев'яної церкви на Гуцульщині в контексті загальноукраїнського сакрального будівництва / Ярослав Тарас // *Духовна спадщина Патріарха Йосифа Сліпого і сучасні проблеми розвитку української науки та культури.*— Львів: Вид-во Нац. університету “Львівська політехніка”.— 2000.— № 1.— С. 239–262.

438. Тарас Я. Геоморфологічні чинники у формуванні сакральної архітектури українців Карпат / Ярослав Тарас // *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат: в 2 т. / гол. ред. С.Павлюк.*— Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1999.— Т. 2: Етнологія та мистецтво.— 2006.— С. 162–177.

439. Тарас Я.М. Голодомор як засіб боротьби з церквою і народною релігійністю (за матеріалами польових досліджень Житомирського та Київського Полісся. 1994–2003 роки) / Тарас Ярослав // *Відлуння голодомору-геноциду 1932–1933: Етнокультурні наслідки голодомору в Україні.*— Львів: Вид-во НТШ, 2005.— С. 133–154.

440. Тарас Я. Дерев'яне сакральне будівництво Молдови / Ярослав Тарас // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— Львів, 1997.— Ч. 6.— С. 44–52.

441. Тарас Я. Держава “умила руки” / Ярослав Тарас // Газета по-львівськи.— 2008.— № 2 (6).— С. 3.

442. Тарас Я. Досвід вивчення витоків української дерев'яної сакральної архітектури / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити.— Львів, 2003.— Зош. 1–2.— С. 276–283.

443. Тарас Я. Досвід вивчення генези української дерев'яної сакральної архітектури в контексті Карпатського регіону / Ярослав Тарас // Етногенез та етнічна історія населення країнських Карпат: в 2 т. / гол. ред. С.Павлюк.— Львів: Ін-т народознавства НАНУ.— Т. 2: Етнологія та мистецтво.— 2006.— С. 178–192.

444. Тарас Я. Залом верху як архітектурно-конструктивний елемент бойківської церкви / Ярослав Тарас // Бойківщина: Історія та сучасність. Матеріали міжнародного історико-народознавчого семінару “Населення Бойківщини. Контекст загальнонародного етнокультурного розвитку”— Львів–Самбір, 14–16 вересня 1995 р.— С. 145–146.

445. Тарас Я. Зовнішні і внутрішні сили у формуванні сакральної архітектури України / Ярослав Тарас // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник.— Львів: Логос, 2004.— Кн. 2.— С. 536–542.

446. Тарас Я. Із коду пам'яті українців стерто образ української церкви / Ярослав Тарас, Ярина Коваль // Львівська газета.— 2004.— № 66 (390).— С. 5.

447. Тарас Я. Квадрат і кліть у планувальній структурі церков українців Карпат / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити.— Львів, 1999.— Зош. 3.— С. 406–418.

448. Тарас Я. Конструктивні типи дерев'яних церков XV – початку XVI ст. / Ярослав Тарас // Наукові записки. Ін-т народознавства НАНУ – Івано-Франківський краєзнавчий музей — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2003.— Вип. 7.— С. 90–97.

449. Тарас Я. Лемківська сакральна архітектура / Ярослав Тарас // Лемківщина: Історико-етнографічне дослідження: в 2 т. / відп. ред. Ю.Гошко; наук. кер. проекту С.Павлюк.— Львів: Інститут народознавства, 1999.— Т. 1: Матеріальна культура.— 1999.— С. 297–323.

450. Тарас Я. Методи дослідження в наукових працях Володимира Січинського / Ярослав Тарас // Володимир Січинський та Україна: Матеріали міжнар. конф.— К.: Абрис, 1996.— С. 120–128.

451. Тарас Я.Н. Памятники архитектуры Молдовы (XIV – начало XX века) / Я.Н.Тарас.— Кишинев: Тимпул, 1986.— 248 с.

452. Тарас Я. Сакральна архітектура Покуття / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити.— 2003.— Зош. 3–4.— С. 475–499.

453. Тарас Я. Сакральна архітектура та історія церков східного обряду Закарпатської області. Міраж та дійсність енциклопедичної праці / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити.— 2000.— Зош. 5.— С. 948–955.

454. Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура / Ярослав Тарас // Сколівщина.— Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1996.— С. 249–274.

455. Тарас Я. Сакральне будівництво / Ярослав Тарас // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.— Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1997.— Вип.1.: Київське Полісся. 1994.— С. 114–122.

456. Тарас Я. Споруди для дзвонів українців Карпат: джерела, першопочатки, розміщення / Ярослав Тарас // Записки НТШ. Праці Комісії архітектури та містобудування.— Львів, 2001.— Т. ССХІ.— С. 317–340.

457. Тарас Я. Стан та завдання історичних досліджень архітектури / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити.— 2000.— Зош. 2.— С. 193–197.

458. Тарас Я. Сторінки до історії церкви села Мшанець та отця Михайла Зубрицького / Ярослав Тарас // Українська культура: з нових досліджень. Збірник наукових статей на пошану Степана Петровича Павлюка з нагоди його 60-ліття.— Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 2007.— С. 506–516.

459. Тарас Я. Технологія спорудження та будівельні традиції у будівництві поліської хати від “закладчини” до “входчини” / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити.— 2001.— Зош. 2.— С. 272–281.

460. Тарас Я. Українська дерев'яна сакральна архітектура в наукових дослідженнях професора Сас-Залозецького / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити.— 1999.— Зош. 4.— С. 479–482.

461. Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура. Ілюстрований словник-довідник / Ярослав Тарас.— Львів: Інститут народознавства, 2006.— 584 с.

462. Тарас Я. Українська сакральна дерев'яна архітектура: методика і методи її дослідження / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити.— 2004.— Зош. 3–4.— С. 483–490.

463. Тарас Я.М. Українське сакральне дерев'яне будівництво / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити.— 2000.— Зош. 4.— С. 730–746.

464. Тарас Я. Хрещаті дерев'яні церкви на Гуцульщині / Ярослав Тарас // Історія Гуцульщини: в 5 т. / Голов. ред. М.Домашевський.— Львів: Логос, 1999.— Т. 4.— С. 472–509.

465. Тарас Я. Церковне будівництво / Ярослав Тарас // Полісся України: Матеріали історико-етнографічного дослідження.— Львів, 1999.— Вип. 2: Овруччина, 1995.— С. 141–158.

466. Тарасевич Л. Медерит: Пришествіє іконописців з Царгорода: Києво-Печерський Патерик / Тарасевич Л.— К., 1702. [Медерити Леонтія Тарасовича до видання 1702].

467. Тарнович Ю. Ілюстрована історія Лемківщини / Юліан Тарнович.— Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1998.— 288 с.

468. Терський С. До питання про дерев'яне храмове будівництво у княжому Лучеську / Святослав Терський // Вісник ін-ту Укрзахідпроектреставрація.— 1996.— Ч. 5.— С. 105–106.

469. Терський С. Історія Луцька / Святослав Терський.— Львів, Видавництво Нац. університету “Львівська політехніка”, 2007.— Т. 1: Лучеськ X–XV ст.— 2007.— 252 с.

470. Тиводар М.П. Етнографічне районування українців Закарпаття (за матеріалами традиційної культури другої половини XIX – першої половини XX ст.) / Михайло Тиводар // Carpatia – Карпатика.— Ужгород: УжДУ, 1999.— Вип. 6: Етнічні та історичні традиції населення українських Карпат кінця XVIII – XX ст.— С. 4–64.

471. Тиводар М.П. Закарпаття: народознавчі роздуми / Тиводар М.П.— Ужгород: Карпати, 1995.— 208 с.

472. Тимощук Б.А. Об археологических признаках восточно-славянских городищ-святилищ / Тимощук Б.А. // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1992.— С. 74–83.

473. Тимощук Б.А. Славянские святилища на среднем Днестре и в бассейне Прута / Тимощук Б.А., Русанова И.П. // Советская археология.— М., 1985.— № 4.— С. 165–169.

474. Тимощук Б.О. Василів — місто Галицької Русі / Тимощук Б.О.— Чернівці, 1992.— 30 с.

475. Тимощук Б.О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.) / Борис Онисимович Тимощук.— К.: Наук. думка, 1982.— 206 с.

476. Томенчук Б. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі / Богдан Томенчук // Наук. збірник.— К., 1992.— С. 87–95.

477. Тимощук Б.О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. / Тимощук Б.О.— К.: Наук. думка, 1976.— 176 с.

478. Тимощук Б.О. Язичницькі святилища Галицької Русі / Б.О.Тимощук // Історико-філологічний вісник Українського інституту— М., 1997.— Т. 1.— С. 176–181.

479. Тойн П. Методы географических исследований: в 2 вып. / П.Тойн, П.Ньюби; [пер. с англ. Ю.Липец, Н.Чижов].— М.: Прогресс, 1977.— Вып. 1: Экономическая география.— 271 с.

480. Томенчук Б.П. Археологія дерев'яних храмів Галицького князівства / Б.П.Томенчук // Галицько-буковинський хронограф: Гуманітарний альманах.— Івано-Франківськ, 1996.— № 1.— С. 7–22.

481. Томенчук Б.П. Василів / Б.П.Томенчук // Мистецтво України: в 5 т.— К.: Укр. енцикл. ім. М.П.Бажана, 1995.— Т. 1: А–В.— 1995.— С. 287.

482. Томенчук Б. Дерев'яні храми Галицького князівства / Б.Томенчук // Скрипторій історичної прози.— Львів: Червона калина, 1997.— Т. 6.— С. 519–525.

483. Томенчук Б. Дослідження дерев'яної ротонди на давньоруському гододищі в Олешкові на Пруті / Борис Томенчук // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції.— Львів, 1993.— Т. ССХХV.— С. 87–96.

484. Томенчук Б.П. Некрополі княжого Галича / Томенчук Б.П. // Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції / Тези міжнар. наук. конф.— Львів, 1993.— С. 50-52

485. Томенчук Б.П. Олешковская ротонда / Б.П.Томенчук // Проблемы изучения древнерусского зодчества (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвящённых памяти П.А.Раппопорта, 15–19 января 1990 г.).— СПб: Дмитрий Буланин, 1996.— С. 79–81.

486. Томенчук Б.П. Охоронні дослідження дерев'яних храмів Галицької землі / Томенчук Б.П. // Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки: Тематичний збірник наукових праць.— К., 1992.— С. 94–95.

487. Торонський О. Русини – Лемки / О. Торонський // Зоря Галицька як Альбум на 1860.— Львів: издаль Б.Дґдицкій, 1860.— ХХІ + 560 с.

488. Трємбіцький А. Навознайдена рукописна праця Володимира Січинського “Наукові досліди над українським мистецтвом” / Анатолій Трємбіцький // Українське мистецьке середовище в міжвоєнній Чехословаччині. До 80-річчя заснування Української студії Пластичного мистецтва в Празі.— Прага, 2005.— С. 266–280.

489. Тулешков Н. Архитектура на българските манастири / Тулешков Н.— София, 1989.— 197 с.: ил.

490. Уваровъ А.С. Объ архитектурн первыхъ деревянныхъ церквей на Руси / А.С. Уваровъ // Труды II археол. съезда в Санкт-Петербургѣ.— СПб: Императорская Академія Наукъ, 1871.— Вып. 1.— 24 с.

491. Українське народознавство: [навч. посіб.] / [за ред. С.П.Павлюка].— [2-ге вид., перероб. і доп.].— К.: Знання, 2004.— 570 с.

492. Українці. Історико-етнографічна монографія: в 2 кн.— Описне: Українське народознавство, 1999.— Кн. 1.— 1999.— 528 с.; Кн. 2.— 1999.— 544 с.: іл.

493. Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец) / подгот. к печати и ред. К.Н.Сербиной.— М.—Л., 1950.— 127, [1] с.

494. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Фасмер М.— М.: Прогресс, 1964–1973.— Т. I: А–Д.— 1964.— 562 с.; Т. II: Е–Муж.— 1967.— 672 с.; Т. III: Муза–Сят.— 1971.— 828 с.; Т. IV: Т–Ящур.— 1973.— 852 с.

495. Филипович Л.О. Етнологія релігії: теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення / Филипович Людмила Олександрівна.— К.: Світ знань, 2000.— 333 с.

496. Филянскій Н. Наслѣдіе Украины. Очерк южно-русского народного творчества / Филянскій Н. // Искусство.— М., 1905.— № 3.

497. Фіголь М. Мистецтво стародавнього Галича / Михайло Фіголь.— К.: Мистецтво, 1997.— 224 с.: іл.

498. Флиер А.Я. Эволюция планов православных каменных храмов на территории Украины с X по середину XVII в. / А.Я. Флиер // Архитектурное наследство.— М.: Стройиздат, 1988.— Вып. 35: Проблемы композиции и мастерства.— С. 86–96.

499. Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину / Іван Франко // Жовтень.— 1972.— № 8. — С. 112–119.

500. Хамітов Н. Українська ментальність: постімперське чи постіндустріальне буття / Хамітов Н. // Розбудова церкви.— 1995.— № 10.— С. 31–33.

501. Христианство. Энциклопедический словарь: в 3 т.— М.: Большая Российская энциклопедия, 1993–1995.— Т. 1: А–К.— 1993.— 863 с.; Т. 2: Л–С.— 1995.— 671 с.; Т. 3: Т–Я.— 1995.— 783 с.

502. Хшановски Т. Деревянное зодчество в Польше / Хшановски Т. // Дерево в архитектуре и скульптуре славян.— М.: Сов. художник, 1987.— С. 69–86.

503. Царик З.М. Сто втрачених дерев'яних церков Західної України / Зеновій Царик, Михайло Царик.— Львів: Ліга-Прес, 2004.— 300 с.

504. Целевичь Ю. Исторія скиту Манявського вразь зь зборникомъ грамотъ, листовъ и деякихъ судовихъ документовъ, дотычныхъ того ж монастыря / Целевичь Ю.— Львовъ, 1887.— 136 с.

505. Цинкаловський О.Л. Волинські деревляні церкви (XVII–XVIII ст.) / Олександр Цинкаловський // Відбитка з “Життя і Знання”.— Львів: Діло, 1935.— Ч. 4.— 15 с.: 8 іл.

506. Чачковський Л. Княжий Белз / Лев Чачковський // Записки НТШ. Праці історико-філософичної секції.— Львів, 1937.— Т. CLIV.— С. 15–31.

507. Чередниченко Н.Н. Срубная культура / Чередниченко Н.Н. // Культура епохи бронзи на території України.— К., 1986.— С. 44–82.

508. Чернявський М. Іоанн Златоуст / Михайло Чернявський / Псалтир.— Чернігів, 1745.— 240 арк.

509. Чучко М.К. Буковинська дерев'яна культова архітектура XVII–XIX ст. (до проблеми взаємовпливів народних традицій та церковних канонів): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.05 “Етнологія” / Михайло Костянтинович Чучко.— К.: 2000.— 19 с.

510. Чучко М. Буковинська церква-“хата” кінця XX ст. у Червоній Діброві як приклад живучості регіонального архітектурного традиціоналізму / Михайло Чучко.— К.: Музей Івана Гончара, 1997.— С. 100.

511. Чучко М. Церква Різдва Богородиці в Буковинських Карпатах / Михайло Чучко // Буковинський журнал.— Чернівці, 1996.— Ч. 1–2.— С. 141–146.

512. Шараневичъ И. Известие о результате изследовательных раскопок в рубежах древле-княжеского города Галича, предпринятых в гг. 1886–1887 / Исидор Шараневич.— Львов: Из типографии Ставропигийского института под управлением О.И.Тарнавского, 1888.— 8 с.

513. Шараневичъ И. Стародавний Львѡвъ / Шараневичъ И.— Львов: Типографія Інститута Ставропигійського, 1861.— 118 с. + 4 + 2 карти.

514. Шевців І. За єдність церкви і народу / Іван Шевців.— Мельбурн, 1973.— С. 81–119.

515. Шевцова Г. Дерев'яні церкви України / Галина Шевцова.— К.: Грані-Т, 2007.— 376 с.

516. Шевчук Л.Т. Сакральна географія: [навч. посіб.] / Шевчук Л.Т.— Львів: Вид-во Львівського університету, 1999.— 160 с.

517. Шематизмъ Всечесного Клира митропол. архієпископіи греко-католицької Львѡвскої на рѡкъ 1882.— Львѡвъ: Ставропигійський Інститут, 1882.

518. Шематизм греко-католицької Єпархії Станіславської.— Львів, 1882.

519. Шематизм греко-католицької Єпархії Перемишльської.— Перемишль, 1885.

520. Шематизмъ всего клира греко-католицької епархії Станіславѡвскої на рѡкъ Божій 1887.— Станіславѡвъ: Зъ печатнї І.Данкевича, 1887.— 285 с.

521. Шематизмъ всего клира греко-католицької Єпархії соединенныхъ Перемишльскої, Самбѡрскої и Санѡцкої на рѡкъ вѡдь рожд. Хр. 1906.— Перемишль: Зъ печатнї Йосифа Стыфього, 1906.— 529 с.

522. Шематизмъ всего клира греко-католицької митрополичої архієпископіи Львѡвскої на рѡкъ 1910.— Львѡвъ: Накладомъ архієпископального клира, 1910.— Львов: Накладомъ архієпископального клира, 1910.— 500 с.

523. Шематизмъ всего клира греко-католицької епархії Станіславѡвскої на рѡкъ Божій 1912, рѡчникъ XXVII.— Станіславѡвъ: Накладомъ клира епархіального, 1912.— 335 с.

524. Шилов Ю.А. Прародина ариев: История, обряды и мифы / Шилов Ю.А.— К.: СИНТО, 1995.— 744 с.

525. Широцкий К. Искусство въ восточной Галиціи / Широцкий К. // Аполлонъ.— 1915.

526. Шмит Ф.И. Искусство Древней Руси-Украины / Ф.И.Шмит.— Харьков: Союз, 1919.— 111 с.: 25 л. ил.— (Культурно-историческая б-ка, подъ ред. проф. Д.И.Багалһня).

527. Шуазі (Choisy) А. История архитектуры: в 2 т. / А.Choisy.— М.: Б.в., 1907.— Т. II.— 1907.— 696 с.

528. Шумицький М. Український архітектурний стиль / Микола Шумицький.— К.: Друк. 2-ї Артлі, 1914.— 60 с.

529. Шухевич В.О. Гуцульщина / Шухевич В.О.— Верховина: Журнал “Гуцульщина”, 1997.— 352 с. [Репринтне відтворення тексту 1899 року].

530. Щербаківський В. Архітектура у ріжних народів / Щербаківський В.— Львів: Накладом “Народного Слова”, 1909.— 256 с.

531. Щербаківський В. Деревляні церкви на Україні і їх типи / Вадим Щербаківський // Записки НТШ.— Львів, 1906.— Т. LXXIV.— Кн. VI.— С. 10–32: 26 іл.

532. Щербаковский В.М. Къ вопросу о деревянной архитектурѣ малороссийскихъ церквей Кіевской губерніи XVIII в. / Щербаковский В.М. // Труды XIII археологического съѣзда въ Екатеринославі в 1905 г.— М., 1908.— Т. 2.— С. 175–179.

533. Щербаковский В. Къ вопросу о типахъ старинныхъ малорусскихъ цѣрквей // Археологическая летопись Южной России / Щербаковский В.— К., 1904.— № 6.— С. 232–235.

534. Щербаківський В. Українське мистецтво / В.Щербаківський.— Львів–Київ, 1913.— Ч. I: Деревляне будівництво і різьба по дереві. — XX + 61с. + 1 карта + 2 табл.

535. Щербаківський В. Українське мистецтво: Вибрані неопубліковані праці / Упоряд. та вступ. ст. В.Ульяновського / Щербаківський Вадим.— К.: Либідь, 1995.— 286 с.— (Пам'ятки історичної думки України).

536. Щербаківський В. Церкви на Бойківщині / Вадим Щербаківський // Записки НТШ.— Львів: Накладом НТШ, 1913.— Т. СХІV.— Кн. II.— С. 5–24 + 16 іл.

537. Щербаківський Д. Українське мистецтво (L'Art de L'Ukraine).— Ч. II: Буковинські і галицькі дерев'яні церкви, надгробні і придорожні хрести, фігури і каплиці / Данило Щербаківський.— Київ–Прага: Український громадський видавничий фонд, 1926.— 62 с. + 128 фотографій.

538. Щербаківський Д. Українські дерев'яні церкви (Короткий огляд розробки питання): зб. секції мистецтв Українського наукового товариства в Києві / Данило Щербаківський.— К., 1921.— Т. 1.— С. 80–102.

539. Щербина В.И. Отчетъ объ археологической экскурсії в Бердическій, Василковській и Уманській уѣзды лѣтом 1901 / В.И.Щербина // Чтения в Историческом обществѣ Нестора-Лѣтописца.— К., 1902.— Кн. XV.— Вып. IV.— С. 67–82.

540. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. / редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. / Яворницький Д.І.— К.: Наук. думка, 1990–1991.— Т. 1.— 1991.— 592 с. [Репринтне видання].

541. Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд / под ред. О.Н. Трубачева.— М.: Наука, 1974–1981.— Вып. 1–8.

542. Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура / П.Г.Юрченко // Історія українського мистецтва: в 6 т.— К.: Укр. рад. енцикл., 1966–1970.— Т. 3: Мистецтво другої половини XVII – кінця XVIII ст.— 1968.— С. 21–69.

543. Юрченко П.Г. Дерев'яна архітектура України / П.Г.Юрченко.— К.: Будівельник, 1970.— 192 с.: 98 іл.

544. Юрченко П.Г. Дерев'яне зодчество України (XVIII – XIX ст.) / Юрченко П.Г.—К.: Академія архітектури УРСР, 1949.— 133 с.

545. Ahrens C. Die frühen Holzkirchen Europas: Auf 2 Bd. / Ahrens Claus.— Stuttgart: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2001.— Bd. 1: Die frühen Holzkirchen Europas.— 605 s.; Bd. II: Die frühen Holzkirchen Europas: Katalog.— 403 s.

546. Ahrens C. Frühe Holzkirchen im Nördlichen Europa / Ahrens Claus.— Hamburg – Altona: Helms-Museums, Hamburgisches Museum, 1988.— 644 s.

547. Anson P.F. The building of churches / Anson P.F.— New York: Hawtokn Books, ins., Publishers, 1964.— 236 c.

548. Antonowysch D. Deutsche Einflüsse auf die Ukrainische Kunst / Dmytro Antonowysch.— Leipzig: Verlag von S.Hirzel, 1942.— 180 s.: il.

549. Bachmann A. Dach w słowiańskim budownictwie ludowym / A.Bachmann // Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie.— Lwów, 1929. — Zesz. I.— 205 s.: 31 obr.

550. Balcárek P. Florian Zapletal, Josef Strzygowski a vídeňská škola dějin umění / Petr Balcárek // Život a Dilo / Zapletal F.— Přerov: Museum Komenského v Přerově, 2006.— S. 139–150.

551. Bals G. Influence du plan serbe sur le plan des eglises roumaines / Bals G. // L'art bysantin chez les Slaves.— Paris, 1930.— P. 277–295.

552. Bang-Gabein. Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften / Bang-Gabein // Philos.-hist. Klasse.— 1931.— 301 s.

553. Bittel K.S. Die Kelten in Baden-Wurttemberg / Bittel K.S.— Stuttgart: Theiss, 1981.— 171 s.

554. Biuletyn historii stuki.— 1962.— № 2.— S. 135–236.

555. Bogucka H. Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej / Bogucka H., Samsonowicz H.— Wrocław, 1986.— S. 393–410.

556. Božova J. Drevené kostolíky v okolí Bardejova / Božova J., Gutek F.— Bardejov: Sajancy, 1997.— 192 s.

557. Brockhaus G. Die Kunst in den Athos-Klostern / Brockhaus G.— Leipzig, 1891.— 104 s.

558. Brykowski R. Drewniana architektura cerkiewna na Koronnych ziemiach Rzeczypospolitej / Ryszard Brykowski.— Warszawa: Towarzystwo opieki nad zabytkami, 1995.— 260 s.

559. Brykowski R. Łemkowska architektura cerkiewna / Brykowski Ryszard // *Łemkowie w historii i kulturze Karpat*.— Sanok: Muzeum budownictwa ludowego w Sanoku, 1994.— Cz. 2.— 174 s. + 152 fot.

560. Brykowski R. Łemkowska drewniana architektura cerkiewna w Polsce, na Słowacji i Rusi Zakarpackiej / Brykowski Ryszard.— Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Ossolineum, 1986.— 188 s.: 157 il.

561. Chyliński M. Siedziby Rusinów wedłuż Karpat. Zarys etnograficzny / Chyliński M. // *Dwutygodnik Naukowy*.— Kraków, 1884.— № 19.

562. Czajkowski J. Wiejskie budownictwo mieszkalne w Beskidzie Niskim i na przyległym Pogórzu / J.Czajkowski // *Rocznik muzeów Wojewódstwa Rzeszowskiego*.— Rzeszów, 1969.— T. 2.— 254 s.: 72 obr.

563. Dekan J. Vel'ká Morava / Dekan J.— Bratislava: Tatran, 1976.— 281 s.

564. Dietrichson L. Die Holzbaukunst Norweges / Dietrichson L.— Berlin, 1893.— 10 f.

565. Dvorák M. Kustgeschichte als Geistesgeschichte / Dvorák Max.— Wien, 1924.— 483 s.

566. Dzieduszycki W. Budowle drewniane na Rusi / Wojciech Dzieduszycki // *Przegląd Archeologiczny: Organ c. k. Konserwatoryi pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie*.— Lwów: Nakładem Towarzystwa archeologicznego krajowego, 1882.— Zesz. I.— S. 11–18.

567. Dzieduszycki W. Die ruthenische Kirchen Kunst / Wojciech Dzieduszycki // *Mitteilungen der Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler*.— Wien, 1886.— Bd. 12.— Heft 4.— S. CLXXIII–CLXXIV.

568. Dzieduszycki W. Fara łaćńska i cerkiew św. Jura w Drohobyczu / Wojciech Dzieduszycki // *Przegląd Archeologiczny. Organ c. k. Konserwatorii pomników i Towarzystwa archeol. kraj. we Lwowie*.— Lwów: Nakładem Towarzystwa archeologicznego krajowego we Lwowie.— Lwów, 1883.— Zesz. I.— S. 6–15.

569. Dzwonnica w Starem Siole, pow. Bobrecki // Ziemia. — 1913.— № 29.— S. 482.

570. Falkowski J. Na pograniczu łemkowsko-bojkowskim / Falkowski J., Pasznyi Y.— Łwów, 1935.— 128 s.: 29 obr.

571. Falkowski J. Zachodnie pogranicze Huculszczyzny. Dolinami Prutu, Bystrzycy Naddwórnianskiej, Bystrzycy Solotwińskiej i Łomnicy / Falkowski J.— Łwów, 1937.— 171 s.

572. Filip J. Die Keltische Zivilisation und ihr Heiligtümer in Böhmen Worgeschtliche Heiligtümer und opfer Platze in Mittel und Nord Europa / Filip J.— Göttingen, 1970.— 211 s.

573. Finkel L. Sprawozdanie z wycieczki konserwatorskiej (Krasnopuszca: pożar cerkwi, ocalone przedmioty, ikonostas) / L.Finkel // Teka konserwatorska koła C.K. Konserwatorów starożytnych pomników Galicyi Wschodniej.— Lwów: Nakładem koła C.K. Konserwatorów starożytnych pomników Galicji Wschodniej, 1900.— Rocznik II.— S. 87–100. [Odb.: Lwów, 1900.— Koło C.K. Konserwatorów].

574. Fischer A. Rusini. Zarys etnografji Rusi / Adam Fischer.— Lwów–Warszawa–Kraków, 1928.— S. 7–8.

575. Fiszer W. Przyczynek do wiadomości o cerkwiach drewnianych w okolicach Lwowa / W.Fiszer // Ziemia.— Warszawa, 1912.— Rok 3.— № 12.— S. 192–193

576. Florenski P. Ikonostas i inne szkice / Florenski P.— Warszawa, 1984.

577. Galizien. Fotoserie aus dem Osterreichischen Kriegsarchiv // Aus: Karl-Markus Gaub, Martin Pollack: Das reiche Land der armen Leute. Literarische Wanderungen durch Galizien.— Wien, 1992.— 217 f.

578. Galizja w obrazach: Galleryja Litografowanych widoków okolic i najznakomitszych zabytków w Galicji.— Lwów: Litogr. P. Pillera, 1838.— 73 tabl. w XII Zesz.

579. Georg I. Ruthenische Holzkirchen / Georg I. // Monatshefte für Kunstwissenschaft.— 1915, Heft 11.— S. 393–395.

580. Giemza J. O sztuce sakralnej Przemyskiej eparchii. Słowem i obrazem / Jarosław Giemza.— Łańcut: Museum Zamek w Łańcucie, 2006.— 168 s.

581. Gloger Z. Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce: W 2 t. / Zygmunt Gloger — Warszawa: Druk Wł.Łazarskiego.— T. I.— 1907.— 384 s.; T. 2.— 1909.— 192 s.

582. Haas F. Die Holzkizchen im Bisthum Szatmar / Haas F. // Mitteilungen der K.K.Central Commision zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler.— Wien, 1866.— Bd. I. — S. 180–189.

583. Haas F. Holzkirchen im nordosten Ungarhs / Haas F. // Mitteilungen der Zentral-kommission zur Erhaltung der Kunstdenkmäler.— Wien, 1866.— № XI.— S. 1–4.

584. Janusz B. Cerkwie drewniane w Galicji: tymczasowe wyniki większej pracy o cerkiewnej architekturze drewnianej / Bohdan Janusz // Wieś ilustrowana.— 1913.— Sierpień.— S. 12–16: 11 rycin.

585. Janusz B. Cerkwie drewniane w okolicach Lwowa / Bohdan Janusz.— Warszawa, 1912.— 44 s.: 17 il.— (Відбитка з тижневика Ziemia.— 1911.— T. II.— S. 675–676, 685–687, 702–706, 720–721).

586. Janusz B. Cerkwie drewniane w pow. Sanockim / Bohdan Janusz // Ziemia.— Warszawa, 1911.— № 2.— S. 312–314: 6 il.

587. Jonescu G. Arhitectura populară în România / Grigore Jonescu.— Bucu-reşti: Editura meridiane, 1971.— 100 s.: 139 il.

588. Kilisiński K.W. Album / Kilisiński K.W.— Poznań: Nakl. I.K.Zupańskiego, 1832, 1855.

589. Koch W. Baustil Kunde: Auf 2 Bd / Wilfried Koch.— Gütersloh—München, 1998.— Bd. 1.— 285 s.

590. Kołbuk W. Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne / Witold Kołbuk.— Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 1998.— 458 s.

591. Kopernicki J. O góralach ruskich w Galicji. Zarys etnograficzny według spostrzeżeń w podróży, odbytej w końcu lata 1888 r. / Józef Kopernicki // Zbiór wiadomości do Antropologii krajowej.— Kraków, 1889.— T. 13.— Cz. 2.— S. 1–34.

592. Korzeniowski J. O hucułach / Józef Kopernicki; [z języka rosyjskiego przełożył i wstępem opatrzył dr. Bronisław Czarnik].— Lwów, 1899.— 18 s.

593. Kowalczyk M. Drewniane cerkwie w Drohobyczu i Rozdole / Kowalczyk M. // Zabytki sztuki w Polsce.— Lwów, 1885.— Zesz. II.— 8 tabl.

594. Krasny P. Architektura cerkiewna na ziemiach ruskich Rzeczypospolitej 1596–1914 / Piotr Krasny.— Kraków: Universitas, 2003.— T. 11.— 429 s. + 206 il.

595. Krause J.H. Deimokrates / Krause J.H. // Hitte, Haus der alten Welt.— Jena, 1813. — 183 s.

596. Krautheimer R. Early Christian and byzantine Architecture / Krautheimer R.— Harmondsworth, 1975.— S. 309–417.

597. Kryciński S. Cerkwie w Bieszczadach / Stanisław Kryciński.— Pruszków: Oficyna wydawnicza “Rewasz”, 1995.— 195 s.

598. Kurek J. Sacrum i mentalność w kształtowaniu świątyń kościoła wschodniego na przykładzie drewnianych cerkwi województwa Przemyskiego / Kurek J. // Seria architektura.— Kraków: Politechnika Krakowska im. Tadeusza Kościuszki, 1997.— 175 s.

599. Langer J. Dřevěně kostely a zvonice v Evropě / Langer J., Karel K.— Praha–Litomyšl: Nakladatelství Ladislav Horáček-Peseka, 2009.— 528 s.: 504 il.

600. Langton J. Potentialities and problems of adopting a systems approach to the Study of change in human geography, “Progress in Geography” / Langton J. // International Reviews of Current Research.— 1972.— Vol. 4.— P. 127–179.

601. Lehfeld P. Die Holzbaukunst / Paul Lehfeld.— Berlin, 1880.— 274 s. [Reprint – Verlag– Leipzig].

602. Litak S. Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku / Litak S.— Lublin, 1996.— S. 70–77.

603. Losy cerkwi w Polsce po 1944 roku.— Rzeszów, 1997.— 380 s.

604. Lubelszczyzna / Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie.— Lublin, 1996.— № 2.
605. Łepkowski J. Stuka: Zarys jej dziejów / J.Łepkowski.— Kraków: Wydawnictwo dzieł tanich i pożytecznych, 1872.— 401 s.
606. Łoziński W. Prawem i Lewem, obyczaje na Czerwonej Rusi za panowania Zygmunta III / Łoziński W.— Lwów, 1903.— XI + 678s.
607. Łuszczkiewicz W. Die Architektur (Galiziens) / W.Łuszczkiewicz // Die Österreichischungarische Monarchie in Wort und Bild: Galizien.— Wein, 1888.— S. 665–720.
608. Magocsi P.R. Holzkirchen in der Karpaten / Magocsi P.R., Zapletal F.— Wien: W.Braumüller, 1982.— 176 s.: 247 fot.
609. Malicki A. Typy wsi w Polsce / Malicki A.— Lwów, [B. p.]
610. Mango C. Byzantine Architecture / Mango C.— New-York, 1976.— 243 s.
611. Mencl V. Konstrukce dřevěných kostelů / Václav Mencl // Národopisný věstník československý.— Praha, 1929.— № 2/3.— S. 143–159.
612. Mencl V. Lidová architektura v Československu / Václav Mencl.— Praha, 1980.— 630 s.: 1398 obr.
613. Mencl V. Ukrainische Holzkirchen / Václav Mencl // Slavische Rundsbau.— 1937.— № 5.— S. 324–326.
614. Millautz J. Dřevěná architektura od Uzoka do Jasiny / Millautz J. // Katalog wystawy “Umění a život Podkarpatske Rusi”.— Praha, 1924.— S. 71–76.
615. Mokłowski K. Do dziejów architektury cerkiewnej na Rusi czervonej // Sprawozdania komisji do badania historyi sztuki w Polsce / Mokłowski K., Sokółowski M.— Kraków: Nakładem akademii umiejętności, 1907.— T. VII.— Zesz. IV.— S. 527–539.
616. Mokłowski K. Przyczynek do dziejów gotyku i sztuki stylu przejściowego w budownictwie cerkiewnem drewnianem na Rusi halickiej / Mokłowski K. // Sprawozdania komisji do badania historyi sztuki w Polsce.— Kraków, 1907.— T. VIII.— Zesz. I–II.— S. XLIX–L.— Fig. 24–30.

617. Mokłowski K i T. Sprawozdanie z wycieczki odbytej kosztem komisji w r. 1904 w celu badania sztuki ludowej / Kazimierz i Tadeusz Mokłowski // Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce.— Kraków: Nakładem Akademii Umijętności, 1907.— T. VIII.— Zesz. I–II.— S. 199–228.

618. Mokłowski K. Sztuka ludowa w Polsce: w 2 cz. / Kazimierz Mokłowski.— Lwów: Nakładem księgarni H. Altenberga, 1903.— Część I: Dzieje mieszkań ludowych.— Część II: Zabytki sztuki ludowej.— 552 s.: 339 obr.

619. Mokłowski T. Skit w Maniawie: Na podstawie badań dokonanych latem w roku 1911 / Tadeusz Mokłowski. // Sprawozdania Komisji do badania Historii sztuki w Polsce.— Kraków: Nakładem Akademii Umijętności, 1915.— T. IX.— Zesz. III–IV.— S. 434–450.

620. Muzyk Z. Cierkwie: Przewodnik po Beskidzie Sądeckim i zachodniej części Beskidu Niskiego / Muzyk Z.— Nowy Sącz, 1998.— 80 s.

621. Myśkowsky V. Holzkirchen in den Karpaten / V. Myśkowsky // Mitteilungen der Kaeiserlichköniglichen Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und Historischen Denkmäle.— Wien, 1880.— Bd. 6.— Heft 2.— S. 26–29.

622. Obmiński T. Kilka uwag o drewnianych cerkwiach w Galicji / T. Obmiński // Czasopismo techniczne.—Lwów, 1902.— S. 100–101 + 3 tabl.

623. Obmiński T. O cerkwiach drewnianych w Galicji / Tadeusz Obmiński. // Czasopismo techniczne.— 1902.— № 7.— S. 100–101.

624. Obmiński T. O cerkwiach drewnianych w Galicji / Tadeusz Obmiński // Sprawozdania komisji do badania historii sztuki w Polsce.— Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1914.— T. IX.— Zesz. III, IV.— S. 399–430.

625. Ochrona zabytków.— Warszawa, 1961.— Zesz. 1–2.— S. 38–44.

626. Opisowie Bukowiny // Rosmaitosti.— 1820.— № 73.— S. 290.

627. Pânoin A. Din arhitectura lemnului în România / Andrei Pânoin.— Bukurești: Editura tehnică, 1977.— 179 s.

628. Pappe F. Skole i Tucholszczyzna. Monografia historyczna / Pappe F.— Lwów, 1891.— 124 s.: 4 tab.

629. Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej / Józef Peleński.— Kraków, 1914.— 221 s.

630. Pokropek M. i W. Tradycyjne budownictwo drewnie w Polsce / Pokropek M. i W.— Cz.1: Budownictwo sakralne: Cerkwie, mołemy staroobrzędowców, bożnice i meczety— Warszawa: Neriton, 1996.— 101 s.: il.

631. Poppe A. Materiały do słownika terminów budownictwa staroruskiego X–XV w. / Andrzej Poppe.— Wrocław–Warszawa–Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962.— XXIV+96 s.

632. Rechowicz K. Sztuka budowania z drzewa w okolicy Skolego / Kazimierz Rechowicz // Lud.— 1911.— S. 1–14; 83–112.

633. Reinfuss R. Budownictwo ludowe na zachodniej Łemkowszczyźnie / Reinfuss R. // Lud.— Warszawa, 1935.— T. XXXIII.— S. 83–112: 16 obr.

634. Reinfuss R. Etnograficzne granice Łemkowszczyzny / Reinfuss R. // Ziemia.— 1936.— № 10–11.— S. 240–253.

635. Reinfuss R. Łemkowie jako grupa etnograficzna / Roman Reinfuss. // Prace i materiały etnograficzne.— Lublin, 1948.— T. VII.— S. 1–24: 18 obr.

636. Reinfuss R. Śladami łemków / Roman Reinfuss.— Warszawa: Kraj, 1990.— 151 s.

637. Reinfuss R. Sztuka ludowa Łemkowszczyzny / R.Reinfuss // Polska sztuka ludowa. Kwartalnik Instytutu Sztuki Polskiej Akademii Nauk.— 1962.— № 1.— S. 9–25: 29 obr.

638. Reinfuss R. Ze studjów nad kulturą materialną bojków / Reinfuss R. // Rocznik ziem górskich.— Warszawa, 1939.— S. 238–279.

639. Revman J. Uvagi o roli prezełeczy uzockiej w świetle analizick monet rzymskich / Revman J. // Acta Archaeologica Carpatica.— Kraków.— 1958.— T. 1.— Fasc. 1–2.

640. Riegl A. Stilfragen. Grundlegunden zu einer Geschichte der Ornamentik / Riegl A. — Berlin, 1894.— 197 Ab.

641. Romstorfer K.A. Bildende Kunst Bukowina / Romstorfer K.A.— Die Osterreich-Ungarische monarchie in Wort und Bild. Bukowina.— Wien, 1899.— S. 409–459.

642. Romstorfer K.A. Die alte gr. orthodoxe Pfarrkirche in Revna. Kirchen in Revna / Romstorfer K.A. // Mitteilungen der K.K.Central-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale.— Wien, 1891.— S. 65–67.

643. Romstorfer K.A. Die Kirchenbauten in der Bukowina / Romstorfer K.A. // Mitteilungen der Central-Kommission für Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale.— Wien, 1896.— S. 40–44.

644. Romstorfer K.A. Moldowisch-byzantinische Baukunst / K.A.Romstorfer.— Wien: Verlag von Lehmann & Wentzel, 1896.— 20 s.: 10 taf.

645. Rudniewska A. Świątynie polskie w drzeworytach tygodników warszawskich XIX wieku / Alicja Rudniewska / Reprodukcje drzeworytów: Andrzej Wroczek.— Warszawa: Wydawnictwo Archidiecezji Warszawskiej, 1993.— 303 s.

646. Rybová A. Libenice. Keltská svatyně ve Středních Čechách / Rybová A., Soudský B.— Praha, 1962.

647. Schlette F. Kelten zwischen Alesia und Pergamen / Schlette F.— Leipzig–Jena–Berlin: Urania-Verlag, 1980.— 278 s.

648. Sičynskýj V. Dřevěné stavby v Karpatské oblasti / Sičynskýj V.— Praha: Orbis, 1940.— 216 s.

649. Sokolowski M. O budownictwie drewnianem z powodu książki Dietrichsona w Krakowie / Sokolowski M. / Sprawozdania komisii dla badania historii sztuki w Polsce.— T. V.— Kraków, 1895.

650. Solecki E.L. Nasze budowle pamiątkowe w Galicyi: Cerkiew sw. Jura w Drohodyczu / Solecki E.L. // Rocznik Samborski G.Kohna.— Przemyśl, 1882.— Nr. VII.

651. Sopoliga M. Perly l'udovej architektúry / Miroslav Sopoliga.— Prešov: DINO a Štátne múzeum ukrajinsko-rusínskej kultury.— Svidnik, 1996.— 128 s.

652. Spiss T. Wykaz drewnianych kościołów i cerkwi w Galicyi / Spiss T.— Lwów: Druk. W. Łosiński, 1912.— XIII + 92 s.

653. Stęczyński M.B. Okolice Galicyi / Stęczyński M.B.— Lwów: Nakł. Kajetana Jabłońskiego, 1847.— 157 s. + 16 s.

654. Stieber Z. Wschodnia granicz łemków / Stieber Z. // Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU.— 1935.— № 8.— S. 246–248.

655. Strzygowski J. Altai-Iran und Völkerwanderung / Jozef Strzygowski.— Leipzig: J.S.Hinrichsschen Buchhandlung, 1917.— XII + 319 s.

656. Strzygowski J. Die Altslavische Kunst / Jozef Strzygowski.— Wien–Köln–Augsburg: Dr. Benno Filser Verlag G.M.B.H., 1929.— 296 s.

657. Strzygowski J. Early Church art in Northern Europe / Jozef Strzygowski.— New-York–London, 1928.

658. Strzygowski J. Heidnisches und christliches um das Jahr 1000 / Jozef Strzygowski.— Wien: Krystall-Verlag, 1926.— 380 s. + 356 Abb. + 1 Karte.

659. Syrový B. / Stavební umění velkomorávských slovanů / Syrový B., Rechar J., Pošmourný J. // Architektura — svědectví dob / Bohuslav S. a kolektiv.— Praha: SNTL.— Nakladatelství-technické literatury, 1974.— 448 s.

660. Szaraniewicz J. Kritische Blicke in die Geschichte der Karpatenvölker / Szaraniewicz J.— Lemberg, 1871.

661. Szaraniewicz J. Materiały historyczne podane przez dr. J.Szaraniewicza z roku 1524, 1543 i 1544 dotyczące cerkwi pod wezw. Św. Mikołaja we Lwowie / Szaraniewicz J. // Przegląd Archeologiczny.— Lwów, 1883.— Zesz. III.— S. 101–108.

662. Szaraniewicz J. Trzy opisy historyczne staroksiężeczego grobu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882.—Lwów, 1883.— S. 164–166.

663. Szaraniewicz I. Zaczatki słowiańskie u stoków Karpat / I.Szaraniewicz.— Lwów, 1870.— 19 s. (Przedruk z czasopisma “Szkoła”).

664. Sztuka cerkiewna diecezji Przemyskiej / Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej 25–26 marca 1995 r.— Łańcut: Museum Zamek w Łańcucie, 1999.— 364 s.

665. Sztuka Polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku.— Warszawa, 1971.

666. Tenże. Latynizacja stylu cerkiewnego na Łemkowszczyźnie / Tenże // Głos Literacko-Naukowy, 1934. — № 324 (dodatek do Głosu Narodu).

667. Tenże. Łemkowie jako grupa etnograficzna / Tenże // Prace i materiały etnograficzne.— Lublin, 1948.— T. VII.— S. 77–210.

668. Tenże. W sprawie granicy łemkowsko-bojkowskiej / Tenże // Kurier Literacko-Naukowy.— 1936.— № 36.— S. IX–X.

669. Thullie Cz. Kościoły i klasztory warówne w dawnej Polsce / Cz.Thullie // Czasopismo techniczne.— Lwów, 1931.— S. 245–252, 274–279, 284–290.

670. Trapp V. Beschreibung des Herzogtums Schleswig II, und Sesselberg / Trapp V.— Wien.— Б.р.

671. Udziela S. Rozsiedlenie się łemków / Udziela S. // Wisła.— Warszawa, 1889.— T. III. — S. 654-660.

672. Udziela S. Ziemia łemkowska przed półwieczem. Zapiski i wspomnienia z lat 1888–1893 / Udziela Seweryn.— Lwów, 1934.— 83 s. (Prace etnograficzne).

673. Vavroušek B. Cirkevni památky na Podkarpatské Rusi / B.Vavroušek.— Praha: Nakladatelé Kvasnička a Hampl, 1929.— 23 + 70 (272 fot.) s.

674. Vavroušek B. Kostel na dědině a v městečku / Bohumil Vavroušek, Zdenka Wirtha.— Praha: Nakladatelé Kvasnička a Hampl, 1929.— 36 s.: 615 fot.

675. Vicena I. Ochrana lesu proti polomun / Vicena I.— Praha, 1964.— 247 s.

676. Wagilewicz Jan. Łemki – mieszkańcy zachodniego wzgórza Karpat.— Lwów, 1841.

677. Wasmuth Lexikon der Baukunst: Auf 4 Bd.— Berlin: Verlag Ernst Wasmuth. 1929–1931.— 768 s.

678. Wasser R. Der Holzbau / Rudolf Wasser.— Berlin: Verlag Ernst Wasmuth, 1903.— 74 s. (Reprint — Verlag — Leipzig.— 2000).

679. Wolfskron A.L. Über einige Holzkirchen in Mähren, Schlesien und Galizien / Wolfskron A.L. // Mitteilungen der K. K. Central-Comission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäle.— Wien, 1858.— № 4.— S. 85–92.

680. Xawery L. Cudzoziemcy w Polsce / Xawery L.— Lwów, 1876.

681. Zaborski B. O kształtach wsi w Polsce i ich przemieszczeniu / Zaborski B.— Kraków, 1926.— 86 s.

682. Zabytki sztuki w Polsce / Zdjęcia wykonane przez słuchaczy wydziału budownictwa c. k. szkoły politechnicznej we Lwowie pod przewodnictwem profesora Juliana Zachariewicza i asystentów.— Lwów: W Komisji księgarni J. Milikowskiego, 1885.— Zeszyt II.— 23 s.: 8 s. il.

683. Zaki A. Przemyska cerkiew Wołodara w świetle źródeł pisanych i archeologicznych. Sprawozdanie z posiedzeń Komisji P.A.N / Zaki Andrzej.— Kraków, 1968.— S. 47–50.

684. Zaki A. Preromańskie palatium i rotunda w Pszemyślu / Zaki Andrzej // Z otchłani wieków.— Wrocław–Poznań, 1962.— Rok XXVIII.— Zesz. 2.— S. 128–131.

685. Załoziecky W.R. Gotische und barocke Holzkirchen in der Karpatenländern / W.R. Załoziecky.— Wien: Krystall-Verlag Ges. M. B. H., 1926.— 126 s.: il.

686. Zapletal F. Dřevěné chrámy juhokarpatských Rusínů / Zapletal F. // Podkarpatská Rus.— Praha: Orbis, 1923.— S. 117–121.

687. Zapletal F. Lemkovský typ rusinského chrámu. K výstavě Podkarpatská Rus v Praze / Zapletal F. // Československá republika.— Praha, 1924.— Č. 95.— 7 s.

688. Zapletal F. Ukrajinske staviteľstvi / Zapletal F // 28 Řijen.— 17.11.1924.— Č. 106.

689. Zbiór najpiękniejszych i najinteresowniejszych okolic w Galicyi / Rysował A. Lange.— Lwów: Litogr. P. Pillera, 1823.— 37 tabl.

690. Zubrzycki J. Rohatyn miasto królewskie / Jan Sas Zubrzycki // Sprawozdania Komisji do badania Historji Sztuki w Polsce.— Kraków, 1914.— T. IX.— Zesz. III i IV.— S. 377–398.

691. Zubrzycki J. Polskie budownictwo drewniane / Jan Sas Zubrzycki.— Kraków: nakł. autora, 1916.— Zesz. 1.— 160 s.